

8/2135

N. 2.

BUDAPESTI SZEMLE

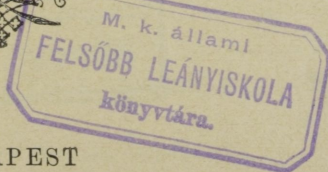
A MAGYAR TUD. AKADEÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI MÁRIA TERÉZIA LEÁNYISKOLA
SZERKESZTI
TANÁRI KÖNYVTÁRA.

GYULAI PÁL.

HETVENHARMADIK KÖTET.

(193. 194. 195. SZÁM.)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVTOMDA.

1893.

PM901/959

BUDAPESTI SZEMLE

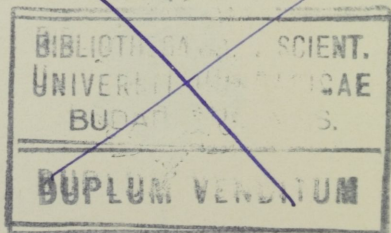
A KÖNYV-ÉRTÉKELŐ ÉS KÖNYV-ELADÓ

1895

1895

NYELVTUDOMÁNYI KÖNYVTÁR

EGYETEMI
BUDAPESTI
KÖNYVTÁR

1895

1895

1895

1895

TARTALOM.

CXCIH. SZÁM.

	Lap
AZ ÉPÍTÉSZET I. MÁTYÁS KIRÁLY ALATT. — Pasteiner Gyulától	1
AZ EDDA EREDETE. — Heinrich Gusztávtól	20
KEPPLER. — Domanovszky Endrétől	44
COLETTE FOGADALMA. Regény. (I.) — Schultz Johanna után, francziából — L. N.	76
KÖLTEMÉNYEK. <i>Téli táj.</i> — Lévy Józseftől. — <i>Őszi hangulat.</i> Lenau után, németből — Kozma Andortól	110
A MAGYAR MŰVÉSZET VÁLSÁGOS HELYZETE. — kl.	112
A MESTERSÉGES ESŐRŐL. (I.) — I. S. K.	127
ÉRTESÍTŐ. <i>A Pallas nagy lexikona.</i> — nyi. — Szűry D.: <i>Rajzok.</i> — s. — Mollinari: <i>Religion.</i> — Bernát Istvántól. — Jókai M.: <i>Négy elbeszélés.</i> Tolnai L.: <i>Csak egy asszony!</i> — m. — Mazzoni G.: <i>Avriamento allo studio critico delle lettere italiane.</i> — dó. — Harasztiné, Récsi J.: <i>Tündérmesék.</i> — r. — Radó V.: <i>Eredeti magyar gyermek- és népmesék.</i> — i — s. — <i>Új magyar könyvek</i>	142

CXCIV. SZÁM.

A VEZÉREK KORA GÉZÁIG. — Pauler Gyulától	160
ELTÓTOSODÁS ÉS MAGYAROSODÁS HONTMEGYÉBEN. — Körösi Józseftől	176
A MESTERSÉGES ESŐRŐL. (II.) — I. S. K.	200
BYRON DON JUANJA MAGYARÚL. — Haraszi Gyulától	219
COLETTE FOGADALMA. Regény. (II.) — Schultz Johanna után, francziából — L. N.	238
KÖLTEMÉNYEK. <i>Télen.</i> I—III. — Gyulai Páltól	273
A KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT TÉLI MŰTÁRLATA. — Fittler Kamilltól	276
APÁCZAI MINT PAEDAGOGUS. — Heinrich Gusztávtól	294
ÉRTESÍTŐ. Br. Kemény Zs. összes beszélei. — r. — <i>A kereskedelemügyi minister 1891. évi működéséről.</i> — T. N. — Chuquet A.: <i>J. J. Rousseau.</i> — ml. — Körösi S.: <i>Olasz-magyar grammatika.</i> — p—i. — Smythe Plamer: <i>The perfect gentleman.</i> — T. N. — Kemény F.: <i>Az egységes középiskola és nemzeti kulturánk.</i> — ó. — <i>A Budapesti Hírlap és gróf Széchenyi István.</i> — Gy. P. — <i>Új magyar könyvek</i>	303

CXCV. SZÁM.

Lap

CSIKY GERGELY. — Berczik Árpádtól	321
A GAZDASÁGI VÁLLALATOK ÉS SZERVEZETÖK. — Földes Bélatól	339
AZ EGYSÉGES KÖZÉPISKOLA. — Riedl Frigvestől	361
COLETTE FOGADALMA. Regény. (III.) — Schultz Johanna után, franciából — T. N.	392
KÖLTEMÉNYE <i>Szecsönd.</i> — Kozma Andortól. — <i>Apollo-Isten.</i> I—III. Heine után, németből — Vargha Gyulától	428
GAZSI. Emlékezés. — Vadnai Károlytól	434
AUDIATUR ET TERTIA PARS. (A <i>Magyar Nyelvtörténeti Szótár</i> ügyében). — Brassai Sámuelről	448
ÉRTESITŐ. Kozma A.: <i>Versek.</i> — z. — Jones W. H. and Kropf L. L.: <i>The folktales of the magyars.</i> — Néthy J.: <i>Ballades et chansons popu- laires de la Hongrie.</i> — rn. — Krupecz István: <i>Egy pár rövid észrevétel az «Eltótosodás és magyarosodás Hontmegyében»</i> czimű értekezésre. — <i>Énekes könyv 1569. évből.</i> — <i>Új magyar könyvek</i>	463

AZ ÉPÍTÉSZET I. MÁTYÁS KIRÁLY ALATT.

Hunyadi Mátyás király úgy áll előttünk, mint az Olaszországban keletkezett és fölvirágozott új műveltségnek első és legtökéletesebb képviselője, a renaissance politikának, az irodalomnak, az úgynevezett humanizmusnak és a renaissance művészetnek meghonosítója Magyarországon. Minden ízében igazi renaissance egyéniség és uralkodó volt, nem lehetett el humanisták és művészek nélkül, kik hírnevét szolgálták és udvarának fényét emeltek. A politikában elért bámulatok nagy sikerein kívül az irodalom és a művészet fejedelmi pártfogása és ápolása teszi uralkodását történetünk egyik legfényesebb korszakává, mely érdeme, jelentősége szerint lelkes és alapos kutatás tárgya volt már korábban is, de kivált az újabb időben. A rá vonatkozó adatokat történettudományunk fölkereste, egybeállította és földolgozva, számos könyvben a nemzet közkincsévé tette.

A hatalmas fejedelem által meghonosított és ápolt művészetek egyik ágára, az építészetre vonatkozó adatok is már jó ideje egybe vannak állítva, s azt hiszem, azok oly teljesek, hogy nem egy könnyen fog találkozni új, eddig nem ismert valamely adat. Nem is az a czélom, hogy ismereteinket ily irányban gyarapítsam. A már meglevő adatokkal foglalkozom és azt keresem, vajon nem lehetne-e azokat valamely új, eddig figyelmen kívül hagyott s az eddiginél talán helyesebb szempontból megvizsgálni és így számot adni értékekről és határozottabb, szabatosabb képet alkotni arról, hogy miben állott és milyen volt az építészet hazánkban I. Mátyás király alatt.

Ezt a kísérletet igazolja, sőt szinte szükségessé teszi két körülmény. Először is tudni való, hogy a különféle kútfőkből

merített adatok egészen általános természetűek. Tudni való továbbá, hogy nálunk e téren mindeztideig merőben kritika nélküli módszer dívott. A Mátyástól meghonosított művészetek minden ágára vonatkozó adatokat lelkesen és ártatlanul összefoglalták és megállapították, hogy milyen nagyszerűen virágzott a renaissance művészet Mátyás uralkodása idejében. A sok közül szolgáljon egyelőre ízelítőül csak egy példa. Tubero *Commentarj*ának első könyvében a 14-ik §-ban azt mondja, hogy Mátyás király Magyarországot annyira földiszíté építményekkel, hogy majdnem utolérte az építményekben igen gazdag Németországot. Ilyféle, vagy Bonfiniusból kölcsönzött dicsőítő szölamokhoz hasonló általánosságok vannak ma is forgalomban és ezek fejezik ki ismereteinket a Mátyás idejebeli építészetről. A mennyiben ez általánosságok többféle változatban ismétlődnek, az a dolog lényegén vajmi keveset változtat.

Mennyivel tisztább, világosabb kép kínálkozik, ha a művészet egyes ágaira, például az építészetre vonatkozó adatokat külön választjuk, s azután ezeket is különböző természetűk szerint külön-külön csoportokba foglaljuk és a szerint teszszük azokat vizsgálat tárgyává és állapítjuk meg valódi értékeket. Mert könnyen megeshetik, hogy a mit valamely kútfő a művészet egyik ágáról, például a szobrászatról mond, abból következtetést vonunk az építészetre is, vagy a mit valamely épület részletéről, például belsejéről mond, azt annak külsejére is vonatkoztatjuk.

Az adatok külön választásának e módszerehez annál szigorúbban kell ragaszkodnunk, mert nem maradtak fenn építészeti alkotások, melyek, mint legfőbb kútfők, a följegyzéseket és a leírásokat megvilágítanák, azoknak testet adnának. Hogy ezeknek hiányát semmi nem pótolhatja, azt nagyon is érezzük, midőn magunknak képet akarunk alkotni a Mátyás idejebeli építészetről. Van egy rajzolt kútfőnk is, a Schedel-fele *Krónika*-ban levő kép, mely Budavárát ábrázolja Mátyás idejében. De ez sem elég szabatos, és építészeti szempontból majdnem oly hasznavehetetlen, mint a későbbi keletű rajzok.

Az írott kútfőket két csoportra oszthatjuk. Az egyik csoportba tartoznak azok, melyek a Mátyástól emelt építményeket írják le; a másikba azok, melyek Mátyás idejében Magyarországon járt idegen, kivált olasz építő művészekről szólnak. E ketté osztás nem erőszakos, sőt egészen magától kínálkozik,

a mennyiben az egyik és a másik csoportbeli kútfők adatai nincsenek egymással semmiféle kapcsolatban. Az építményeket leíró kútfők a semmit mondó általánosság eredeti hibáját még azzal sem pótolják, hogy legalább egy épületnek az építőjét neveznék meg. Ha ezt csak egyszer nem mulasztanak el, talán az építő művész személyéből lehetne következtetni azt, a mit a leírás elhallgat. Viszont a Magyarországon járt építészekről szóló kútfők még azt sem mondják meg, vajon az illető építész itt Magyarországon épített-e, vagy mivel foglalkozott és csak egyetlen egy kútfőnk van, mely megjelöli, hogy az illető építész mit épített, de azt sem Mátyásnak építette.

Az első csoportbeli kútfők között első hely illeti meg Bonfiniust, azért is, mert Mátyáshoz, udvari humanista minőségénél fogva, közeli viszonyban volt, de meg azért is, mert egykorú szemtanú. A Mátyáshoz való viszonya azonban igazi humanista hízelgésben nyilvánkozik, noha ennek gyanúja ellen erősen védekezik; följegyzéseinek terjedelmessége pedig üres bőbeszédűség, a mi szemtanú voltának értékét nagyon leszállítja. Antonio Averulino, másként Filarete, könyvét az építészetről olaszból latinra fordítá *) és eléje Mátyáshoz intézett ajánlatot írt, mely szertelensége és semmit sem mondó általánossága ellenére tartalmaz olyat is, a mi a valóságnak megfelelő adatként vehető. Miután Mátyás királyt Augustushoz, Metellához, Lucullushoz és Agrippához, e nagy építkezökhöz hasonlítja, megjegyzi, hogy Mátyás gyönyörködik a nagyszerű építményekben és kivált az olyanokban, melyek a régiekkel versenyeznek. Továbbá megtudjuk ez ajánlatból azt is, hogy fölkerestette és elhozatta a legkitünőbb szobrászokat és festőket s egyéb művészeket. Adat számba vesszük azt a mondását is: «Pannoniát, ez egykor barbárok-lakta vidéket oly nagyszerű építményekkel díszítéd föl, hogy úgy látszik, mintha azok inkább az örökkévalóságnak s nem a múló időnek épültek volna».

De üres szólamnál egyébnek nem vehetjük, midőn elmondja, hogy «Mátyás Visegrádon lucullusi villát építtetett, melyben külön lakosztálya (mansiones) van a királynak és külön a királynénak, külön ebédlőik (triclinia) és nappali termeik és hálószobáik előszobával (cubaculaque cum procestriis, diurna et nocturna), nagyszerű ebédlő-termeik, rekeszes geren-

*) Antonius Averulinus: *De Architectura*, libri XXV.

dájú, csillogó mennyezettel (magnificæ cœnationes collaqueatis contignationibus irradiantes). Azonkívül aranyozott folyosók (auratæ porticus), igen kellemes ebédlők (amœnissimæ zetæ),*) nagy költséggel készített márvány kútak (marmorei fontes magno sumptu absoluti), nagyszerű rácsos ablakok (fenestræ superbissimæ et cratefactæ),**) kellemes labdázó helyek (iucunda sphæisteria), gazdag királyi kincstárak, éléskamrák (munitissimæque regalis garæ apothecæ), magasan fekvő és márvány kúttal díszített nyílt pihenő helyek, vagyis udvarok (elata item subdivalia marmoreis ornata fontibus).»

«De» — úgymond — «mindezek Komáromban, Budán és számos más helyen sokkal fényesebbek. Mit lehetne Budavárnál fönségesebbet föltalálni, azt nehéz megmondani Mellözöm a királyi kerteket, a kerti házakat, a mesterséges barlangokat s romokat (topiaria opera),***) hallgatok Herkulesnek a kapuban álló szobráiról, nem szólok az oly nagy művészettel kimunkált ércz ajtókról; mert ha mindezt fölsorolnám, úgy látszanám, hogy Fölségednek hízelgek, leszólok a múltat, s hogy a mit írok, az nem tagadhatatlan igazság.»

A föntieket elolvastván, azt vesszük észre, hogy a Mátyástól emelt épületekről semmivel sem tudunk többet, de eszünkbe jut Tubero e mondása: «A fejedelem hírnevét nagyban növelte az, hogy bőkezű volt az olaszok irányában, a mely nép jól tud beszélni, természeténél fogva hajlandó a hízelgésre és a hasznot lesi».

Decades Rerum Hungaricarum című történelmi művé-

*) Du Cange: *Glossarium mediæ et infimæ latinitatis*. Zeta. Coenaculum. Gr. diacta. Papias: Zetæ, domus, quæ subtus pedes habent aquas, harum aliæ hyemales, aliæ æstivales. Zetæ hyemales, sunt, quas calidas facit subducta flamma. Zetæ æstivales, quas frigiditas facit subducta aqua, etc.

**) Du Cange szótárában nincs meg e szó: «cratefactus». Ott «cratis» szó alatt ez áll: Repugnaculum ferreum in modum cratis, quo Sanctimonialium locutoria clauduntur, nostris, *la Grille*. Regula Monialium Domianitarum cap. 5: «Non licet Sororibus loqui ad locutorium, vel ad Cratem, sine licentia Abbatissæ» . . . Crates ferreæ per quas Comminio accipitur, etc.

***) Vitruvius: *De Architectura*. Lib. V. cap. VIII. Satyricæ (scenæ) vero ornantur arboribus, speluncis, montibus, reliquisque agrestibus rebus, in topiarii operis speciem deformatis. — Du Cange: *Glossarium etc.* Topia. Italis Topaia, Domus caduca, semirutæ.

ben, a negyedik decas hetedik könyvében a Mátyástól emelt többi épületeket egyenkint részletesen írja le. Az építésbeli művészetre nézve azonban ezek a leírások is egészen tájékoztalanul hagynak. A budai királyi várról megtudjuk azt, hogy ott a Zsigmond királytól emelt épületen kívül nem volt semmi megtekintésre méltó, s hogy a várat Mátyás király díszesen fölépítteté. Azután határt nem ismerő s elég nagy szavat nem találó bámulat és elragadtatás hangján, de rendszer, világos egymásután nélkül felsorolja az épületeket és ezeknek helyiségeit, vagyis ismétli ugyanazokat a szavakat és kifejezéseket, melyekkel a visegrádi palotának az imént mutatványul idézett leírásában találkoztunk, legfőlebb hogy néhány kétesebb értelmű szóval megszerzi: kerek és bizonyára boltozatos szobák (*cubiculum in abside curvatum*), térséges ebédlők (*laxa triclinia*), folyosók (*procita*,*) *ambulacrum*), aranyozott, rekeszes mennyezetű szobák (*cubacula superbissima, item laquearia ubique varia et aurata*), kamrák és kincstárak (*hypothecae et thesauri*), többféle ebédlők (*variae cœnationes*), többféle boltozatos szobák (*variae mansiones in excelsam absidem convexae*), arannyal díszített ebédlők (*auratae zetæ*), hideg és meleg fürdő szobák (*caldariae passim, frigidariaeque cellae*), ebédlők padozata alatt légfűtés (*hypocausta in tricliniis*). E padozatok csöves téglákból voltak, a téglák szép színűek voltak és állatokat ábrázoltak. Három udvar volt, az egyiknek bejáratánál Mátyás királyt, atyját és László királyt ábrázoló három szobor állott, a középső udvarban bronz kút, márvány medenczében, a kúton Pallas szobra; a hátulsó, legtérségesebb udvarban két meztelen szobor bronzból, két lépcső vörös márványból, melyeket bronzból öntött kandelaberek díszítettek, domború művekkel díszített ajtószárnyak, kandallók (*camini, haliocamini*).**))

Szembe szökő, hogy a visegrádi és a budavári palotákról mondottak mennyire hasonlítanak egymáshoz, noha különböző természetű irodalmi munkákban; az előbbieket ugyanis ajánlatban, az utóbbiak pedig történelmi munkában fordulnak elő.

*) Du Cange, *Glossarium*, *Procinctus*, *procincta*. *Ambitus vel limites loci alicujus, intra quos libertas seu immunitas illius includitur.*

**) Du Cange: *Glossarium*. *Caminus*. *Idem quod Caminata. Caminatum, Camera, conclave, cœnaculum, quodvis in quo caminus est.* — A «*haliocaminus*» nem fordul elő.

Kiváltképen abban egyeznek meg, hogy csak elvétve találkozik bennök egy-egy olyan kifejezés, melyből az épület művészeti alakítását némileg sejteni lehet. Ilyenek a könyvtár előtt a boltozatos, kerek szoba, egyéb boltozatos termek, azután a vízirányos, rekeszes gerendájú és aranyozott mennyezetű szobák, vegyük hozzá még a kandallókat, a vörös márványból való és bronz kandelaberekkel díszített kettős lépcsőt, a domború művekkel díszített ajtószárnyakat. Nincs ezek között egyetlenegy részlet, egyetlenegy díszítmény úgy megjelölve, hogy abból következtetni lehetne az épület művészetére, mert mindaz, ami itt mondatik, a rekeszes gerendájú mennyezet kivételével, egyaránt ráillik a román, a csúcsíves és a renaissance épületre.

Legjellemzőbb adat az, mely szerint Mátyás a Zsigmondtól megkezdett, de be nem fejezett palota homlokának az eresze alá (in fronte subgrundii tectorum) triglyphos, azaz három rovatú díszítményt rakatott. Ez az egyetlen följegyzés, mely az épület külsejére vonatkozik és mely renaissance építészeti részletet ad tudtunkra.

A tatai kastély leírásánál is ugyanazokat a kifejezéseket használja, csupán annnyival mond többet, hogy itt a szobák kazettás mennyezetét aranyos domború művek díszítik (multo auro cœlaturaque conspiciuæ).

Mátyás helyreállította, jobban mondva újjá építette a székesfehérvári templomot, s ez alkalommal melléje magának és családjának sírkápolnát emelt. A templomot, mely, a meglevőhöz híven, az újjá építéskor is csúcsíves művészetű maradt, Bonfinius fölötte általános kifejezésekkel, de szertelenül dicséri. Ellenben a mit a sírkápolnáról mond, az elég részletes és szabatos, noha udvaronc-írói voltát itt sem tagadja meg egészen. Építménynek egy másik, ehhez hasonló leírását hiába keressük könyvében. Így szól: «Opus artificiosæ testitudinis ac eminentissimæ, e quadrato lapide inchoatum, quod in convexa abside iam consurgere cœperat: totque circum fornicibus obstructum est, ut acerrimum quodque superet ingenium». Azaz: «kockakövekből épített csúcsíves és magas boltozatú építmény, mely már a boltívek hajlásáig emelkedett és annyi boltívvel volt körülépítve, hogy a legleleményesebb elmét is túlszárnyalja». A leírás lényege az «arteficiosa testitudinis» és «fornicibus obstructum» kifejezésekben rejlik. Henszlmann Imre ellenében, ki azt tartja, hogy «e mausoleumot Bonfinius,

szokása szerint, nagyon zavartan írja le, azt kell mondanunk, hogy a leírásnak azon két kifejezés egészen világos értelmet ad. Mert föltéve, hogy Bonfinius az «arteficiosa» szót általános értelmében használja és nem azt akarja vele mondani, hogy csúcsos ívű; a «fornicibus obstructum» kétségtelenné teszi, hogy csúcsíves épületről beszél, a miből következik az is, a mi a leírásban nincs megmondva, hogy tudniillik az alaprajz sokszögű volt.*)

Szinte hihetetlennek látszik, hogy író, mint Bonfinius, ki építészeti íratot fordított olaszról latinra, ily járatlan legyen az építészet terén és ne tudná, hogy az épület leírásánál mi a lényeges és mi a mellékes. Azonban eloszlik az ellenmondás látszata és a hihetetlen azonnal természetesnek tűnik föl, mihelyt megismerkedik a latinra fordított könyvvel és szerzőjével, Filarete Averulinóval.

Giorgio Vasari leszólással kezdi Filarete életrajzát.**)

Azt mondja, hogy IV. Jenő pápa, midőn elhatározta, hogy a Péter-templomnak bronzkaput készíttet, ha nem röstelli a fáradságot és arra való embert keres, a mi abban az időben nem volt nehéz, mert élt Brunellesco, Donatello és más jeles mesterek, akkor ez a vállalkozása nem járt volna oly szerencsétlenül. A domború művekkel díszített kapu A. Filarete és fivére műve. Tizenkét évig dolgoztak rajta. Nem csupán az életíró, mások is ily kedvezőtlenül ítélnék a kapuról. Rómában azonkívül néhány pápa és bíbornok síremlékét készíté, de ezek a régi Péter-templom lebontásakor elpusztultak. Azután Francesco Sforza megbízásából Milanóban a szegények kórházát építé, végül Bergamóban megkezdé, de nem fejezte be a székesegyház építését. «És mert írni is szeretett» — folytatja Vasari — «e munkái közben írt egy könyvet az építészetről. A könyv első része szól az épületek méreteiről és mindarról, a mi az építéshez szükséges; második része az építés módjáról és hogy miként

*) Henszlmann Imre: *A székesfehérvári ásatások eredménye*. Pesten, 1864. A 15-ik oldalon a szóban levő leírás értelmét hibásan így adja vissza: «Megkezdett a mesterséges boltozat műve, mely már is domborodó apsisban emelkedett: és mely annyi kisebb boltozatoktól körös-körül támogatatik, hogy a mű a legelméletesebb szerkezetűnek mondható».

**) G. Vasari: *Le Vite etc. con commenti di G. Milanese*. Ed. Sansoni. Firenze, 1872. II. köt. 453.

lehetne igen szép és kényelmes várost építeni; a harmadik részben az új épületek formáit vázolja, összekeverve újat és régit. Helylyel-közzel találkozik valami jó is a könyvben, többnyire mégis nevetségeset mond és egészben véve oly tudatlan, hogy mitsem ér.»

Gaetano Milanese megjegyzi, hogy a mondottakban írigység és egy kis hálátlanság is rejlik, mert noha kevés a rend az anyagban, s Filarete unalmasan bőbeszédű, az irány mesterkelt, tele van latinismusokkal, mindazáltal van benne sok jó adat a művészekről, melyeket Vasari is fölhasznált.

Egy újabb szerző épen így vélekedik; azt mondja, hogy Filarete értekezése az építészetről nagy fecsegővel bélelt elég ügyes építésznek a műve. A helyett, hogy tárgyát rendszeresen adná elő, képzelt keretet választ, fölteszi, hogy Francesco Sforza megbízta egy eszményi székváros, Sforzinda építésével és azzal, hogy a leendő trónörököszt megtanítsa a művészet szabályaira. Ismét a végtelen párbeszédek, melyekkel huszonöt szakaszt megtölt és össze-vissza értekezik mindenféléről.*)

Filarete arcképeben ráismerünk Bonfiniusra is: épen olyan bőbeszédű és nagyokat mondó. Egyébként fordítói föladata abból állott, hogy az olasz könyvből, melyben régi és új össze volt keverve, a latinismusokat beleírja a latin fordításba. Még arra sem volt szüksége, hogy az építészeti kifejezéseket megértse. Nem is igen értette meg, a mi azonban nem akadályozta, hogy Mátyás építményeinek leírásánál azokat ismét használja és velök bámulatba ejtse a világot. Bonfiniusnak művészeti följegyzései körében egyetlen és nem csekély érdeme, hogy udvari íróhoz illően óvatos volt és nem egészen vakon követte Averulinót. Ez utóbbi iratának 22-ik §-ban az akkor divó olaszos átokkal sújtja a «góth» építészetet, Bonfinius ellenben, mint az imént láttuk, bámulattal adózik a székes-fehérvári templomnak, nemkülönben Mátyás sírkápolnájának, e csücsíves épületeknek.

Hogy Bonfinius leírásai építő-művészeti szempontból nem használhatók, arra van egy classicus bizonyság a magyar irodalomban is. Csánki Dezső *I. Mátyás udvara* című könyvét értjük. Ennek negyedik és kilencedik fejezetét összehasonlítva,

*) Eugène Müntz: *Histoire de l'Art pendant la Renaissance*. I. k. 363.

azt tapasztaljuk, hogy szerző a negyedik fejezetben, melyben a Mátyás korabeli művészetről van szó, a király udvari íróját alig használhatja, míg a kilencedik fejezetben, midőn megkísérli a királyi várról topographiai tájékozást nyerni, különösen Bonfiniustól vezetteti magát. De nem igen tudnak eligazodni. Mikor azután szerző a kilencedik könyvben megkísérli a topographiát művészeti részletekkel kiegészíteni, egyik tévedésből a másikba esik. Ebben már nem Bonfinius a hibás. Mellekesen legyen mondva, hogy a 169-ik oldalon Zsigmond királynak «ő-német stylban épült» palotáját említi, nem tudván azt, hogy a terminus ő-német styl — értve alatta a csúcsíves művészetet — már legalább 30 éve véglegesen meghaladott álláspont az építészet történetében, annyira meghaladott, hogy maga a német napjainkban alt-deutsch alatt kora renaissance-művészetet ért. A 173-ik oldalon ezt olvassuk: «A mennyezetek — a renaissance stylnak megfelelően — bolthajtásra építvék, s így kiválóan alkalmasak az égboltozat ábrázolására». Ez már súlyos tévedés olyan könyvben, mely I. Mátyás udvaráról szól. Nem áll az, hogy a bolthajtású mennyezet felel meg a renaissance építészetnek, sőt ellenkezőleg, míg a csúcsíves építésben kizárólag boltozatos mennyezet dívott, a renaissance nem kerülte a boltozatot és a templomokat, meg a folyosókat rendszerint a dongaboltozatú mennyezettel fődte, de szerette, kivált a termekben, a rekeszes gerendájú mennyezetet. Bonfiniusnál gyakran fordul elő a «laqueata contignatio» kifejezés és alatta mindig vízirányos, rekeszes mennyezetet kell érteni. Épen a kifejezés egyik bizonyítéka annak, hogy Mátyás alatt gyakorlatban volt a renaissance művészet. Szerzőnk téved akkor is, midőn a «porphyreo marmore» kifejezést porphyrmárványnak fordítja, holott az egyszerűen csak vörös márványt jelent.

Salamon Ferencz volt az első, ki észrevette, hogy ha a Mátyás király korabeli művészetről helyes képet akarunk alkotni, a rá vonatkozó kútfőket nem szabad bírálattól nélkülözni, s hogy kiváltképen Bonfinius adatai olyanok, melyeknek tartalmát és értékét szigorú kritikával kell megállapítani. *Buda-Pest története* című munkájában, névszerint annak második kötetében a XIX. fejezetben és harmadik kötetében a VIII. fejezetben ismételtelen utal a Bonfinius-féle leírás fogyatékoságára és annak értékét jelentékenyen leszállítja. Így különösen kiemeli, hogy az író a királyi palotán inkább a rész-

leteket igyekszik kimutatni, mint az egészet; a palota belsejére fordít gondot, míg az épületek egészéről és styljéről keveset vehetünk ki belőle. Egy másik helyen pedig így szól: «Kár, hogy az író nemes buzgalmában túl hajt a czélon. Szívesen elfogadnánk sokat a styl hangzatosságából, csak a tény volna szemléltetőbbé téve». Majd ismét: «Bonfinius a királyi palota belsejét írja le s keveset törődik a külsővel» «Hasonlít azokhoz, kik a templomokat az oltárok aranybeli gazdagságáról ítélik főkép, nem pedig építészetökről. Rajz helyett inventarium, de hiányos. Nála a szobák, termek, ajtófelek, mennyezet fontosabb a várfalaknál és épületek alakjánál.»

A pfalzi választó-fejedelem követe, ki jelen volt Beatrix megkoronáztatásánál Székesfehérvárott, valamint a budai ünnepeken is, és a mit látott, leírta, csakis egy teremről, a nagy ebédlőről emlékezik meg, s azt mondja róla, hogy közepén kőoszlop volt és e körül nyolcz polczczal bíró négyszögű pohárszék állott.*) A követ leírásának többi része a szertartásokra és az ünnepi pompára vonatkozik. Azonban ez az egy adat is becses, csak az a kár, hogy nem mondja meg, melyik épületben, vajon a Zsigmond-fele palotában, vagy a Mátyástól emelt épületek egyikében volt-e ez a gazdagon díszített és fölszerelt nagy ebédlő-terem, mely a közepén levő oszlop biztonsága szerint, kétségtelenül csúcsíves művészetű volt.

A többi kútfők nem egykorú tanúk följegyzései. Különösen kiválik közülök Ursinus Velius, ki topographia tekintetében sokkal világosabb képet nyújt, mint Bonfinius. A királyi vár építészetét azonban ez a kútfő sem ismerteti meg, csak annyit mond, hogy a hegynek a Duna felőli oldalán vannak a Mátyás királytól megkezdett terjedelmes épületek: «vörös márvány kapuk, lépcsők, ablakok, oszlopok, csodálatos szép bronz domború mű, mely a Lapithes-harcot ábrázolja», tovább pedig: «aranyos mennyezetű ebédlők és szobák».**)

Épen így dicséri Visegrád várát is.

Egy másik kútfő Oláh Miklós, ki 1536-ban írta munkáját, szintén bámulja Mátyás visegrádi épületeinek pompáját, sőt azt mondja, hogy egyedül Párisban, a parlament épületében

*) Schwandtner *Scriptores* etc. II. kötet. 200. oldal.

**) Gasp. Ursinus Velius: *De bello Pannonico*. Libri decem. Ed. Franc. Kollarii. Vindobonæ, 1762. Lib. I., pag. 16.

látott egy szobát, ott is csak egyet, mely művészi díszre e termekhez hasonlít. *) Ugyane szerző, a könyvtárról és könyvmásolókról szólva, hozzáteszi, hogy «ezeknek előljárója, Felix Ragusinus Dalmata, már öreg ember, ismerem őt; tud görögül és latinul, de a chaldeai és az arab nyelvben is járatos, s azonfölül még a festészetben is van gyakorlottsága». Ime tehát följegyzí a nevét egy másolónak, a ki a könyvek festészeti díszítésében járatos. Ezt olvasva, önkénytelenül is az jut eszünkbe, hogy a fölsorolt írók, maga Oláh is, mennyire bámulták a Mátyás építette palotákat, annyira el voltak azoktól ragadtatva, hogy elfeledték azokat szabatosabban leírni, s még sem tartották érdemesnek megtudni és följegyezni a művészek nevét, kik ez épületeket, e pompás termeket alkották. Hogy ezt mindannyian elmulasztották, az szinte érthetetlen, mert az építész, ki ilyen csodálatos műveket állít elő, mégis csak érdemesebb ember a miniatornál, legyen az bármilyen mester művésze-
teben.

A későbbi, jobbára német nyelvű kútfők, semmivel sem gyarapítják a Mátyás király korabeli építészetről való ismereteinket, azért fölösleges azokat egyenkint elszámolni.

* *

A Mátyás idejében Magyarországon járt művészek, illetőleg építészek, Benedetto da Majano, Chimenti Camicia, Baccio Cellini és Francesco Cellini fivérek, továbbá Aristotele Fioravanti, végül Traui Jakab és János névsora első pillanatra sokat ígér ugyan, a róluk szóló kútfők azonban az előbbi csoportbeliekkel nem találkozáván, nem is osztatják el amazoknak homályát. Közülök azokat, kiknek életrajzát Giorgio Vasari megírta és Magyarországon jártukat megemlíti, Pulszky Ferencz ismertette, illetőleg az életrajzírónál talált, rájuk vonatkozó adatokat egybeállította. **)

Benedetto da Majano, az olasz renaissance művészet egyik első rangú mestere, szobrász és építész, az életrajzíró szerint igen szerény szerepet játszott Budán. A berakott műví szek-

*) Nicolaus Olah : *De Hungaria et Attila*. Libri duo.

**) Pulszky Ferencz : *Adalékok a magyarországi műtörténelemhez*. Budapesti Szemle, 1874. VIII. 229.

renyek, melyeket Florenczből magával hozott, az úton megromlottak, a mi annyira elkéséríté, hogy a szobrászatra adta magát, s elkészítvén néhány művet agyagból és márványból, melyek a királynak nagyon megtetszettek, visszatért Florenczbe. E művész életrajzához csatolt egy jegyzetben ezt olvassuk: «Az intarsia-készítők közül már néhányan szerencsések voltak, először is bizonyos Pellegrino di Terma mester, azután az ismert Ammanatini, gúnyneven a potrohos asztalos és legutóbb Chimenti Camicia, Baccio és Francesco Cellini, nagybátyjai Benvenuto-nak, és mások, a kiket sok volna elszámolni».*)

A szerencsésen járt florenczi asztalosok névsorában találkozzunk a Magyarországon járt építészek között hárommal. Az egyik, Chimenti Camicia hazájában kevésbé volt híres. Életrajzírója azt mondja, hogy születéséről nem tudni semmit, csak azt, hogy florenczi. 1431-ben született, 1480-ban Magyarországon tartózkodott, 1505-ben még élt volna. A magyar király szolgálatában palotákat, kerteket, szökőkútakat, templomokat, erődöket és egyéb fontos építményeket épített, és ezeket szépen és nagy szorgalommal kimunkált díszítményekkel, vésett művekkel, erkélyekkel és egyéb hasonlókkal díszíté. Chimenti utóbb visszatért Florenczbe, de nem sokára ismét Magyarországon volt a király szolgálatában. Egy ízben a Dunán fölfelé utazván, hogy malmokhoz rajzot készítsen, kimerültségtől néhány nap múlva meghalt.**)

Baccio Cellini vetélytársa volt Majanónak, míg ez ifjabb korában fából berakott díszítésű műveket készített. 1480-ban járt Magyarországon, vele volt fivére is, Francesco. Mindketten fiverei voltak Giovanni Cellininek, Benvenuto atyjának.

Állapodjunk meg és összegezzük, a mit a Mátyás király szolgálatában állott négy florenczi művészről tudunk. Majano fiatalon, asztalos korában járt a király udvarán, a magával hozott szekrényekkel kudarczot vallott, a mi arra bírta, hogy a szobrászatra adja magát. Chimenti Camicia, az életrajzíró szerint, Magyarországon palotákat és egyebeket épített volna, de Florenczben nem volt híre, és a Cellini fivérekkal együtt az asztalosok közé soroltatik.

A Magyarországon járt ötödik olasz mestert Vasari egy

*) G. Vasari: *Vite* stb. III. 334.

**) G. Vasari: *Vite* stb. II. 651.

szóval sem említi. Ez Aristotele Fioravanti. Inkább mechanikus, mérnök, vízépítész és görbe tornyokat kiegyenesítő ezermester volt és kevésbbé művészi építő. Úgy látszik, hogy nevét, szülővárosának, Bolognának és környékének határán túl, Olaszországban általánosabban alig ismerték. 1455-ben Bolognában a S. Maria della Maggiore templom tornyát áthelyezte. Mátyás király levélben kereste meg a bolognai kormányt, hogy Fioravanti mestert, bolognai községi építészt és mérnököt bocsássa szolgálatába. Bologna kormánya eleget tett a kívánságnak, s Fioravanti az 1467-ik év január—június hónapjaiban Magyarországon tartózkodott, a mely időre a bolognai kormány kiutalta neki ottan járó fizetését is. Mátyás király vele erősítvényeket akart volna építtetni a törökök ellen. 1475-től 1479-ig Moszkovában, a Mária mennybemeneteléről nevezett régi és dűledező templomot bámulatos ügyességgel lebontotta és újjáépíté; Mihály arkangyal templomát pedig saját terve szerint építeni megkezdé, de nem fejezte be. Ugyanitt érmekeket is vésett. Az írók, kik korábban írtak róla, azt állították, hogy Magyarországon is véssett volna érmekeket. Ilyen érem azonban nálunk nem található.)*) Igaz, hogy a mester csak egy félévig tartózkodott hazánkban, s nem tudni, vajon ez idő alatt itt mivel foglalatoskodott, azért még sem látszik alaposnak Csánki Dezső véleménye, hogy Fioravanti csak kisebb munkákat végezhetett. Nincs értelme, hogy a király kis munkák végeztetése céljából igénybe vette volna a bolognai kormány szívességét. És nem arányos s nem valószínű Fraknoi Vilmos *Hunyadi Mátyás király* című könyvének e helye: «Atyjának példájára, Mátyás nagy előszeretettel építkezett. Az 1467-ik esztendőben hónapokon át időzött nála Fioravanti Aristoteles, a híres bolognai építész. Kétségkívül a budai palota kiépítésének és díszítésének terveit dolgoztatta ki vele». Szembeszökő aránytalanság, hogy szerző Mátyás életrajzában csak e néhány sorral emlékezik meg a művészetről. Még inkább fokozza az aránytalanságot az a körülmény, hogy a kötetet nagy számmal élénkítik azon kor művészeti alkotásait ábrázoló képek. A sok kép-

*) Carlo Malagola. Delle cose operate in Mosca da Aristotele Fioravanti etc. *Atti e Memoria della rr. deputazioni di Storia Patria per le provincie dell' Emilia*. Nuova Serie. 1887. Vol. I. 207—223. Továbbá Pulszky Ferencz cikke a *Fővárosi Lapok* 1874-iki évfolyama 224-ik számában.

pel és Mátyásnak a művészet iránt való érdeklődésével szemben e néhány sor bizonyára igen kevés, — vagy sok és fölösleges, ha szerző Mátyás uralkodásának e részleteivel nem akart foglalkozni. Valószínűtlen is e néhány sorban foglalt állítás; mert nem lehet elképzelni, hogy a mester rövid hat hónap alatt kidolgozta volna a palota kiépítésének és még hozzá díszítésének terveit is.

Traui, családi néven Statilič Jakab, építész és szobrász, meg földije, János építész, dalmátiai születésűek ugyan, de Olaszországban tanultak, olyanokul vehetjük, a kik Mátyás udvarán szintén az olasz renaissance művészetet képviselték. Averulino az építészeetről szóló iratának hatodik könyvében Jakabot azon művészek között említi, kik 1460 körül Florenczben működtek. Innét, talán több társával együtt, Magyarországra jött és Mátyás szolgálatába állott. Nem tudni, hogy melyik évben jött ide, valamint azt sem, hogy Budán mit épített. Istvánfi szerint Nógrád püspöki várkastélyt, Báthori Miklós püspök megbízásából, Jakab mester állította helyre és részben újból építette.*)

A királyi palota udvarainak egyik legfőbb művészeti dísze a Hunyadi Jánost, Lászlót és Mátyás királyt, továbbá Minervát, Herculest, Apollót és Dianát ábrázoló hét bronz szobor volt. Bonfinius mind a hetet felsorolja; mások, például Ursinus Velius Hercules szobrát és még kettőt említ.***) Meglehet, hogy valamennyi Traui Jakab műve.***) Istvánfi Hercules és Apollon szobráról határozottan állítja, hogy azokat Jakab öntötte.†) Ellenben Schier harmadikül Diana szobrát is Jakab művének mondja.††) Morelli, a velencei Márk-könyvtár Filarete-codexét ismertetve, szintén három szobrot tulajdonít a dalmát művészeknek és Schier könyvére hivatkozik, a mi föltűnő, mert néhány sorral előbb, Nógrád várkastély újjáépítésénél, Istvánfi 28-ik könyvét idézi.†††) Ez ejthette tévedésbe Csánki Dezsőt, a ki

*) Istvánfi: *Historiarum de rebus Ungaricis*, libri XXXIV. 28-ik könyv.

**) Ursinus Velius: *De Bello Pannonico*. Lib. I. 16. old.

***) Ivan Kukuljevič Sakcinski: *Kroatisch-dalmatische Künstler am Hofe des unq. Königs Mathias Corvinus*. Agram. 1860.

†) Istvánfi: *Hist. de rebus Ungar.*, a VIII. könyv legvégén.

††) Xistus Schier: *Dissertatio de Regiae Budensis Bibliothecae Mathiae Corvini*. XII. 39. old.

†††) Jacobus Morelli: *Bibliotheca Manuscripta Graeca et Latina*.

I. Mátyás udvara című könyvének 170-ik oldalán a jegyzetben így szól: «Apollo és Diana szobrát Istvánfi is említi (*Hist. Hung. Lib.* 28), de nem Budára helyezi». Szerző Istvánfiból könnyen meggyőződhetett volna róla, hogy az nem a 28-ik, hanem a 8-ik könyv végén említi a szobrokat, s pedig Apollo és Herkules, nem pedig Apollo és Diana szobrát, hogy továbbá azt mondja róluk, hogy Szoliman Budáról vitte Konstantinápolyba, tehát azokat Budára helyezi. Ipolyi Arnold úgy vélekedik, hogy «Mátyás királynak a fényűző, csinált tudós classicaízlésből keletkezett e szobrai a középkori szobrászat hanyatlásával idegen olasz művészek készítettek. Nagyrésztben, s nevezetesen Traguri Jakab dalmát honfitársunk és segédjei művei; kik azonban mégis, úgy látszik, más irányban is iskolát alkothattak hazánkban». De szerző dalmát iskola igen gyöngye bizonyosságául csak egyetlen emlékre bír hivatkozni. Ez a sáros-megyei héthársi laposodó gót-ízlésű templom határozott renaissance alakú kapuja, melynek «egykorú évirata megnevezi az alapító Tarczay Miklós (I. Mátyás király egyik hadvezére) neve mellett az építést is: Ragusai Vinczét, ki ez egyházat 1513 felé építé».*)

Traui János, a másik dalmát építész, Rómában 1471-ben, Mino da Fiesole társaságában, II. Pál pápa síremlékét elkészítvén, onnét Budára ment. Nincs följegyezve, hogy itt mit alkotott. Tubero csak annyit mond, hogy Mátyás király kiváló művekkel, «eximiis operibus», bízta meg, hogy ezekért a művészek nagy összeggel tartozott, a minek fejében azután a Száva mellett fekvő egy kastélyt és földeket adott neki.**)

A két dalmát művészre vonatkozó kútfőkből sem meríthetünk bő ismereteket. Mégis — tekintve, hogy Traui Jakab Báthori Miklósnak épített, Mátyás királynak pedig legalább két-három szobrot öntött, Jánosnak pedig a végzett munkáért

Tom. I. 412-ik oldal. «Locus corruptus Jacobi Traguriensis, architecti et statuarii præstantis, nomen habuisse videtur; a quo Istwanfius (*Hist. Hung. Lib.* 28.) Novigradi arcem instauratam fuisse scribit, ac Matthiæ regi statuas tres, Herculis, Dianæ, Apollonis, ex aurichalcio fusas commemorat Xistus Schier. (*De Bibl. Budensi.* §. XII.)

*) Ipolyi Arnold: *Magyar műtörténelmi tanulmányok.* Új kiadás. Buda-Pest, 1884. «A középkori szobrászat emlékei Magyarországon.» 171. és 196. oldal.

**) Lud. Tubero: *Commentaria.* Liber III. §. X.

a király sokkal tartozott — némi alappal állíthatjuk, hogy nem Fioravanti, miként Fraknói feltünteti, sokkal inkább e két művész hozható közeli kapcsolatba a budai palota kiépítésével és díszítésével.

* *

Salamon Ferencz kísérlette meg először a most megbeszélt két rendbeli kútfő hiányainak némi pótlásául Budavárnak a *Schedel-krónikában* levő rajzát is kiaknázni. A fennmaradt e fajta ábrázolások között ez nyújt aránylag legtöbbet. 1493-ban jelent meg, de kétségtelenül 1470 előtt készült, a mennyiben a várbeli főtemplomnak Mátyástól emelt tornyát félig fölépített állapotban mutatja. Azt sem vonhatjuk kétségbe, hogy a Schedel-féle *Krónikában* ez egyike a kevés számú megbízható ábrázolásoknak. A valóság után, s pedig valószínűleg a helyszínen és nem emlékezetből, rajzolta a művész. Budavár jellemző általános vonásait, az építészetieket is híven adja vissza, többek között azt is, a mi első pillanatra föltűnik, hogy a legkülönfélébb épületek a királyi várban mennyire szűken voltak összeszorítva. De a mit Buda-Pest történetének írója (harmadik kötet 277—286. oldal) ez ábrázolásból merít, inkább topographiai jelentőségű. Ellenben fejtegetései kevésbé meggyőzők, mihelyt a királyi vár építészeti sajátosságait akarja azon kép részletei nyomán megállapítani. Egyebek között különösen leköti figyelmét a királyi vár éjszaki szélén álló három emeletes épület, melynek a Duna felőli keskeny homlokán meredek oromfal emelkedik. Az ábrázolás nyomán részletesen leírja ezt és kétségtelenül Mátyás épületének tartja. Ennyivel meg is elégszik és óvakodik belőle az önként kínálkozó következtetéseket levonni. Az egészen mellékes, hogy az épület hány emeletes, nemkülönben az is, hogy milyen ablakokat és erkélyt rajzolt a kép készítője, fontos azonban a csúcsos oromfal. Az épületnek ez a része szembeszökő ellenmondásban van az olasz építészetről szóló, előbb felsorolt adatokkal. Az olasz renaissance palotának soha sincs csúcsos oromfala, annak egyik legállandóbb jellemvonása a vízirányos párkány. Tehát teljességgel lehetetlen, hogy ez az épület, melyet állítólag Mátyás emelt, olasz mesternek a műve. Német renaissance építménynek beválnék, de tudjuk, hogy Németországban a renaissance építészet csak a XVI. század közepe felé kezdett

meghonosodni. Nyilvánvaló tehát, hogy a szóban forgó palota a csúcsíves építészet műve, akár korábbi időből való, akár pedig Mátyás alatt keletkezett és ha rajta mégis dolgoztak az említett olasz építészek, azoknak a föladata csakis a palota belsejére szorítkozhatott. Önként következik ebből, hogy ez az építmény vagy nem képviselője a Mátyás idejébeli építészetnek, vagy ha igen, akkor azt bizonyítja, hogy Mátyás alatt még mindig a csúcsíves építés volt gyakorlatban.

* * *

A mondottakból meggyőződünk, hogy a különféle kútfők között nincs semmiféle kapcsolat, tehát azok nem is összevalók. Ezt szem előtt tartva, világossá válik az is, hogy a Mátyás korabeli építészeiről egészen más fogalmat nyerünk, ha a megmaradt nem építészeti emlékeket és a kútfőknek az építészetre vonatkozó általános adatait valóságnak vesszük és mesterkelt elrendezésben egy keretbe foglaljuk össze, ha a corvinák díszítményeiről, ha a gróf Erdődyék galgóczi kincstárában őrzött fal-kárpitról és ennek párjáról, melyből a fojnicai miseruha készült, az építészetre is következtetünk. És ismét egészen másként látjuk a dolgot, ha a művészet egyes ágait egymástól elválasztva, azokat külön-külön tárgyaljuk, a rájuk vonatkozó adatokat, azoknak tartalmát és értékét külön külön bíráljuk és mérlegeljük. Az első kép kecsegtetőbb, a második azonban közelebb jár az igazsághoz.

* * *

De ezzel meg nem merítettük ki az összes forrásokat, a melyekből a Mátyás korabeli építészetre vonatkozó ismereteket vagy legalább képzeletünk számára tájékozást meríthetünk. Minthogy emlékek híján arra vagyunk utalva, hogy az adatokból következtessünk, ezt az eljárást tovább folytathatjuk. Még találkozik egy és más körülmény, mely aránylag elég biztos kiinduló pontul szolgálhat. Keressünk analógiákat, vizsgáljuk például Európa azon országainak, melyek itt tekintetbe jöhetnek, tudniillik Németországnak és Franciaországnak ez időbeli építészetét.

Arenaissance-építészet Franciaországba fejedelmi módon, VIII. Károly király fényes kíséretében vonult be és kezdetben

kizárólag a királynak és a társadalom legelőkelőbb osztályának szolgált; Németországban kalmárok révén és Olaszországba vetődött néhány művész vázlatkönyvébe rejtve, szerényen, mondhatjuk szegényesen honosodott meg, s a középosztálynak szolgált, leghatározottabban népies jellemű volt. Franciaországban az építészet járt elől; legelső feladata volt a meglevő épületek belsőjének átalakítása, díszítése és vele együtt, általa honosodtak a renaissance-művészeti elemek; Németországban a kisebb művészeti termékek díszítményei, azoknak rajzai nyitják meg a renaissance-művészet korát. E rajzolt ornamentumokat a szobrászat és festészet követi, legutoljára marad az építészet. Az időt, melyben a renaissancenak Franciaországban való meghonosodása kezdődik, év és hónap szerint pontosan megjelölhetjük: 1495-ik év október hava, a midőn VIII. Károly francia király, I. Mátyás királynak kortársa, visszatért olaszországi első emlékezetes hadjáratából, mely inkább ünnepi díszmenethez hasonlított. A renaissance-elemek Németországba való behatolásának kezdete Holbein és Dürer nevével és művészetével van kapcsolatban és a XV. század végére esik, a renaissance építészet azonban csak a XVI. század közepe felé kezd meghonosodni és fejlődni.

Miként a viszonyoknak nagy vonásokban ide vetett e vázlatából kiviláglik, igen jelentékeny a különbség a franciaországi és a németországi renaissance-művészet között, nem csupán a meghonosodás külső körülményei tekintetében, hanem mindabban, a mi azzal kapcsolatban van, abból származik. Ha mindenben eltérnek a viszonyok egymástól, egyben mégis találkoznak, s ez az, hogy az olasz renaissance építészet teljesen szabad, korlátlan érvényesülésének a fölteteleit nem találta meg se Franciaországban, se Németországon. Az olasz renaissance-építészet egyik legjellemzőbb sajátága, természetének alapvonása, hogy a múlt iránt kíméletlen, a meglevővel nem törődik, szereti, megköveteli a szabad, terjedelmes, egyenletes tért, melyen kényelmesen, akadálytalanul alkothat. Burghardt, *Geschichte der Renaissance in Italien* című könyvének XIII. fejezetében érdekesen fejtegeti a renaissance városrendező természetét.

Franciaországban a fejedelmek várkastélyokat, Németországban a polgárok városi házakat építettek, tehát egyik helyen sem vétetett igénybe az olasz renaissance városrendező

szenvedélye és tehetsége. Sőt ott is, itt is gyakorlatban volt még a csúcsíves építés, a meglevő épületeket se ott, se itt lerombolni nem akarták, hanem megelégedtek azzal, hogy az új életviszonyokhoz alkalmazták, átalakították. Ennélfogva a renaissance-építészet kénytelen volt alkalmazkodni úgy az elrendezés, mint a fölépítés tekintetében a meglevőhöz. Szóval Franciaországban is, Németországban is alkura, megegyezésre volt utalva a főnhéjazó új építészet. A megalkuvás sikerült és az lett a következménye, hogy az olasz renaissance Franciaországban francia és Németországban német nemzeti sajtáságokat öltött magára.

Hasonlóképen Magyarországon is. Mikor a Mátyás király hívására ide jöttek Benedotto da Majano, Fioravanti és a többiek, akkor itt is, mondhatni, általános gyakorlatban volt a csúcsíves építés, ekkor épült a budavári templom Mátyás-tornya, a kassai székesegyház egyik tornya, Székes-Fehérvárott a sírkápolna és Vajda-Hunyad várának jelentékeny része. És miként mindazok a nevezetesebb városok, melyekben Mátyás király megfordult és melyek élettörténetében szerepelnek: Prága, Brünn, Olmütz, Boroszló, Budiszin, Bécs és Német-Újhely, úgy Buda és a királyi vár is túlnyomóan csúcsíves jellegűek voltak. Önként következik, hogy az ide hívott építésszek itt sem fejthettek ki a renaissance-építészet természetének megfelelő korlátlan tevékenységet, a viszonyokkal, a meglevővel itt is alkudozni kellett és ennélfogva föladatuk java részben a részletekre, különösen a belső díszítésre szorítkozott. Az utóbbi az asztalos-építésszek föladata volt.

Magyarországon I. Mátyás uralkodásának ideje a renaissance-művészet első korszaka volt és a külső viszonyok után ítélve, mindenben hasonlíthatott a renaissance-művészet franciaországi első korszakához. És miként Franciaországban XII. Lajos és I. Ferencz uralkodása alatt folytatólag tovább fejlődött, a renaissance művészet akként történt volna Magyarországon is Ulászló és II. Lajos után, ha a török hódoltság véget nem vet mindennek. A török veszedelem semmisítette meg a nemzeti jellegű építészet fejlődését, melyre a renaissanceban kínálkozott a legjobb alkalom.

PASTEINER GYULA.

AZ EDDA EREDETE.

Harmadfél százada, hogy az *Edda* neve alatt a világirodalomnak legkiválóbb termékei közt kiváló helyet elfoglaló dalgyűjteményt ismerjük, mely a német régiségek és mythologia terén a legfontosabb és legdöntőbb források egyike. Brynjólf Sveinsson tudós skálholti püspök (+ 1675) 1643-ban találta meg e gyűjteménynek legrégibb kéziratát, mely jelenleg *Codex Regius* néven a kopenhágai kir. könyvtárnak legbecsesebb és legféltettebb kincse. Az izlandi és skandináv tudósok a legnagyobb örömmel fogadták a régiségnek ez imponáló maradványát, melyet magok már régebben föltételeztek volt. A Snorre Sturluson (+ 1241) *Eddájából* ugyanis, mely (főleg első részében, a *Gylfaginning* című mythologiai vázlatban) régi dalokból számos versszakot vagy nagyobb töredékeket közöl, Brynjólf és barátai már előbb következtettek oly munkára, mely a teljes dalokat tartalmazza és egyébként is Snorre forrása lehetett. Sőt e gyűjtemény szerzőjét vagy szerkesztőjét is vélték még a codex megkerülése előtt ismerni; nem lehetett az más, mint a régi izlandi irodalomnak legkimagaslóbb alakja, Böles vagy Tudós Sæmund (+ 1133), kinek a XVII. és az előző századok naív philologusai habozás nélkül tulajdonítottak minden régi irodalmi terméket, a melyet történeti források vagy a nemzeti hagyomány más író számára le nem foglaltak. Csak így érthető az a név, melyre Brynjólf a kéziratot elkeresztelte, melyre sajátkezűleg ráírta: *Edda Saemundii multiscii* (*Tudós Saemund Eddája*). E néven lett e gyűjtemény az egész világon ismertté és e nevet megtartotta a mai napig, bár első része kétségtelenül hamis, második fele pedig legalább is nagyon kérdéses. Mert ma már bizonyosnak tekinthető, hogy e gyűjteményt az *Edda* név semmikép

sem illeti meg. Míg e szót (a *Rígsnál* című eddai dalban található «*edda*» szó szerint) úgy értették, hogy az annyi mint nagyanya, még valahogy lehetséges volt a Brynjólf elkeresztelését, ha némi erőszakossággal és érzelgősséggel is, indokoltnak vagy legalább érthetőnek tekinteni: valamint a nagyanya a fiatalabb nemzedékeknek rég letűnt idők hagyományait mesélgeti, úgy közli e kézirat is rég lezajlott századok meséit és gondolatait a nemzetnek késő ivadékaival. De mióta, a mire Snorre méltán *Eddának* nevezett munkája már régebben is vezethetett volna, biztosan tudjuk (1884), hogy e szónak értelme «költészettan», kétségtelenné vált, hogy Brynjólf ezt az, úgy látszik már értelmét veszítette szakkifejezést alkalmazta tévesen és minden alap nélkül a dalgyűjteményre, melyre a «költészetan» elnevezés csak úgy nem illik, mint nem illik Petőfi költeményeire. A mi pedig Sæmund viszonyát e kézirathoz illeti, szó sem lehet arról, hogy ő e gyűjtemény darabjainak szerzője legyen, és épen nem bizonyítható be, hogy legalább a dalok gyűjtése és összeírása joggal neki tulajdonítható volna. Hiszen még arról sem lehet ma már szó, hogy Snorre ezt a gyűjteményt ismerte, mely bizonyosan csak az igazi (tévesen ifjabbnak nevezett) *Edda* megszerkesztése után keletkezett, illetőleg nyerte mai alakját.

Az *Edda* nyomban napvilágra kerülése után a tudománynak gazdag eredményekkel kecsegtető tárgyává lett. A nemzeti büszkeség, de a philologia naiv álláspontja is okozták, hogy az első kutatók rendkívül réginek tekintették, a német szellemnek legeredetibb, legősibb nyilatkozását látták benne és a germán műveltségnek, első sorban a germánok világnézetének és mythológiájának fényes palotáját minden habozás nélkül építették e dalokra és emelték föl e dalokból. Ez álláspontnak még ma sem haltak ki hívei; hisz csak az utolsó hónapokban fejtegette egy rendkívüli képzelettel megáldott müncheni tudós (Sepp N. János) egészen komolyan az *Eddának* biblia-előtti korát, ha nem is határozottan magoknak a daloknak, de annál bátrabban és lelkesebben tartalmuknak szeplőtlen tisztaságát és emberi emlékezetet messze meghaladó ősrégiségét vitatva.

E naiv fölfogással szemben már elég korán nyilvánultak ellentétes, kételkedő vagy épen tagadó vélemények is, melyek ma, midőn a harc az *Edda* eredetisége ellen újult erővel, de

együttal összehasonlíthatatlanul tudományosabb alapon és hatalmasabb eszközökkel ismét megindult, fokozott érdekre tarthatnak számot. Az első számbavehető erélyes támadás ez irányban Schlözer Ágost Lajos nagytekintélyű történettanártól indult ki, a ki Göttingában 1773-ban, az *Edda* iránt lelkesülő Klopstocknak rajongó tanítványai közepett, a két *Eddára* nézve egészen határozottan kijelentette, hogy azok nem szolgálhatnak az ó-skandináv hitnek tiszta, eredeti forrása gyanánt. Igaz, hogy Schlözernek is voltak már elődjai, így például Keyssler János György, a ki majd egy félszázaddal korábban (1728), keresztyén elemeket sejtett a *Völuspában*; de ez elszórt régiebb ellenvetések jelentéktelenek Schlözer hatalmas támadásával szemben, melynek jelentőségét nem igen ingathatta meg Herder, a ki az *Edda* eredetiségében nem kételkedett és utóbb három eddai dalt (*Völuspá*, *Vegtamskridha*, *Hávamál*, ez utóbbi nem teljesen) föl is vett korszakos népdalgyűjteményebe (1778). Schlözer nyomdokaiba léptek, még a múlt században, Adelung János Kristóf (1797), a ki az eddai dalok tartalmát keresztyén eszmék utánzásának nyilvánította és az egész gyűjteményt (a kézirat korának megezáfolthatatlan tanúsága ellenére), legkorábban a XIV. században keletkezettnek tekintette, — azután századunk első két évtizedében Rühls Frigyes (1801 óta), a ki több terjedelmes munkában kifejtette, hogy az eddai költészet Angliából került Izland szigetére és hogy az egész skandináv mythologia csak kis részben gyökerezik a néphitben, leglényegesebb elemeiben pedig közvetlenül vagy angolszász közvetítés útján görög-latin mythoszokból és keresztyén eszmékből van összetákolva. Hogy Rühlsnek e nagy olvasottsággal fejtegetett nézetei nagyobb tetszésre nem találtak, sőt a mindenkép megérdemelt figyelmet sem keltették, leginkább annak tulajdonítandó, hogy könyvei telvék hóbortos állításokkal, föltűnő tévedésekkel és túlzó ítéletekkel; hisz csak ezekből, illetve egész munkásságának zavaros és kapkodó jellegeből magyarázható, hogy egészen helyes nézetei, melyekkel korát erősen megelőzte, sem találtak hitelre, így például az oly állításai, hogy a rúnák a latin írásból alakultak, hogy a *Völundrasaga* Németországból származik, hogy az angolszász költészet befolyással volt a szkaldok költészetére stb., melyekre nézve manap véleménykülönbség egyáltalában nincs többé.

Adelung és különösen Rühls ellen a Grimm testvérek

szálltak síkra, a kik szívök mélyéből származó lelkesedéssel és sokoldalú, módszeres tudományosságon alapuló érveléssel az *Edda* nemzeti jellegét és ősi korát vitatták, bár Grimm Jakab épen nem találta kizártnak, hogy keresztyén képzetek és eszmék az eddai daloknak reánk maradt alakjára befolyást gyakoroltak. Az ő szellemökben vette Legis Gusztáv (1829) is védelmébe az eddai dalokat, melyekről az volt a véleménye, hogy minden esetre még a pogány korszakban keletkeztek és első ízben valószínűen Bölcs Sæmund által jegyeztettek föl a XI. században. De az *Edda*-ellenes véleményűeknek legfenyesebb czáfolatát Grimm Jakab *Német mythológiájában* (1835) üdvözlötték a kortársak, hisz Grimm e minden tévedései mellett is bámulatos és örökbecsű munkában nemcsak a fiatal német hagyománynak a skandináv emlékekkel való meglepő egyezését, tehát a német hagyomány régiségét, hanem egyúttal a két *Edda* tartalmának ősgermán eredetiségét és pogány tisztaságát is bizonyíttatta. Igaz, hogy az *Eddával* szemben igen óvatos volt; csupán a szorosb értelemben vett német mythoszt akarván tárgyalni, csak oly esetekben fordult a skandináv hagyományhoz, midőn ebből az egyező német képzeteket és emlékeket mélyebben és helyesebben vélte fölfoghatni; de abban nem kételkedett, hogy az *Eddák* a germán mythosz skandináv változatának hű és teljesen megbízható letéteményesei. A nagy mester utódai jóval csekélyebb óvatossággal nyúltak a mythologia anyagához, és közülök Simrock Károlyban volt meg legkevesebb Grimm Jakabnak e módszeres tartózkodásából. Simrock tudatosan keverte össze a skandináv és német hagyománynak részben igen eltérő képzetait és elemeit, a mivel, még nem is tekintve valósággal kalandos etymologizálását, könnyű áttekinthetőségénél fogva nagy népszerűsége vergődött *Német mythológiájában* (1853) oly chaost létesített, melynek teljes hasznavehetetlenségét és értéktelenségét csak az újabb kutatások derítették ki teljes mértékben.

Simrockra már döntő, de épen nem szerencsés befolyással volt az összehasonlító mythologia, különösen a népeknek mai hagyományaiból, babonáiból és szokásaiból merítő úgynevezett alsó mythologia, melyet századunk közepén kezdtek először behatóbban és rendszeresebben tanulmányozni. Mind mélyebb gyökeret vert az a meggyőződés, hogy a lélek- és dæmonhitnek a népben még ma is található maradványai a pogányságnak ere-

detibb és biztosabb elemei, mint az istenhitnek régibb költői emlékekben fönmaradt termékei, mivel ez a fölsőbb mythologia már a nemzeti műveltségnek magasabb fokán nyeri kifejtett alakját, és azért, a kiváltságos osztályoknak sűrűbb érintkezései következtében, könnyebben ki van téve annak a veszélynek, hogy idegen szellemet és idegen anyagot fölvegyen, nem is tekintve a költők alakítását, mely sokszor bizonyára csak egyénileg módosított alakban juttatta reánk ez istenes mythoszokat. A mythologiai kutatás ez újabb irányának legjelesebb képviselője a szellemes Mannhardt Vilmos, a ki azonban utolsó műveiben túlságosan hajlott azon gépies fölfogás felé, mely a rokon természetű vagy hasonló mythikus elemeket nem valóban megmagyarázni, hanem egyszerűen kölcsönvételnek föltüntetni törekszik. E kutatások szempontjából új színben tűnt föl az *Eddák* mythológiája is, melylyel, a dolog természeténél fogva, első sorban skandináv tudósok foglalkoztak legbehatóbban és a legnagyobb sikerrel. Mindenek előtt a dán Jessen Károly fejtette ki (1871), hogy az eddai dalok közül csupán a *Thrymskviða* és a *Skirnismál* tekinthetők a régibb nemzeti jellegű népköltészet igazi termékeinek, míg az *Edda* többi darabjai tudós vagy legalább tanult verselőknek többé kevésbé önkényes tákolmányai; hogy e dalok továbbá nemcsak hősmondai anyagukat merítették legnagyobbbrészt a német hagyományból, hanem hogy tájfestéseik és a természetnek egyéb viszonyaira vonatkozó elemeik is csupán Izland szigetének természetében lelik magyarázatukat, úgy hogy nem keletkezhettek a norvégok kivándorlása, azaz a IX. század előtt; hogy végre szókincsökben latin szók is találkoznak, a kifejezésre jutott eszmékben pedig keresztyén elemek félreismerhetetlenek. Majdnem egyidejűleg Jessennel hangsúlyozta az izlandi Vigfússon Gudbrandr, hogy egyes eddai dalok Skóciára és éjszaki Angliára utalnak, úgy hogy meggyőződése szerint e daloknak egy tetemes része a brit szigeteken keletkezett (a többieknek hazáját Norvégiában és Grönlandban ismerte föl), a mi a keresztyénségnek, főleg az ir származású papoknak e költészetre gyakorolt és töle föltételezett, de részletesen ki nem mutatott hatását egészen természetesenek tünteti föl.

Mind e kutatóknál, kiknek száma még tetemesen szaporítható volna, sokkal nagyobb hatást és Nemetországban való-
ságos fölháborodást keltettek a dán Bang Keresztély és a nor-

vég Bugge Sophus nézetei, melyek ellen a haldokló Müllenhoff Károly a *Német Régiségekről* írt nagy munkájának egy egész testes kötetét intézte. Bang az eddai dalok közül a legődonabb és legeredetibb jellegűt, a világ eredetét, elpusztulását és újjászületését homályos jóslásokban tárgyaló *Völuspá* tette tanulmánya tárgyává*) és azon meggyőződésének adott kifejezést, hogy e költemény, melyben eddig (néhány múlt századi, alig tudományos értékű állítást nem tekintve) a germán hagyománynak tiszta, hamisítatlan, őseredeti foglalatját látták, nem egyéb, mint a szintén antik és keresztyén elemekből alakult sibyllai jóslások utánzása, melyekkel alakban és jellemben teljesen azonos, melyekre számos fontos és lényeges részletben is föltűnően emlékeztet. E fölfogás szerint tehát a *Völuspá* nem egyéb mint tudós tákolmány, melyben tiszta-germán mythikus elemek is találhatók ugyan, de a mely mégis annyira telve van bibliai és antik idegen részletekkel, hogy az ó-germán mythosz forrásának egyáltalában nem tekinthető. E fölfogást utóbb egy lépéssel tovább vitte Meyer Hugo Elard, midőn a *Völuspá*-ról írt könyvében**) e költeményt egyenesen a XII. századi Sæmund művének tekinti, a ki a keresztyén vallás igazságait oly czélból öltöztette volna a germán mythikus dalok alakjába és kapcsolta volna ősrégi pogány képzetekhez, hogy ily módon az új hit tanait oly körökben is népszerűekké tegye, melyek addig a hittérítők buzgósága elől konokul elzárkóztak. (Vajon a keresztyén hitnek micsoda képét vagy fogalmát nyerhették e konok pogányok az oly költeményből, melynek némi csekély és homályos, a keresztyénségre csupán emlékeztető elemeit csak a legélesebb kutatás tudta, százados tanulmányok alapján, kifürkészni?!) Bang és Meyer művei közé esik Müllenhoff nagy munkája,***) mely a *Völuspá* tisztán ó-germán jellegét rendkívüli tudományossággal, de egyúttal nem a legkellemesebben meglepő szenvedélyességgel is vitatja, az ellenkező nézetűeknek napról napra nagyobbodó táborában azonban igen kedvezőtlen fogadtatásra talált és a régi fölfogásnak híveit talán meg-

*) *Völuspá und die sibyllinischen Orakel*. Aus dem Dänischen übersetzt und erweitert von Jos. Cal. Pæstion. Wien, 1880. 43 l.

•*) *Völuspá. Eine Untersuchung*. Berlin, 1889. 298. l.

****) *Deutsche Alterthumskunde*. Fünfter Band, erste Abtheilung. Berlin, 1883. 356 l.

erősítette nézetökben, de új híveket, legalább eddigelé, nem igen hódított.

Az idegen befolyások fő hirdetője azonban Bugge, kinek műve,*) túlzás nélkül mondhatni, az egész művelt világon rendkívüli föltűnést keltett. Bugge természetesen nem tagadja a germán mythoszt, sőt elismeri, hogy a germánok ép úgy mint az indogermán népcsaládnak többi tagjai mythikus képzeteket és neveket, sőt mythikus elbeszéléseket is hoztak magokkal az őshazából; elismeri továbbá azt is, hogy a német és skandináv népek mythológiája közös alapon épült és hogy közös elemei még ma is fölismerhetők; elismeri végre azt is, hogy a hősmonda alapjául szolgáló képzetek az összes germánoknál ugyanazok. De más oldalról bizonyos, hogy e mythikus és heroikus képzetek a németeknél és a skandinávoknál eltérő irányban fejlődtek és egymástól független, önálló nemzeti alkotásokra vezettek. Eleve is igen valószínűnek tekintí, hogy e fejlődésre más európai népeknek rokon jellegű, tehát mythikus és vallási képzei nem maradtak, mert nem maradhattak minden befolyás nélkül. Bugge a germán mythosz tudományának eddigi művelői ellen kettős vádat emel, melyekről még az ellentétes nézetűek is kénytelenek elismerni, hogy nem egészen alaptalanok: az első az, hogy jóhiszeműleg és kellő kritika nélkül, az összehasonlító mythosz-tudomány módszereinek és eszközeinek könnyelmű vagy nem elég óvatos alkalmazásával, az árja népek rokonságából, illetve istenes képzeinek közös őskincséből magyaráztak minden mythikus elemet, mely úgy a germánoknak mint más indogermán népnek, például a görögöknek, hagyományokban és költői alkotásaiban föllelhető; és másodszor, hogy a többi európai népeknek korabeli vagy régibb emlékeit nem vették kellően figyelembe és, eleve a germán hagyományoknak ősrégi eredetiségét föltételezve, olykép alkották meg a skandináv népek mythológiáját, mintha az éjszaki tartományoknak germán lakói a mythikus tartalmú emlékek keletkezése idejében más népekkel, más műveltséggel, más világnevezettel semmifele érintkezésbe nem jutottak volna.

Nincsen Bugge szerint az őskandináv mythikus tárgyú

*) *Studien über die Entstehung der nordischen Götter- und Heldensagen.* 1880—1889. Fegyszerre jelent meg norvég és német nyelven, amaz 559, ez 580 l.

költemények közt egyetlen egy is, mely reánk maradt mai alakjában régibb volna, mint a viking-járatok korszaka, azaz a IX. és X. század. Ezt — e dalok epikai tartalmát és a bennök a világ eredetéről és rendjéről kifejtett képzeteket, mint vitásakat, egyelőre egészen mellőzve, — kétségtelenné teszi e költemények verselése és nyelvezete, bizonyítják e dalokban fölös számmal található idegen szók, melyek latin, kelta és angolszász eredetűek és, a hangtörvények világos tanúsága szerint, az árja népeknek közös ősi szókincséből nem magyarázhatók. Az eddai dalok telvék istenekkel és hősökkel, kikről a déli német népek hagyománya nem tud, és azok, kik a szárazföldi rokon törzsek-nél is találhatók, lényegesen eltérő, egészen sajátos alakban és fölfogásban tűnnek föl az éjszaki emlékekben. A világnézet, mely e költeményekben nyilvánul, bámulatos és megragadó: az éjszaki költészetnek ethikai szigora és akaratereje csodálatra készítet; a világrendnek hatalmas és eredeti képzetekkel rajzolt képe imponáló phantasia műve; a dolgok mélyére irányzott komoly fölfogás mellett föl-fölesillámló mély és zord humor bámulatosan fejlett világnézet műve. Az eddai költészetnek e hatalmas alapja a skandináv nép jellemében és kedélyében gyökerezik és tőle el nem vitatható. De nem úgy e költeményeknek epikai anyaga: ez tetemes, sokszor lényeges részeiben idegen kölcsönvétel, mely jól rosszúl, néha erőszakosan, sokszor csak egészen külsőleg van beleillesztve a germán vagy skandináv képzetek körébe,⁷de, egészét tekintve, ez utóbbiakkal teljes, egységesen keresztülvitt rendszerré van földolgozva, mely mint ilyen az éjszaki népeknek kizárólagos és teljesen eredeti alkotása. Ez alkotás oly erős és gazdag képzeletnek, oly hatalmas költői erőnek műve, hogy mellette csupán a görög nép mythológiája jöhet még számba, a többi népeknek mythoszt-alkotó képessége azonban teljesen eltörpül.

A skandináv tartományok lakói időszámításunk VIII. századában úgy nyelvben mint műveltségök összes egyéb elemeiben nem igen különbözhettek a szárazföldön vagy a brit szigeteken lakó testvéreiktől, a kikkel minden valószínűség szerint ritkán érintkeztek, a kiktől ép azért befolyásokat nem igen szenvedtek, bár kétségtelen, a mit Bugge nem vesz kellően figyelembe, hogy például a német hősmonda, első sorban a nibelung-monda, ép e korszakban került délről Skandináviába. Még csekélyebb lehetett ez időben az érintkezés a régi világ

népeivel. De minden külső hatást nem szabad még ezek részéről sem tagadnunk; hiszen, hogy csak egy döntő mozzanatot kiemeljek, már a Kr. u. II. és III. században keletkezett a német törzsek közt, talán elsőben az antik kultúra iránt oly fogékony gótoknál, a rúnairás, mely kétségtelenül a latin betűk alapján jött létre és rendkívül gyorsan terjedt el a germán népek közt a Középtengertől az éjszaki sarkig, némi helyi módosításokkal, de első pillanatra is fölismerhető közös jellemző vonásokkal. A latin írásnak ez elsajátítása különben, hogy ezt már itt kiemeljem, igen jellemző a germánoknak e régi kölcsönzéseire: átvették, de önállóan átalakították; kölcsön vették, de aztán az eredetiségnek oly jellegével ruházták föl, hogy hosszú századoknak fáradhatatlan és éles elméjű kutatói nem voltak képesek a germán rúnák eredetét és más írásokhoz való viszonyukat földeríteni.

De a népeknek e régibb, ritkább és a nemzeti műveltségre vegre is csekélyebb befolyású érintkezései egészen más jelleget öltöttek a VIII. század befejezte után. A IX. és X. század a skandináv népek vándorlásának kora, melyet én habozás nélkül az éjszaki törzsek népvándorlásának mernék nevezni. Kiváló fejedelmeknek az egyeduralom megalapítására irányzott törekvései úgy Dániában, mint Svéd- és Norvégországban és a keresztyén vallásnak erőszakos terjesztése e tartományokban — egyéb körülményeket, például a lakosságnak nagy elszaporodását és a skandináv örökösödési jognak bomlasztó befolyását ezúttal egészen mellőzve, — hatalmas belső, politikai, társadalmi és vallási mozgalmakat és átalakulásokat eredményeztek, melyek százakat és ezreket majd kicsaltak majd kikényszerítettek hazájokból. A skandináv viking hajóra szállt, hogy előbb csak gazdag zsákmányt, utóbb már új hazát keressen. A normannok ez időben rémei voltak Németországnak és Angliának, melyeknek templomaiban forró imák szálltak föl a keresztyén Istenhez, kitől segedelmet és oltalmat kértek a hazának és vallásnak e romboló, könyörtelen ellenségei ellen, a kik a helységeket elpusztították, a templomokat fölgyújtották, embereket és állatokat bilincsekben magukkal hurczoltak. Mert ez volt éjszak fiainak első szereplése műveltebb szomszédai területén. De a vad látogatókból idővel, még pedig helylyel közel elég gyorsan, barátságos települők lettek, kik a tengerparti tartományokban kelták, angolszászok és egyéb német törzsek közt

állandó lakókká váltak és másokra hatásokat gyakoroltak, de egyúttal másoktól hatásokat szenvedtek is. És útjaik mind messzebbre vitték a skandinávokat, nyugatra, mindig nyugatra, a merre a jól ismert tenger csalta őket: még a IX. században fölkerestek és gyarmatosították a Faröer és Izland szigetait, Grönland és Amerika partjait, a hol sehol sem ők voltak az első települők, mert még a legtávolabb eső partokon is megelőzték őket a kelta népcsaládnak nagy műveltségű, bámulatos mozgalmú s ép azért a modern Európa kulturája eddig még kellően nem méltányolt befolyást gyakorolt fiai, az irek, kik a keresztyén vallás és az ókori művelődés elemeit mindenütt meghonosították, a hová őket nyugtalan vérök és megindító idealismusuk vezette. Az éjszaki viking tehát mindenütt talált bizonyos műveltséget, mely hazai kulturájától két lényeges mozzanatban különbözött: a germán és kelta lakók, a kik között letelepült és a kikkel idővel összevegyült, mindenek előtt keresztyének voltak, de ismerték ezenfelül a görög-latin műveltségnek mindenféle elemeit is, melyeket természetesen, akarva nem akarva, a skandináv harczosok is elsajátítottak, bár jól tudjuk, hogy erősen ragaszkodtak nemzeti vallásukhoz és szokásaikhoz. Ez eltérő, sok tekintetben ellentétes elemeknek egymásra hatása és egymással összefolyása idővel lényegesen módosította a skandinávok képzeteit, sehol lényegesebben, mint Izland szigetén, a hol az eddai dalok, minden valószínűség szerint, reánk maradt alakjukat nyerték. Ezt könnyen megértjük, ha Izland lakóinak sajátos viszonyát a keresztyén valláshoz és még sajátosabb áttérésöket az új hitre figyelembe vesszük. Míg ugyanis német földön és a skandináv anyatartományokban idegen térítők, a kik a nemzeti vallás és ennek emlékei iránt a legnagyobb gyűlölettel viseltettek, tanították és terjesztették a Krisztusban való megváltás hitét és tőlök telhetően megsemmisítettek mindent, a mi képzetekben és hagyományokban, a költő vagy szobrász termékeiben a régi pogány korszakra vagy vallásra emlékeztetett: addig Izland szigetén majdnem kizárólag benszülöttek voltak az új vallás tanítói, kik természetesen nem viseltethettek gyűlölettel gyermekkoruk legkedvesebb emlékei, őseik drága hagyományai iránt. És a népnek áttérése a keresztyén hitre nem történt erőszakosan, a pogányságnak könyörtelen leküzdésével és kiirtásával, hanem, a mire másutt példa nem igen található, nyugodt megfontolás

és békés egyezés útján, nyilvános és törvényes népgyűlés határozatával, nem vallásos rajongásból, jórészt nem is hitbeli meggyőződésből, hanem első sorban politikai eszélyességből, mert az izlandiak belátták, hogy csupán a keresztyénségnek föltétlen elfogadásával tehetik lehetetlenné a norvég királyok beavatkozását, mely kétségtelenül az izlandi állam szabadságának és önállóságának megsemmisülését eredményezte volna. A régi és az új hit képzetei ennelfogva a nép lelkeben élő két eleven hatalom gyanánt maradtak érvényben Izland szigetén, melynek történeti s általában irodalmi emlékei számos, néha majdnem komikai jellegű adattal bizonyítják, hogy a sziget lakói egészen naivul egyesítették a régi istenek tiszteletét a Krisztus megváltó alakjának tiszteletével. Eleve is valószínű, hogy a nemzeti és idegen elemeknek e keveréke érvényesült a mythosz költői földolgozásában is, melynek legfontosabb és legbecsesebb termékei ép az eddai dalok. «Számos éjszaki isten- és hősmondáról állíthatjuk (mondja Bugge 9., 10. l.), hogy oly elbeszéléseket, költeményeket vagy legendákat, vallási vagy babonás képzeteket tartalmaznak, illetve olyanoknak legalább befolyása alatt keletkeztek, a melyeket félig vagy egészen pogány skandinávok a viking korszakban a brit szigeteken keresztyénektől hallottak, még pedig szerzetesektől és oly emberektől, a kik a szerzetesek iskoláiban nevedtek. A legtöbb esetben angol, főleg éjszaki angol, ritkábban ír nyelven vették ez elbeszéléseket, ... melyek legnagyobbbrészt könyvekből voltak merítve. És itt két áramlatot különböztethetünk meg, melyek, bár eredetükre nézve különbözök, idővel egyesültek: az egyik visszavezet a zsidó-keresztyén kultúrához, a másik az ókori görög-római műveltséghez». Ez új elemek tehát összevegyültek az eredeti germán mythikus képzetekkel: pogány és keresztyén, germán és görög-latin alakok, cselekvények, motivumok oly keverékké folytak össze, melyet a tudomány, bár létezését régóta sejt, de csak legújabbban kezd eltérő eredeti elemeire szétbontani. Tudjuk, hogy nem Bugge az első, a ki e rendkívül nehéz föladat megoldására vállalkozik; de kétségtelenül ő az első, a ki e téren a legnagyobb elszántsággal alkalmazza a bonczoló kést és nem riad vissza kutatásainak legmeglepőbb következtetéseitől sem, bár tudja és tapasztalja, hogy a szakferfiak közül ép a legtekintélyesebbek utasítják vissza a legerélyesebben elméletét, illetve elméletének eredményeit, honfításai

pedig hazaárulással vádolják, mivel a germán és különösen a skandináv szellemnek legdrágább és legföltettebb kincseit szívtelen kedvteléssel idegenektől kölcsönvett holminak tünteti föl.

A források, melyekből ez új elemek származnak, Bugge szerint két csoportra oszlanak. Az elsőbe a keresztyén, illetve bibliai képzetek forrásai tartoznak. Ezek közül a legnagyobb befolyással voltak, természetesen magán a biblián kívül, a Nicodemus apokryph evangélioma az V. század második feléből, a VIII. századi *Vindicta salvatoris*, a keresztfára vonatkozó különböző legendák és a keresztyén egyház hymnusai, főleg olyanok, melyek a kereszt dicsőítését tartalmazzák. A második csoportot teszik az antik művelődési elemeket szolgáltatott források, melyek közül Vergilius saját munkáin és munkáinak ókori magyarázóin, főleg Serviuson kívül, antik mythoszok gyűjteményei voltak döntő befolyással, így a két első vatikáni mythographus, Hyginus meséi, Dares és Dictys ismeretes elbeszélései a trójai háborúról, — sőt görög írók is, mint Homérosz, Apollodorus *Bibliothekája* és a Lykophon *Kassandrájához* írt scholionok.

E források anyaga szóbeli közlés útján jutott, még pedig legnagyobb részt a brit szigetekre, a skandinávok tudomására, tehát oly módon, mely mindenféle félreértést és zavart annál is inkább lehetővé tett, minél kevésbbé értették a közlők magok, tudniillik a keresztyén szerzetesek vagy esetleg ezeknek világi tanítványai, azokat az eszméket és meséket, melyeket éjszak naiv és bámészkodó fiaival közöltek. Nevek elrontása és elferdítése, események téves indokolása vagy helytelen kapcsolata, személyek fölcserélése és összekeverése a közlésnek e módjánál eleve várhatók. De mind e mozzanatok csak elhomályosíthatják a tényleges viszonyt és megnehezíthetik a kutatónak elemző munkáját; aényt magát azonban nem tehetik kétséggé, hogy tudniillik a skandináv mythosznak tetemes anyaga idegen kölcsönvétel.

E fölfogásának indokolására Bugge behatóan tárgyal több skandináv mythoszt, melyek szerinte vagy teljesen vagy lényeges alkatrészeikben többé-kevésbbé keresztyén vagy antik eredetűek. Baldr, a ragyogó szép Isten, kit éveinek virágában az istenek nagy fájdalomra megölnek, szerinte nem más, mint a Megváltó, a «fehér Krisztus», a mint a skandinávok Jézust nevezték; hisz Baldr eredetileg nem is tulajdon-, hanem köz-

név, annyi mint úr, a mint a szentírás is szereti Krisztust nevezni. (A merseburgi ráolvasásban is ily értelemben veendő e szó, nem pedig tulajdonnévnek). Majd minden elbeszélés, melyben Freya, a szerelem istennője, szerepel, antik eredetű, úgy, hogy Freya voltaképp csak Venusnak vagy Aphroditének éjszaki neve. Walhalla, Odin fényes palotája, melyben a germánok főistene a csatában elesett hősökkel vidám lakomákon mulat vagy komoly hadi játékokat folytat, az Olympus. A világnak hatalmas képe, Yggdrasel óriási körisfája, az ó-testamentomi élet- és az új szövetségi keresztfa képzeteiből van összetákolva stb. De legnagyobb föltűnést keltett Bugge művének utolsó része; ez azt a homályos es eddig is sokat, de kellő tudományos eredmény nélkül tárgyalt mythoszt fejtegeti, melynek középpontja Odin a bitófán. Az *Eddának* egyik legérdekesebb és lényeges részleteiben bizonyára legrégibb dala (*Hávamál*) meséli, illetve mesélteti magával az istennel, hogy kilencz éjjelen keresztül függött a szeles fán: «138) Tudom, hogy függetem A szeles fán Teljes kilencz éjjel, A lándzsától sebesen, Átadva Odinnak, Magam magamnak, Azon a fán, Melyről senki sem tudja, Mely gyökérből sarjadzik. 139) Kenyérrel nem üdítették, Szarúval (italal) sem; S én letekinték, Titkos rúnákat vettem föl, Kiabálva vettem őket. De ismét lebukék . . . 141) Ekkor kezdtem csírázni És okossá válni És nőni és jól fejlődni. Szó teremtett nekem szótól szót, Tett teremtett nekem tettől tettét.» E sok tekintetben igen homályos versek értelme Bugge szerint kétségtelenül az, hogy Odin kilencz éjjelen át függött a bitófán, mire ismét leszállt, hogy nagyobb fényben új életre keljen. (Nagyon hasonló egy régi, de még ma is a nép ajkán élő shetlandi dalnak következő részlete: «Kilencz napig függött a gyökértelen fán, Mert rossz volt a nép, ő pedig jó volt. Véres jegy volt az oldalán, Lándzsától verve; nem akart behegedni. Kilencz hosszú éjjelen, kegyetlen fagyban, Függött ottan meztelen tagjaival. Némelyek kaczagtak, De mások sírtak»). Ez eddai versszakok már régebben is sokat foglalkoztatták a kutatókat, mert nem igen tudták a keresztyén mystika képzeteire emlékeztető e rejtélyes epizódot beleilleszteni a skandináv mythosznak tárgyi és szellemi egészébe; sokan föltűnőnek találták azt is, hogy német hagyományok egyáltalában nem tudnak róla. De a mint a keresztfára függesztett Krisztusra gondolunk, Bugge szerint rögtön világos lesz az

Edda képe és értelmet nyer a dalnak minden egyes verssora. Krisztus keresztjét már a gót biblia is bitófának (galga Christaus) nevezi, és e kifejezés gyakori angolszász íróknál is (például a *Krisztus és Sátán* című költeményben: «Fölszállt a fára és ontotta vérét, Isten a bitón szellemének erejével» vagy: «A bitófán lehellte ki lelkét». «Keresztre feszíteni» angolszászúl: «fölkasztani»). Odin lándzsától sebes, mint Krisztus Longinus lándzsájától. Odin önmagát hozza áldozatul önmagának, a mi a pogány mythosz képzeleinek körében, úgy tetszik, teljesen érthetetlen, de rögtön világos a keresztyén fölfogás világában, mely szerint a Megváltó Istennek áldozza magát, de ő maga azonos az Istennel. És így e szempontból könnyen érthetők és magyarázhatók a dalnak többi adatai is, az is, hogy mi közvetíthette a két alaknak, Odinnak és Krisztusnak, első pillanatra meglepő összekapcsolását. A középkori latin íróknál gyakori kifejezések a Sátánt megsemmisítő és a poklot földülő Krisztusról, hogy ő «a dicsőség királya», «a csata hatalmas ura», «harcos és hadvezér», «a győzelem hőse» stb., teljesen ráillettek a germán Odinra, a hős és győztes királyra, és könnyen megtéveszthették a dalnokot, hogy e kifejezések révén oly képzeteket és cselekedeteket is ruházzon a pogány őskornak hatalmas istenére, melyek sem ennek alakjához sem a skandinávok mythikus világnézetéhez, Bugge ítélete szerint, sehogy sem illettek.

A germán mythosz eredeti, hamisítatlan elemeinek tekintendők, az égnek ragyogó istenén kívül, első sorban a természetnek istenítéséből származó *dæmonok*, a *nixek*, *elfek* és *koboldok*, az óriások és törpék, a hegyekben és vizekben lakó szellemek, melyek úgy Skandináviában mint Németországban meg ma is élnek a nép eleven képzetében és még ma is számos mondának és regének alapjául és magvául szolgálnak. «Midön időszámításunk első évezrede végéhez közeledett (mondja Bugge az 560. lapon), fölemeltek a keresztet Izland és Norvégia partjain, a hol azelőtt Yggdrasel körisfája árnyékot bocsátott Urd forrására; és a második évezred hajnalában egyetlen állami vallásnak fogadták el, majd tanácskozó törzsfők megegyezésével, majd győztes királyok parancsára, a keresztyén vallást. De az éjszaki pogányság, melyen a keresztyén állam-vallás diadalt ült, nem fejezte be növekedését a magas hegyek falai mögött, melyek a levegőnek minden kívülről érkező fuvallatát

szerint a X. század közepéből valók), hogy tehát e költői és mythikus tekintetben rendkívül értékes emlékeket csak a skandináv népek viking korszakából bírjuk, midőn norvégok és dánok Európa partjait bejárva, más, főleg germán és kelta, de minden esetre keresztyén népekkel érintkeztek. Ezért a keresztyén vallásnak és világnézetnek, talán még a keresztyénséggel mindenütt, kezdettől fogva karöltve járó bibliai és antik képzeteknek is a skandinávok világnézetére és első sorban az úgynevezett eddai dalokra eshetőleg gyakorolt befolyását már eleve is annyira valószínűnek kell tekintenünk, hogy egész általánosságban minden habozás nélkül, de természetesen e befolyás körének és erejének egyelőre függőben tartása mellett, egyszerűen ténynek kell elismernünk. Hisz e befolyás más téren és ellenkező irányban is mutatkozik: a skandináv leletek tanúsága szerint kétségtelen, hogy a IX. században az éjszaki ornamentika terén egészen új korszak veszi kezdetét, melyet első sorban az ir művészet hatása jellemez, és más oldalról Zimmer Henrik igen érdekesen és alaposan kimutatta, hogy skandináv képzetek és történetek félreismerhetetlen hatással voltak a kelta népeknek, különösen az ireknek, legrégibb mondáira.

E következtetések nem alapúlnak Bang és Bugge kérdéses munkáin, hanem megbízható történeti forrásokon, valamint a germán mythologiai hagyományoknak és emlékeknek tárgyilagos tanulmányán és azért függetlenek az újabb iskola kutatásainak eredményeitől, annyira függetlenek, hogy még abban az esetben is megállnak és érvényben maradnak, ha Bugge következtetéseit vagy legalább ezeknek tetemes részleteit túlzóknak, kellő alappal nem bíróknak s így elfogadhatatlannak kellene tekintenünk. Mert részemről egyáltalában nem csatlakozhatom azokhoz, kik e kiváló tudós kutatásainak összes eredményeihez egész meggyőződéssel, sőt valóságos lelkesedéssel hozzájárúlnak, mert e kutatások alapjaiban és módszerében oly félszagségeket veszek észre, melyek az egész épület biztosságát szerintem legalább is igen kétséssé teszik. Igen kétes jellegű már mindenek előtt Bugge bizonyítékainak egyik fő eszköze, etymologizálásának módja, és nem kevesebb kétes következtetéseinek főalapja, a kölcsönzes forrásaira vonatkozó meglepő föltevése.

Már Bang furcsán remekelt a *völva* szó magyarázatával, mely szerinte a *sibylla* szóból származott. Magyarázata a régi

etymologizálásnak azon szeretetre méltó módján alapúl, mely öreg apáink korában minden nyelv minden szavának a héberből való származtatását oly egyszerűvé és meggyőzővé tette: a skandinávok elhagyták a sibylla szóból az első szótagot, azután a *b* helyébe *v* lépett, az *y*-ből *ö* lett stb. Ma már az ily etymologiai magyarázat tudvalevőleg csak éleztaliban járja; a *völva* szóról pedig tudjuk, hogy törzsszava a skandináv *völv* (gót *valus*), mely annyi mint páleza, mert a jósnőnek csak oly ismeretű jele volt a csodatevő rúnákkal tele rovott páleza, mint a harcossé a fegyver vagy a királyé a korona. Bugge, a ki pedig nem theologus, hanem philologus és nyelvész, még pedig egyike a legkiválóbbaknak, a mythosz-magyarázat szolgálatában üzött etymologizálásában, főleg a tulajdonnevekre vonatkozó fejtegetéseiben csak oly módszerellenesen és önkényesen jár el, mint Bang; sőt még ezen is túltesz, mert ízekre, sokszor szótagokra bontja a skandináv szokat és neveket, és e szótöredékeket aztán török-szakad latin vagy görög, kelta vagy angol-szász szókkal azonosítja. Nem csoda, ha ily eljárással a legmeglepőbb eredményekhez jut. Szerinte például Loddáfñir a Leucius és Karinus nevek elrontásából és összerántásából lett, Geiröddr annyi mint Herodes, Agnarr annyi mint Archelaus, Nanna annyi mint Oenone, Ödr annyi mint Adonis, Axel annyi mint Absalon, Hlödyn annyi mint Latona Jovis mater (pedig a német Hludana istennőhöz a gyanúnak még árnyéka sem fér) stb., mind oly etymologiák, melyek még a hagyománynak föltételezett kedvezőtlen közlése mellett is hitelre annál kevésbbé tarthatnak számot, mivel az említett skandináv tulajdonnevek a nemzeti szókinésből minden nehézség nélkül megmagyarázhatók.

És még kevesebb hitelre tarthatnak számot Buggenak a skandináv mythosz forrásaira vonatkozó állításai. Ha mind azokat a munkákat összeállítjuk, melyekből az ir papok és az éjszaki költők szerinte merítettek, oly imponáló X. és XI. századi könyvtárt nyerünk, mely még a Sorbonne nagy tudósainál a következő XII. és XIII. században sem tehető föl. És teljesen hihetetlen, mert minden eddigi tudásunkkal éles ellentétben áll, hogy e munkák közt görög nyelven írottak is lettek volna, mint Homérosz, Lykophron és Apollodorosz. A középkor első felének legnagyobb tudósai és legolvasottabb compilatorai, mint Sevilai Izidor, Hrabanus Maurus, Honorius Augus-

todunensis, valósággal eltörpülnek ez éjszaki papok és verselők mellett, kik bámulatos olvasottsággal nem kevésbbé bámulatos kombináló tehetséget és alakító erőt egyesítettek, de mindent a legfurcsább módon összezavartak és fölcseréltek, úgy hogy végre is csak ellenmondásokban bővelkedő műveket tudtak teremteni. És vajon mi czéljok lehetett és mely közönséghez fordúlhattak e művekkel? Ha pogányokhoz, akkor miért rontották el az eredeti mythoszokat, melyeket Bugge sem tagad? Ha keresztyénekhez (pedig ilyenek számára írtak), akkor mi czélja a pogány elemek fölvételének?

De a földolog, hogy Bugge miken egyezteteti a skandináv és az idegen anyagot. Kölcsönzésről, ez, azt hiszem, a tudománynak egyik elemi követelése, csak ott szabad szólnunk, a hol vagy a tárgy maga vagy valamely döntő természetű mellékkörülmény erre a szó legigazabb értelmében kényszerít. Ha Bugge az Idun csodatevő almáit a Hesperidák «almáival» egyezteteti, illetve ezeknek kölcsönvételeből magyarázza, ezt minden habozás nélkül elfogadhatjuk, mert Skandinávia a pogány korszak végén csupán a vad almafát ismerte, melynek jelentéktelen és fanyar gyümölcse bajosan lelkesíthette a népnek alkotó képzeletét a mythosz csodatevő almáinak megteremtésére. De másutt teljesen hiányzik a belső vagy külső kényszer és, a mi újabb baj, a kutató csak úgy érheti el szenvedélyesen keresett czélját, hogy egymástól igen messze eső elemekből tákolja össze a megmagyarázandó, tudniillik szerinte megmagyarázandó, mert különben egészen világos és megérthető anyagot. A legjellemzőbb példa erre a Baldr-mythosz fejtegetése, Bugge művének legterjedelmesebb része. Baldr, Odin és Frigg fia, kiről mindössze nem sokat tudunk, bár mythosza kettős (egy izlandi és egy dán) változatban maradt reánk (amaz az eddai *Völuspá*-ban, ez Saxo dán történetében), fényes, ragyogó, jó isten, kinek nejét vagy kedvesét, Nannát, a vak Hödr szereti. Sötét álmok megjósolják Baldr vesztét és Frigg megeskedtet minden teremtetést, hogy nem fogja fiát bántani, csupán a fagyöngyöt nem szólítja meg az istennő, mivel azt hiszi, hogy e jelentéktelen növény úgy sem árthat fiának, a ragyogó istennek. Erre Loki, az isteneknek és főleg a jó Baldrnak konok ellensége, ráveszi a vak Hödrt, hogy ez egy fagyöngyöt dob Baldrre, és az isten halálos sebbel rogy össze, mire testét a kétségbeesett istenek hatalmas máglyán megégetik. Baldr testvére, Bous, megbosz-

szülja utóbb a jó istent, a ki a világ végén vissza fog térni és egy boldog korszaknak lesz megalapítójává. Ennyi fő vonásai-ban (a kétesebb elemek mellőzésével) a mythosz, mely Saxo Grammaticus euhemeristikus elbeszélésében mint hősmonda fekszik előttünk, bár Baldr már itt is Odin fia és felisten (semi-deus). A mythosz értelme nem érdekel bennünket ezúttal, bár, úgy hiszem, mindenki azonnal észreveheti, hogy azon számos mythikus történetek egyike, melyeknek alapját az évszakok változása, illetve harcza teszi. Annál meglepőbb Bugge magyarázata, a ki a Saxo elbeszélését éjszaki mondának tekinti, melyből csak az *Eddában* lett utóbb mythosz, és egészen magától értetődőnek veszi és hirdeti, hogy Baldr nem lehet más mint Krisztus. Kérdem, mi van Baldr történetében, a mi e meglepő azonosítást nem hogy bebizonyítaná, hanem csak valószínűvé is tehetné? A mi Baldr egyéniségét illeti, tudjuk, hogy fényes és jó istent minden mythologia ismer; ily alakot Krisztussal azonosítani, sőt azt állítani, hogy a germánok egy Baldr nevű istent soha sem ismertek, hanem Krisztust nevezték el Baldrnek és helyezték be mythoszaikba: ez, egyebeket egyelőre nem tekintve, már csak azért sem lehetséges, mert különben nem tudunk az árja vagy sémi vagy egyéb mythoszoknak megfelelő alakjaival mit csinálni. És Baldr történetében valóban egyetlen szerény adat sincsen, mely Krisztus történetére emlékeztethetne. Itt teljesen hiányzik az összevetés kényszerűsége, melyet minden kölcsönzés kimutatásánál elengedhetetlen előfeltételnek mondtam. De Bugge még tovább megy, mert a Saxo művében olvasható Baldr-mondát, melyről elismeri, hogy keresztyén hatás nem érintette, antik elemek befolyásából törekszik megmagyarázni, illetve antik elemekből alakútnak kimutatni. E Baldr-mythoszban és -mondában szerinte Krisztus összeolvadt Achilleussal, és Loki egyoldalról Luciferrel, más oldalról a keresztyén ördöggel azonosított Apollóval; Hödrben egyesültek Paris és Priamus, Nannában Oenone, Helena és Polyxena, Bous nem egyéb mint Ajax és Neoptolemos stb., és ez egyeztetések alapjául a trójai háború történetének nem valamely, bárkitől származó elbeszélése, hanem a legkülönbözőbb hagyományoknak részben igen félreeső helyeken eldugott, nagyon ellentétes részletei szolgálnak. Szóval Bugge a legkülönbözőbb ókori mythoszokból összehajtogatja az elszórva található többé-kevésbé hasonló vonáso-

kat, melyeket azután az egységes Baldr-monda egyes elemeivel azonosít, a nélkül, hogy erre e mythosznak valamely sajáttsága bármi tekintetben kényszerítené. Világos, hogy ez az eljárás se nem meggyőző, se nem módszeres, sőt ellenkezően, még a hasonló vonások hitelét is kétségesse teszi, mert hiszen ilyen eljárással mindent lehet mindennel azonosítani, az összehasonlító kutatás gyermekes játékká lesz, melyben széleskörű olvasottságunkat és kombináló tehetségünket ragyogtathatjuk, de tudományos értékű eredményekhez nem jutunk. Másutt meg oly általános vonások alapján végzi Bugge azonosításait, hogy szintén nem képes a tárgyilagos olvasót a föltételezett kölcsönzés igazságáról meggyőzni. Így például Freya és Od viszonya szerinte nem egyéb, mint Aphrodite és Adonis története, mert: «Aphrodite Adonis neje volt; az istennő távollétében a halál elragadja férjét; Aphrodite keresi és megsiratja őt», a mely elemek Freya és Od viszonyában ismétlődnek. Ez utóbbit elfogadva: hány száz meg száz ós-, ó- és újkori történetben és az életben hány millió esetben ismétlődik ugyan ez az egyszerű történet! és e históriák mind nem volnának egyebek, mint kölcsönzések Aphrodite és Adonis történetéből?

És végül bajosan jövünk tisztába az iránt, hogy ez idegen elemek viszonyát az eredeti mythoszhoz hogyan képzeljük. Bugge fölfogása e tekintetben igen homályos, pedig ép ez a kérdésnek leglényegesebb része. Hogy Krisztus ideális alakja befolyást gyakorolt a Baldr istennek (vagy akár hősnek) némi vonásokban rokon alakjára, hogy Lucifer tulajdonságaiból az egyik vagy a másik átment Lokira, hogy a világegyetemnek óriási fa alakjában megalkotott képzetére utóbb az élet fájához és a keresztfához fűzött középkori mystikus kepek és hasonlatok kapcsolódtak, hogy a világ végeről és a túlvilági életről szóló keresztyén képzetek némelyike összefolyt a germán mythosznak megfelelő elemeivel, mely utóbbiak különben minden népnél csak kis részben igazi mythikus alakítások, hanem már inkább a philosophiai reflexio és speculatio kezdetleges eredményei, — ezt mind bátran elhihetjük, ebben semmi megfoghatatlan nincsen, bár minden valószínűség szerint a kölcsönzés forrásait másutt fogjuk találni és a kölcsönzés módját másnak képzelni, mint a hogy Bugge előadja. De világos, hogy e befolyásolások okvetetlenül fölteszik, hogy Baldr megvolt, hogy Loki megvolt, hogy a világfa képzele megvolt (hisz ez

valószínűen még árja alkotás), hogy a germánoknak eschatologiájok volt. Egyes vonások kapcsolathattak a meglevő alakokhoz és történetekhez, de ez alakoknak és történeteknek meg kellett lenniök. Krisztus ragyogó alakjából eshetett egy-két fénysugár Baldr rokon alakjára; de e kölcsönzött epitheta ornantia nem változtathatták meg Baldrnak a néphitben kifejtett alakját és nem gyakorolhattak, a mint tényleg nem is gyakoroltak semmiféle befolyást a Baldr történetére, melyhez antik elemek is csak úgy kapcsolódhattak, ha e történet már megvolt. Odin a bitófán a Hávamál három versszakában szerepel; de e költemény 164 versszakból áll és a többi 161 versszak egészen érintetlen maradt. Sőt maga ez az Odin a bitófán, illetőleg e képzetnek magyarázata távol sem oly egyszerű, mint Bugge előadja, a ki az egész elbeszélésből lényeges elemeket mellőz és a szöveget is egy kissé önkényesen fordítja, csak hogy a keresett hasonlatosságot kimutathassa. Odin a Hávamál szerint mint gyermek függ a világfán és a fa alatt Mimer van, a ki őt csodatevő itallal fölfrissíti és varázserejű imákkal kínos helyzetéből kiszabadítja. (A dálnak Buggétól mellőzött 140. versszaka: «Kilencz földalt vettem Bölthorn híres fiától, Bestla atyjától és kaptam egy korty drága méhsert, Óthrerirből meritve»). A világfa Yggdrasel, és Yggr annyi mint Odin, úgy hogy máskep is érthető a dálnak az a meglepő mondása, hogy Odin maga magának volt áldozatul hozva; arról meg egyáltalában nem tud az Edda, hogy Odin azután «új» életre ébredt volna. Az Edda elbeszélése mindenkép homályos, de annyi világos, hogy ez a mythosz az eredeti forrásban távol sem hasonlít annyira a keresztre feszített Krisztusra, mint Bugge ügyes, de irányzatos előadásában. De fogadjuk el a christianiai nagy tudósnak azt a következtetését, hogy ez elbeszélés kölcsönvétel, mely sehogysem illik a skandináv mythosznak egész keretébe és bajosan egyeztethető az éjszaki népek szellemével és észjárásával: vajon mi következik ez epizódból az Odin alakjára és mythikus történetére? Megszűnik ez germán alak és germán mythosz lenni? . . . Grimm még azt hitte, hogy a világfáról szóló germán mythosz befolyásolta a keresztyén legendát, melyben a bibliából származó élet-fája mystikus fölfogással összefolyt az új hitben gyökerező keresztfával; ma már tudjuk, hogy e fölfogás tarthatatlan, mert e keresztyén képzetek már oly korban és oly tartományokban találhatók, melyek a germán

mythosz részéről föltételezett hatást teljesen kizárják. Megfordítva: nem kétséges többé, hogy a keresztyén mystika némely vonásban befolyásolta a germán képzelet alkotását, — de vajon megszűnt-e ezzel a pogány kőrisfa a régi németeknek mythikus képzele lenni? — ezúttal nem is reflektálva arra, hogy e képzet minden valószínűség szerint az árja népeknek ősrégi közös mythikus kincséből származik.

De nem folytatom. Bugge egyes mythikus elemeknek éles elméjű elemzésével bebizonyította, a mit előtte inkább csak sejtettek, hogy keresztyén képzetek és eszmék befolyással voltak a germánoknak mythoszokban és dalokban fönmaradt pogány világnézetére. Ezen kételkedni nem lehet, hisz ez nem is új elmélet, csak köre és bizonyítékai újak. Jóval kevésbbé bizonyító erejű Bugge elméletének másik fele, hogy tudni illik antik, görög-latin művelődési elemek is átalakítólag hatottak germán mythoszokra; de egész általánosságban még ezt a tételét is elfogadhatjuk, bár roppant apparatusal összehordott bizonyítékai közt az én belátásom és érzésem szerint egyetlen egy sincs, melynek valósággal bizonyító ereje volna, mert például még az Idun-mythoszra vonatkozó fejtegetése sem kifogástalan, bár igen megnyerő, mert az «almák» egyezése véletlen is lehet, az Idun-mythosz maga pedig kétségtelenül germán alkotás. Azonban a kettős befolyásolás körére és hatására vonatkozóan egyáltalában nem lehet a kiváló, de elméletének igazságától tulságosan áthatott skandináv tudós véleményéhez csatlakozni, mert e befolyás, az én meggyőződéseim szerint, kétségtelenül nem hogy megczáfolná, hanem ellenkezően szükségyszerűen fölteszi, hogy a mythikus alakok és történetek, melyeknek idegen hatások alatt történt módosulásáról foly a vita, tényleg megvoltak, úgy hogy e befolyásolás csupán egyes germán és idegen ideáknak vagy vonásoknak hasonlóbbá tételére, a legkedvezőbb esetben egyes, de minden esetre csekély számú és éjszakiakkal igen rokon idegen elemek átvételére szorítkozott. Bugge sok esetben maga is úgy fogja föl a dolgot, másutt azonban idegen történeteknek és alakoknak egyszerű teljes átvételét állítja, de sehol nem mondja meg, hogy milyen volt az illető mythosz az általa föltételezett módosulás előtt s mennyiben változtatott az idegen hatás az eredeti képzeteken. Pedig ezen fordul meg az egész vita.

A kutatásban helyes módszerrel csak a germán mythosz-

ból szabad kiindulni : a mi ebből az egész mythologia keretében indokolt és összefüggő, azt nem lehet eleve kétesnek tekinteni ; a mi a X. századi germán vagy általában az emberi természetből megérthető, azt nem szükséges idegen elemekre visszavezetni. Az indus és görög, a perzsa és sémi, a germán és ugor, sőt a legújabban fölfedezett úgynevezett vad népek mythoszaiban tudvalevőleg igen nagy az oly meglepően hasonló vagy éppen azonos elemek száma, melyeket kölcsönzésből megmagyarázni nem lehet, melyeknek megértésére sok esetben az emberi lélek és képzelet működésének törvényei szolgáltatják a magyarázatot. Ellenben teljesen indokolt a kölcsönzés föltevése, de az okvetetlenül szükséges és kényszerítő mozzanatra való megszorítással, a hol a germán mythoszban elemekre akadunk, melyek az egész mythologia keretében belső kapcsolat nélkül szerepelnek vagy a germán népnek régi viszonyaival ellentétesek, és szólhatunk külső befolyásról, a hol egyes vonásoknak vagy elemeknek föltűnő hasonlatossága a lehetőségnek egyéb föltetelei mellett erre följogosítanak, illetve kényszerítenek. De a döntő momentum ez a kényszerűség, melynek híjával az összehasonlítás és egyeztetés munkája könnyen jelentéktelen játékká törpül, melynek erőszakos etymológiák és elfogadhatatlan forrásokra való hivatkozások nem kölcsönözhetnek igazi tudományos jelleget. A mythosz-tudomány történetében azonban kétségtelenül kiváló jelentőségű szerepe lesz Buggénak, mert az ő túlhajtó elmélete bizonyára a germán mythosznak újabb, behatóbb és értékes eredményekkel biztató átkutatására és kritikai fejtegetésére fog vezetni.

HEINRICH GUSZTÁV.

KEPPLER.

A reformatio és a renaissance szoros kapcsolatban vannak egymással. Ezért a reformatio alatt a szabadon vizsgálódó gondolkodást is kell érteni, mely minden tekintélyen, hagyományon, múlton, mennyiben ezek tévesek és hibásak, túlelmelkedik; érteni kell alatta az elméleti és gyakorlati szellemnek minden irányú átalakítását. Ez értelemben Columbus, Copernicus, Keppler, Galilei éppen úgy reformátorok, mint Luther, Zwingli, Kalvin. Egy az elv, melyet a reformátorok híven szolgáltak: a minden tekintélytől független, szabadon gondolkodó vizsgálódás, mely a tiszta igazság földerítésére törekszik és csak a tér, melyen gondolkodnak és nyomoznak, különbözik. Természetes, hogy az ily férfiakat mély, benső lelkesedés az igazságért hatja át. Lelkesedés nélkül nincs reformátor! És az ily férfiak egyszersmind bátor emberek, mert a régi tekintélyvel, a századok folytán meggyökerezett tévedésekkel, előítéletekkel, elavult nézetekkel szembeszállani, a léleknek rendkívüli bátorsága kívántatik. A kik ily bátorsággal harcolnak az igazságért, azok az emberiségnek díszai és egyszersmind legnagyobb jótevői. Ily férfiak sorába tartozik Keppler, egyike a legnagyobb csillagászoknak. Előfutója Copernicus, az újkori csillagászat atyja, az igazság kardjával fölfegyverezve merészkedett azokat a csillagászati véleményeket, előítéleteket megtámadni, melyeket nem csak az ókor legnagyobb csillagásza hittek és tanítottak, de melyeket az egyház, a keresztyén világban e legnagyobb tekintély, is szentesített.

Copernicus rendszere az ókoritól, a mint ezt Claudius Ptolemæus nyomán ismerjük, két lényeges pontban különbözik. Copernicus a naponkénti mozgást úgy magyarázza, hogy

a Föld nyugatról keletre saját tengelye körül naponként egyszer megfordúl, holott Ptolemæus azt tanította, hogy valamennyi csillag naponként a Föld körül mozog. A második pont, melyben Copernicus Ptolemæustól eltér, a Nap és a bolygók mozgására vonatkozik. Míglen az ókori rendszer szerint a Nap évenként is egy kört ír le, a nyugvó Föld körül s azonkívül a többi bolygók a Föld körül körökben mozognak; Copernicus azt tanítja, hogy a Föld szintén bolygó, mely mint a többi bolygók a nyugvó Nap körül mozog. Copernicus tanát eretnekinek tekintették mindazok, kik azt a biblia némely helyeivel és Aristotelessel összeegyeztethetetlennek tartották. Sőt a csillagászok között is voltak ellenei.

A bolygók mozgásának jelenségeit Copernicus úgy magyarázta, hogy a bolygók, melyekhez a Föld is tartozik, köralakú pályákon mozognak a Nap körül. Ha ez az eset van, innen következik, hogy a bolygók mozgása nekünk azért látszik szabályellenesnek, mivel mi nem állunk a mozgás központjában. Csak midőn a csillagászok a helyes észlelések bőségében voltak, melyek a bolygók helyzetét viszonyban a Földhöz mutatják, csak akkor lehetett a bolygóknak helyzetét viszonyban a Naphoz kiszámítani s a pályát megjelölni, melyet azok a Nap körül leírnak. Ha ebből az tűnik ki, hogy e pálya nem kör; úgy attól a nézettől, mintha a bolygók a Nap körül a kör alakjában mozognának, meg kell válni. Ezt a haladást a csillagászatban megtette Keppler. Copernicus idejében a bolygókat még nem észlelhették azon élességgel, mely ahhoz szükséges lett volna, hogy pályáikat pontosan meghatározzák. Tycho becses észlelései ezt nagyban elősegítették, Keppler pedig Tycho mellett dolgozott. A bolygók között különösen Mars volt az, melynek mozgását a köralakúval nem lehetett összeegyeztetni. Keppler, midőn e bolygó mozgásába elmélyedt, Tycho észleléseit tartotta szemé előtt. Éveken át nagy szorgalommal és fáradhatatlan kitartással folytatta számításait oly időben, midőn a magasabb számítási utakat még nem ismerték. A számításokat saját vallomása szerint hetvenszer ismételte. Miután fölfedezésének igazságáról meggyőződött, 1609-ben kiadta Marsról írt munkáját, mire a csillagászat egészen új világosságban tűnt föl. E munka, a legtökéletesebb mestermű, melyet valaha matematikus a számítási módok még tökéletlen eszközeivel megtett, két törvény fölis-

KEPPLER.

A reformatio és a renaissance szoros kapcsolatban vannak egymással. Ezért a reformatio alatt a szabadon vizsgálódó gondolkodást is kell érteni, mely minden tekintélyen, hagyományon, múlton, mennyiben ezek tévesek és hibásak, túlelmelkedik; érteni kell alatta az elméleti és gyakorlati szellemnek minden irányú átalakítását. Ez értelemben Columbus, Copernicus, Keppler, Galilei épen úgy reformátorok, mint Luther, Zwingli, Calvin. Egy az elv, melyet a reformátorok híven szolgáltak: a minden tekintélytől független, szabadon gondolkodó vizsgálódás, mely a tiszta igazság földerítésére törekszik és csak a tér, melyen gondolkodnak és nyomoznak, különbözik. Természetes, hogy az ily férfiakat mely, benső lelkesedés az igazságért hatja át. Lelkesedés nélkül nincs reformátor! És az ily férfiak egyszersmind bátor emberek, mert a régi tekintélyvel, a századok folytán meggyökerezett tévedésekkel, előítéletekkel, elavult nézetekkel szembeszállani, a léleknek rendkívüli bátorsága kívántatik. A kik ily bátorsággal harcolnak az igazságért, azok az emberiségnek díszai és egyszersmind legnagyobb jótevői. Ily férfiak sorába tartozik Keppler, egyike a legnagyobb csillagászoknak. Előfutója Copernicus, az újkori csillagászat atyja, az igazság kardjával fölfegyverezve merészkedett azokat a csillagászati véleményeket, előítéleteket megtámadni, melyeket nem csak az ókor legnagyobb csillagásza hittek és tanítottak, de melyeket az egyház, a keresztyén világban e legnagyobb tekintely, is szentesített.

Copernicus rendszere az ókoritól, a mint ezt Claudius Ptolemæus nyomán ismerjük, két lényeges pontban különbözik. Copernicus a naponkénti mozgást úgy magyarázza, hogy

a Föld nyugatról keletre saját tengelye körül naponként egyszer megfordúl, holott Ptolemæus azt tanította, hogy valamennyi csillag naponként a Föld körül mozog. A második pont, melyben Copernicus Ptolemæustól eltér, a Nap és a bolygók mozgására vonatkozik. Míglen az ókori rendszer szerint a Nap évenként is egy kört ír le, a nyugvó Föld körül s azonkívül a többi bolygók a Föld körül körökben mozognak; Copernicus azt tanítja, hogy a Föld szintén bolygó, mely mint a többi bolygók a nyugvó Nap körül mozog. Copernicus tanát eretnekinek tekintették mindazok, kik azt a biblia némely helyeivel és Aristotelessel összeegyeztethetlennak tartották. Sőt a csillagászok között is voltak ellenei.

A bolygók mozgásának jelenségeit Copernicus úgy magyarázta, hogy a bolygók, melyekhez a Föld is tartozik, köralakú pályákon mozognak a Nap körül. Ha ez az eset van, innen következik, hogy a bolygók mozgása nekünk azért látszik szabályellenesnek, mivel mi nem állunk a mozgás központjában. Csak midőn a csillagászok a helyes észlelések bőségében voltak, melyek a bolygók helyzetét viszonyban a Földhöz mutatják, csak akkor lehetett a bolygóknak helyzetét viszonyban a Naphoz kiszámítani s a pályát megjelölni, melyet azok a Nap körül leírnak. Ha ebből az tűnik ki, hogy e pálya nem kör; úgy attól a nézettől, mintha a bolygók a Nap körül a kör alakjában mozognának, meg kell válni. Ezt a haladást a csillagászatban megtette Keppler. Copernicus idejében a bolygókat még nem észlelheték azon élességgel, mely ahhoz szükséges lett volna, hogy pályáikat pontosan meghatározzák. Tycho becses észlelései ezt nagyban elősegítették, Keppler pedig Tycho mellett dolgozott. A bolygók között különösen Mars volt az, melynek mozgását a köralakúval nem lehetett összeegyeztetni. Keppler, midőn e bolygó mozgásába elmélyedt, Tycho észleléseit tartotta szeme előtt. Éveken át nagy szorgalommal és fáradhatatlan kitartással folytatta számításait oly időben, midőn a magasabb számítási utakat még nem ismerték. A számításokat saját vallomása szerint hetvenszer ismételte. Miután fölfedezésének igazságáról meggyőződött, 1609-ben kiadta Marsról írt munkáját, mire a csillagászat egészen új világosságban tűnt föl. E munka, a legtükéletesebb mestermű, melyet valaha matematikus a számítási módok még tökéletlen eszközeivel megtett, két törvény fölis-

merésére vezetett. Az első így hangzik: valamennyi bolygó a Nap körül ellipsis alakú pályán mozog s a Nap ez ellipsis egyik gócpontjában áll.

E törvény által a ptolemæi rendszernek utolsó maradványa elenyészett, mely Copernicusnál még föntartotta magát, tudniillik, hogy a Föld a Nap körül kör alakú pályán mozog.

A Föld pályája a Nap körül ellipsis, de excentricitása kicsiny, tehát a körtől oly keveset különbözik, hogy körnek lehet venni. Ellenben Mars excentricitása sokkal nagyobb, az ellipsis, melyet leír, nyújtottabb, mint a többi bolygóké, melyeket Kepler idejében ismertek. Tehát e bolygó mozgásához az észlelések nagyon alkalmasak voltak megmutatni azt, hogy a Nap körül nem ír le kört. Így Mars vezette Keplert a nagy fölfedezésre, melyet azután minden bolygóra kiterjesztett. Most könnyű volt kimutatni, hogy a Hold is a Föld körül ellipsist ír le.

A második törvénye így hangzik: a vezérsugár által (radius vector) leírt terület arányos az idővel, mely alatt a sugár mozgott.*) E törvény új világot vet a bolygók mozgásának mivoltára. A mi azon törvényből foly, a fő az, hogy a bolygó minél közelebb jut a Naphoz, annál gyorsabban, minél távolabb esik a naptól, annál lassabban mozog.

A két törvény minden egyes bolygóra vonatkozik ugyan, de azt még nem mondja meg, minő kapcsolat van a különböző bolygók mozgása között. Keplernek mindig az a meggyőződése volt, hogy ily kapcsolatnak kell lenni. Tizenhét évi észlelés után sikerült neki — fölhasználván Tycho észleléseit is — az igazi utat megtalálni. Gondoljuk két bolygónak keringése idejét ugyanazon egység, például a nappalok által kifejezve, epen úgy pályáik nagy tengelyeinek hosszát ugyanazon egység, például mértföld által előadva, a Keplertől fölfedezett harmadik törvény így fog hangzani: a körülforgási idők négyzetei úgy viszonyúlnak egymáshoz, mint a pálya-ellipsisek fel nagy tengelyeinek köbszámai. Ez a három törvény tette nevét halhatatlanná. Ez tette öt világhírű csillagászszá. A csillagászat volt hívatása. És a három törvényt kora meg nem értette, nem tartotta egyébnek, mint hypothesisnek; maga Galilei

*) Másképen a törvényt, talán még egyszerűbben, így is lehet kifejezni: a vezérsugár egyenlő időközökben egyenlő területeket surol.

nem is említi azokat. Csak midőn Newton a gravitatio törvényét fölfedezte, akkor ismertettek el Kepler törvényei általánosan.

Az első két törvény magában foglalja mindazt, a mi szükséges az egyes bolygó mozgásának kiszámítására. És az teljes magyarázatát foglalja mindannak, mit a csillagászatban első szabályellenességnek neveznek. Az ellipsis-elméletnél egy eredeti gondolat is vezette: az arány, a törvényszerűség és a természet kapcsolata. És figyelme a távolságok meg a megfelelő idők közti vonatkozásra mint lényegesre és physikaira is irányult. A körpálya helyett, melynek valamennyi átmérője egyenlő, tanítja az ellipsist, melynek átmérői a legnagyobbtól a legkisebbig változnak; az egyenlő mozgás helyett pedig tanítja az egyenlőtlent, melynek sebessége szintén a legnagyobbtól a legkisebbig változik. E mellett pedig kiegyenlítődik, mi az ellipsis-elméletnek physikai magva, a naptól való távolságok egyenlőtlensége a sebesség egyenlőtlenségével.

Kepler János élet- és jellemrajza. Kepler született 1571 december 27-én Württembergben, Weil városa mellett fekvő faluban, Magstattban. Már gyermekkorra nagyon szomorú volt, a nyomor már ez időben nyomta. Atyja, ki régi, de elszegényedett nemesi családhoz tartozott, 1574-ben elhagyta családját s Alba herczeg alatt katonai szolgálatba állott, az anya nem sokára követte férjét. A szülők a gyermeket idegenekre bízák. Azok távollétében János 1574-ben himlőbe esett, élete hajszálon függött, csaknem szeme világát vesztette s ezóta látása gyöngé volt. A szülők 1576-ban visszatérve, Leonbergben telepedtek le, mivel kis vagyonukat egy jótállás miatt elvesztették. A gyöngé testalkatú fiút szülei a nehéz mezei munkára is használták. A családi szegénység okozta, hogy János elvégezvén az elemi és a latin iskolákat, Tübingában a theologiai intézetbe lépett, hogy itt állami költségen tanuljon. Volt ott egy tanár, ki Kepler ifjú lelkére nagyon hatott s kihez bensőképen ragaszkodott. Ez Mästlin, a mathesis tanára s az akkori csillagászok között nem jelentéktelen. Mästlin nyilvános előadásában a ptolemæusi rendszerhez tartotta ugyan magát, de tehetségesebb tanítványaival Copernicus tanait is megismertette. Mästlin vezette be egy itáliai útazása alkalmával Galileit is Copernicus tanaiba. Ellenben a tübingai theologusok nem épületes vitatkozásai Kepler világos, eleven szellemére

nem hatottak, az ő független érzése nem hajolt oly hittanok felé, melyekkel meggyőződése ellenkezett. Mindemellett a theologiai tanulmányokban és az egyházi beszédekben kitűnt. Midőn tanulmányait befejezte, papi állomást nem kaphatott, mivel a túlbuzgók nem találták őt elég erősnek a hitben. Ezért kénytelen volt Grácban egy tanári állomást elfogadni. Fizetése 150 forintból állott. Szerencséjére oly tudományra hitták meg, mely lángelméjének megfelelt — a mathesisre. E mellett az erkölestant is elő kellett adnia. Ekkor kezdett Copernicus rendszerének mélyebb megalapításáról gondolkodni. Hozott föl mellette physikai és metaphysikai okokat. Szóval a Nap-rendszerről kezdett bölcsekedni s így jelent meg tőle 1596-ban *Prodromus dissertationum cosmographicarum continens Mysterium Cosmographicum*. Már itt mutatta meg a huszonöt éves fiatal ember fényes elméjét s a számításban fáradhatatlan szorgalmát. Mæstlin csodálkozott a gondolatok eredetiségén. Kepler úgy válaszolt, hogy legjobb tanítója a folyam forrása. Galilei, kinek egy példányt küldött, fölismerte a vele rokon szellemet, Tycho is bámulta a művet, noha irányával ellenkezett. De a protestáns tübingai theologusok megbotránkoztak, hogy az írással ellenkező tanokat hirdet a Föld mozgásáról. Mivel azonban a württembergi herczeg érdeklődött a dolog iránt, Kepler egyelőre nem érezte a kellemetlenségeket. 1597-ben Kepler egybekelt mühlecki Müller Borbálával, egy styriai nemesember leányával. De tőle is kívánták, hogy nemesi levelet mutassa meg. Ezt meg is tette, Zsigmond császár óta családja nemes lévén, noha ő a nemességre nem sokat adott. Azt szokta volt mondani: «a nemességet, az ösöket és mindazt, mit nem mi magunk tettünk, nem tartom sajátunknak». Első két gyermeke korán elhalt, mit fájdalmasan érzett.

Bajor Miksa és Ferdinand főherczeg Ingolstadtban a jezsuiták tanítványai voltak. Azok csepegtették be szíveikbe a protestánsok elleni gyűlölséget s így elkészítették a harmincz éves háborút. A jezsuiták szenvedélyesen kiemelték mindazon bajt, melyet a vallási egyenetlenség magával hoz. A dolog természetéből és a nagy uralkodók példáiból bizonyították, hogy első kötelessége annak a fejedelemnek, kit a gondviseles a vallási viszály zavarai közt a kormányra meghítt, az igazi egyház ellenei ellen a legszigorúbb eszközökkel eljárni s a catholicus vallás egységét helyreállítani. Midőn a styriai

rendek Ferdinandnak hódoltak s arra kérték, hogy ő is, mint atyja, a vallásgyakorlat szabadságát erősítse meg, a főherczeg azt felelte, hogy az a hódolattal nem függ össze. Már ekkor gyaníthatták, hogy mi sors vár rájuk. Azon ferde tétel, *cujus regio, illius religio*, mely az ágostai vallási békében elfogadtatott, elegendő tért engedett Ferdinandnak, hogy országaiban a hitettségét erőszakkal is helyreállítsa. 1598-ban Ferdinand csakugyan elkezdte a protestánsokat üldözni. Minden protestáns pap és tanító kénytelen volt fejvesztés büntetése alatt az országot elhagyni. Kepler a magyar földre menekült, de a jezsuiták, kik csillagászati ismereteit becsülték, Ferdinandnál védelmi levelet eszközöltek ki számára s előnyök ígérete által törekedtek őt a katholicismus számára megnyerni. Csalatkoztak. Szelidségét gyöngeségnek, vallási türelmét a vallási meggyőződés hiányának tekintették. Ő kinyilatkoztatta, hogy ragaszkodik az ágostai vallástételhez. Nagyon becsülte az evangéliumi szabadságot. Oly jellemet, mint milyen volt az övé, legkevesbbé sem ingathatták meg Ferdinand erőszakoskodó intézkedései. Az üldözések alatt hitsorsosait vigasztalta. Hogy hitét szerette, azt ő a magas állású katholicusoknak is egyenesen megmondta. Hohenburgi Herwart, bajor kancellár, a jezsuitáknak nagy barátja, Keplert tudományáért nagyra becsülte és vele, maga is tudományos ember lévén, levelezésben állott. Kepler Herwarthoz 1598-ban így ír: «Mivel önt tanulmányaimról már tudósítottam, kedélyem hangulatát is kinyilatkoztatom. Minek ön talán örül, az nekem kínos fájdalomat okoz. Keresztyén vagyok. Az ágostai hitvallást az atyai oktatásból, gyakran átgondolt okokból meritettem, ahhoz ragaszkodom, magamat tettetni nem tudom. A hit dolgát komolyan veszem és nem mint játékot. Ezért komolyan aggódok a vallás gyakorlataért».*) Luthert csodálja. Róla egy helyen így nyilatkozik: «A tekintély hallgatagon uralkodik királyi tiszteletadás nélkül. Így uralkodott Luther.» Szól róla mint az igazságnak legkitünőbb képviselőjéről. Soha nem jött kísértetbe, hogy az igazságot elhagyja, ennek pedig legbölcsebb emberek is ki vannak téve. Ő volt a legbölcsebb. Hát gyalázó szavai illenek egy bölcshez? Használta ezeket, de nem

*) *J. Kepleri opera omnia*, ed. Ch. Frisch. Francof., 1858. Vol. I. 69. lap.

helyeselte. Hibázott indulatból, de nem ítélete szerint. Kepler szeretett, mint Luther, de nem gyűlölt, mint Luther. Keplernek ez könnyebben mehetett, mint Luthernek. Kepler távol állott a felekezeti gyűlölségtől, de még inkább attól, hogy áttérjen és hitével kereskedjék. Ezt mutatja Pistorius apáthoz írt levele, ki az evangéliumi vallást külső előnyökért elhagyta s katolicussá lett. Midőn ez Freiburgból jelenti, hogy halálos beteg, Kepler így válaszol: «Te tehát a kiválasztottak közé fogsz jutni s ha én a nagy napon Krisztus előtt meg fogok jelenni, tanúskodol majd, hogy nem a pápa, a püspökök, a papok elleni felekezeti gyűlölségből, hanem tiszta buzgóságból, az Isten iránti szeretetből, Krisztus parancsai iránti tiszteletből, (melyek a középszerű magyarázók szerint a római monarchiára vagy az egyházi zsarnokságra vonatkoznak), mondom, hogy én ez okoknál fogva azon szabadságban megmaradtam, melyben Isten kegyelméből születtem és soha a római iga alá nem hajtottam fejemet — oly emberek igája alá, kik a keresztyénekre nem csak közönyös szertartásokat ráerőszakolnak, hanem Krisztus és az apostolok szavait és parancsait a legveszélyesebb módon magyarázzák s a magyarázatnak e jogát magok számára veszik igénybe. Ha a magyarázatnak e joga egyszer elvesz, úgy az Antikrisztusnak lesz módja birodalmát az egyházban fölépíteni, s Krisztus országát fölforgatni.»*)

Noha a jezsuiták, kik akkor a catholicus világot kormányozták, Keplertől az oltalmat meg nem vonták; ez látta, hogy Grácban nem maradhat, más részről felesége vagyona miatt eltávoznia bajosan esett neki. Minden szenvedései között, melyeket az uralkodó kegyetlen eljárása rá és hitsorsosaira hozott, azzal vígasztalta magát, hogy a világkormányzó jósága nem téved s úgy gondolkodott, ha van valami, mi az embert e nyomasztó számkivetésben fölemelheti, ez a csillagászat, mivel tárgya a legbölcsebb teremő dicsőítése. Ki a csillagászatban ideákat, úgy mint rendet, törvényt és rendszert lát, az ily embert a tudomány vallásosan is hangolja. Hova forduljon? szeretett volna Württembergbe visszatérni, de ott a szűk keblű ortho-doxia miatt semmi kilátása sem volt a hivatalra, a mint ezt Mæstlin meg is írta neki. Ekkor hívatott meg Tycho melle Prágába. Tycho halála után (1601-ben) Rudolf császári ma-

*) Hanschiusnak Kepler levélgyűjteményében CCXXXI. levél

thematikusnak nevezte ki, de állása nem vette le vállairól a családi gondokat. Rudolf császár 500, később talán 1500 forintban állapította meg ugyan fizetését, de a pénzt ritkán fizették ki; ez az aranycsinálók zsebébe vándorolt. Számos iratai, melyeket ez időben szerkesztett, semmit sem jövedelmeztek neki. Ő azokat nem írta pénzért. Hogy legalább szegényesen fődözze családjának szükségait, kénytelen volt haszontalan kalendáriumokat írni. Maga fejezi ki így magát, mivel azokba a csillagok járásából különféle jövendöléseket szőtt be. Itt a kor előítéleteinek engedett, melyek nemcsak a sokaságot, a gyöngé, beteges elméjű császárt, hanem a kitünő férfiakat is fogva tartották, de melyeket, a hol csak tehette, ostorozott. Azon megtoldások nélkül naptárait senki sem vette volna meg. Hozzá teszi, hogy ez mégis valamivel jobb mint koldulni.

Míg a prágai udvaron tartózkodott, következő nevezetesebb munkákat dolgozott ki. Az astronomiát csak úgy lehetett reformálni, ha az optika is mint segédtudomány kijavíttatik. Itt is mindenütt visszament az elvekre s így kaptuk tőle az *Optikai astronomiát*, 1604. *Az új astronomiát* vagy a Mars csillagról írt művét, mely 1609-ben jelent meg, tekintik Keppler fő munkájának. Itt állította föl azon elméletet, hogy a bolygók pályájának alakja ellipsis. Hogy a physikát is bevonta nyomozásainak körébe, ez abból is kitetszik, hogy ő, ki a mágnessel azelőtt is foglalkozott, az akkor megjelent Gilbert művét fölhasználta. Ekkor lett tudományosan megalapítva, hogy a Föld mágnes. Abban az évben, midőn Marsról szóló munkája megjelent, találta föl Galilei a távcsövet. Keppler el volt ragadtatva, hogy ez által az égi tűnemények ismerete gyarapodni fog. A távcső ismét visszavezette őt az optikához s 1611-ben megírta *Dioptrikáját*.

A kormányra képtelen és beteg elméjű Rudolf testvérei már 1606-ban egy családi tanácsban elhatározták, hogy őt leteszik s jogait öcsésére, Mátyásra, ruházzák át. Rudolf császár 1608-ban csakugyan testvérének, Mátyásnak, kénytelen volt Magyarországot és Ausztriát átengedni, később Csehországot is. Midőn Mátyás katonái Prágába rontottak, Keppler lakásához közel raboltak és gyilkoltak. Keppler neje már évek óta bűkórban szenvedvén, a háború iszonyai következtében megörlt s 1611-ben meghalt.

Ez évben Keppler himlőben vesztette el három gyerme-

két is. A gyöngé Rudolfot mindenki elhagyta, csak a becsületes Kepler tartott ki híven mellette.

Mátyás megerősítette ugyan Keplert mint császári matematikust, de ez a nagy tudósna keveset használt. Fizetésének hátrálékai, melyek Rudolf halálakor négyezer tallérra emelkedtek, mindig növekedtek. A császár környezete, ki egészen a jezsuiták kezében volt, nem lehetett Keplernek kedvező. Tisztelték ugyan benne a nagy tudóst, de még inkább gyűlölték őt mint megátalkodott eretneket. Keplernek könnyű lett volna kedvezőbb állást szerezni, ha a catholicus hitre áttér. De nemes jelleméhez nem fért az, hogy meggyőződését áruba bocsássa. Ezért a császári udvar Keplert örömmel elbocsátotta, midőn őt az osztrák rendek a linczi gymnasiumba a mathesis tanárának meghívták. Linczben azt tapasztalta, hogy a württembergi theologusok is eretneknek tekintik őt. Hitzler, Tübingából kikerült theologus, kizárta őt az úrvacsora élvezetéből, mivel egy íratot, melyben a reformátusok kiátkoztattak, nem akart aláírni. Ezért panasszal fordult a stuttgarti consistoriumhoz. De ez föltétlen engedelmességet kívánt s azon kívül azt a bölcs tanácsot adta neki, hogy tartózkodjék a theologiai nyomozásoktól s maradjon az ő mathesisénél. Pedig ha a XVII. század nagy férfaiiban élt az a hit, hogy az Isten fia emberre, az ige testté lett; e hit senkinél sem volt mélyebb és melegítőbb, mint Keplernél, de hogy Krisztus teste mindenütt jelen van, ez a hit nem volt Kepler szabad szelleme szerint.

Mint császári mathematicus jelen volt 1613-ban a regensburgi birodalmi gyűlésen, hol a császár a protestáns rendeket rá akarta bírni, hogy fogadják el a Gergely-féle naptárt. Kepler egy terjedelmes iratban hathatósan sürgette a rendszabály elfogadását. Mind hiába! A protestánsok akkor még úgy gondolkodtak, hogy ez által elismerik a pápától való függést. Keplert már gráci tanár korában a styriai rendek megbízták, hogy készítsen naptárokat (1595—9-ig). Ezek már a Gergely-féle napszámítás szerint vannak csinálva. Ekkor Kepler Mæstlinhez írt levelében így nyilatkozik: Egyenlőség az időszámításban a politikai állapotnak dísze. Nem Gergely bullája, hanem a mathematicusok tanácsa hagyatik jóvá. Szégyen Németországra, hogy nélküli azon javításokat, melyeket a tudomány kíván.

Ugyanazon évben Kepler másodszor lépett házasságra egy művelt, kedves nővel. De a csendes családi boldogság nem mosolygott feléje. Új baj támadt. Anyja élénk képzeletű, de kevésbé művelt nő, egy elvetemült asszonynak alkalmat adott, hogy ez őt a boszorkányság gyanújába keverte. Mátyás után következett II. Ferdinand. Ez is megerősítette Keplert állásában. De Ferdinandnak, ki egészen a jezsuitákra hallgatott, szándékában volt a protestánsokat minden a hatalmában levő eszközökkel kiirtani. Ifjúkori barátja, Miksa bajor herceg, Felső-Ausztriába tört, hogy a protestánsokat megtörje. Kepler a linczi ostromnak kellemetlenségeit kénytelen volt kiállani. Az alatt Kepler hetvennégy éves anyját a tömlőczbe vetették, kinek ártatlanságát fia a távolból védelmezte, de eredmény nélkül. Nem látott más módot, mint Württembergbe utazni s anyja ügyét ott személyesen védeni. Személyes közbenjárása kieszközölt annyit, hogy anyját a hideg börtönből a tömlőczör lakására áttették. De melléje két őrt adtak, kiket a szegény Kepler-család volt kénytelen eltartani. 1621-ben az öreg asszonynak kinyilatkoztatták, hogy kínozni fogják, ha nem vall. A bakó megmutatta neki a kínszereket s azokat körülményesen szakértőleg megmagyarázta neki. De ő állhatatosan állította, hogy ártatlan s kiszabadult. Keplert a pör egy évig tartotta vissza Württembergben, mire visszatért Linczbé. Midőn anyját a boszorkányság vádja ellen védelmezte, egészen jogászilag járt el. Ő arra szorítkozott, hogy a boszorkányság vádja nincs bebizonyítva s arra figyelmeztette a bírakat, hogy a vádlók gonoszságának mily borzasztó eszköz adatik kezökbe, ha nem a győző bizonyságok nyomán ítelnek. Kepler világos, tiszta fej volt, s korának boszorkány- és astrologia esetén hite lelkében nem talált helyet. Azonban ezzel nem mondjuk azt, hogy ő a *dæmonok* lételében való hittől egészen megszabadult volna. Ha ettől egy Kepler, ki a természeti jelenségek okait és törvényeit józan értelmének világánál nyomozta, nem tudott egészen megszabadulni; még az időknek hosszú sora kívánta, hogy az emberiségnek nagy tömege az előítéletek, a babona sötéttségétől és a vak hittől fölszabaduljon s ne legyen kénytelen a lelki rabság lánczait hordozni.

Kepler külső sorsa jobbra fordulhatott volna, ha I. Jakab, angol király meghívását elfogadja. De részint gyöngéje neje és gyöngéd gyermekei egészségét feltette Anglia éghajlatától, részint

a hazaszeretet visszatartotta őt, noha akkor már a harmincz-éves háború iszonyai rettegésbe hozták Németországban a kedélyeket. Kapott meghívást a bolognai egyetemre is, de ezt hasonlóképen megköszönte. Kepler a gondolatszabadságot jobban szerette, mint életét. Hogy mehetett volna ő Itáliába, hol a gondolatszabadságot üldözték, hol nem régen Giordano Brunot mint eretneket elégették, hol Galileinek az egyházi törvényszék előtt esküvel meg kellett tagadni Copernicus tanát, hol Kepler híres íratát, mely a bolygók mozgásának három törvényét megalapította, ugyanazon oknál fogva mindjárt megjelenése után a tiltott könyvek jegyzékébe fölvettek.

Noha Linczbén is sok keserűség érte és a kedvezőtlen körülmények súlya nehezedett rá, ő a munkában és a nehéz föladatok megoldásában találván örömét, megszakítás nélkül folytatta tanulmányait. Már midőn Styriában tartózkodott, megfogalmazott benne a világ harmoniájának terve, s így írta meg *Harmonices mundi* című munkáját. Ez a mű Keplernek kedvencz műve, I. Jakab, angol királynak ajánlva, megjelent 1618-ban, s nevezetes emléke világos elméjének és túlcsapongó képzeletének, a metaphysika és a mathesis összekapcsolásának. 1618-ban két üstökös volt látható. Kepler ezt mindjárt megragadta, hogy fogalmazza az *Üstökösök elméletét*. 1618—21-ben megírta a *Csillagtan kézikönyvét* három részben. 1616-ban az új astronomia alapján kezdtek megjelenni az *Astronomiai évkönyvek*, s az utolsó évfolyamnál használta már a logarithmusokat, melyeket Neper, skót báró, talált föl. E közben a harmincz éves háború borzalmai ijesztő mértékben növekedtek. 1626-ban Kepler másodízben be volt zárva Linczbén, melyet most a protestánsok ostromoltak. Azt a császáriak fölszabadították ugyan, de most a protestánsoknak oly üldözéseket kellett szenvedni, hogy Kepler sem érezte magát biztonságban, Ulmba menekült s itt fejezte be és adta ki 1627-ben azt a munkát, melyen huszonöt évig dolgozott. Neki, mint császári matematikusnak, kötelességévé tétetett Tycho észlelései alapján új csillagászati táblákat készíteni, minthogy nemcsak azok, melyekről X. Alfons, Castilia királya gondoskodott (1252-ben), mint azt Tycho kimutatta, hasznavehetetleneknek bizonyultak be; hanem azok is, melyek Copernicus megfigyelésének alapúl szolgáltak, elégteleneknek mutatkoztak. Keplert különösen azért hitták meg Prágába, hogy Tychonak

ezen táblák kiszámításában segedelmére legyen, e mellett pedig a császár astrologiai kívánságainak eleget tegyen. Noha Kepler azon fáradságos munkára hihetetlen szorgalmat fordított, azt sokszor abba kellett hagynia, mert se segédjei számára, se a szükséges nyomtatási költségekre a szükséges pénzt meg nem kaphatta. 1624-ben Bécsbe utazott s itt kivitte, hogy a nyomtatásra készen fekvő táblákhoz hatezer forint utalványoztatott. Noha alig kapta meg harmadát, mégis elkezdte a nyomtatást, Ulmban befejezte s így jelentek meg 1627-ben a Rudolf császár nevére elnevezett *Rudolphi táblák*.

Kepler nagy nehezen hozzá jutott a hátralevő pénznek is egy részéhez, megengedték neki, hogy Wallenstein szolgálatába lépjen. Ez nagy barátja volt az astrologiának s ehhez a csillagászatot csak mint segédtudományt tekintette. Kepler Wallensteinnél lakott Saganban, de ismételt kéréseire sem kaphatta meg a megígért hátrálékokat. Wallensteinnek a pénz másra kellett. A híres csillagászt legalább némileg akarta kielégíteni s neki egy morzsát dobni. Wallenstein parancsára a rostocki egyetemi tanács kénytelen volt Keplert a mathesis tanárává megtenni. De Kepler, noha szelíd ember volt, könnyen meg nem hajlott azon ember parancsára sem, ki, mint Wallenstein, azt gondolta, hogy szava törvény. Kepler csak azon föltétel alatt hajlott a neki kitűzött helyre menni, ha Wallenstein ehhez kieszközli a császár engedélyét, s ha a hátrálékok kiegyenlítettnek. Kepler talán az ösztön, talán a belátás által vezettetve, nem bízott a nagy kalandor szerencséjében s nem akarta fő adósát, a császárt szeme elől elereszteni. Egy világhírű szegény tudósnek egy pár ezer forintért mennyi baja volt a világ leghatalmasabb uraival! Wallenstein bele nem egyezett s Kepler Saganban maradt, a csillagászi naptár nyomtatásával lévén elfoglalva. Azonban a nyomtatás megakadt, mivel a háború zavarai miatt a nyomdászok nem mertek Saganban tartózkodni.

Az 1630-ki regensburgi birodalmi gyűlésen II. Ferdinand kénytelen volt a rendek sürgetésére beleegyezni, hogy Wallensteinet letegyék. Ide jött a szegény Kepler is, hogy kérje megérdemlett, de ki nem fizetett filléreit. Már beteg volt s az út, melyet lóháton tett meg, annyira kimerítette erejét, hogy hat nap múlva meghalt, november 15-ikén. Még azt a fájdalmat is megérte, hogy az ő kedves Württembergje a katholikus sereg-

től iszonyúan elpusztított. Németország tehát egyik legjelesebb emberét, legnagyobb csillagászát nyomorban hagyta elveszni. Nehéz idők között élt Kepler, oly időben, midőn a vallási túlságos buzgóság lángoló tüze miatt az ember csak úgy boldogúlhat, ha határozottan egy félhez csatlakozik. De Kepler előtt több volt az igazság, mint a felekezetek kegyétől függő boldogúlhatás.

Bámulni kell, hogy Kepler annyi nyomor és viszontagság között oly nagyot és sokat tett. Van negyven munkája. És annyi nélkülözések és közöny között, a sors annyi csapásai alatt is jó kedvét, kedélyének derűlségét soha el nem vesztette. Mindezt a tudományos igazság iránti lelkesedés, a szabadság szeretete — a tudományos férfiúnak ez alapvonása — okozta. Ez soha sem engedte, hogy elkedvetlenedjék vagy éppen kétségbe essék. Tudta ő azt, hogy jön egy jobb kor, mely műveit méltányolni és olvasni fogja. Keblében hordta a tudatot, hogy ő nem a mulandóság, hanem az örökkévalóság számára ír. Ezt ott, hol a harmadik törvényről szól, büszke önérzettel ki is mondta a következő szavakban: «Én most írom ezt a könyvet, de, hogy a jelen vagy a következő nemzedék fogja-e olvasni, az rám nézve közönyös, várhatja olvasóját. Nem várt-e az Isten hatezer évig műveinek figyelmes szemlélőjére?»*) Keplernek is sokáig kellett várni, míg oly olvasóra talált, ki munkáit teljesen méltányolta — Newtonra.

Kepler előtt a csillagászatot igen szűk szempontból tekintették s e szűk fölfogáson Copernicus sem ment túl. A csillagászok törekvése csak arra irányult, az állócsillagok között a mozgó égi testek helyét pontosan meghatározni. De hogy mozgásaik micsoda törvényeknek vannak alávetve, miért mozognak az égi testek így és nem másképen, az senkinek eszebe nem jutott. Keplert az nem nyugtatta meg. Ifjúsága óta élete utolsó pillanatáig az a meggyőződése vezette, hogy a jelenségek alapjaihoz kell átmenni, és hogy ez alapok nem fekszenek az emberi ismerő tehetségen túl. Látszik, hogy philosophiai szellem volt. Hisz minden nyomozásainak alapját azon eszme képezi, hogy a naprendszer csak az által ilyen, hogy benne törvény és rend uralkodik, hogy a mozgásait kor-

*) *J. Kepleri opera omnia*, ed. Frisch. Vol. V. 269 lap. Francof., 1864.

mányzó törvények a rendszer természetéhez tartozó erőkön alapulnak, a rend pedig az egyes pályák száma, nagysága és helyzete szerint egy geometriai elven nyugszik. Ő az ideák körében mozog. Ő, a philosophiai fej, a tapasztalás által adott tényeknél meg nem állapodik, hanem azokat mint a gondolatok kapcsolatát fölfogni törekszik. Behat az egyesbe, de mindig az egészet tartja szembe előtt s az általános miatt el nem felejtí a különösnek jogát. Igazi philosophiai gondolkodás, midőn azt mondja, hogy az alapok az emberi ismerő tehetség körén túl nem fekszenek. Bízík és hisz az emberi gondolkodás erejében. Általában szép, mély fölfogása van az emberi szellemről. Azt mondja, hogy a lelkek az isteni fény sugarai, mely bennök lakik, bennök elkülönül; azok mint az örökkévaló lénynek képei szükségképen szabadok, mint emez. Megismerni annyit jelent, mint a külső érzékit a belső eszmével összekötni s ennek megfelelőleg magyarázni. Lehet mondani, hogy az fölbredés az álomból. Az, mi az érzéki világban törvényszerű, az, a mi szellemünkben felkölti a törvényt, hol az jelen volt, de a lehetőség fátyola alatt, holott most a valóságban fénylik. A mint a virág szírmainak száma vagy a növények hímszámai, úgy az emberben az ideák és a harmoniák vele születnek, kifejlenek s öntudatra hozatnak. De még is erősebb nála a matematikai, mint a tulajdonképeni philosophiai gondolkodás. Ő hivatásánál, tehetségénél fogva matematikus. Matematikai lángelmeje különösen a geometriai szemléletben mutatkozik s az itt rendkívül termékeny. A legmélyebb philosophusnak, a legszellemesebb természetvizsgálónak is szüksége van a képzelet erejére. Kepler bír gazdagon áradozó képzelettel, mely kimeríthetetlen a combinatiókban és a gyanításokban, ha valamit föl kell fedezni. Ez ad előadásának sajátságos ingert. De másrésről az is igaz, hogy a képzelet őt sokszor félre vezeti, megzavarja, hol semmi helyes támpontja nincs s nyelvét is nehézkéssé, sőt érthetetlené teszi. Kepler képez oly latin szavakat, melyek Ducange *Latinitas medií aeri* című szótárában sem találhatók meg. Képzeletének nagy gazdagságával kapcsolatos az a titkos ösztönszerű tapintat, hogy sokat, mi a fölfedezéshez még meg nem érett, sejt, s ez által tévedéseinek homályát hirtelen az igazság egy sugara világítja meg.

Sok nem sikerült neki, mivel hibás föltevésekből indúlt ki, például miért van csak hat bolygó? De némely dolgot telje-

sen eltalált. Ilyen a három törvény. Azon kérdést, mi e törvények oka, a későbbi idők oldották meg egészen, de hogy ezt a kérdést fölvetette, már ez is nagy érdem. A gondolatmenet, mely felé az utókort vezette, oly új volt, hogy Tycho Brahe azt a tanácsot adta neki, hogy ily üres vizsgálódásokkal hagyjon föl. Sőt későbbben a híres Laplace is az emberi szellemre nézve elszomorítónak mondja, hogy Kepler, ez a nagy ember, munkáiban fantastikus speculációkban tetszik magának. Hogy Kepler sokat tévedt, ez egyengette ki az utat, hogy Laplace keveset tévedt. Laplace szelleme csak a csillagos égig emelkedik; Kepler tovább lát. Az tény, hogy Kepler a physikát és a metaphysikát összekeverte, hogy sokszor fantastikus eszmekörben mozog s beletéved a pythagoræusi és az új plátói képzetek világába, hogy oly úton is akar a valóságról fölvilágosítást nyerni, melyhez csak a tapasztalás útján juthatni el. Azonban az összekeverés a fejlődő tudományok természetében feküdt, a physika akkor még csak pólyában feküdt, s hogy ebből kibontakozzék, e tekintetben sokat tett a nagy csillagász. Az eszmekör pedig, melyben mozgott, rá nézve a lelkesedés forrását képezte s maradandó fölfedezéseivel lényeges kapcsolatban áll. Vonásainak szemlélhető képét csak úgy kaphatjuk, ha el nem választjuk azt, mi nála együvé tartozik. Lelkesedése szülte, hogy irálya fonséges. De a komikum is nála kellemetesen váltakozik s végig futja az élcznek, a gúnynak, a humornak fokait. Ékesszólása általában el volt ismerve s iratait virágos nyelv tünteti ki. Értett nem csak a zene elméletéhez, hanem ahhoz is, hogy a hangot művészileg megalakítsa. Hogy a költői ér is megvolt benne, azt mutatják nemcsak alkalmi költeményei, hanem munkáinak több helyei is, különösen azok, hol lelke az Istenhez fölfohászkodik. Másrészről azonban a tapasztalati ismeret sokoldalúsága is megvan nála s mindenütt törekszik az egyest teljesen fölelemezni és kimeríteni. Ő korának összes tudományosságával rendelkezett s otthonos volt mindennemű írókban, különösen a régi classikusokban, úgy hogy korának humanistáival méltán vetekedett.

Mi szellemének belső szabadságát illeti, az mutatkozik lelki szelídségében, azon határozottságban és buzgóságban, melylyel a fölismert igazsághoz minden téren hevvel ragaszkodik, azon bátorságban, melylyel az előítéletek ellen szembeáll. Mily élénk volt Kepler tudata arról, hogy a szellemi

szabadság lényeges föltétele a tudományos munkálkodásnak, az kitetszik a mint Copernicust ítéli meg: Copernicus vir maximo ingenio et quod in hoc exercitio magni momenti est, animo liber. Szabadon, a betűhöz való ragaszkodástól menten nyilatkozik, hogy Copernicus tana a biblia tekintélyével nem ellenkezik s ezzel együtt kimutatja, hogy az írást észszerűbben magyarázza, mint catholicus és protestáns theologus ellenei. E pontra nézve így ír: «Nyelvünk az érzékek közvetlen bizonyossága szerint igazodik, ettől még akkor sem lehet abstrahálni, ha bizonyosan tudjuk, hogy a valóságban a dolog másképp áll, hisz copernikánus is beszél a Nap felköltéről és lenyugtáról. A biblia is az emberrel, hogy azt megértse, emberi módon beszél a világi dolgokról akkor is, ha a valóság a jelenségtől eltér, akár tudják ezt az emberek, akár nem, az nem taníthat minket optikai vagy astronomiai dolgokra. Itt az előadott elvek szerint szól a Józsuára vonatkozó helyről. Okoskodását így végzi: a theológiában lehet érvényes a tekintély súlya, a philosophiában érvényesek az okok. Lactantius szent, ki a Föld golyóalakját tagadta, szent Augustinus, ki azt megengedte, de nem az ellenlábásokat. Nekem szentebb az igazság, ha minden tisztelem mellett az egyház tanítói iránt a philosophiából bebizonyítom, hogy a Föld gömbölyű, hogy vannak ellenlábások, hogy az egy pont a világmindenségben s forog a csillagok között. *) Tehát világosan mondja, hogy a bibliából nem tanuljuk a természettudományokat. A természeti törvények igenis isteniek, de azon törvények ismeretére az emberi ész és értelem jött rá. Hisz a természet az ember szemei, értelme előtt mint nyílt könyv fekszik s ebben csak olvasnia kell. Ha az ember azon törvényeket fölismerte, tudja azt is, hogy ehhez a tudományhoz Istenre, ki neki azt föltárja, nincs szüksége, ő azt saját gondolkodása és ereje által eszközölte. A biblia nem nyilatkoztatja ki nekünk a természeti törvényeket, maga az ember az, ki azokat magának kinyilatkoztatja. Kepler a reformatio elvétől, a szabad vizsgálódástól, egészen át van hatva. Az egyház kétsegekívül hibázott, midőn olyat is, mi természet-tudományi, az egyházi hit fokára emelt, pedig a természet-tudományokhoz nem értett. Tapadt a betűhez, a mely megöl.

*) *J. Kepleri opera omnia* ed. Frisch. Vol. III. 153—56. lap. Frankof, 1860.

Az ily eljárás sokakat elidegenített vagy közönyösökké tett az egyház iránt, mert ha valahol, itt lett világos, hogy a tudomány és az egyházi hit össze nem egyeztethetők. Az egyház parancsolt hinni olyat, mit se hinni, se belátni nem lehet. Az új világnézetet a természettudományok nagyon előmozdították. Hogy a tisztábban látó új kor fölvirradjon, e téren nagy buzgósággal és lelkesedéssel munkálkodott Kepler. Ő sok tekintetben a maga kora fölött állott, a betűt nem imádta, a XVII. század türelmetlenségétől, mely az európai emberiségre annyi nyomort hozott, visszaborzadt, ő, az egyenes utat szerető ember utálta a jezsuitismust, egyházának feszes orthodoxiájától elfordult. Mindamellett a keresztyén dogmákat azon formában fölvette hitebe, a mint azokat a régi egyház lényegileg megállapította,*) s a mint ezek ellen az unitáriusok és némely philosophusok reagáltak, semmit sem akart tudni. A hit tartalmát tekintve, Kepler korának gyermeke volt, formára nézve, vagyis hogyan kell hinni, kora fölött állott, mert igazi vallásosságában nem ragaszkodott a betűhöz. Ezt a gondolkodó embertől kívánni a legnagyobb zsarnokság. Ez a zsarnokság hívta életbe a reformatiót.

Reuschle azt mondja Keplerről: «Welche Fülle von Geistesgaben, welche Schätze des Gemüths, welcher Adel der Gesinnung, welche Grösse des Charakters, welche Arbeitskraft, welche Gelehrsamkeit, welche Virtuosität in Rede und Schrift, welche Freiheit des Gedankens, welche Liebe zur Wahrheit, welche allseitige Humanität mit diesem Mann in das Grab gesunken ist!» Kepler egyike a legnevezetesebb embereknek, kik eddig éltek. Kevés nagy embernél volt a lángelme és a jellem nemessége oly háborítlan egyensúlyban, mint nála. Isteni, boldog ember! Szülő városában 1870-ben a németek emlékszobrot emeltek neki.

Halála után kézírataira Németországon nem találkozott vevő s miután majd a tudósoknál, majd a könyvkereskedőknél potom árért el voltak zálogosítva, azokat II. Katalin cárnő a híres Euler tanácsára a szentpétervári akadémia számára

*) E szerint kell magyarázni szavait, midőn mondja: «christianus sum, ecclesiae filius, et doctrinam catholicam quantum eius ad hanc usque meam aetatem capere potui non voluntate tantum amplector, sed et iudicio comprobo». U. o. Vol. V. 8. l.

2000 talléron megvette. 1847-ben sikerült a kéziratokhoz egy német tudósnek, Frischnek, hozzáférni s Keppler összes munkáit nyolcz nagy kötetben kitűnő gondnal Frankfurtban 1858—1870-ig kiadni.

Keppler tanainak indokolása. Láttuk a három híres törvényt, melyen az újkori astronomia alapszik. Azonban mélyebben kell lebecsátkoznunk lángelméjének műhelyébe s alapgondolatát addig nyomozni, míg be nem látjuk, hogy tárgyas fizikai műveinek története a legbensőbb kapcsolatban áll metaphysikai rendszerének történetével. A rendkívüli ember nagyságát csak úgy méltányolhatjuk egész terjedelemben, ha munkáinak fantastikus, mystikai, titokzatos részét is tekintetbe vesszük,*) mert ez szintűgy tanúskodik lángelméjéről, mint azon törvények, melyek nevét megörökítették, s melyeken a mai astronomia nyugszik.

Keppler egészen új csillagászati világnézetet alkotott magának, mely a tudományos nézetek kifejlésében mint közép-tag a mai mechanikai és a görög odeologiai szépiészeti világnézet között áll. A pythagoræusi és a plátói világrajznak költői mythusai, melyeket a képzelet alkotott, Keppler világnézetében visszatükröződnek. De mivel ő az inductiót a geometriai speculatioval kötötte össze: birtokába jutott a szilárd és a terméshű világrajznak.

1. Kosmophysika.

Keppler a világot a pythagoreusok értelmében kosmosnak, azaz térben szemlélhető teljes egésznek, tökéletes műnek tekinti, mely a szépségnek mathematikai törvényei szerint van képezve; de ezzel összekapcsolja a keresztyén ideákat. A kosmos szerinte nemcsak a tudományos nyomozásnak, hanem a

*) Ha az embernek a csillagászat nem szaktudománya, ezt a mystikus részét Keppler munkáinak csak is a szaktudósok nyomán értheti meg némiképen. Én e végett használtam a következő műveket: *Joh. Kepler astronomische Weltansicht* v. Dr. E. Fr. Apelt. Leipzig, 1849. *Kepler und die Astronomie*, v. Dr. C. G. Reuschle. Frankof, 1871. *Joh. Kepler*, v. Dr. Edmund Reithinger. Stuttgart, 1868. (Csak az első rész jelent meg.) *Himmels-Kunde*, v. Moriz A. Stern. Karlsruhe, 1844. Utóbbi munka népszerű csillagászat, ezért Keppler munkáinak mystikai részét elhagyja.

szépészeti csodálat és a vallásos fölemelkedésnek is tárgya. Ellenben már Galileinél a természettan egészen elválik a vallástól.

A világ tökélye négy dologban áll: fényben, melegben, mozgásban és a mozgások harmoniájában. A világ központja a Nap, a világmindenségnek legtökéletesebb teste, mert a fényre nézve a világnak fényforrása, a melegre nézve a világ gőcpontja, melyben a bolygó világtestek melegesznek.

Mi a mozgás állapotát illeti, a Nap a bolygók mozgásának első oka s első mozgatója a világmindenségnek; a közbeeső térben mozognak a bolygók golyói; az állócsillagok sphærája e mozgó testnek mintegy basisúl szolgál. Midőn a mozgatott testek helyeit a nem mozgó álló csillagokra vonatkoztatjuk, lehet eljutni az égi mozgások ismeretéhez.

Végre a mozgások harmoniáját tekintve, a Nap azon helyet foglalja el, melyből az összhangzólag kimért nagyságok a bolygók mozgásában a szemnek mutatkoznak. A bolygók azon harmoniának tagjai, az állócsillagok sphærája pedig vagy a zodiacus köre, azon látható mozgások nagyságának mértékül szolgál.

Ez a képzelet által megalkotott szellemes világphysika képezi Kepler világnézetének alapjait. Aristoteles a metaphysikában négy okot különböztet meg. Azon képzelmények ezeken alapulnak. De Keplernél Aristoteles metaphysikája physikává lett. Mert Aristotelesnél az első mozgató az Isten, Keplernél pedig a Nap, tehát egészen természeti ok. De senki sem gondolja, hogy Kepler merő naturalista. Ő a napot csak a természeti dolgokra nézve tekinti első, közvetlen mozgatónak. Az Istenről azt tanítja, hogy ő a lényeges működés és teremtő élet, jóságát mindenekkel közli. Ezért nem marad meg eszményi önszemléletében, mint azt Aristoteles tanította, hanem a teremtésben mutatkozik és az ő kép harmoniája a világban megnyilatkozik. Aristoteles pedig teremtést nem tanított.

Keplernél még megvan a régiek firmamentuma. Ő hitte, hogy a viláépület titkára, mely eddig az emberiség előtt el volt rejtve, *Mysterium cosmographicum* című munkájában rájött.

A viláépület titka abban áll, hogy az Isten a bolygó rendszert, az őt szabályos test szerint képezte s az egek számát, viszonyait és mozgását e testek természetéhez idomította.

A Nap-rendszerről tett minden matematikai és metaphysikai nyomozásainak alapját az az idea képezi, hogy a Nap-rendszer csak az által ilyen, ha benne törvény és rend uralkodik úgy, hogy a mozgásokat kormányzó törvényeknek saját okaik vannak. Ezeket az okokat kifürkészni akarni a legnagyobb bátorságú vállalat volt. A rendre nézve pedig főkép hármat törekedett kimutatni, az égi sphærák számát, nagyságát és mozgását (*numerus, quantitas et motus orbium*) vagy a mint ma mondanók: a bolygók számát, közép távolságát és közép mozgását vagy keringése idejét, mert a dolog természete szerint ezeknek is geometriai elven kell nyugodni. Sejtette ő azt, hogy e dolgoknak is megvan az alapja. E sejtelmet fölélesztette benne a nyugvónak: a Napnak, az állócsillagok egének és az égtérnek (*intermedium*) szép harmoniája az Istennel, az atyával, a fiúval és a szent szellemmel.*) Minthogy a nyugvók oly harmonice viszonyulnak egymáshoz, nem kételkedik benne, hogy a mozgóknál is a vonatkozások meglesznek. Úgy következtet, hogy ha az Isten a bolygók mozgásait bizonyos viszonyban helyeztette távolságaikhoz: a távolságokat is vonatkozással valami máshoz teremtette.

Az igen természetes, hogy ha a világ kosmos, úgy a világtestek száma törvény által van meghatározva, azaz szükségképen. És ha a kosmos, a mint azt a szó is mutatja, a szépség eszméjének alakjában mutatkozik: ebben Kepler szerint a természeti törvény is befoglaltatik. Csakhogy azt nem lehet *a priori* meghatározni, hogy a bolygók számának hatnak kell lenni. A bolygók száma függ a központi test nagyságától és tömörségétől.

De mindehhez a megkívántató számításokat még nem ismerték. Egy előadás alkalmával 1595-ben július 19-én villant meg fiatal lelkeben az a gondolat, hogy a bolygók arányos távolsága és az öt szabályos alak közt kell kapcsolatnak lenni. De a szabályos alaktól a szabályos testekhez csak egy lépés

*) *Tria potissimum erant, quorum ego causas, cur ita, non aliter essent, pertinaciter quærebam, numerus, quantitas et motus orbium. Ut hoc auderem, effecit illa pulchra quiescentiam harmonia. Solis, fixarum et intermedii cum Deo patre, Filio et S. Spiritu: quan similitudinem ego in cosmographica persequar amplius. J. Kepleri opera omnia* ed. Ch. Frisch. Frankof, 1858. Vol. I. 106. l.

van. Így jött rá, hogy a viláépület az öt szabályos test szerint van képezve. Azt mondja, hogy a Föld minden egyébként mérteke. *) A Földpálya sugarával leírt gömb körül írjunk le egy tizenkét lapot az ezt körülzáró gömb sugara a Marsé, Mars sphæráját határoljuk körül egy négy lappal, az ezt bezáró sphæra Jupiteré lesz, Jupiter sphæráját zárjuk be koczkával, a sphæra, mely ezt körülírja, Saturnusé. Továbbá a Föld sphærájába írjunk be egy húsz lapot, az ez által bezárt sphæra Vénusé lesz, írjunk be a Vénusba egy nyolczlapot s ebben a sphæra Mercuriusé lesz. Így nyerjük a bolygók számának alapját. **) Ez esemény emlékére Keppler a fölfedezés szavait úgy írta le, a mint azok abban a pillanatban a nyelven voltak. Keppler öröme erre a fölfedezésre rendkívüli volt s most éjjel-nappal azt nyomozta, hogy szavai Copernicus sphæraíval összhangzanak-e? Kívánta gondolatait nyomtatásban látni, hogy utána mások, kik tehetséget éreznek, az Isten nevének dicsőítéséhez járuljanak s mintegy egy szájjal a legbölcsebb teremtet magasztalják. Kevés nap múlva örömmel vette észre, hogy az öt szabályos test egyik a másik után a bolygók közé szépen beillik, mit egyenként mutogat és erre a munkát kiadta.

Keppler nemcsak rendkívül örült a világtitkának, hanem általa el volt ragadtatva, a mint a munka végén zsoltári buzgósággal fölfohászkodik: «Világ atyja! mi indított Téged oly kicsiny és gyöngé földi teremtményt oly magasan fölemelni, hogy itt áll fényben, mint egy király, ki terjedelmes országok fölött uralkodik, csaknem mint Isten, mert a Te gondolataidat gondolja». ***) Keppler nem volt philister philosophus, ki azt mondja, hogy az Istent meg nem ismerhetjük. Sőt azt állítja, hogy az Isten előtt kedves, ha az ember az ő hatalmát, bölcsességét és jóságát kutatja és hirdeti. Egy levélben azt mondja: «ego studeo ut hæc ad Dei gloriam, qui vult ex libro naturæ agnosci, quam maturime vulgentur: quo plus alii inde extruxerint, hoc magis gaudebo, nulli inuidebo. Sic vovi Deo, sic stat sententia. Theologus esse volebam: diu augebar. Deus

*) *Terra est circulus mensor omnium. J. Kepleri opera omnia* ed. Frisch Vol. I. 109, Frankofurti, 1858.

**) *J. Kepleri opera omnia* ed. Frisch. Vol. I. 109. l. Frankof, 1858.

***) U. o. 185. l.

ecce meâ opera etiam in astronomia celebratur».*) Ez értelemben mondja, hogy minden idők bölesei az igazság hirdetésére nevezve kölesönös viszonyban állanak s ezért Ptolemæus művében, mely egy gondolkodót már 1500 év előtt foglalkoztatott, hasonló művet üdvözöl (harmonia). Hisz a természet a távoli századok különböző magyarázói által maga nyilatkoztatta ki magát, úgy, hogy itt két természetvizsgálónak lelkében a világ lényegéről ugyanazon fogalom született meg a nélkül, hogy egyik a másiknak útát tört volna.**)

Tehát az öt szabályos test alapja a bolygók számának és a Naptól való arányos távolságának. A keringési idők pedig függnek a távolságoktól.

Kepler gondolatainak a metaphysikai szükségesség látszatát törekszik adni. A geometriai viszonyok, úgy mond, örökkevalók, mint az Isten, de megvan bennök a görbének (gömbölyű) és az egyenesnek (szögletes) különbsége. A görbe az isteni hasonlatosság bélyegét hordja magán, az egyenes képviseli a teremtményt. A világ kiekesítésénél képeztetett először a mindent befoglaló állócsillag-sphæra, az istenség geometriai képe, a látható és testi Isten. E legvégsőbb kerekítmény tartalmát az egyenes és ennek nagyságai teszik. Az egyenesek közt a legökéletesebb és a legszebb az öt szabályos test. Az öt szabályos test két rendre oszlik el. Az elsőhöz tartozik a kocka, a négylap és a tizenkétlap; a másodikhoz a húszlap és a nyolczlap. Azok az eredetiek, ezek a származottak. Azok saját oldal-lapokkal bírnak és csúcsaikat három sík zárja be. Ezek oldal-lapjaikat a négylaptól veszik és csúcsaik több mint három síklaptól vannak bezárva. Az kellett, hogy a Föld pályáját három eredeti test zárja körül, maga pedig a két származottat bezárja. A Földet e hely illeti meg, mert ez az Istenkép lakhelye.***) Az öt szabályos alaknak legjelesebbike a kocka. Így az öt testnek mindegyike a bolygók között azt a helyet foglalja el, mely azt rangjánál fogva megilleti. De az csak látszólagos ok, hogy pél-

*) U. o. 14. l.

**) U. o. Vol. V. 269. l.

***) A Földről ezt is mondja: „convenientius fieri nihil potuit quam ut Tellus nostra totius mundi summa et compendium atque adeo dignissima stellarum mobilium, orbe suo inter dietos ordines distingueretur”. Vol. I. 128. l. ed. Frisch, Francof., 1858.

dául a négylap miért esik Jupiter és Mars közé. Azonban az ily speculatiohoz elég kapcsolópontokat nyújtott azon szám-beli mystika, melyet Pythagoras óta üzték.

E természettani phantasiákat, melyek Plato Timæusára emlékeztetnek, Kepler az astrologiára is alkalmazza, az egyes bolygók mivoltát az öt szabályos testből törekedven kimagyarázni. Mivel a Föld az eredeti és a származott soklapok között a határt képezi, azt se az egyikhez, se a másikhoz nem lehet számítani. Az öt szabályos test csak az öt bolygó közt van elosztva. Saturnust tehát a koczka, Jupitert a négylap, Marst a tizenkétlap, Vénust a húszlap, Merkurt a nyolczlap illeti meg.

De ez astrologiai játékok mellett volt egy a tudományra nézve igen fontos dolog, hogy a világ titkait megfontolja. Noha Copernicus a Napot a világ központjába helyezte, mégis a bolygók legnagyobb és legkisebb távolságait nem számította a Naptól, hanem a Föld-pálya központjától, mintha ez volna a világ központja. Ellenben Kepler geometriai világépületét ennek központjától, a Naptól számítja.

És Keplert épen e képzeleteinek köre vezette az igazi, a halhatatlan fölfedezésekre. Mert ha a bolygók távolságai a priori-féle okok által határozhatók meg: úgy csak egy kapcsolatra van szükségünk a bolygók távolságai és mozgásai között s megismerjük a világ titkát. Pedig Kepler azt tanítja, hogy a bolygó mentől távolabb áll a Naptól, annál hosszabb időt kíván pályája befutására. Már a mysteriumban több fejezet e kapcsolatnak van szánva. Ezt kereste Kepler vas kitartással csaknem negyed századig, s hogy ki nem fáradt, azt az előadott ideáknak köszöni. A kapcsolat fölismerése a bolygók távolsága és mozgása között Kepler nagy érdeme, mert az egy fő természeti törvény. Kepler már a «világtitokban» sejtette homályosan azon erőket, melyek a bolygók pályáit meghatározzák, harmadik törvénye pedig Newton a legáltalánosabb természeti törvény fölismerésére vezette. E kapcsolat tanít minket ismerni azokat az erőket, melyek a bolygókat mozgatják, tehát fölfogni azokat az okokat, melyek pályáikat szabályozzák. Hogy mi ennek ismeretéhez eljutotunk, azt mindenek előtt azon kapcsolatnak köszönjük, mely a bolygók távolsága és mozgása között van. De ez a kapcsolat csak betetőző pontja azon a priori-féle szerkezetnek, mely szerint Kepler a világépületet rajzolja. Világos tehát, Kepler

azt kereste, a mit a gravitatio törvénye megtesz, azt a törvényt, mely a bolygók pályáit meghatározza. Kepler sejtelmesen kereste a kulcsot a geometriában.*) Newton azt megtalálta a gravitációban.

Még valamit. Kepler azt mondja, hogy mentől távolabb esik a bolygó a maga központjától, annál nagyobb a keringési ideje. Tehát nem csak a keringési idő meghosszabbíthatik, hanem a bolygó mozgása is lassúbb lesz, ha nagyobb távolságban áll a Naptól.***) Azt állítja, vagy a mozgó bolygólekek azon mértékben gyöngébbek, minél távolabb esnek a Naptól, vagy a bolygók központjában lakik egy mozgó lélek, mely minden hozzá közelebb álló testet annál inkább tüzesít, a távolabbiakat pedig ellankasztja. És mint a fény a Naptól kisugárzik, úgy ez az életnek, a mozgásnak is forrása s a világ lelke. Hozzáteszi tégy lélek helyett erőt s igazat mondál. Noha Keplernek csak húsz évvel később sikerült a helyes viszonyt megállapítani, már a *mysterium cosmogra-*

*) Mily magas fölfogása volt Keplernek a geometriáról, kitetszik, midőn ezeket mondja: «*Geometria ante rerum ortum menti divinæ coeterna, Deus ipse (quid enim in Deo, quod non sit ipse Deus?) exempla Deo creandi mundi suppeditavit et cum imagine Dei transivit in hominem non demum per oculos introrsum est recepta. U. o. Vol. V. 222. l. Non aberrat ab archetypo suo Creator, geometriæ fons ipsissimus et ut Plato scripsit æternam exercens geometriam. U. o. 277. lap.*

**) A 20-dik fejezetben, melynek czíme: «*Quæ sit proportio motuum ad orbes*», ezt mondja: «*quod si tamen præcisius etiam ad veritatem accedere et proportionum æqualitatem ullam sperare velimus, duorum alterum statuendum est: aut motrices animas quo sunt a Sole remotiores hoc esse imbecilliores: aut unam esse motricem animam in orbium omnium centro scilicet in Sole, quæ ut quodlibet corpus est vicinius, ita vehementius incitet: in remotioribus propter elongationem et attenuationem virtutis quodam modo languescat. Sicut igitur fons lucis in Sole est, et principium circuli in loco Solis, scilicet in centro: ita nunc vita, motus et anima mundi in eundem Solem recidit: ut ita fixarum sit quies, planetarum actus secundi motuum, Solis actus ipse primus, qui incomparabiliter nobilior est actibus secundis in rebus omnibus: non secus atque Sol ipse et speciei pulchritudine et virtutis efficacia et lucis splendore ceteris omnibus longe præstat. Hic iam longe rectius in Solem competunt illa nobilia epitheta, cor mundi, Rex, Imperator stellarum». Kepler tulajdonít lelket a Napnak, Földnek stb. Ez még az újplátói befolyás.*

phicum ideáiban megvannak a csírák nagyszerű fölfedezéseihez.

Igaz, hogy a *Mysterium Cosmicum* főleg a képzelet műve, igaz, hogy a priori olyat akart megismerni, melyhez tapasztalás is kell, de az emberi képzeletet az igazság szelleme kísérte, mert a tévedés az ég törvényeinek ismeretének útját egyengette. Ez a nagy fontossága van Kepler «világtitkának». A tudományok története elvesztené a legnagyobb ingert, ha csak az egy színbe öltözött igazságot adnók elő és nem egyúttal a tévedést, mely amaszt, mint az árnyék a fényt kíséri. A tudományok története, vegyülete az igazságnak és a tévedésnek, a hibának; az igazság csak a helyreigazítások által ragyog föl egész tiszta fényében.

A mű először Tübingában jelent meg 1596-ban, jó öreg tanítójának szerető gondjai alatt nyomatott. Mæstlin a tübingai akadémiai senatushoz beadott véleményében Kepler művéről igen dicsérőleg nyilatkozik. Azt mondja: «ki merészelt volna arra csak gondolni, hogy az égi sphaerák számát, rendjét és nagyságát a priori bebizonyítsa s okát az Isten tanácsából előszármaztassa. Erre vállalkozott Kepler és azt szerencsésen megfejtette. Ő az első, ki tekintetbe vette, hogy a bolygók távolsága egymástól az öt szabályos test által van meghatározva. Ez által minden oly tökéletes kapcsolatban van egymással, hogy semmit sem lehet megváltoztatni a nélkül, hogy az egész össze ne düljön». Csak azt hibáztatja a műben, hogy előadása homályos.

2. Az ég physikája.

Tycho a töle föltalált csillagászati szerekkel oly finom észlelesekett tett, melyek csak mély csillagászati belátásból eredhetnek. Ezen a téren rendkívüli hatással működött Kepler. Ez a csillagászatban a nagyszerű fölfedezések ideje. Kepler a bolygók pálya-egyenlőtlenségeit alapos vizsgálat alá vetette. Ennek eredménye lett az első és a második törvény fölfedezése. A bolygópálya alakját is fontos csillagászati számítások után állapította meg.

Tycho Mars megfigyelésének egész sorát hagyta hátra s most Keplernek azok nyomán elmés combinatiók által lehetséges volt a bolygók elméletét megalapítani. Ez által lett ő

atyja az elméleti astronomiának. Megkülönböztette a törvényeket, az elemeket s a kettőből kiszámította az egyes esetet vagyis a bolygónak helyét. E három dolog logikai kapcsolata nagyszerű példája, hogy egy tudomány mikép képződött az észkövetkeztetés alakja szerint. De mivel a törvény egyelőre ismeretlen volt előtte, ő azt az elemek segédelmével az inductio útján nyomozta ki. Az elemek magokban foglalják azon föltételeket, hogy az egyes eseteket a törvények alá foglaljuk; azok különben a törvényekre nézve esetleges nagyságok. Legnehezebb volt ezen az úton fölfedezni, hogy a bolygók pályája ellipsis. De Keppler törvényei az égi mozgásoknak pusztán geometriai alakjai. Newton jól megmutatta, hogy ezek a törvények egy dinamikai törvénytől függenek, s szükségképen következnek az anyag eredeti tulajdonságából — a tömegvonzásból.

Ugyanis azon természeti erők között, melyek minden testit az égen és a földön kormányoznak, egyik fő dolog, mint azt most már mindenki tudja — az általános vonzás. Kepplernek erről helyes fogalma volt s az Newton gravitációjához is fontos kapcsolpontokat adott. De ő a vonzást csak földi erő gyanánt fogta föl. Halley és Newton jöttek arra a gondolatra, hogy Galilei törvényeinek az esésről nemcsak a földi testek, hanem az égtérben a csillagok is alá vannak vetve. Aristoteles azt tanította, hogy az égen az ötödik, a többi elemektől különböző elem, az æther. Ezt a tant leginkább Patrizzi és maga Galilei rontotta le s Halleynek és Newtonnak egyengette az útját. Egyszerű az igazság, mely a valóságot kormányozza.

Kepplernek még nem volt belátása a központi és a görbe vonalú mozgás mechanikájába. Másképp tételei a vonzásról helyes belátást mutatnak *) és sokban helyreigazítják az akkor még forgalomban levő aristotelesi képzeteket. A renaissance-kori természetphilosophusok itt jó utat törtek. Kepplernek a tehetetlenségről azon képzete volt, hogy minden testnek az a tulajdonsága van, minden pontban nyugodni, hol egy rokon test erejének körén kívül fekszik. Ezért mondja, hogy a vonzás, a rokon testeknek kölcsönös törekvése az egyesülésre oly módon, hogy a Föld a követ erősebben húzza magához, mint a kő a Földet. Ha a Földet a világ központjába helyezve gondoljuk, a nehéz testek nem vonzatnak a világ központja felé, mint

*) *J. Keppleri opera omnia*. Vol. III. 151. s köv. l.

ilyen felé, hanem egy kerek mint rokon központ, tudnillik a Föld felé. Helyeztessék a Föld állati tehetsége (facultas animalis) által bárhová, a nehéz testek mind feléje mozognak. De ha a Föld nem volna kerek, a nehéz testek nem törekednének minden felől a Föld központja felé, hanem különféle tájakról különféle pontok felé.

A mi testi anyagból áll, az egyáltalában nem könnyű, hanem viszonylagosan könnyebb az, mi ritkább, még pedig vagy természeténél fogva, vagy ha esetleg meleg járult hozzá. A könnyű testek tehát nem futnak a világ felületére, hanem csak kevésbé vonzatnak s így a nehezebbek által kitoltnak. Ha ez beáll, azok is nyugosznak s a Föld által helyeikhez köttetnek.

Ha két nehéz test, például két kő, valamely helyen közel egymáshoz elhelyeztetik egy harmadik rokon test hatásának körén kívül: úgy (a mágneses testek módjára) egy közbeeső helyen egyesülnének, mindegyik a másikhoz a vonzó tömeg mértéke szerint közeledvén.

Ezt a tételt alkalmazza a Földre és a Holdra. Ezek tehát szerinte rokon testek s így a súly hatását a távolba, azaz a vonzást egy konkrét esetben határozottan kimondja. Ha a Föld és a Hold az életerőnek (vis animalis) egy neme vagy más hasonló által nem tartatnék meg a maga pályáján, a Föld a Holdhoz távolságának 54-ik részével fölemelkednék, a Hold pedig 53-ik részével a Földhöz leszállana s itt egyesülnének, föltéve, hogy mind a két test ugyanazt a tömötséget bírná.

E tettekben általában jól előadja a mechanismus fogalmát. Ugyanis minden testi tömegnek van súlya vagyis a kisebbik vonatkozik a hozzá legközelebb álló nagyobbra mint központjára, a kisebb test a nagyobbnak mechanikai járuléka. A súly az anyag egységének megvalósulása. A tömeg mint pusztán mechanikai egyed tehetetlen, mert nem határozza meg magát saját magából, hanem nyugszik, s csak akkor mozog, ha kívülről járul hozzá valamely erő.

Miután a kristály-sphærák régi képzetét Tycho lerontotta, mit kellett hát állítani, ha azt akarták tudni, hogy a bolygó területe határain miért marad meg s az égből le nem zuhan? Kepler szerint: a tehetetlenséget. De a Napnak van mozgató ereje s ezért a bolygók nem maradnak meg nyugalomban, hanem a Nap körül forognak. Hogy a Nap a mozgás forrása, azt

onnan tudjuk, hogy a távolabbi bolygók lassabban mozognak mint a közelebbiek, azután hogy a bolygó mozgása meggyorsítatik, minél közelebb jut a Naphoz. A Napnak van tengelyforgása azon táj felé, mely felé minden bolygó mozgása történik. A tengelyforgás oka a Napban levő *anima motrix*.*) Ez gyűjtja még a naptestet s a mindenség fényforrásává teszi. Ezt tehát mint elő lényt gondolja és nem mint mechanikai erőt. A Napból a mozgató erő minden irányban egyenes vonalokban kiárad. Midőn a nap tengelye körül forog, az erőnek azon irányvonalai is forognak s a nyugvó bolygókat magokkal ragadják. A forgó Nap az erőnek kiáradó irányvonalait forgásba hozza s e forgás szerint mozognak a bolygók.***) A központi mozgás ideájától Keppler még távol állott. Hogy a bolygók futásának ideje nem esik össze a Nap forgási tartamával, annak két oka van. Ugyanis a mozgató erő gyöngébb lesz, ha a naptól távolabb esik, azután az egyes bolygók tehetetlenségénél fogva, a nap forgási erejének ellenállanak, még pedig annál inkább, minél nagyobb a tömegük. Csakhogy Keplernél a Napból kiáradó erő más, mint a súly. Ez vonzó erő, az pedig forgási, érintői erő.***) És a Napból kiáradó erő a Nap tengelye körüli forgása miatt csak hosszában terjed.

A régiek véleménye szerint a mozgató erők isteni értelmiségek, melyek hatása mindig egyenlő. Innen az égi körmozgás egyenletessége. Keppler napereje, a régiek értelmi sphaerái közt és Newton gravitációja közt a közepső tag.

Hogy a bolygók ez erő behatása alatt nem írnak le a Nap

*) Nevezi azt így is : vis animalis, vis motrix, virtus motrix. *Joh. Kepleri opera omnia* ed. Frisch Vol. III. C. XXXIII. Ugyan itt azt mondja efflatus (virtutis) quemadmodum et lucis immateriatus est. Relinquitur igitur ut quemadmodum lux omnia terrena illustrans species est immateriata ignis illius, qui est in corpore Solis: ita virtus hæc, planetarum corpora complexa et vehens sit species immateriata ejus virtutis, quæ in ipso Sole residet inæstimabilis vigoris adeoque actus primus omnis motus mundani. 305. l.

**) Cum species fontis seu virtus planetas movens, gyeretur circa centrum mundi, rem ipsam quoque cujus est species Solem nempe gyrari concludo. U. o. 305. l.

***) Hogy az attractióra és a repulsióra, a mint azt ma ismerjük, nem gondolt, kitetszik a következő helyből: idem qui planetam attrahit, vicissim etiam repelleret: quod pugnat cum simplicitate solaris corporis. U. o. Vol. III. 319. l.

körül köröket, hanem ellipsiseket, ezt így magyarázza: Minden bolygóban van mágnes-tengely,*) mely mindig az ég ugyanazon tája felé iránylik s midőn a bolygó mágnes-tengelye mindig ugyanazon világtáj felé iránylik, nem részesül a bolygó-tengely keringésében. E mágnes-tengely egyik sarka a Nap iránt barátságos, a másik ellenséges. Innen és e tengelynek a bolygó keringése alatti párhuzamosságából ered a bolygópálya ellipszis alakja. Ezek az égphysikának alapvonalai, a mint azokat *Mars* című munkájában rajzolja.

3. Az ég harmoniája.

Keplernél az ég physikájának eredménye volt a bolygópályák elemeinek (közép távolság, excentricitás) ismerete, azután fölfedezése az igazi szabálynak, hogy az elemekből mikép kell kiszámítani a bolygók helyeit. Midőn Kepler az ég physikájának eredményeit a «világ titká»-ra alkalmazta, rájött az ég harmoniájának gondolatára. E munkában adta elő a harmadik törvényt. Keplert a világ harmoniájának eszméjére a pythagoreusi tanulmányokon kívül hihetőleg Tychoval való összeköttetése is vezette. Csakhogy Tycho az églevegőből (aura ætherea), tehát inkább physikai módon származtatta a hangok támadását, mint mythosilag. Kepler ellenben, ki úgy a hangok mythusát, mint a kristály-sphærák helyett az églevegőt elfogadta, a világ harmoniáját egyrészt az ég physikájával, másrészt a világ épületének ideájával, a mint ez az öt szabályos test szerint van szerkesztve, összekapcsolta. Miként fűggenek össze az öt szabályos testtel a bolygók távolságai, azt egyenként előadja. De azt találta, hogy a viláépület az öt rendes testtől eltér és hogy az egyes bolygók az idő alatt, midőn pályájukat befutják, távolságaikra nézve változnak. Kell, hogy e kettőnek közös alapja legyen. Ez az ég harmoniája, mert a harmonia az egésznek egysége és kapcsa, a világ ékessége, a teremtes koronája. Tehát két alapelv van a viláépületre nézve: az öt szabályos testnek geometriai és a harmoniaknak zenei törvénye, úgy hogy egyik a másikhoz illik. Az ég harmoniája a napközépi (heliocentricus) mozgásokban fekszik. Kepler,

*) *J. Kepleri opera omnia*. Vol. III. C. XXXIV. Corpus Solis esse magneticum et in suo spatio converti.

Tycho észlelései nyomán, összehasonlította a bolygók legkisebb és legnagyobb mozgásait s az így készített táblából nyerte az ég harmoniáját. De mi annak értelme és mit akart Kepler e phantasiák által? Célja volt a bolygópályák excentricitásának kimagyarázása. Ez excentricitás kezdet óta csillagászati speculációjának titkát képezte s meg léven győződve a természeti szükségességről, kutatta az excentricitás alapját. Az ő felfedezése által, hogy a pálya alakja ellipsis, a dolgot egészen másképp kellett tekinteni, mert az excentricitás az ellipsisnél a görbének természetében fekszik s új astronomiai elemet határoz meg: a pálya alakját. A körök mind egyenlő alakok. Hogy az ellipsisek mind egymáshoz hasonlók legyenek, egyenlő excentricitással kellene bírniok. Mivel Kepler föltette, hogy a pálya nagyságának van törvénye, illet annak alakjára nézve is gyanított s most ezt a törvényt kereste. Ha ez sikerül neki, a bolygók pályáinak elemeit bizonyossággal a priori meghatározhatja. Nála a törvénynél csak a nagyság, az alak (ellipsis) és a körülforgási idő jó tekintetbe. A törvényt a bolygópályák nagyságára nézve (a bolygók arányos távolsága a naptól) kereste az öt rendes testben, a bolygó ellipsis formájára nézve pedig az ég harmoniájában. Míkép állnak kapcsolatban az excentricitások a harmoniákkal? Mathematikailag véve a dolgot, a hang magassága nem egyéb, mint bizonyos hosszúságú húr rezgéseinek száma, melyet a húr egy időegység alatt megtesz. Ha egy bolygónak naponkénti napközépi szögmozgását másodperczekben kifejezzük, e másodperczek számát mint egy hang rezgési számát tekinthetjük. Ha egy bolygó sebessége, keringése alatt megváltozik, nem adja mindig ugyanazt a hangot vagy nem lesznek mindig ugyanazon rezgési számai. Tehát egy zenei hangközön fut végig. De a hangköz, melyben a távolságok változása játszik, nyilván a bolygópályák excentricitása. Hogy a távolságokat a harmoniából kiszámítsa, ismernie kellett azt a törvényt, mely szerint a bolygók közép mozgása a közép távolságokkal megváltozik s így ismerte föl a harmadik törvényt.*)

Így magyarázza Kepler az ég harmoniájából a bolygópályák excentricitását. El kell ismerni, hogy a mód finoman van kigondolva és éles elmével keresztül vive. És a mi fő, ez alapból emelkedett ki a harmadik törvény. Kepler belátta, hogy a

*) *Harmonices mundi* Vol. V. Lib. V. C. III.

közép mozgások, következésképen a keringési idők, a számok nagy eltérése miatt, a harmoniák alól kivonják magokat, de megnyugtatta őt azon gondolat, hogy kellett a különböző típusoknak, mint az öt típus tagjainak, kölcsönösen mérsékelteniük úgy, hogy magában egy sem pontosan, de lehetőleg a legnagyobb összhangzatban legyen az égen kifejezve. Ez azért történt, hogy a világepületben minden tökély meg legyen valószínűsítva.

De az egész dolog hysteron proteron. Ezt mondja többek között Apelt, kinek kritikáját e pontra nézve követjük. Mert a legnagyobb és legkisebb sebességek közti viszonyok valójában szerves kapcsolatban állanak egymással, a mint ez magának Keplernek második törvényéből következik. Kepler szerint az ég harmoniája az, melyet az istenség akart: a világ célja. Azt jól lehet, sőt kell is gondolni, hogy a természet nemcsak gépies törvényeknek van alávetve, hanem szépen és célok szerint is hat. Kepler szerint a világ célja az ég harmoniájában áll, mely a bolygók szögsebességeinek végleteiben (*motus extremi*) nyilvánlik. A világteremtőnek, hogy a világot a szépségnek szabálya szerint kepezze, a közép távolságokat és az excentricitásokat úgy kellett választania, a mint azok vannak. Keplernek volt az a meggyőződése, hogy a mennyiségek, ha nem is természeti törvény, de a szépség szabálya szerint vannak meghatározva. Csakhogy a törvény ugyanaz marad, holott a mennyiségek, melyeket kormányoz, változók, azaz esetlegesek. Ő pedig arra törekedett, nemcsak a bolygók mozgástörvényeit, de pályájuknak számbeli elemeit is elméletileg meghatározza. A matematikai formák szükségessége és az egyes számérték esetlegessége csak akkor világlott ki, midőn Newton nagy felfedezése után a physikai csillagászat az ég mechanikájává lett. Az új csillagászatban Kepler lényegileg el nem hagyja a physikai alapot, ellenben a világ harmoniájában azt átlépi, mivel a geometriailag zenei elv, melyet a naprendszer épületének ad, nem áll kapcsolatban a physikai okokkal.

Kepler nagy kincset szerzett az emberiség számára, ép azért képzelgésein nem fogunk mosolyogni. A nagy gondolkodók tévedései is, mint mozzanatok az emberi szellem történetében, méltók arra, hogy följegyeztessenek. Szerette ugyan a dicsőséget, de mindennek előtt szerette az igazságot. Ezért őszintén elmondja minden téves kísérletét, mi írataiban vonzó vo-

nás. Az igazságot, melyet keres, egy szép kaczer lyány képében képzei, ki ingerkedik vele, fut a fűzfák alá és mégis láttatni akarja magát.

Malo me Galatea petit lasciva puella, et fugit ad salices et se cupit ante videri.

Keppler igazán a keresztyén vallás szelleme szerint élt, mert mindenek előtt kereste az igazságot, ezért minden nyomort, viszontagságot, üldözést eltűrt s annak mindent fölállított.

DOMANOVSKI ENDRE.

COLETTE FOGADALMA.

Regény.

Első közlemény.

«Ments meg Uram attól, hogy egészen megöljön a kétségbeesés és unalom! s ne feledj itt, ebben a hóban, mely mindennap egyre nő körülöttem!»

Annyiszor fohászkodtam ily módon, a nélkül, hogy valaha valaki felelt volna rá, míg végre belefáradva ide leírtam. A leírt dolgok hathatósabbak, úgy vélem; aztán mindenekfölött tartósabbak; és minthogy szokásommá vált gondolkozás helyett hangosan beszélni, mert több idő telt azzal, míg kimondtam egy szót és az a nagy faburkolatról visszhangzott, ezért érzem magam ma arra készítetve, hogy írjak . . . Hajh, de fogok-e találni holnap is tárgyat, a melyről írjak!

Szobám berendezése egy csöppet sem elegáns, még a szükségesekből is hiányzik egy s más, s egyetlen egy kis záros fiókkal sem rendelkezem, hova elrejtethném füzetemet! Találtam egy tintás üveget, de a tinta be volt száradva, a tollaim is mind elvesztek és soha egy ív papírom sem volt, mióta ide kerültem. Minek is lenne, hisz úgy sincs senki, kinek írhatnék?

A faluba lehetetlen lett volna lemenni. Hat láb magas hó födi az utakat, nem is említve a szakadékokat és gödröket, hol a szél oly magasra halmozza föl a hópelyheket, hogy egy gyorskocsi is belesüppedne, tengelyétől egész az ernyőjéig . . . Több könyvben olvastam régebben, miként szűrják meg a börtönben a foglyok erőket, hogy vérökkel zsebkendőjökre írjanak; de ezt én már nem hiszem többé, mert a vászon mindent

beiszik s nem lehet elolvasni rajta az írást. Egész biztosan állíthatom, mert megpróbáltam.

Különben is egy kis vízzel használhatóvá lett tintám; két nagy tollat húztam ki egy lúd farkából, a szegény állat a legnagyobb türelemmel engedte tennem, s miután minden polczot és szekrényt fölforgattam, ezt a nagy pergamen-füzetet találtam, melynek lapjai olyan sárgák, mint a sáfrány és olyan vastagok, mint valami kártyapapír. Szerencsére, hogy a lapoknak csak egyik felére van írva. A másik felök jó lesz nekem, s azonkívül még azt a szórakozást is megszerezhetem magamnak, hogy írogatás közben el-elolvashatom a mi itt föl van jegyezve.

Valami vitáról s pörről szólnak, mit bizonyos Jean Nicolas ur folytatott egy Haut-Pignon nevezetű asszonyság ellen, az utóbbinak nyúlás kertje miatt, melyből a tengeri nyulak az ő luczernáját elpusztították, valamint a határ miatt, melynek meg nem tartásával földjeit csonkíttatták.

Istenem! adj nekem is egy ilyen veszekedő és perlekedő Jean Nicolas szomszédot, s oly vitás határu birtokot, hogy legyen mivel eltöltenem az időt magányomban!

Vajon, így szoktam tünődni, sok ember ismeri-e tökéletesen e szónak értelmét: *magány*, s képes fölfogni mindazt, mit e szó jelent?

«*Magány*, mint a szótár magyarázza, magány oly egyén helyzete, ki egyedül van.» És föntebb az *egyedül* szónál nagy okosan hozzá teszi magyarázata kiegészítéséül: «*Egyedül*, anynyi mint társak nélkül, egészen magában».

S ez minden, semmi fölvilágosítás, semmi fejtegetés, semmi megkülönböztetés, semmi, a mi azt sejtetné, hogy itt a lét egyik leggyűlöletesebb kinszenvedéséről van szó; semmi, a mi megjelölne az egyes esetek különbözőseit, szóval, a miből megtudhatnók, hogy különbség van magány és magány közt, és hogy nem a karthauzi szerzetesek magánya a legborzasztóbb öt négyszög lábnyi czellájokban, melynek kis zugát és csendjét ők magok választották magoknak; sőt még a trappistáké sem azon kis kertecskében, hol egész éven át sírgödröket ássák, koronként biztató szavakat váltva egymással; hanem az enyém, a Colette d'Erlangé az, ki nem magam választottam életmódomat, s ki közel állok ahhoz, hogy ennek terhe alatt türelmemnek vége szakadjon.

Egyedül lenni tizenhatsz éves korban, míg fejem csak úgy zsi bong az egymást üző gondolatoktól, melyekből lehetetlen bár egyet is valamely élő lényvel közölnöm, — egyedül lenni, ha nevetek, egyedül, ha sírok, és egyedül, ha haragra gerjedek: valóban nem volna csoda, ha eszemet veszteném! . . .

Nyáron vagy még ősszel is csak megjárta: a fák és a virágok többet beszélnek és tudnak, mint sokan képzelik.

Az erdőben, a mint mohaágyon feküdtem, száz hang is beszélgetett velem mindennap, s a kis állatkák, melyek arczom mellett futkostak a fűben, egymagok is nevetésre fakasztottak.

Vagy pedig az öreg kanczán, mely a kerekas kútat szokta húzni, Francziskán kilovagoltam; rajta mentem, míg ereje engedte, aztán nagy kutyám hátán fejeztem be a sétát, ha a ló már nem bírta, az én jó «Egy»-em szép, hosszú, fekete szőrén, melybe most is bokáig süpped lábam, míg ő nézi mint írok.

Végre esténként a csillagok voltak vendégeim. Mind-egyikkal bizalmas ismeretségre léptem, a hányat vidékünk egén csak látni lehetett, s midőn elbeszéltem nekik bajaimat, nem egy felelt résztvevő jellel, mint valamely barátságosan felém intő szem pillantása.

De ez a szél, mely hat hét óta fúj, ez a hó, mely mindentől elzárva ide temet, s a nagynéném szava, mely épen olyan mint e szél, s mely napról napra mindig valamivel jobban fagyaszt és csíp, előbb-utóbb a kétségbeesés szélére visz!

Nincs olyan képzelő tehetség, melyet az ily környezet le nem nyűgözne; már kifogytam a történetekből, melyeket magamnak elbeszéljek, s félek, hogy már semmi sincs itt homlokom mögött, s csak egy nagy ürességet fogok benne találni, ha majd kopogtatnom fog kelleni ajtaján, akkor, midőn valamely különös kaland alkalmából segítségére szorulok. Mert bizonyos, hogy egy napon majd megtörténik velem e kaland, sőt már azt is tudom előre, milyen lesz hőse.

Magas, barna lesz, fekete hajú, kemény szemöldökű s szigorú tekintetű. Arczszíne sötetes, hangja parancsoló, s tekintetében valami különös keleties légység tükröződik, de egyszerűsmind keletiesen hideg merevség is, mely olyan mint a damaszkusi acél penge kékje vagy mint valamely borzasztó múlt emléke; mert az én kalandom hőse talán igen is különös útakon fog végig vergődni, míg hozzám eljuthat.

Bajusza finom lesz, mindössze kis fekete pehelyvonallal;

s mindezt egyedül az én számomra fogja földeríteni kellem s mosoly fölvillogása.

Vajon egy vidám reggel fog-e megjelenni előttem a mezőn vagy az est csöndjében? Természetes módon-e vagy valamely égi csoda útján? Nem tudom, csak annyi bizonyos, hogy eljön.

Valószínűbbnek és szebbnek tetszett nekem az a hit, hogy májusi vagy júniusi napon fogok rátalálni; ez időtájt soha sem mehettem el egy sövény mellett a nélkül, hogy át ne nezzek rajta, hadd lássam, mi rejtőzik mögötte. Azonban én még mindig remélek, s minden reggel, midőn fölhúzom az ablak-függönyt, gondosan megnézem, ha vajon nem látszik-e lába nyoma a hóban az ablak alatt.

Mikor látom, hogy senki sem járt itt, menteketni kezdem magam előtt. Az idő olyan rossz, az ösvények meg el vannak temetve a hótól. Én azt akarom, hogy ő ép kéz-láb érkezzék hozzám; meg is dicsérem, a miért nem teszi ki magát annak a veszélynek, hogy kifíczamítsa valamely tagját, csak azért, hogy egy nappal hamarabb jöjjön, s újra sóhajtva várom azt a holnapot, mely még maig sem jött meg.

Aztán, ha a jövőbe vetett hitem túlságosan kezd ingadozni, megyek s előkeresek egy nagy kötetet, melyekkel tele van a könyvszekrény, s melyek minden esős napon elszórakoztattak, s újra olvasom, milyen különböző, de mindig csodás módon tudtak régente a hercegnők kimenekülni azon roskatag tornyokból, hova zárva voltak. A hasonlatosság köztök és köztem valóban szembeszökő, s azt véve, mennyire egyformán kezdődik történetünk, nem kívánok egyebet, minthogy ugyan-csak egyformán végződjék is.

Csakugyan, ha nem omlik össze a torony, melyben lakom — a keleti és az oldal-torony már megtették, s az enyém is minden perczen követheti példájokat — van a faburkolatban egy ajtó, mely titkos lépcsőre nyílik, s van arczomban két elég szép metszésű s csillogó szemem, melyek épen oly méltók megjutalmazni egy hőst, mint akármilyen szem, mely valaha csillogott.

Ezt minden dicsekvés és elkapatottság nélkül mondom, mert sohsem tudtam megérteni annak a gondolkozásmódnak a jogosultságát, mely megengedi, hogy egész hangosan így kiáltunk föl: «Mily szép ló! Milyen gyönyörű rózsza!» de szigorúan megtiltja, hogy ugyan e megjegyzéssel éljünk egy oly

arczról, melynek milyensége pedig szintoly kevésse a mi érdemünk és pedig azon egyszerű oknál fogva, mert a magunké.

Általános szokás, s épen nem találkozik visszatetszéssel, hogy valaki orráról beszéljen vagy elismerje, hogy szemei kanacsakok; de nagy bambán bevallani, hogy a jó Isten nem görbéknek teremtette, borzasztóság volna! Ez olyan dolog, mi fölül mindenkinek a legártatlanabb tudatlanságban kell lenni, mintha a legkisebb tükörcs darabka vagy a legkisebb víztócsa föl nem világosítna fölé a nélkül, hogy más segélyére szorúlnál! . . .

Az ember föléje hajlik, bele néz, s csinosat lát . . . Bűn-e ez, s föl kell-e zavarni a vizet, hogy rezgése elidomtalánítsa arczodat? . . . A szarvasok és ünök, melyek inni jöttek a nyáron, szintén úgy tettek, míg én szép csöndesen álmadoztam egészen közel hozzájuk. Miután elvégezték az ivást, még egy perczig ott maradtak mozdulatlanul, lehajtott fejjel s a vízben tükröződő képökre szögezve szelíd szemöket; aztán egy szökkenéssel eliramodtak, egész naivul örülve, hogy szörük oly szép barna s agancsuk oly remekül nőtt. A szarvasok után rám került a sor, én hajoltam a víz fölé s én is láttam mind azt, mit ök, ugyanazon kék alapon, melyen ugyan olyan felhőfoszlányok haladtak át fehér vagy szürke foltokként, s aztán, midőn egy szökkenéssel távoztam, épen úgy mint nekik, nekem sem volt kellemetlen külsőmre gondolni.

Arczképemet különben egy-két szóval le lehet írni, afféle cigány szépség vagyok, mert szemeim feketék s arczbőröm naptól égett; de azt hiszem, másként fehér, mit még meg is lehet sejteni kissé itt-ott.

Kissé rövid orrom olyan egyén hatását teszi rám, ki anynyira sietett megpillantani e világot, hogy nem vett elég időt magának a teljes elkészülésre, pedig Isten a megmondhatója, hogy elég ideje lett volna rá, tekintve mily lassan vezetem én őt be a világba; szám olyan mint akármely más szája . . . mely nem igen rút.

Csupán hajam színe búsít, mi oly vörösös szöke, hogy inkább mondható vörösnek, mint szökének, s egyenetlen fürtjeim nagyon is bodrosan kócosodnak össze homlokomon. Ha hinni lehet a nagynéném szavának, nem vagyok valami nagy, s oly sajátságos módon tudja mormolni, midőn mellette vagyok: «Kis poronty!» hogy egészen összetörpülök; a dolog különben úgy áll, hogy én könyökéig érek, és hogy az egész vidéken nem

ismerek egyetlen egy embert se, ki túl érne a vállán; aránylag tehát meg lehetek elégedve.

S ilyen külsővel s ilyen lelki tulajdonságokkal várom én szabadítómát és hősmet folyondártól övezett tornyomban, melynek alja a hóban vesz el. . . .

Márcezius 2.

Van valami, a min már sokat tünődtem, a mit azonban meg sem mertem megkérdezni nagynéném-től; mily természetű azon kötelék, mely bennünket egymással összefűz? Ő van-e az én házamban vagy én vagyok az övében? Ő fogadott be engem lakába, vagy az én romladozó kastélyomban lakik ő? és a két torony s négy fal, melyek még állanak, s melyek bírják még nevöket viselni: «Erlange de Fond de Vieux»: d'Epine kisasszonynak képezik-e tulajdonát vagy a d'Erlange kisasszony birtokai-e?

A mennyire csak vissza tudok emlékezni, mindig úgy látom magunkat, őt és engem, a mint most vagyunk. Őt oly hidegnek, száraznak és magasnak, örökösen bezárkózva a kastély legnagyobb szobájába, mely a napos oldalon fekszik s hol nem fúj a szél, én meg szabadjára hagyottan növekedve, künt vagy bent, hidegben vagy esőben, a nélkül hogy néném tudomást látszott volna venni róla. Kettőnk között itt van Benoîte: ki szakácsnő, majorosnő, kulcsár, kertész egy személyben s ki azonkívül még egyetlen barátnőm is; aztán a kútat húzó Francziska, mely talán valamivel elevenebben tudott akkortájt mozogni, ez az egész.

Aztán következik két évem a zárdában, az a két imádandó év, mikor beszéltek velem, midőn nevemen szólítottak, mikor ágyam tizennégy egészen olyan fehér ágy közt állott, melyeknek takarói alatt oly vidám suttogást keltettem a legkisebb jellel, s mely évek alatt annyi mindent tanultam, ha nem is epen mindazt, a mit a lecke-idő alatt tanítottak nekünk. Kedves zárdám, hol örök időkre szóló barátságokat kötöttem, hol megtanultam miként kell hajamat kontyba tűzni, legyezőt kinyitni, — hol először hallottam arról, mit ideálnak neveznek, — s arról, hogy egy férfinak arra hogy hősünk lehessen, szükségképen barnának, sápadtnak, kissé idősnek, sötét melancholiájúnak és sarkastikusnak kell lennie! Ki adja vissza nekem a zárdámban töltött kedves órákat! . . .

Akármilyen magasak voltak is falai, még is áthatott valami hozzánk Páris zajából és a látogatók fogadásának napján a profán külvilági élet légáramai egész hozzánk beözönlöttek, mi elég anyagot nyújtott egy egész heti társalgásra. Ah! ha eszembe jutnak azok a titokteljes csevegések a park sűrűjében, melyek ép úgy megvédték bennünket, mint valami áthatatlan öserdő, a hol azonban egy-egy lehulló száraz levél zajára fölrezzentünk s a következő pillanatban tova rohantunk; azok a mulatságos bujósodik a szobrok talapzatai körül, hogy elrejtőzzünk az apácák elől, a kiknek a milyen retentés volt hírók, olyan jószágos volt szavuk; s azok a bolondos czédulácskák, melyek mint állítólagos földrajzi jegyzetek padról-padra jártak: hol fogok még valaha ily kedves dolgokat találni az életben? . . . A Földközi tenger egy bizonyos személyt jelentett, a Balti pedig másikat, kikkel olyan dolgokat vitettünk véghez s olyanokat beszéltettünk, hogy ha mind az igaz lett volna, egy perc alatt föl lett volna forgatva a természet minden törvénye.

A czédulák után az ajándékokra került a sor, nagy kék vagy vörös szalagszokrok kerültek elő, melyeket rajzokkal s jelmondatokkal díszített fehér papírra gombostűztünk, mint valamely gyöngéd érzelem vagy rokonszenv jelképeit, melyektől hevesen dobogott a szív.

Aztán egy napon hirtelen megjelent nagynéném, először, mióta a zárdába hozott s a nélkül, hogy egy szóval bár előre értesített volna, ép oly hirtelen magával is vitt.

— Nevelésed be van fejezve — így szólt, minden bevezetés nélkül — és miután e két év alatt nem találtál más elfogadható helyet, hol tisztesseggel megelhess, vissza kell terved Erlangeba.

Visszatérni Erlangeba! Erre a gondolatra majdnem elájultam. Úgy tetszett nekem, mintha egyszerre csak sirboltba taszítottak volna s rám zárták volna a köfedelet, mialatt még lélekzettem . . .

— De néném — felelém kétségbe esve — ne higye, hogy én tudok már valamit; ellenkezőleg, én se a helyesírást . . . se a számtant . . . se a történelmet . . .

Csak dadogtam; nem tudtam többet mit mondani; különben szerettem volna egyáltalán hirtelen elfelejteni a beszél-

det, hogy gondolja rá magát és hagyjon itt, hogy újra tanuljam az ábécé-ábóaszt ábécés könyvemből . . .

De ilyen csekélység nem hozta őt zavarba s szokott modorában szavamba vágva:

— Ha nem tudsz semmit, kedves húgom — szólt szárazan — ez annak jele, hogy hiába töltöttél itt el két évet s nagyon lelkiismeretlen lennék, ha csak egy órával is tovább itt hagynálak! Ez különben a te dolgod s egyszerűen azt fogja eredményezni, hogy a mellett hogy, nem lesz hozományod, tudatlan is leszs rádásul; az ily előnyök cseppet sem fogják megkönnyíteni előhaladásodat az életben. De hála Istennek, ez nem az én lelkiismeretemet fogja terhelni, én a magam részéről mindent megtettem, hogy segítsek rajtad . . .

S azzal fölállt helyéről, oly határozottsággal, mi visszavonhatatlanul véget vetett a beszélgetésnek s engem oly retten-tőn kétségbe ejtett, hogy emlékszem, majdnem akaratlanul kiáltottam fel:

— És ha hivatást éreznek magamban apáczává lenni?

— Ebben az esetben — felelte, hirtelen megfordulva, sajátságos mosolyal ajkán, — csakugyan itt hagynálak.

Egy kissé megállott, aztán az ajtó felé menve, a nélkül, hogy rám nézett volna, hozzá tette:

— Huszonnégy órát adok a gondolkozásra.

S ezzel eltűnt, mint egy rossz álom.

Huszonnégy órát nyertem! Úgy tetszett, mintha most már örökre békében lehetnék s az apácák fejdisze és nagy fátyla majdnem szépnek tűnt föl előttem, a mint arra gondoltam, hogy talán azoknak fogom köszönni, ha megmenekülök a számkivetéstől!

Bár határozottan el volt tiltva, még is első szabad percemben a bálóterembe szöktem s egy pillanat alatt megcsináltam fejemen a föntemlitett fejéket, két zsebkendő s fekete kötényem segélyével.

Tagadhatatlanul kevésbbé volt formás külsőm mint rendszeren, de még sem volt semmi visszasztító kinézésemben, s ez a fehér kötelék szemöldököm s szemem fölött, azt hiszem még hosszabbnak s feketébbeknek tűntette föl azokat. Ez volt minden esetre a legfőbb és legfontosabb az egész dologban, e perctől fogva visszavonhatatlanul el voltam határozva. A nap többi részében egészen neki adtam magam az ön-

sanyargatásnak, mire leendő új életem kárhoztatott, s midőn egy megbizatással a betegek lakosztályába kellett átmennem, szeret ejtettem, hogy mezitláb tegyem meg az utat oda és vissza, a nélkül, hogy megláttak volna.

Nem történt egyéb bajom miatta, mint pár jelentéktelen karczolás, s mind jobban és jobban megbizonyosodva hivatásom felől, emlékszem, hogy az éj egy részét ágyam lábánál térdelve töltöttem, mellemhez szorítva egy köteg kis kulcsot, becsukott tollkésemet s egy elefántcsont papírvágót, miket nyakamba akasztottam volt, mint önsanyargatási eszközöket s melyeknek hegyes vége elég kellemetlenül hatolt be bőrömbe.

Kétszer kellett ágyamba ugranom, midőn a felvigyázónő a hálótermen végig sétált s apró vas holmijeim zörgése rám irányozta figyelmét, hozzám jött s jó sokáig ott maradt fölem hajolva; de olyan egyenletes lélegzetvételt hallott, s olyan jól becsukott szemeket látott, hogy azt hitte, érzéki csalódás volt az egész s tovább haladt.

Másnap, fölébredésemkor az egész zárda fenekestől föl volt fordulva. Egy püspök, kit öt apácza-újonez beöltöztetésére vártak s kinek csak pár nap múlva kellett volna jönni, reggel csak hirtelen megjelent, mivel egy váratlanul jött utazás miatt sietnie kellett s a szertartást a legnagyobb sietséggel készítették elő.

Ez pompás — mondám magamban, lesimítani iparkodva hajamat, melynek fürtjei mindig vissza göndörödtek, akár mennyi vizet is locsoltam rájuk, — az ég mindenféle megpróbáltatást gördít útamra s ma este egész határozottan s teljes tájékozottsággal adhatom meg a választ nagynénémnek. Hanem ezen a reggelen lehetetlen volt a főnöknővel négyszemközt beszelnem s azért, a miért igyekeztem, hogy egyszerűn, simán legyek fesülve, meglehetősen kiméletlenül utasítottak vissza a háló terembe.

— Te ma vízgyöngyöket raktál a hajadba, na ugyan szép! — szólt egyik társnőm, midőn sorba álltunk.

S majdnem ugyanazon pillanatban hallottam az Ágotha nővér szavát is, melynek már sokkal kevésbbé volt tréfás a hangja:

— D'Erlange kisasszony! — kiáltott parancsolóan, — talán kútba dugta a fejét? Menjen, szárítsa meg s fesülködjék újra!

A hogy fölérkeztem, azonnal láttam, mi a baj. Hajam még czifrábban összegöndörödött s a víz minden fürt végén, söt

másutt is csöppekben gyűlt össze. Csúnyának bizonyára nem volt csúnya, de kétségkívül nem illett zárdába s én nagy gyorsasággal letörülgettem ezt az időszerűtlen díszet, mely a csalódlásig hasonlított valami gyémánt ékhez.

Lelkesülésem a szertartás közepéig mindinkább fokozódott; a virágok, a gyertyák, az öt fehérbe öltözött fiatal leány, kiknek hosszú atlasz szoknyái a karzat földjét söpörték, anynyira fölizgatta vallásos buzgóságomat, hogy már szerettem volna én is köztök lenni.

Nagy messziről láttam a közönseget is, az első sorban megpillantottam egy magas fiatal embert, kin tisztí egyenruha volt s kinek úgy láttam, mintha vörösek lennének szemei.

Valamelyiknek jegyese volt-e ez a fiatal ember, a ki eljött, hogy még egyszer láthassa mátkáját. Ezt rebesgették köztünk s ez a regényesség netovábbjának tetszett nekem . . .

De midőn öt tátongó koporsót hoztak s az iménti menyasszonyok most már apáczáknak öltözve s nagy fekete fátyollal leborítva, bele feküdtek, hogy ott végig hallgassák a halotti ima elénklését, hirtelen nagyot fordúlt velem a világ s oda lett elhatározásom; rögtön kihúztam a kulcsokat keblemből s mit se akarva többé látni, se hallani, elsiettem, a miért még egyszer s utoljára megdorgáltak a zárdában, hogy nagy gyorsan útra készítsem magamat s podgyászomat.

A kijelölt órára a társalgó teremben voltam, úti táskámmal kezemben; szemeim még telve a búcsúzáskor ontott könnyekkel, kezeimben pedig alig fért a sok kép és ajándék, mivel az elérékenyülés végkitörésekor elhalmoztak; de oly szilárdan állt elhatározásom, hogy Erlange a távolban dicsfénytől övezve tűnt föl lelki szemeim előtt. Azonnal az ajtó felé mentem, a mint nagynéném rajta belépett.

— Nos hát — kérdé meglepetést eláruló mozdulattal — mit jelentsen ez?

— Kész vagyok, inúdlhatunk — szoltam egész egyszerűen, a nélkül, hogy figyelemre méltattam volna a visszatetésnek azon élénk jelét, mire később aztán visszaemlekeztem.

Könnyeim újra megeredtek, midőn a főnöknőtől búcsúztam s e nedves ködtől mit sem látva léptem át a kaput.

— Nyugoti pályaház! — kiáltotta néném, a kocsiba szállva.

S két óra mulva már vasúton robogtunk, oly némaság-

ban: mi méltó lett volna az öt újdonsült apáczához, kik oly öntudatlanul elűztek engem az Úr házából.

Az állomásra érkezve, az a vén, sárga bárka, mely a faluba járni szokott, már csak ránk várakozott, nagynéném egy kézmozdulattal beletolt s rám is mintegy akaratlanul elragadva az ő némasága, szintén egy kézmozdulattal adtam tudtára, hogy szeretnék a külső ülésre ülni.

— Nem, nem! — felelé szárazan, — ezután nem fogsz többé mellőlem mozdulni!

A faluban Francziska várt a kis kocsival s még azon este, még egészen elkábulva e hirtelen változástól, szobám négy fala közt találtam magam, honnan, legnagyobb bámulatomra azt vettem észre, hogy minden bútoromat elhordták.

Ez éjjel gyertyám úgy tűnt föl előttem, mint valami ravatal gyászlángja, lépteim úgy hangzottak, mint templomban, s egyszerre ilyen elhagyatva s elveszve látva magamat, az egyetlen okos dolgot cselekedtem, mi hatalmamban állott, azaz a földre ültem, átöleltem karjaimmal podgyászatot s rágyújtottam a sírásra, holott reggel úgy hittem már, hogy könnyeim mind kiapadtak; lám bőséges forrásuk a kellő perczen újra megnyílt most. Mikor ezt elvégeztem, fölálltam, hogy kinyissam ablakomat egy holdsugárnak, mely a padlóra esett, s ekkor vettem észre először, hogy milyen mély és sötét a völgy, mely minket az egész vidéktől elszigetel.

— Istenem! — mondtam, nem tudva megállani, hogy egész hangosan ne szóljak, — ki szabadít ki engem valaha innen? . . .

S egy jóságos halk szózat, melyet most is hallok koronként, így felelt: *ő, légy nyugodt!*

Es azóta várom őt mindennap, mentetem minden reggel és remélem jöttét ernyedetlenül.

Március 3.

Határozottan van valami kellemes az írásban s én mind jobban és jobban megszeretem a Jean Nicolas füzetét, mint azt valaha képzeltem volna.

Mikor előtte ülök, tollal kezemben, minden egyebet feledék, s úgy tetszik, mintha valami résztvevő léleknek számlálnám el bajaimat. Azt képzelem, hogy egy süketnema ül mellet-

tem, hogy a palatábla és palavessző nélkülözhetetlen kiegészítő részei meghitt társalgásunknak, s én csak firkálok, firkálok!...

Távol tőle, szorgalmasan összegyűjtök minden gondolatot, mi eszembe ötlík; mikor aztán visszatérek szobámba, elkezdek vele beszélgetni s azon veszem észre magam, hogy egyik tárgy a másikat vonja maga után, s minthogy elmondtam neki ezt-azt, még sok mindent kell hozzá tennem, mert különben semmit sem ért meg az egészből!

Ekkor aztán mind messzebbre és messzebbre kell visszatermem, csak úgy forgatom egymásután a lapokat és újra kell töltögetnem tintás üvegemet, az áldozati lúdnak pedig újabb vértanúság elszenvedésére kell készülnie, ha ez a mostani idő még egynéhány napig így tart!

Tehát ott hagytam felbe az első napok kétségbeesésének leírásánál s azon szavaknál, melyekkel nagynéném a társalgóban fogadott s melyek közül egynéhány különösen meglepett:

— Minthogy e két év alatt nem találtál más elfogadható helyet, hol tisztességgel megélhess, — mondta volt...

Azért küldött volna tehát zárdába, hogy ott férjet keressek magamnak, s azt képzelte, annyira terjed az apácák anyai gondja, hogy ott összehoznak csütörtök — és vasárnaponként jó családbeli és hozzánk illő korú fiatal emberekkel, hogy társalogjunk, labdázunk, lawn-tennist játszunk velök?

De ez igen nagy fokú naivság lett volna, s én sohasem tapasztaltam, mintha efféle naivság lakoznék egy ilyen nő fejében. Minthogy pedig a dolog megérdemelte, hogy végére járjak, tehát bár sok időbe került, míg ez eszme megérlelődött agyamban, s mindenekfölött bár meglehetősen nagy és eléggé gyáva felelmet éreztem nagynénémel szemben már pólyás baba korom óta, még is elhatároztam körülbelül két hóval ezelőtt, hogy megkérdem tőle.

Nagyon rövid volt beszélgetésünk, melylyel felvilágosított. S ez időtől kezdődik, hogy az ő jellemét teljesen kiismerem, valamint hogy azon néhány adat birtokába jutottam multja felől, melyről egyébiránt sohasem beszél, mert alkalmassint nem igen talál benne semmi kellemes emléket, melyet fölidezhetne lelke elé. Ez a véletlen bepillantás a dolgokba, azonfölül még sok egyebet is észrevennem engedett, azon jövőre vonatkozólag, mit ő nekem szánt s mit ő a maga módja szerint készít elő, az én saját terveimmel egészen ellenkezőleg.

Aurore-Raymonde-Edmée d'Épine, sohsem ismerte magát másként, mint rútnak, élete bármelyik időszakát vegyük is; s hiába akarom elképzelni őt, a mint ránézek, ránczok, bajusz s rezes orr nélkül, szóval mindazon sajátságok nélkül, melyeket a kornak köszönhet — olyan vonások vannak arczában, melyeken az idő se nem rúththatott, se nem változtathatott, bármennyire nyire mindenható.

Benoîte különben élő tanúbizonyság rája; ő azt állítja, hogy mesés rútsága már a bölcsőnél kezdődött, midőn még pólyás és bodros főkötőjű kis baba volt s mikor már azzal a szomorú kiváltsággal bírt, hogy senki máshoz nem hasonlított a világon! . . . De még szomorúbb, hogy ezzel még nincs vége nála a sors mostohaságának: jelleme és kedélye, a mint arczán tükröződnek, mindazt fölülmúlják visszataszítósgában, mit ez arcztól várni lehetne.

Ez a mogorvaság és rossz kedv roppant rútságának tudatából származott-e, vagy pedig ellenkezőleg, főképen abban a folytonos mogorva kifejezésben rejtett-e rútságának visszataszító volta . . . senki sem tudta volna biztosan megmondani, épen úgy nem, mint például nem dönthetni el biztosan a rossz gyomor és rossz fogak kérdését. «Melyik rontotta el a másikat?» kérdezte ösztönszerűleg, a ki őt látta . . . Annyi azonban tény volt, hogy mindkettő egyformán rossz.

De meg is, bármilyen mentségeül szolgált a természet mostohasága rossz kedvének, e tekintetben is találhatni kivételt a szabály alól, mert szeretetreméltó rútnak is lehet látni. Példa erre a *Szép és szörny* meséje, s nagynéném kortársai azt állították, mint Benoîte beszélt nekem, hogy még sokkal visszataszítóbban hatottak rájuk azok a kellemetlen dolgok, melyeket mondott, mint az a nagyon rút száj, melylyel azokat mondta; rokont, barátot vagy idegent egyformán megmart e száj s lehet gondolni, hogy nevének jelképes jelentősége a d'Épine (tövis) név, mit viselt, mennyi találó szójátékra s hasonlatra adott alkalmat az akkori fiatalságnak.

Könnyen elgondolhatni ezek után, hogy oly egyén, ki ily nagy fokban egyesített magában annyi különféle fogatkozást, vajmi kevés bájjal dicsekedhetett élete tavaszán. Akaratlanul is elriasztott magától mindenkit s anyám, ki pedig néhány évvel fiatalabb volt, már régen férjnél volt, mikor nagynéném még mindig várta, mikor akad végre oly vállalkozó szellemű férfiú,

ki őt kiszabadítsa a hajadon-élet bilincseiből. S minthogy nem teljesült e reménye, melyhez pedig még a lehetetlenség határán túl is szívósan ragaszkodott, e körülmény keserűséggel és elviselhetetlen megaláztatás érzetével töltö el őt; bizonyos haragvó ráncor jutott uralomra szívében minden más érzelem fölött, minden mást túlélve.

Hiába tűntek el az évek egymásután, hiába szálltak sirba az élők, az ő bosszúsága még mindig lánggal ég s hozzá tehetem, hogy hevét oly gonddal ápolja s táplálja, minőt soha élő lényre még nem pazarolt. Magának különben sincs más kedvence, mint egy macska, egy papagály s egy öleb, s én ez állatok deldelgetésében végre is semmi kifogásolni valót nem találnek, bár az evangélium bizonyára másképp érti a felebaráti szeretetet; nem bánnám, hogy ezzel tölti egész napját, ha annak a kis tigrisnek, melyet így ápol, nem volnának fogai és karmai vagy legalább is nem éreztetné azokat alkalmilag.

Legkülönösebb a dologban mindenesetre az, hogy ezt az oly mélységes és oly keserű dühét nem azok ellen fordította, kik bajának tulajdonképeni okozói, hanem egészen az oly nők ellen, kik nálánál szerencsésebbek voltak s le tudták magok számára bilincselni azon lényeket, kiknek bírása után ő annyira esengett, sőt még az oly nők ellen is, kiket képeseknek hitt arra, hogy egy napon majd szintén czélt érnek.

Úgy hitte-e vajon, hogy egy bűnnel inkább az okot kell tekintetbe venni, mint az okozatot, s az-e meggyőződése, hogy az a ficzko, ki gyümölcsöt lop, kevésbbé vétkes, mint az az alma vagy őszi baraczk, melyek kihívó szépségökkel őt kísértetbe hozzák? vagy még inkább ez az elnézés nála, nem volt-e valamely, egykor rosszul jutalmazott gyöngeségnek vagy hajlamnak utolsó maradványa? Nem tudom megítélni, mert nekem mindössze az volt sorsom, hogy ennek a bizarr önkárpótlási rendszernek következményeit szenvedjem.

Így véve a dolgot, az ő neheztelése tehát tulajdonképen dicséret számba megy; de vannak bizonyos bókók, melyek folytonos ismétlődése s különösen formája nem valami írgyflendő, s azok után, miket szegény mamám életéből sejtek, én hiszem, hogy ő szívesen vásárolt volna egy kis békességet bájai nagy részének fölládozásával is.

Nagynénémmel egyébiránt ez a roppant emberutálat a társadalom minden osztályára, sőt minden életkorra kiterjed.

A faluból ha elhat hozzánk egy lakodalom zaja, magán-kívül lesz dühében, s ha mikor nagy ritkán kimegy a házból, egy mátkapárt vagy gyöngéd ifjú házassokat hoz eléje a véletlen, mindenki képzelheti, hogy nem egyhamar feledik el azok azt a pillantást, melyet utánok vet.

Alapjában véve nem akar tehát egyebet, minthogy az ő sorsa és baja, mindenkinek közös sorsa és baja legyen, s e pontban aztán annyira következetes, hogy jellemző gyöngédséggel s gondoskodással viseltetik a rútak s mindazok iránt, kiket a sors mostoha bánásmódban részesített vagy épen elfeledett, szóval mindazok iránt, kikről önszeretete azt hiszi, hogy társai lesznek majd a szerencsétlenségben.

De menjen csak ezek közül is valamelyik mégis férjhez, a varázs azonnal megtörik . . .

Ilyen az én nagynéném s e különös okokból történik az, hogy ilyen ő mellette az én életem folyása.

Miféle katasztrófa juttatott engem egész kicsiny koromban ennek az oly kevésbé gyöngéd léleknek hatalmába, csak félig-meddig sejtem; azt hiszem, hogy atyám váratlan halála volt az a baj, melybe szegény anyám nemsokára aztán belehalt.

A családból egyedül Aurora néném maradt életben (mert a sorsnak keserű iróniájából, három neve közül épen erről a névről nevezték el gyermekkorra óta) s a törvény értelmében ő lett az árva lány örököje; de a hogyan ezt a kötelességet teljesítette, nem lehetett valami nagyon súlyos teher neki, s azt hiszem, egész teendője abban állt, hogy nem vett tudomást létezéséről addig az óráig, míg valami hirtelen föleszmélés következtében annak ébredt tudatára, hogy az ösellenség házába tolakodott az én személyemben, s hogy a mi eléggé természetes, a kis gyermeklány előbb-utóbb nővé készül bennem átváltozni. Ha nem is egyedül ennek a gondolatára határozta el magát oly rögtönösen arra, hogy Erlangeba költözzünk, de legalább is igen gyors egymásutánban jöhetett létre az igazi ok s az, melyet említettem, mert még alig töltöttem be tizedik évem, midőn hirtelen átültetett ebbe a durva, falusi környezetbe, hol minden elbájolt, mint magától értetődik.

Itt telt el süldő koromnak ködös-homályos időszaka, mit nagynéném olyan szemmel kísért, melyet jóakarónak szeretnek nevezni, de attól tartok, inkább valami nyugtalan kíváncsiság volt az uralkodó érzelem, mi őt ez idő alatt fogva tartotta.

Vajon mi is fog hát kifejlődni ebből a határozatlan arcszín-ből, e barnás szemekből, e lábakból és kezekből, melyek nem szűntek meg nagyobbodni? . . . Volt joga kételkednie . . .

Szerencsétlenségre az lett belőlem, mit főntebb mondtam, s azon napon, midőn leráztam magamról burkom utolsó maradványát is, nagynénem egyenesen a zárdába vitt.

Szegény anyám kétségkívül előre látta a jövőt, s ezért azt az ígéretet csikarta ki nővérétől, hogy fiatal leány koromban legalább is két évet Párisban fogok tölteni. Nagynénem aztán ezt a geniális módot gondolta ki arra, hogy a siron túli paranásnak is eleget tegyen, s még se térjen le eddigi útjáról. A világért sem akarta volna adott szavát megszegni, biztos vagyok felőle, csakhogy aztán minden aggály nélkül ebbe az alakba öltöztette, s most már nincs kétség, hogy mindent látam Párisban, mi látni való volt!

A kitűzött idő elteltével utánam jött, hogy kiragadjon e világi hiúságokból, s visszavitte Erlangeba hűgát, ki senkinek sem kellett, s ki Isten segedelmevel talán az ő nyomdokain fog majd haladni.

Ezeket előre bocsátva, akárki megítélheti, mennyire találkozhatót tetszésével abbeli tervem, miszerint nem hagyom el többé a zárdát! . . . Apácza: hisz ez a legvigasztalóbb megoldás volt, mi kényes önszeretetének egyetlen egy érző idegét sem sérthette.

Az apácza-fátyol bizony csak nem menyasszonyi fátyol, s bizony nem igen van különbség leány s apácza közt, ha egyszer elérkezett a szív tavasza, nem is tekintve azt, hogy mindenki ugyanazon jogcímen tarthat igényt erre a fátyolra. A zárda nem oly követelő mint a férfiak, s nem sokat törődik vele, milyen formájúak azon arczocskák, melyeket falai közé eltemet: s így én alkalmasint meglehetősen izgatottságba ejtettem nagynénem szívét azon huszonnégy óra alatt, nagyobbba mint bármely más alkalommal születésem óta . . .

Hanem aztán, időközben hirtelen vége lett ájtatos hivatásomnak, a mint azt már leírtam, s d'Épine kisasszonynak azzal kellett terhelnie magát, hogy az én tizennyolcz éves fejemenek gondviselője legyen. Pedig ez az én társaságom ugyancsak terhesnek tetszhetik neki. Lehetetlen is azt nem gondolnom, hogy a mikor úgy maga mellett szemlél, valami démoni varázslat következtében ismét föl nem tűnedeznek emlékében bizonyos

szellemeskedő léha uracsok, azon nem töpreng, mennyi élcelődésre találtak volna anyagot bennünket így együtt látva, s miként beszéltek volna szokásos képes stíljökben bizonyos nyíló rózsabimbóról, bizonyos szúrós ágon, melynek töviseit ők oly jól ismerték! . . .

Természetesen ő maga nem egészen ilyen szavakkal fejezte ki gondolatait, mint a milyeneket én most használtam, mert hiszen hány embernek volna kedve épen ennyire nyíltan megszégyeníteni magát: mindazonáltal én lehetőleg ragaszkodtam szavainak értelméhez, s nem kétkedem benne, hogy saját emlékeim, valamint a Benoîte visszaemlékezése segélyével, továbbá a magától, nagynénemtől hallott szavak segélyével elég találóan rajzoltam meg alakját a jelenben, múltban, s fájdalom! a jövőre nézve is. . . .

Azóta életünk folyása vagy helyesebben mondván: tessék ismét megkezdődött, s nagynéném lelkiismeretbeli kötelességnek tartja, hogy mindennap oly szavak halmazát zúdítsa fejemre, melyek megannyi sírgöröngyök gyanánt hullnak rám, s melyekkel reméli, hogy egy nap majd végleg sikerül neki beláttatni velem, hogy Colette már meg is halt s legfőlebb még csak annyi kegyet remélhet magának itt a földön, hogy elénekeljék fölötte a *De profundis*.

Én pedig meghagyom őt hitében . . . de *vive Dieu*, mint a legkedvesebb francia király szokta volt mondani, jól vigyázzon magára, mert én még életben vagyok ám, s majd alkalomadtán kézzelfoghatólag be fogom ezt neki bizonyítani.

Márczius 4.

Tudja meg kigyvelmed, Jean Nicolas szomszéd, mindegyre jobban havaz, s megint sülyedt szobámban a hőmérő. Azért-e vajon, mert az időt mutatja vagy talán azért, mert mikor ma délelőtt elvettem az ablaktól reggeli után, véletlenül hozzá ért nagynéném vállához? Nem tudom, csak az bizonyos, hogy azon gondolkozom, ne tüzeljem-e föl a székeket is, hogy jobban fűtsön kandallóm!

Hogy még tetőzze bajomat, azt kell binnem, hogy az elmúlt hónapok emlékei, melyeket három nap óta így visszaidézttem, kiröppentek szobámból, mint egy denevér-csapat vagy baljóslatú hollósereg, mert nem tudom másként magamnak megmagyarázni, miért fokozódott annyira nagynéném

eddiggi kedélyállapota, — soha még ily kellemeseknek nem mutatkoztak a jövőre vonatkozó biztatásai.

Elszigeteltség és szegénység, mert úgy látszik szegény vagyok, köfalak s az elfeledtetés falai: ő oly lelki gyönyörűséggel sorolja föl előttem mindezt, mi távol tart az emberek környezetétől, hogy nem is képes eltitkolni örömét; s mikor így mostanság meg-meglepik őt a káröröm rohamai, s látnom engedi kicsorbult, feketes nagy fogait, hátamba áll a hideg s a mesebeli emberevő óriásnök jutnak eszembe.

Azonban nem csak csupa sötét színekből állnak a képek, melyeket jövőmről így élémbe fest, mert hisz olyan elragadó szavakkal tudja föltárni előttem, mint fogunk mi örökké így élni ketten egymás mellett, egészen a sírig, mit egyszer sem mulaszt el hangsúlyozni. Ilyenkor aztán igazán nem fojthatom vissza máskép könnyeimet, mint hogy az ablakon nézek ki, s megnyugtatom magam a felől, hogy még nem tettek föl rája azt a rácsot, mely megakadályozza, hogy el ne repülhessenek a kis madarak, mikor már sem erejük, sem bátorságuk nincs többé, hogy aztán éhen veszzenek el az országúton.

Mint hogy ő maga a csalódás keserű forrásából ivott, azt akarja, hogy én is belőle töltözzem, akár tetszik nekem, akár nem. S ha a sors késlekedni találna ennek végrehajtásával, magának tartja fönn, hogy saját kezeivel nyújtsa nekem azt a keserűfából készült csészét, melyből minden italnak borzasztóan fanyar íze van . . . Kétségkívül úgy véli, hogy nagyon is kedvező csillagzat alatt születtem, mert lelke mélyén azon titkos vágy vezérli őt, hogy e csillagnak lehetőleg minden fényét elhomályosítsa s úgy intézze sorsomat, hogy a magáéhoz teljesen hasonlóvá alakuljon.

Édes Istenem, hiszen azok a jó emberek sem akartak egyebet tulajdonképen, a nagy forradalom idejében. Ők sem akartak egyebet, mint azt, hogy az ő saját nyomorúságuk mindenkinek közös nyomorúsága legyen, s hogy minél jobban biztosítsák magokat a felől, hogy senkisé is fog ebédelni az oly napokon, mikor ők éheznek, tehát egyszerűen elvették a sültet mások elől . . . De óvjon ég, mintha ezzel azt akarnám mondani, hogy egy d'Épine kisasszony képes lett volna vala maga is ilyféle phrygiai sapkát tűzni fejére! . . .

Egyelőre addig is bútorozgatom szobám. Egy váratlan veletlen fölfedezte előttem, a mit már rég óta gyanítottam,

hogy legpuhább karosszékeim s legkevesebb rozoga szekrényeim nagynénémnek ékesítik ma szobáját. Bármennyire be legyen is zárva előttem e szentély, még is minap nyitva felejtődött ajtaja s a szél, mely most úgy sodorja magával a száraz ágakat, mint a hogy csépléskor a szalmaszálak repülnek, egy rohamával kicsapta előttem, a mint ott elmentem.

Valóságos kis palota.

Míg én két évig távol voltam, úgy látszik arra használta föl nagynéném ezt az időt, hogy minél puhábbá tegye fészket, mely mintha valósággal ki volna párnázva; csakhogy ő idegen tollakat használt ám hozzá, mint valami tolvaj madár. Most már tudom, hova lettek az ebédlő falszőnyegei, s hová a szalon drága pamlagvánkossai: tudom hogy ő gondoskodott a helyökről! . . . Ily körülmények közt czélszerűtlennek találtam a kíméletességet; neki is fogtam, s mindent magamhoz szállítottam, a mi nem haladta fölül erőmet, sem pedig a Benoite-ét, ki maga két ember helyett is segített nekem! Így aztán már nem oly puszta a szobám.

Hanem viszont most már a közbeeső szobák kezdenek üresek lenni, s a jobb szárnytól a bal szárnyig minden egy rengeteg pusztaság, s az ott járókelőt csak a két végén levő lakosztályaink táboritüze igazíthatja útba. Az ebédlő maradt csupán közös terület, ennek ezüst edényeit és minden székét tiszteletben tartottam! . . . Különben ülőhelyekben sincs már hiány nálam, sőt túl sokkal rendelkezem, habár nem nagy a változatosság bennök.

A három pamlagom például egészen egyforma. Faragott tölgyfából valók, olyan faragványokkal, mintha egérfogak faragesálták volna ki, annyira aprólékosak rajtok a domborművek részletei, s zöld gobelin szőnyegekkel vannak betérítve, melyen szép hölgyek s pánczélos lovagok édeskesen szépelegnek egymással oly kertben, hol a fasorok merőlegesen emelkednek.

A várúrnők hegyes fejkötői több helyt a fák tetejével érintkeznek, s minden alak oldalvást van véve, mert szemben bizonyosan igen nehéz lett volna őket kidolgozni: de azért az összenyomás nem kevesebbé élénk . . .

Mindeniket a fal faburkolatának egy-egy táblázata elé állítottam, s szobám oly hosszú, hogy míg egyikőtől a másikig megyek, elfeledtem, milyen volt az előbbi. Az egyikén ülve, a

nap fölkelését kellene róla látnom; a másodikon naplementével szemben vagyok, s a harmadikról a holdat pillanthatnám meg, ha ugyan a hold még látható lenne; de ma mind a három pamlagról nem láttam egyebet, mint a hó esését, s szeretném, ha még egy negyedik pamlagom is volna, hogy azon meg jól kisírhassam magam.

Asztalaimnak sem szeri, sem száma; ezeket a bútordarabokat kedveli nagynéném legkevesebbé, s roppant nagy a választék belőlök. Van köztök kerek, négyszögű, mindenféle formájú és mindenféle színű, és «Egy», kire — attól felek — átszármazott valami az én nyughatatlan, változatosság után vágyó természetemből, egymásután mindenik alatt megkísérti tanyát ütni. A kisebbek lábai közt széles nagy háta be-beszorúl, s midőn fogva érzi magát, haragos ugrálások közt tovaragadja őket, míg a kis fiókok szerteszét röpülnek s ő maga meg veszettül ugat. De tudom, hogy nemsokára visszatér hozzám, s újra szőnyegül fog szolgálni lábaimnak, mire sohse is volt ezeknek nagyobb szükségök; s máskülönben megérdemelné-e kutyám azt a nevet, mit hazatérésem óta adtam neki, s mely oly sok mindent jelent egyetlen szótagjával?

Régebben, még kis kölyök korában, Buksinak hívtam, mi bizonyára elég igénytelen név, s mit azért adtam neki, mert olyan kedves, esetlen jószágocska volt, azzal a nagy fejével; de most már több emberismerettel bírok, s midőn néhány nappal visszajöttöm után összeszámítottam, hány barátom maradt, kik gondolnak még rám s ezt tetteleg be is bizonyítják . . . össze-vissza egyet találtam, egyetlen egyet, s ez ő volt! . . . Ezért neveztem így el . . .

Hogy végleg kiegészítsem bútorzatomat, hat térdeplőt szereztem még hozzá, melyeket egy halmazban találtam volt; csavaros oszlopocskákkal vannak díszítve, fekete tölgyfából, alúl arany rojtú piros bársony vánkossal, min ott hagyták nyomukat a térdek. Sokszor elmerülök gondolataimba, e két kis kerek mélyedést nézdegélve s azon tűnődöm, vajon mint éltek s gondolkoztak, a kiknek térdei e mélyedéseket csinálták; de csak az utálatos por szagát érzem, melyből megriadt molypillangók röpülnek föl, nagy lomhán, kielégíthetetlen lakmározásuktól! . . .

E térdeplők egyikét félre tettem, s ez az egy visszanyerte általam eredeti rendeltetését; a többiekből bizony mindenfelet

kellett csinálnom, a minék még híjával voltam: zsámolyokat, kandalló mellé való karszékeket, merengő chaise-longueokat, melyek csak nevök által különböznek egymástól, már a hogyan tudniillik én neveztem el őket, de legalább abba a csatlódásba ringatnak, hogy van hova egyszerre leültetnem tizenkét vendéget is . . . csak jöjjenek!

Szegény Benoîte-om hiába fárasztja magát, hogy valamilyen szórakoztatni próbáljon. Mikor látja, hogy már tulságosan erőt vett rajtam a melancholia, leghathatósabb eszközéhez folyamodik, s ezt súgja fülembe, az ajtó felé sandítva, nehogy rajta kapja az a vénség:

— Ne süssünk palacsintát, kis Colette?

De én hamar bele unok abba, hogy a tésztát a tűzbe csepegtessem, a vaját meg újjaimra mázoljam; oda ülök a tűzhely szélére, s átengedem helyemet Benoítenak.

Neha azt is megkísérte, hogy kezembe nyomja kötését, azt az örökké készülő harisnyát; én aztán gépiesen számítgatom szemeit, de a kézi munkában sem találok több gyönyörűséget mint a sütés-főzésben, s a jó öreg ilyenkor aztán újra rákezd a dajkamesekre, hogy fölvidítson. «Volt egyszer egy király és egy királyné . . .» De az Istenért! hol van hát az a király és az a királyné; s hogy ha nem volt gyermekök, miért nem fogadtak engem leányuknak! . . .

Márczius 5.

Ma reggel érdekes multságom akadt, s még most is nevetek rajta itt magamban. A füstölt húsнемű, úgy látszik, elfogyott s nagynénem, ki nagyon szereti az effélét, megizentette a faluba, hozzanak újabb szállítmányt, úgy hogy kilencz óra tájt, egy ponyvafődeles szekér hajtattott be nagy csilingeléssel az udvarra, telerakva hóval, föl a ponyvát tartó abroncsokig; Bidouillet gazda jött a szállítmányával.

Új arcz, új hang, zaj a kapuban; úgy éreztem, mintha valami függönyt lebentettek volna föl előttem, s majdnem ész nélkül futottam le az udvarba.

— Jaj! maga az Bidouillet gazda! kolbászt hozott?

— Szolgálatára, kisasszony!

S míg ezt mondta, meghökkenve s ámulva fordúlt felém a jámbor, szemét-száját eltátva; az élelmi szerekkel két karján, s egész szemöldökig behúzott prémes sapkában; fia pedig, ki a

ló lábát dörzsölgette szalmacsutakkal, oly hirtelen hagyta abba dolgát, mint mikor valami gyermek-játék megáll, melynek rugója elpattant.

Bizonyára nagyon furcsának találhattak mindketten; meglepte őket a meleg, szíves fogadtatás részemről; s biztos vagyok benne, azt hiszik most rólam, hogy olyan szenvedélyes sonka-kedvelő vagyok, milyen sohsem voltam. De nem azért vár az ember egy negyedévig valakire, kivel szót válthasson, hogy aztán egykönnyen visszariadjon, mikor rátalált; s mikor Bidouillet, ki nem valami beszédes ember, Benoîte-tal távozott, a fiúnak estem neki s behoztam meleget.

— Mit csinálnak a faluban? Mivel töltik az időt? Mit gondolnak a falubeliek, sokáig tart még a hó?

De mentül jobban sürgettem én kérdéseimmel, a fiú annál makacsabb hallgatásba zárkozott, csak a száját húzta felre, nem tudva elfojtani vihogását; oly igazi jó kedvvel mulatott az én rovásomra, hogy kedve végre rám is elragadt s mindketten oly kaczagásba törtünk ki, mint valami boldok.

Ezzel a jég meg volt törve; a fiú ettől fogva bizalmasabb lett s felelt kérdéseimre; most már tudom, hogy a falubeliek a nappalt azzal töltik, hogy a vetés idejére tesznek előkészületeket, javítgatják a taligákat s egyéb gazdasági eszközöket; esténként pedig el-eljárogatnak a szomszédokhoz, hol diótöréssel s almahámozással mulatnak. Ha ezzel elkészültek, kiszedik a gesztenyét a parázsból, bort isznak hozzá, s aztán vígan hazamennek lefeküdni! . . . Úgy tetszik, mintha ide érezném mindennek illatát, s ma este ki fogom nyitni ablakomat, hogy hallgassam a távolból nevetésöket, mint az a szegény ördög, ki a megkívánt sültnek illatával ette kenyerét.

A mi pedig a havat illeti, lehet hogy tovább is tart, lehet, hogy megáll; de az bizonyos, hogy most már elég volna egyetlen napsugár, hogy véget vessen létezésének. Hanem ennyi bölcseséget magam fejétől is kitaláltam volna; de én azt gondoltam, ott lent a vén parasztok közt a kitanúltabbak többet is tudnak erről a dologról.

— S esténként, mikor magatokra vagytok, mit csináltok, szép fiam? — kértem aztán.

— Leimádkozzuk az olvasót! . . .

— S mikor azt elvégeztétek?

— Mikor elvégeztük, na, teringettet! Colette kisasszony, én már akkor rég alszom.

Erre újra nevetni kezdtünk s aztán áttértünk a bar-mokra.

— Sok van-e Bidouillet gazdáéknak? Mifélek, s ki viseli gondjokat? . . .

A fiú úgy leírta nekem a csorda minden egyes tagját, mint valami szakértő pásztor, mert hisz ő volt a bojtárgyerek. Megjegyezte, hogy a jövő nyáron két annyi dolog lesz velök mint eddig, mert úgy megszaporodott a nyáj. A mire aztán én ezt a kérdést intéztem hozzá:

— Nem volna-e szükségtek egy pásztorleányra? Ez esetben én tudnék egyet, ki szívesen beállna, s a mellett nem sokat nézne a fizetésre.

Azonnal olyan ravasz arcot vágott, mint melyet általában a parasztok szoktak, ha megszagolják, hogy jó vásárt csinálhatnak, s egészen közönyös hangon így szólt:

— Majd meglátnók aztán; hát ide való az a leány, Colette kisasszonyékhoz?

— Meghiszem azt — feleltem, — mert én magam vagyok!

Ezúttal aztán ez is volt utolsó szavunk egymással. Úgy elkeppedt, hogy ismét visszaesett előbbi némaságába, s nem voltam képes többé bárcsak annyira bírni őt, hogy legalább egy-egy mozdulatával intsen feleletet, mindaddig, míg apja be nem kiáltott kívülről:

— Hé! fiú! itt vagy?

Meghiszem, hogy itt volt; s azt is elhiszem, hogy lett volna még elég mondani valója. De mennyi!

— Ne feledkezzél meg rólam, ha pásztorleányt kerestek — mondtam neki, midőn a szekér a kapun kihaladt — nagyon komoly a dolog, tudod-e?

S ezzel fölfutottam szobámba, egészen elragadtatva a mai reggeltől.

Útközben Benoite-tal találkoztam a folyosón s bár egy nagy rakás tányért vitt, nyakába ugrottam, így kiáltva:

— Örvendj Benoite! ma egész este diót törünk!

— Diót! — felelte — ugyan minek? Talán megkívántad?

— Dehogy! kedves öregem, csak időtöltésből. Azt hiszem, mulatságos foglalkozás, sokat lehet mellette nevetni.

A jó öreg erre fejét csóválva ment tovább; de megígérte,

hogy lehoz egy zsák diót a magtárból, s keres két kalapácsot, mivel majd kalapálgassunk a tűzhely szélén.

Márczius 6.

Már egy hét óta beteg két tehenünk. A dolog nem valami mulatságos, még csak nem is érdekes, s még is olyan pompás napot szerzett nekem, melyet már régóta nem értem.

Az első nap, hogy nem volt tejünk, theát ittunk, a másodikon fekete kávé, s a harmadik reggelre valami levest tervezett Benoîte; de d'Épine kisasszony nem nagy barátja az efféle nélkülözéseknek, s izentetett egy falubeli tejesasszonynak, ki azóta úgy hozza föl számárháton a szükséges mennyiséget.

Ma reggel, hogy kissé megkésétt, már föl voltam kelve, midőn megérkezett, s néztem mint méri ki a tejet, midőn nagynénem teljes erejéből csöngetni kezdett. Máskor, mint a szokott órákban, ritkán szólalt meg ez az ünnepi harang, mely az ő szobájából a konyhába szolgál; de ha megtörtént, az aztán valami rendkívüli eseményt jelentett, s Benoîte, ki megsejtette az okot, csak úgy találomra magához vette balzsamos üvegét, gondolva, hogy újra megfájult nagynénem bal válla, melyet ilyenkor azonnal meg kell kenni és pedig többször, jó erősen.

Ez alatt a tejesasszony kiürítette kannáját, fazekaink már mind tele voltak, s indulni készült.

— Talán igen sok tejet hozott föl? — kérdeztem tőle, mert a számár másik nyeregkosarában még egy egészen tele kannát láttam.

— Engedelmevel, Colette kisasszony, csak annyit a meny-nyi rendelve van.

— Ide, mi hozzánk?

— Nem ide; hanem más házhoz, hol a tehennek szintén elapadt a teje.

— Hogy? hogy? még följebb is megy, kigyelmed?

— Följebb bizony, a Nid-du-Fol-ig, kisasszony.

S fölhúzta faczipóit beszéd közben, megrázogatta kissé a vállát, a mint a künn levő hidegre gondolt; eltette mértékét s már majdnem kiment az ajtón, midőn egyszerre csak ellenállhatatlan vágy fogott el, hogy én üljek föl helyette szamarára, magam vigyem el a tejet az ő nevében, s így pompás kirándulást tegyek a hóban, mely éppen nagy pelyhekben

esett. Csak a pusztá gondolatra is megreszkettem az örömtől; mindaz a türelmetlenség, mit az utóbbi napokban alig bírtam már leküzdeni elszigetelt magányomban, mindaz fölforrt most ereimben, s már láttam előre, a mint a számár a puha hóban üget, a szél arczomba fúj, s mint csodálkoznak el ott fönt az emberek, kikhez a tejet viszem, midőn meglátják az én idegen arczomat.

Hiába való is volt a jó asszony ellenszegülése, kinek két szóval tudtára adtam tervemet, hiába kiáltozott, tiltakozott, hívta Benoite ot, számba sem vettem, hanem fölkészültem az útra. Falaink különben oly vastagok, hogy azokon át nem hallszik semmi hang; tehát biztos voltam felőle, hogy Benoite egy kukkot sem hallott az egészből, s még ha hallotta volna is, tudtam, hogy nem lesz képes ellentállni nekem, még ha százszor is ellent akarna mondani lelkében.

S egyszersmind mindenféle módon kísértetbe iparkodtam ejteni újdonsült gazdasszonyomat, leültettem a tűz mellé, bizonygattam neki, hogy az orra vörös, kezei merevek a hidegtől, ajkai meg kékek, s hogy egy órai pihenés és melegedés épen elég lesz, hogy teljesen magához térítse. Biztosítottam, hogy jól gondját viselem holmijának, ügyelek a csacsira, s hogy tökéletesen ismerem az utat s a házakat, hova a tejet kell vinni, s mielőtt még csak egy szót is szólhatott volna többet, magamra vettem köpönyegét, csuklyás fejkötőjét egész a szememre lehúztam, s kezembe kaptam nagyon is primitív ostorát, melylyel igazán elég ügyesen bántam.

Az első negyedóra csupa gyönyörűség volt; a számár szép csendesen ügetett, a hó oly bársonypuhán, könnyeden szállott arczomba, mint hattyúpehely, s úgy csengett énekemtől a táj, mintha valóságos öszvérhajcsár lettem volna. De lassanként az ösveny meredekke kezdett válni, meg-megbotlottunk a hó alatt rejlő kövekben, melyeket nem láthattam, s az út egy kanyarulatánál egy szélroham egyszerre csak jobbra dohta a fejkötőmet, balra a köpenyt; így aztán le kellett ugranom a földre. Valahogy ismét felöltöztem, mialatt az átkozott számár csak folytatta útját, lelekszakadva futottam utána, minden elképzelhető módon kiabáltam, hogy megállásra bírjam:

— Hó! . . . ha hó! . . . állj! Hó, megállj!

De nem volt elég utolérnem, föl is kellett szállnom a

nyeregbe; a nyeregkosár azonban lefordúl, lábamnak nem talállok támaszt, tíz dombocskára is hágnak, míg végre egy akad, mely nem csupa hó, s melybe nem térdig süppedek. Midőn végrevalahára fönt ülök az ingó alkotmányon, s már épen diadalkiáltást hallatok, a szamár egyet gondol; négy lába a földbe gyökerezik, s én hiába nógatom szóval, ostorral és sarkaimmal, úgy áll mint valami czövek, csakhogy ez a czövek aztán úgy ki-kirúg, hogy a tej mind kifröcscsen, s a földes hó meg szemem-szám körül röpköd . . . Én is imádkozni kezdek, egy egész olvasóra válót, csakhogy visszafelé! . . .

— Gyüe, gyüe! Hopp! Nye!

Addig hajszolom, míg végre ő is azt akarja a mit én, s hirtelen megindul.

A «Nid-du-Fol»-ban a szél valóságos orkánná fajul, a szakadó hó csak úgy temet, s midőn elérek az első házakhoz, az én orrom s ajkaim is olyanok, mint a majorosnei.

A jó emberek megdöbbenve kiáltanak föl, a mint meglátnak; igyekeznek fölmelegíteni, de mivel azt mondják, hogy a levegő nagyon hűl, s mindjárt zivatar lesz, majdnem azonnal visszaindulok. Csakhogy most a szél szembe fúj, s ez se a számárnak, se nekem nem tetszik. A lejtőn nagyon bajos lefele menni, a hó fagyni kezd, és sikamlóssá válik, végre sok bukácsolás s elcsúszás után valahogy csak elérkezünk az út feléig, hol megtörténik a végkatasztrófa.

Azon a helyen mind fokozódnak a nehézségek; szamaram bámulatos éleselméjűséggel rájön, hogy mindkettőnknek lehetetlen ugyan boldogulni, de neki egymagának még lehetséges a menekvés; tehát maga alá kapja mind a négy lábát, fölfordul, s engem egy mély szakadékba dob, hol úgy belezuhanok a fölhalmozódott hóba, mint valami dunyha közé; csakhogy ez a pehelyfészek aztán egészen körülbonyál, mind jobban beléje süppedek, miközben a szamár oly vágatva iramlik tova, hogy reng bele a föld.

A dolog bizonyára mulatságos volt, s első perczben engem is vídamságra hangolt, annál inkább, mivel azt hittem, hogy könnyen föltápaszkodhatom, még pedig mihelyt akarok . . . De az eséstől alkalmasint elkábúltam, mert minden erőlködésem mellett sem voltam képes fölkelni helyemből, s oly ügyetlennek éreztem magam, hogy emlékszem, az a gondolat ötlött eszembe, olyan vagyok most, mint egy hátára esett

cserebogár, mely kétségbeesetten vergődik lábaival a levegőben.

Azt tapasztaltam, hogy minden erő elhagyta tagjaimat, s lassanként úgy tetszett, mintha szívem is épen úgy olvadozna, mint a hó, mely vízzé vált újjaim alatt, s mintha rendre-rendre minden érzet s gondolat elszállna fejemből, — egészen üresnek éreztem már.

Ezt nem tekintve, a helyzet különben nem volt kellemetlen; a gödör mélysége megvédelmezett a vihartól, s fekhelyem minden hűvössége mellett is elég puha volt, sőt olyan puha, hogy mind egyre süppedtem benne, míg végre a hulló pelyhek szilánkjai mind jobban s jobban elborítottak, mint valami halottat, kit szép csöndesen eltemetnek.

A mint az idő telt, mind kevésbé éreztem a hideget: jól esett ez az álom, mely rám nehezült, s bár tiszta tudatával bírtam annak, hogy sohasem fognak innen kivonni, a rémületnek még árnya sem érintett, sőt akár mosolyogtam volna rajta. De ajkaim megbénultak, s azt éreztem, mit a szobroknak kellene érezniök, ha némi életre kelhetnének! Ha mozdulni akarnának e márvány karok, melyek nem bírnak emelkedni; ha szavak akarnának kitörni e torkokból, melyekbe elfeledett életerőt önteni a varázsló kéz érintése, és a megkövesült agyban, melybe semmi sem vésődhetik bele, gondolatok igyekeznének fogamzani. Aztán lassan-lassan mindennek vége, s úgy tetszett nekem, mintha már nem is élő test volnék, hanem valami ólomtömeg, oly súlyosan nehezedett rám az önkívület.

Hogy mennyi ideig tartott az életműködés e felbeszakadása, nem tudnám megmondani . . . Egy óráig-e vagy egy napig, nem sokat határoz, mert azt hiszem se többet, se kevesebbet nem szenvedtem volna, ha még tovább tart is; s midőn eszméltre tértem, szinte haragudni szerettem volna, miért szakítják félbe kellemes nyugalمامat! . . .

Ágyam egyik oldalán valaki kétségbeesve guggol; ez az én szegény Benoite-om; másik felől egy nedves orrot érzek, mely paplanom alá próbál befurakodni, s így ébredek föl, az általam legjobban szeretett két lény közt . . . Az egyik pamlagomon, a rajta levő szép hölgyek nagy sérelmére a tejesasszony sir hangosan, s a mint magamhoz térek, az első dolog, mit észreveszek, az, hogy kezei még most is olyan vörösek, mint

azelőtt. Hogy nem tudta őket fölmelegíteni oly hosszú idő alatt? . . .

Azonban még mindig kétségek közt lebegek: hóágyon fekszem-e vagy pedig igazi ágyon? . . . De a mint kinyújtom kezeimet, forró vizes palaczkokra akadok jobbról-balról, melyeket kétfelől mellém raktak, és pedig nem talán egyet-kettőt, hanem annyit, hogy egész olvasó telnék ki belőlök, le egész a lábamig. Valósággal elevenen akarnak élegetni! . . . Eszembe jut, hogy azt tanultam: a nagy fázásra melegséget szokott érezni az ember; de nem, még is ez nem efféle visszahatás, ilyen sütökemen-czévé bizonyára nem alakulhatott át az a gödör. Tehát most már egész biztosra veszem, hogy otthon vagyok.

Különben az az ismeretes alak is, mely csak egymaga hiányzott még a képből, kilép a homályból, s nagynéném hangját hallom.

— Bolond, kötözni való bolond; újra mondom, semmit sem tehetek érte! . . . Igazán meggondolhatta volna, hogy mi nem vagyunk itt úgy berendezkedve, hogy megfagyottakat ápolgassunk!

Tehát én megfagytam! Ez a gondolat oly erővel hat rám, hogy egészen elfoglal, s mialatt az ajtó becsapódik a jól ismert szeretetreméltó kéztől, mind eszembe jutnak azok a történetek, melyeket valaha elbeszélni hallottam; egész látományaim támadnak, a cipővel együtt lerántott lábújjakról, s a keztyűvel leeső kezekről, melyek gondolatára összeborzongok! Hol hagyták az enyéimet szent Isten? . . .

Azt hiszem, hogy üvegszálból vagyok fonva; nagyon megijeszt annak gondolata, mily törékeny lehetek, úgy hogy moczczaani sem merek többé, míg önkénytelenül el nem nevetem magam, mikor szegény öreg cselédünk örömkialtását hallom, ki annak örvend, hogy észrevette, hogy lélegzem.

Ajkaim, a mint tapasztalom, baj nélkül állották ki a katasztrófát; megkísértem kidugni karjaimat, hogy jó Benoite-om felé nyújtsam, s nagy örömmel veszem észre, hogy minden ujjam a helyén van. Kellemes egy fölfedezés!

Aztán következik történetem elbeszélése, egy oly rémítő történet, mint milyenek Szent Bernát hegyén szoktak előfordulni s melyben az elmaradhatatlan mentő kutya is szerepel az «Egy» személyében. Ez elbeszélésből azt is megtudom, hogy kutyám után annak köszönhetem megmenekülésemet,

hogy a számar oly szilajon vágta patáit a bóba, midőn hazafelé vágatott.

Ha kissé kevésbbé erőteljesen vágat, s ha patái nem mélyednek bele annyira a hóba, teljesen eltűntek volna a nyomok, melyek három negyed részben már el voltak temetve, midőn jelzésök segítségével engem fölkerestek, és én a gödörben maradtam volna egészen a jövő tavaszig! . . .

A könnyek s sajnálkozás után, magától értetődik, jött a dorgálás, s Benoite esküdözik, hogy soha sem fog nekem megbocsátni.

Most az egyszer oly komolyan beszél, hogy azt hiszem, legalább is az esteli csókig kell várnom, hogy a béke helyreálljon köztünk, s hogy szívében túláradni lássam a gyöngédséget.

Addig is azonban égetőn forró theákkal töm, melyeket rám se nézve hoz ágyamhoz, s fejét félre fordítva, nyújt nekem. Szünet közben aztán «Egy» szolgál ki. Ő adta ide füzetemet, tollamat, sőt még a tintás üveget is, a nélkül, hogy befeketítette volna fehér fogait; s félig neki, félig az én türelmes némámnak beszéltem el ezt az egész történetet.

Márczius 7.

Csak ne őrizne oly féltékenyen Benoite, visszatérnek arra a helyre, hol oly közelálltam a megfagyáshoz, mert igazán akármi többet ér ennél az életnél, melyet itt kell folytatnom! . . .

Kalandomnak semmi rossz következése sem lett rám nézve, még csak náthát sem kaptam; csupán annyit nyertem vele, hogy nem léphetek ki a nélkül a küszöbön, hogy kutyám ruhámba ne kapaszkodjék s addig ne ugasson, míg Benoite oda fut s erővel is bevisz.

Az imént előszedtem tündérmeseimet, de azon vettem észre magam, hogy könyv nélkül tudom valamennyit, mert a nélkül, hogy fordítottam volna a lapot, befejeztem a megkezdett mondatot, s azt hiszem, hogy legalább is néhány hétre lesz szükségem, míg ismét kellően elfeledem . . . A naptár, melyet azért készítettem magamnak, hogy minden este kitörüljek egy napot belőle, igen lassan kezdett fogyni; tehát egy másikat írtam, a nap minden órájára s még is, bár ez a foglalatosság tizenkétszer gyakrabban ismétlődik, azon kapom rajta magamat, hogy előviszem az óramutatót, ezzel is siettetni

akarva az örömet, mit azon óra kitörlésében találok, melyet így eltemettem! . . .

Nem is tarthat ez örökké így! . . . Az utak nem lesznek mindig járhatatlanok, s találnom kell akkor valamit, mivel eltöltsem az időt, még ha mindjárt házalónak kell fölesapnom, s úgy kell bejárnom a vidéket, árúimmal hátamon.

Már gondolkoztam ezen; sőt már azon is, honnan szerez-ném össze a portékát. De itt minden úgy ki van pusztulva! Alig tudtam előkotorászni a szekrényekből mintegy tíz ócska selyem ruhát, s egy ládából néhány darab összebonyolódott csipkemaradékot. Hanem mit csinálnának ezekkel paraszt-asszonyaink itt a hegyen? . . .

Egy másik foglalkozás, melyről szintén ábrándozom, az, hogy a falubeli koresmába szolgálónak álljak be! Mindig látni embereket! Mindig járni-kelni! Mindig beszélni! A korsóval kézben reggeltől estig nevetgélni! ilyen élet aztán már megérdemli, hogy éljen az ember! De vajon megfogadnának-e ott engem? . . . Ezt már nem tudhatom.

Addig is, míg ez megtörténhetnék, a szomorúság kezd ellágyítani. Kezdek engedményeket tenni, és meg akarok alkudni a körülményekkel; azon veszem észre magam, hogy engedek valamit az ideálom színeből, holott ez a leghatározottabban állt eddig lelki szemeim előtt, s most már egy szőke fejről kezdek ábrándozni, nagy kék szemekkel, vidám arczkifejezéssel, serkedező szakállal, a termet lehet alacsony is, csak tudja módját ejteni, hogy engem kiszabadítson innen! . . .

Az egyedüllét gyöngévé teszi az embert, s kezdem megérteni azokat, kiket kínzással rávettek arra, hogy megtagadják legjobb meggyőződésöket is . . . Az a kínzás ugyan, a mit én szenvedek mostanság, magában véve nem valami szörnyűséges, de igen is szörnyű benne az, hogy oly soká tart . . . S ha még igazán soká tart, képes leszek a kulcslyukon is átbújni, csakhogy megmeneküljek tőle!

Márcezius 8.

Az én kedves barátnőm, a tejesasszony, idejött szobámba az imént, hogy megkérdeje, mint vagyok, s hogy személyesen meggyőződjek a felől, miszerint minden nagyobb baj nélkül éviczkéltem ki kalandomból.

Alig hitt szemének, midőn meglátott, s minden hímezés-

hámozás nélkül megvallotta, hogy ő bizony egy órahosszáig azt hitte, meg vagyok halva.

Lám, milyen furcsa az életben a dolgok sorja! Nekem a legkisebb bajom sem esett, s az a bolondos számár, mely bizonyosan azt hitte, hogy kifogott rajtam, rettentően meghült és betegen kénytelen az istállót őrizni, szalmatekercesekbe csavargatva, s ivó vödreből meleg gyógyitalokat iszik.

A jó asszony különben nem nagyon búsul miatta. Úgy látszik, máskor is megesett ilyen baj a csacsival, s ha patáit szalmapapucsba bujtatják, úgy látszik hamar meggyógyul tőle.

Tehát minden a legjobb rendben van, s leültettem láto-gatónőmet, rendkívül örvendve, hogy ily váratlanul jött valaki, kivel beszélgethessek egy kicsit, és erősen elhatároztam, hogy lehető sokáig fogom itt tartani, hogy nekem beszéljen.

Természetesen múltkori csínyem rövid időn megint sző-nyegre került, s nevetnem kellett, a mint ijedtségtől, szájalom-tól föl-fölkiáltott.

— Az bizonyos — szolt aztán elgondolkozva — hogy egy fiatal kisasszonynak nem valami víg itt az élet, s bizony semmi csoda, ha szeretné néha, hogy változtatni tudna rajta . . .

Aztán megint tünődve megállott kissé beszédeben s egész egyszerűen azt kérdezte, nem gondolnám-e, hogy még az lenne a legjobb eszköz erre nézve, ha férjhez mennék s ide hagynám ezt a helyet, — vajon a nagynénem nem foglalkozik-e már ezzel a dologgal?

Azt feleltem, hogy nem, s ezúttal már nem nevettem. S a mint kiment az ajtón, hallottam mint mormolta fogai közt:

— Lancien anyó tudna tán itt jó tanácsot adni.

Akkor rögtön nem jutott eszembe, hogy megkérdezzem, de most már alig várom a holnapot, hogy megtudjam, ki az a Lancien anyó, ki oly jó tanácsot tud adni, s ki talán ki fog menteni nagy bajomból, ha ugyan tejesasszonyomnak hihe-tünk . . .

Márceius 9.

Úgy tetszik nekem, mintha leesett volna egy cserep házunk tetejéről, s hogy ezen a resen át először pillantom meg az eget; s már könyökig kidughatom karomat, oly sok remény-séggel töltötte el szívemet barátnőm fölfedezése:

Holnap meghallom a Lancien anyó tanácsát, ha törik, ha szakad, és ha ennek a sibyllának jóslata meg nem menthet, ez azt jelenti, hogy sorsom reménytelen, s nem marad egyéb hátra, mint megadni magam végzetemnek s mindent behunytt szemmel föltétlenül el kell fogadnom, resignálnom kell!

Mint történhetett, hogy nem hatott el egy ilyen asszony híre mi hozzánk? Nem tudom másként megmagyarázni magamnak, mintha elnézem, hogy a mi romjaink közt lakó baglyok sem tudhatják, mi történik odaát a szomszédos galamb-dúcban.

Mindazonáltal annak a nagy tisztességnek híre, melyben az anyókat részesítik, fölkapaszkodhatott volna a mi meredek ösvényünkön is, — olyan világraszóló, csak hallani kell tejesaszonyunkat, mikor róla beszél. Az imént is, midőn erről volt szó, azt képzelhették volna, a kik őt hallják, hogy valami lévita, ki a várakozó tömeg előtt föllebbenti a leplet a szentélyről; s a mint beszédére hallgattam, csak azon vettem észre magam, hogy a hányszor a híres asszony nevét említi, mindig fölállok, hogy tiszteletteljesen meghajtsam magam, mint régente a vecsernye alatt a *Gloria Patri* alkalmával a kolostorban szoktuk tenni, a mikor is mindnyájan oly egyszerre hajtottunk fejet, mint kalászhok a szél fuvalmától.

Azonban a viláért sem volt egy csepp kedvem is nevetni. Akár mogyoró vesszőből, akár cédrusfából legyen a bűvös pálczika, mit felem fognak nyújtani, én egyaránt imádni fogom, s már is tisztelettel viseltetem tanácsadónőm bodros kerek fejkötője iránt.

Ez az asszony mindenben részt vesz, a mi csak a faluban történik, legyen az halálozás, házasság vagy születés! . . . Ő áldja meg a házaspárokat, s ő mondja ki minden bölesőnél, mily sors fog érni minden egyes porontyot, legalább én hajlandó vagyok hinni, s ha Erlangeban születtem volna, panaszt emelnék ellene, miért juttatott nekem ilyen rossz részt.

E mellett még felig-meddig orvos is levén, veszedelmes versenytárs a városi orvosnak, oly ügyesen összeforrasztja a töreseket, meggyógyítja s megvigasztalja a belső betegeket, mint valami vén tündér. Lábficzamodások, vágás okozta sebek, lázbetegségek, mindenben tud segíteni, és mivel tapasztalásai érzik a jó faggyúszag, italai fodormentától és kakukkfűtől illatosak, rendelvényeit pedig vidékünk hamisítatlan tájszólásában adja, s

mindezek oly dolgok, melyek senki előtt sem idegenszerűek, tehát bíznak is benne, s megteszik, a mit mond.

Különben nem túlságosan válogatós, szívesen fogad mindenféle beteget, s nem egy kerül hozzá a tyúkketreczből vagy az istállóból.

Tudja, mit kell etetni a tyúkkal, hogy a rendes időre megtojják; tudja, mivel jó tömni a majorságot, hogy hízzék, s mi ártalmas neki; semmi kétség, hogy ha idejében hozzáfordulunk, nem éri teheneinket az a székely, hogy elapadjon tejök.

S hogy ne feledjem, a mi lényét tökéletessé teszi, s a mi engem épen legközvetlenebbül érdekel, ügyessége nem csak az ily anyagi-testi dolgokra szorítkozik; nincs oly ügyesbajos dolog, melyet ő meg nem tudna oldani, ha még oly bonyolultnak látszik is. Miként a mesebeli Szép Percinet képes volt varázspálcájának három ütésével tíz hordó kolibri-tollat kiválogatni, ép oly gyorsan tud segíteni mindenféle bajon, s a legmakacsabbak is, kik csak akkor keresik fel őt, ha már a kétségbeesés szelére jutottak s belefáradtak a küzdesbe, új életkedvvel térnek vissza tőle . . .

Így aztán soha sem szakad vége a processiónak, mely az ő kunyhójához zárandokol, s annyi ajtaja előtt a kötőfeken oda vonszolt barom, a segítő karon oda támoalgó beteg, a tanácsot kérni jövő, hogy ideje-korán kell gondoskodni a bejutatásról.

S e mellett olyan szent életű asszony, a milyen csak valaha létezett; az ő varázslatában semmi természetfölötti, semmi boszorkányság nincs, üstjei körül a legcesekélyebb ördögnyomot sem lehetne fölfedezni; sőt inkább olyan varázsló, kit mestersége nem akadályoz abban, hogy esetleg gyertyát is áldozzon a templomban, védencei érdekében.

Holnap okvetetlen fölkeresem, az már bizonyos: hiában hál Benoîte a küszöbön, ezzel nem fogja megakadályozni kimenetelem. Különben is a jó öreg csak akkor fog értesülni a dologról, ha már mindent elvégeztem, lesz gondom rá; titokban szövöm tervemet, csuklyámat s botomat nagy suttymoban készítem elő a zárandok-úthoz, kerülve minden föltűnést . . . annyira, hogy még magát «Egyet» is eltávolítottam környezetéből. Gyanús előttem nagy buzgósága, s vannak esetek,

mikor egy kutya is kifecsegheti a dolgot, bár mily csekély fokra kárhoztatta is a természet beszélő képességét.

Majdnem megsajnálom, úgy nyöszörög az ajtó mögött, hová bezártam, s úgy kaparja a deszkát, hogy azt kell hinnem azt remélli, sikerül lyukat vájnia, melyen majd utánam kukucskálhasson. De lesz gondom rá, s hogy még jobban megőrizhessem titkomat, még magamnak sem beszélek róla többet, egészen holnapig.

SCHULTZ JOHANNA után, francziából

L. N.

TÉLI TÁJ.

Gyönyörű e téli tájek,
Leple bár hó, útja bár jég:
Mintha tündérország volna
E nyugodt, fehér világ,
A mint fényével bevonja,
Nap, csillag és holdvilág.

Künn bolyongok, túrni készen,
Vadat űzve még merészen;
Bérczre hágok, völgybe szálllok,
Tavak tükrét szegdelem
S visszatérő régi álmok
Serge együtt száll velem.

Képzeletben, izgalomban
Keser-édes fájdalom van,
Hallva, hogy mit suttog a lég,
Míg ábrándom elragad:
Lábad alatt vékony a jég,
Vigyázz, könnyen leszakad.

LÉVAY JÓZSEF.

ŐSZI HANGULAT.

Zúg a tölgyes rengeteg
És az ég is oly mogorva;
Fagyos őszi fergeteg
Űzve csap le a vándorra.

Mintha őszi viharja dúl
S gyilkosan ront az erdőre:
Boldogság tarlóirúl
Fúj felém a múlt szellője.

Hervadt, bágyadt fenn a fán
Már a lomb utolsó sarja;
Perg level level után,
Hogy az ösvényt eltakarja.

Mind sűrűbben szálldogál,
Hogy szemem az utat veszsze;
Int, hogy inkább itt megállj
S mindjárt itt dőlj holtan össze.

LENAU után, németből

KOZMA ANDOR.

A MAGYAR MŰVÉSZET VÁLSÁGOS HELYZETE.

Tíz éve múlt már annak, hogy Munkácsy Mihályt, külföldi fényes sikerei után, a nemzet színe java az ország fővárosában általános lelkesedéssel ünnepelte. Rubenset sem fogadták nagyobb fejedelmi pompával Antwerpenben s Thorwaldsent sem árasztották el több kitüntetéssel Kopenhágában, mint Munkácsyt, a tiszteletére rendezett lakomák hosszú során, Buda-Pesten. A kormány minden tagja, főrendek és képviselők vették őt körül, hogy meghódoljanak a világhírű mester művészete előtt. A lelkesedés mámore elhatott a társadalom minden rétegébe s vérmes reményeket fakasztott mindazokban, a kik a művészi pályára léptek. A Munkácsy-láz hozta fölszínre a művészi tehetségeknek azt a meglepő rajzását, mely nem csak itthon, hanem a külföldön is azóta előkelő helyet vívott ki a magyar művészet számára. Művészeinket az a hit serkentette kitartó munkára, hogy a nemzet, a mely annyira tudott lelkesülni egyik társukért, minden áldozatra képes lesz a művészet virágzásáért.

De lassanként ki kellett ábrándulniok. Magától Munkácsytól is csak tíz év múlva rendelt meg az állam egy nagyobb jelentőségű történeti képet, az új országház számára. S bár itthon és a külföldön mindig több és több jeles magyar művész aratott elismerést, az állam művészi vásárlásokra és megrendelésekre még most is alig fordít többet, mint az alkotmányos kormányzás első éveiben. Az aránytalanság a művészi szükségletek s állami fedezetök között évről-évre nagyobb. A sajtóban avatott tollú írók minden alkalommal sürgetik a művészet erőteljesebb fölkarolását. A Képzőművészeti Társulat, a hol jeles művészek s nyilvános életünk kiváló férfiai együtt

tanácskoznak a művészet érdekeiről, szüntelenül hangoztatja a mostani helyzet tarthatatlanságát. A kormány részéről jóakaró érdeklődés nyilatkozik művészi törekvéseink iránt. De minden jó szándék és minden tervezgetés hajótörést szenved azon, hogy — nincsen pénz.

Vizsgáljuk meg közelebbről ennek a folytonosan ismételt non possumus-nak alaposságát.

Miért van az, hogy az országgyűlési tárgyalások folyamán a művészi kérdések sohasem szolgáltak beható megvitatás tárgyául?

Mi az oka annak, hogy míg egyes dédelgetett czélok javára parlamenti pártok előkészítik a hangulatot s keresztül tudják vinni azt, hogy azok bőven részesülnek anyagi támogatásban, addig a művészetnek alig jut egyeb, mint az uti aliquid fecisse videatur alamizsnája?

Helyet akarunk foglalni a művelt államok sorában s ezért «valamit» csak kell tennünk a művészetért is. A rendbehozott állami háztartás dús asztaláról elejtünk egy két morzsával többet a művészet javára is. De minden megvitatás nélkül bele nyugszunk abba, hogy annyit, a mennyit a legkisebb, a legszegényebb művelt állam Európában, reá nem pazarolhatunk.

A művészet pénzbe kerül, a művészet képviselőket nem választ, miért is érdekelné a gyakorlati politikát?

Pedig ha végig lapozzuk az emberi művelődés történetét, meg kell arról győződnünk, hogy az állam, a művészettel való szövetkezés nélkül, sohasem töltheti be a maga erkölcsi hivatását. Az állam szellemi és anyagi gyarapodásának egyik kimeríthetetlen forrása a művészetből fakad. A közművelődés terén, a hol az eszményi törekvések elszigetelten folytatják csöndes küzdelmüket a politikai érdek verseny hullámai között s különösen a művészet ihlett csarnokában, a jóllét és a haladás legértékesebb föltételei gyümölcsöztetnék a nemzeti szabadság áldásait.

Pusztán a társadalomra nem szabad bízni a magyar művészet sorsát, mert annak csak egy igen csekély töredéke tanúsít iránta melegebb érdeklődést, s a társadalmat a művészet fokozottabb pártolására kényszeríteni nem lehet.

A ki nem elégitett becsvágy, a kenyérkereset viszontagsága a művészeknek folyton növekedő táborában már is válságos forrongást idéz elő. A létért való küzdés a meg hasonlásnak

oly aggasztó jeleit kezdi föltárni, hogy a fönforgó bajok gyökere orvoslásával késni tovább nem lehet, ha csak tétlenül nem akarjuk bevárni azt, hogy a magyar művészet első, sokat ígérő virágzása végleg elhervadjon.

Élére kell állítanunk a kérdést s meg kell tudnunk minden kétség kizárásával, hogy a magyar állam a maga háztartásában akar-e oly aránylagos részt juttatni a művészetnek, a mennyi jövő fejlődésére okvetetlenül szükséges.

E kérdésnek nagy fontosságát kívánjuk megvilágítani a tények alapján.

I.

Csak a most megnyílt téli tárlatot kell végignézni, hogy művészeti viszonyaink tarthatatlanságáról mindenki alaposan meggyőződhessek. Együtt van ott hazai művészeinknek egy évi termelése. Közel négyszáz magyar mű és száznál több idegen földi a mennyezetig a műcsarnok sötét és szűk falait. A gondviselés egy olyan társadalmat, mely vajmi keveset törődik a művészet sorsával, megajándékoz újabb és újabb tehetségekkel; ezen a tárlaton is két tuczat eddig ismeretlen új név lép a legnemesebb verseny sorompójába. Történeti kép alig van, a legtöbbnek színén és fölfogásán a külföldi iskolák befolyása tükröződik. Idegen földben gyökerezik a mi művészeink tudása, a megélés kényszere a külföldi piacok igényeinek kielégítését erőszakolja rájuk. Mert a nemzeti művészet két tényezőnek egyenrangú közrehatásából jöhet csak létre; az egyik a művész teremtmény képessége, a másik pedig a társadalom ízlése, művészi szükséglete, mely azonban egyes amatőrök szerény kirohanásán túl nálunk eddig még ismeretlen fogalom. A Képzőművészeti Társulat téli tárlatait Buda-Pest szék- és főváros félmilliónyi lakosságából átlag 25—30,000 látogató szokta megtekinteni. A mi még csak tíz százaléknak sem felel meg egészen. A vásárlások magánosok részéről alig haladják meg évenként a húszezer forintot. A főpapság, mely a nemzeti vagyion tetemes részének, mondhatjuk, legalább is erkölcsi felelősséggel terhelt kezelője, annak ellenére, hogy Róma világra szóló művészi ragyogása a katholikus hagyományokkal oly szoros kapcsolatba hozza a művészet fölkarolását, s a fejedelmi

vagyon akármelyik püspöki udvart a nemzeti művelődés oly gyúpontjává avathatná, hogy Magyarország művészetét a Medicek korával versenyző renaissance magas színvonalára emelhetné, az egyházi művészet fejlesztésére semmi, de semmi befolyást sem gyakorol. Nagyuraink — tisztelet egyes kivételnek — gyéren és inkább csak a noblesse oblige szempontjának hódolnak, ha hébe-korba vesznek a műcsarnokban valami csekélységet. Az a társaság, mely annyira megválasztja tizenhárom próbás előkelősége szerint az embereket, a kiket személyes érintkezésre méltat, épen nem válogatós a lakások belső felszerelésében, mely a lelki műveltségnek csálhatatlan tüköre. Vannak milliónyi jövedelemmel rendelkező bojárjaink, a kiknek kétszáz szobás falusi kastélyaiban lovakat ábrázoló angol színes nyomású képeken kívül semmifele falí díszök sincsen. Az igazi amatőrök növekedő számát a polgári osztály szolgáltatja. Azok között terjed a művészet őszinte szeretete, a lakások előkelő berendezéséhez gondosan megválasztott művészi tárgyak bírása utáni vágy. De a művészi termelő képességgel a vásárlás nem tart lépést. Csak az állam föladata lehet az, hogy az országban a művészi nevelés lassú munkáját magára vállalja. Addig, a míg nem csak a fővárosban, hanem az ország minden vidékén, nyilvános képtárak nem szoktatják a közönséget arra, hogy a képek és a szobrok látásában magasabb, művelő élvezetet találjon; addig, míg a középületek művészi díszre rendeltetésöknek eszményi jelentőségét nem juttatja kifejezésre, addig hiába várjuk, hogy Magyarországon, a hol művészi hagyományok nincsenek, a művészet tért hódítson a lakosság széles rétegeiben. Franciaország, az utolsó háborúban szenvedett megalázás után, újult erővel volt azon, hogy föntartsa és tovább fejlessze százados művészetének az egész világon elismert fölényét. Első sorban a művészetben látta a porba tiport nemzeti önérzet fölélesztésének leghathatósabb eszközét. A mai köztársaság még nagyobb összegeket fordít évenként a művészetek javára, mint a császárság. A nyolcz millió frankot meghaladó művészeti budgetből egy millió frank a középületek díszítésére, 450,000 frank közvetlen megrendelésekre, 350,000 a *Salon*ból művészi tárgyak vásárlására szolgál. És ha ez összegek szédítőeknek látszanak is a mi viszonyainkhoz képest, a legkiválóbb francia államférfiak napokig tartó parlamenti vitákban töreksenek a művészet érdekében még mesz-

szebb menő pártolásra. A conseil supérieur des beaux-arts tanácskozásaiban, kevéssel ez előtt, Bourgeois miniszter elnöklése alatt, Ferry, Lockroy, Turquet, az ismert államférfiak a legélénkebben vettek részt, hogy ne csak a Palais de l'Industrie, hanem a Champs de Mars palotája is minden ellenszolgáltatás nélkül álljon a művészek rendelkezésére. Tudják ők nagyon jól, hogy azok a milliók, a melyeket az állam a művészet javára fordít, bőven kamatoznak az ország javára. A francia dicsőség a nagy művészi alkotásokban tükröződik vissza a legteljesebben, s az a termékenyítő befolyás, melyet azok az iparosokra gyakorolnak, az ízlésnek azzal a sajátosságával ruhazza föl az ipari czikkeket, melynek kedvéért még most is oly szívesen adózik az egész világ Franciaországnak. A mi kezdetleges iparunk sohasem fogja fölvehetni a versenyt az előrehaladott nyugati termeléssel, ha művészetünk okszerű ápolása, eredeti formáknak nyújtásával, föl nem szabadítja a külföld szolgai utánzásától. A nemzeti vagyonosság e gazdag forrásának megnyitása egyik legfontosabb igazolása az állami pártolásnak. De ha Franciaország milliói után nem is indulhatunk, példának vehetjük a nálunknál még sokkal nyomasztóbb anyagi viszonyok között levő Spanyolországot, a hol lemondtak a nagyhatalmi állásról, szerényen takarékoskodnak minden téren, csak a művészettől nem tagadnak meg semmit, hogy régi hagyományaihoz hű maradhasson. A spanyol művészek, hatalmas történeti képeikkel, mindenfelé dicsőséget aratnak s Murillo és Velasquez hazája iránt ébren tartják a művelt világ érdeklődését. Madridban az állam költségén épült hatalmas tárlati csarnok megtisztelő helyet biztosít a tárlatokra elfogadott művek számára. A szobroknak szánt kupolás középső teremhez két oldalt 10—10 egymásután következő, kitünően világított terem csatlakozik. Ott rendezik a művészek, két évenként, az állam költségén nagy tárlataikat. Az állam a rendezést s a képek díjazása fölötti bírálatot a művészekre bizza. A szabályzat szerint minden huszadik képnek kell kitüntetésben részesülnie. Az arany érme három osztályával egyszersmind 8-, 5- és 2 ezer pesetát (frankot) biztosít az állam a kitüntetett képek megvásárlására, arra az esetre, ha a művész jobb vevőt nem talál. Ez a bőkezűség magyarázza meg, hogy a rendszerint 900—1000 képet tartalmazó tárlatban a nagyszabású történeti képek a túlnyomóak, mert a komoly és tehetséges művészi

munka az állami pártfogásban leli természetes támaszát. Az állam a madridi és a vidéki képtárak folytonos gyarapítása mellett a megvett képeknek egy gondosan megválogatott részével a külföldi követségek termeit ékesíti. Szintén egy követésre méltó szép példája annak, hogy Spanyolország mily becsben tartja a maga művészetét.

A mily helytelen az, hogy a társadalom mindenben és mindenütt összetett kézzel csak az államtól várja a saját érdekeinek kielégítését, épen úgy nem lehet tagadni azt sem, hogy monumentális művészet az állam bőkezősége nélkül soha sem jöhet létre.

Nem csak Magyarországon, a hol a mi közönségünk még a kisebb jelentőségű s inkább csak a lakások díszítésére szánt műveket sem igen vásárolja, de a külföld fejlett viszonyai közt sem érte volna el a művészet a virágzásnak magas fokát, ha az uralkodók s most az államok nagy megrendelése nélkül.

Teli tárlatainkon azért a lehangoló jelenségért, hogy nagyobb szabású történeti képek egyáltalán nem is fordulnak elő, a mi művészeinket legkevésbé sem illetheti szemrehányás. A történeti kép hosszú időn át folytatott beható tanulmányt, modellt, costumere fordított nagy kiadást követel. Miből fedezze azt az itthon élő magyar művész, kinek fessen történeti képet, a mikor az állam évenként 5000 frtnál többet vásárlásra nem fordíthat s természetesen ezt az összeget is lehetőleg meg kell osztania a fejlődő tehetségek között; az egyesek vásárlására pedig számítani egyáltalán nem lehet. Évről-évre láthatjuk, hogy vermes reményekkel, ifjú hévvel, magasra törő becsvágygyal újabb és újabb művészi erők lépnek föl komolyabb munkákkal a tárlatokon s aztán, kellő fölkarolás híján, szárnyaszegetten, mindinkább alább szállanak a magasból s a megélhetés céljából vagy arcképek festésével tengetik lelohasztott művészetöket, vagy mindig kisebb és kisebb keretre szorítkoznak, hogy vásári munkájoknak vevőt találhassanak, mert hisz még az állam sem válogathat a drágább művek közül. Nem akarjuk ezzel távolról sem azt állítani, hogy az arcképek s a kisebb genre- és táj képek a művészi tudást kellő világításba ne helyezhetnek. A művészet történetében az arcképek festése sok nagy mester nevét örökítette meg s örvendetes, hogy nálunk is több jeles művelője van a művészet ez ágának is. De hogy a derűre-borúra festett arcképek tárla-

tainkon annyira túltengenek s nagyobb jelentőségű művek pedig alig fordulnak elő, — abban mindenestre művészi viszonyaink kóros állapota tükröződik vissza.

Állami budgetünk a következő hangzatos cím alatt vonja a maga föladatai körébe a művészeti érdekek ellátását: «Képzőművészeti czelokra: jelesen útazási ösztöndíjakra, megrendelésekre és elaggott művészek segélyezésére stb. . . .» A ki csak a címet olvassa, megnyugvással fogadhatja azt, hogy a magyar állam, a maga kulturális föladatainak magaslatán, a művészekről is kellően gondoskodik. De a cízzel szemben ott áll annak számokban kifejezett, keserű parodiája. Gondoljunk csak vissza a francia milliókra. Nem. Milliókat nem várhatunk. De ha számbaveszszük azt, hogy az állam a nagy szabású művészi alkotásnak az egyedüli és szükségszerű ápolója, nem lehet, hogy satírának ne lássék az ez idén 2000 frtnyi emeléssel 19,000 frtra menő összeg csekelysége. 2000 frt! hogy a szegény, elhanyagolt hamupipőke két napig ne sírjon. Ugyan mi nagyot lehet elérni ezzel a kis összeggel? Közel két évtizeden át a múzeumi vásárlások majdnem teljesen szüneteltek. Egy művészi nemzedék «múlt el» azóta s országos képtárunkban művészetünk történetéből egy kipótollhatatlan hosszú hézag tátong. Három év óta 5000 frt van biztosítva erre a célra. Vajon a 200 magyar festő s a szobrászok csoportja erre az 5000 frtra indíthat-e nagyobb szabású versenyt, ilyen elenyészően csekély vételi kilátás mellett szentelheti-e magát a múzeumba való műnek létrehozásának? Az eredmény is mutatja, hogy azt várni nem lehet. A közoktatásügyi miniszternek ezen a 19,000 frton kívül nincsen semmi más alapja arra, hogy a múzeum részére megrendeléseket tehessen s hogy a leghálásabb művészi föladatakra, a középületek díszítésére valamit fordíthasson. Ez összeg jó részét az útazási ösztöndíjak emésztik föl s innen van, hogy meddő évek után, egyetlen egy iskolai teremnek fali képeit is csak több évre fölosztva rendelhette meg, azzal a valószínű kilátással, hogy e nagy erőfeszítés után ismét hosszú, hosszú csend fog beállni.

Ily mostoha körülmények között arról, hogy a monumentális művészetben gyakorlott erők fejlődhessenek, hogy okszerűen fölosztott tevékenységgel a kiválóbb tehetségek versenyé művészetünket a termékenyítő nemzeti irány szélesebb medrébe terelje, komolyan még csak szólni sem lehet. Csak keve-

sen vannak nagyra hivatott régebbi jeleseink közül, a kik itthon művészi viszonyaink elposványosodásában el nem merültek. Történeti képirásunknak egyik legerőteljesebb művelője, megrendelések hiányában, rézkereskedő lett. A fiatalabb nemzedéknek egyik legszebb reményekre jogosító tagja, kinek erős történeti érzékkel, alapos képzettséggel megfestett első érdemes alkotását a Képzőművészeti Társulat nagy díjával tüntette ki, a nyakán maradt művet a nemzeti múzeumnak ajándékozta, s mert magasra szárnyaló tehetsége azzal, hogy művészetét járomba hajtsa pusztán kenyérért, megalkudni nem tudott, egy erdélyi városkába eltemetkezett. Évenként megy veszendőbe a művészi tehetségekben rejlő nemzeti tőkének jó része a kellő pártolás hiányában. Budgetünknek hangzatos címe nem egyéb, mint az utcára néző czifra homlokzat szemfényvesztő spanyol fala, a mely mögött a nyomorúság rejtőzik. Valóságos Potemkin-falu, mely csak a tájékozatlanokat ámíthatja. A Képzőművészeti Társulat harmincz év óta törekszik a rendelkezésére álló szerény eszközökkel teljesíteni azoknak a föladatoknak nagy részét, melyeket minden más művelt országban az állam vállal magára. Mert a «grand art» csak az állam nagyobb segédforrásainak alkalmazásával emelkedhetik arra a magas színvonalra, melyen a közművelődésre általánosabb és termékenyítő befolyását érvényesíti s csak az esetben válik az államnak valódi hasznára. Kicsinyes eszközökkel, szatócs-gazdálkodással az állam a művészet terén üdvös eredményeket sohasem érhet el s voltaképen sokkal céltalanabb pazarlást követ el, mint ha elég bő forrást nyit meg a nagyobb arányú művészi tevékenységnek. Nyilvános gyűjtemények gazdagítása, vásárlások és megrendelések útján; a középületek külső és belső díszítése oly alkotásokkal, a melyek a nemzeti kegyelet és büszkeség tárgyait helyezik a nagy tömeg elé, magasztos, lelkesítő világításban, ez adja meg a művészet állami pártolásának erkölcsi súlyát, melynek elérésére az állam hasonló értékű, általánosabb hatással bíró eszközökkel nem rendelkezik. Különösen Magyarországon, a hol a különféle nemzetiségeknek egy közös érzésbe forrasztása, az általános műveltségnek egységes alapra fektetése pusztán a magyar szó révén annyi nehézségbe ütközik, a tömeg előtt, mely vastag foliánsokat különben sem olvas, a művészet ragyogó nyelvéen lehetne az országban leginkább megértetni, rokonszenvenessé és tiszteltté tenni a magyar állam

eszméjének fönségét. A fő- és székváros nyilvános épületein szórványosan meg is kezdtek már a művészi díszítés alkalmazását. De hiányzik a szakszerű és egységes vezetés; minden nyilvános épület sorsa fölött más és más forum határoz. Míg a honvédelmi miniszter nagy képet rendel — Bécsben, és az igazságügyi miniszter egyszerre nyolczezer forintot adhat ki a törvénykezési palota fali képeire s csak a maga jó szántából biztosítja e maradandó becsű művészi föladat sikeres megoldását az által, hogy a Képzőművészeti Társulatra bízza megbírálásukat, addig a közoktatásügyi miniszter az évek hosszú sorára kénytelen megosztani egy teremnek a díszítését, mert szerény budgetéből több nem telik. Milyen forradalmat ütné a nemzeti casino, ha a közoktatásügyi miniszternek eszébe jutna, hogy az állami ménesek számára a maga szakállára Angliában lovat vásároljon! A művészeti ügyekben pedig minden ellenvetés nélkül tűrik a hivatlan kontárkodást.

II.

Vonjuk le a fölhozottakból a következtetést.

Magyarországnak virágzó művészete lehetne, dicsőséget és gazdagságot meríthetne annak kifejlesztéséből, ha a tehetséggel megáldott művészek legióját a föladatok s a hívatott erők gondos és tervszerű megválogatása mellett a létért való küzdelem hínárából kiemeli s arra képesíti, hogy az első sorban dolgozhassanak közművelődésünk haladásán.

S ez távolról sem lehetetlen. Nem szükséges, hogy merényletet kövessünk el az állami háztartás egyensúlya ellen. Szabjuk meg a kellő határokat, fordítsuk a művészetekre csupán a minimumát annak az összegnek, a mely a képzőművészetek állami ápolását nemcsak látszatossá, hanem eredményessé is tehetné.

Ösztöndíjakra és elaggott művészek segélyezésére elegendő volna 10,000 forint. A múzeumban elhelyezett országos képtár gyarapítására vegyünk föl 20,000 forintot. Akkor telnék minden évben egy-két nagyobb szabású történeti kepre, valamely becsesebb, márványba faragott szoborra, szóval olyan jelentősebb művekre is, melyeket 5000 forintból megszerezni merő lehetetlenség. Nyilvános épületek díszítésére álljon 10,000

forint a közoktatásügyi miniszter rendelkezésére, s ha az állam épít, a művészi szempont fölött szakértő vélemény alapján őt illesse meg a döntés joga. Ha csak egy százaléka az összes építési költségnek volna a művészet pártolásának egy újabb forrása, a nyilvános épületek mindenestre érdekesebben és jellemzőbben tartanak fenn műveltségünk mostani fejlettségének emlékét, mint a legutóbb emelt «paloták», fogvátékos művészi kiképzésekkel s idegen minták gyöngé utánzásával. S végül szolgáljon 10,000 forint a vidéki múzeumok gyarapítására ösztönül, a vidéki városoknak újabb múzeumok létesítésére. E szerint összesen 50,000 forinttal az állam talpra állíthatná a magyar művészetet. Lehetetlennek tartjuk, hogy az állam sajnálhatná ezt az aránylag igen szerény összeget tehetségekben oly meglepően gazdag művészetunktől. Be kell következnie annak, hogy a kormány és a törvényhozás a mostani állapot tarthatatlanságáról meggyőződve, meg nem fogja tagadhatni egy oly minimális alapnak biztosítását, melyen észszerű képzőművészeti politikát lehessen folytatni.

Különösen a mostani időpont, a millenium megünneplésének közvetlen közelsége az, a mikor tovább habozni végezetes mulasztás lenne. Az akkorra tervezett tárlatnak célja és jelentősége nem viselheti magán a nálunk annyira kedvelt rögtönzés jellegét. Nem érhetjük be azzal, hogy a tárlat csupán arról tanuskodjék, hogy mire volnánk képesek. Eredményekkel kell igazolnunk azt, hogy föl tudjuk használni és meg tudjuk becsülni a nemzetünkben rejlő termékeny erőket. Művészeinket föl kell szabadítani a vásári munka nyűgétől; az ő munkásságukat nem szoríthatjuk csupán arra a térre, hogy szűk keretben ismét csak a sok telheteg létezésére emlékeztessék a világot. A párisi «Salon»-ban minden évben állami megrendelésre készült nagy alkotások tartják fenn a francia «grand art» hódolatra készítő hagyományait. A milleniumi tárlat művészi csoportja minden értelmét veszítené, ha benne előre megrendelt történeti képeknek egy egész sora nem fogná visszatükröztetni ezredéves múltunk dicső emlékeit.

A millenium alkalmá még egy másik — művészetünk fejlesztése szempontjából szintén életbevágó — kérdésnek végleges megoldásával áll szoros kapcsolatban. A külföldi államokban alig van olyan közepes, élénkebb forgalmú városka, a hol tárlati csarnok ne volna. Többé-kevésbbé megfelel mindegyik

a szükségletnek, mely abból áll, hogy a művészi tárgyak ki- és becsomagolására könnyen hozzáférhető, tágas raktár legyen, mert a művészi tárgyak gyakran nagy értéket képviselnek, könnyen sérülhetnek. Egy nagy csarnok legcélszerűbben a közepén — álljon a szobrok rendelkezésére. Kellő számú fölfülről világított és lehetőleg egyenlően széles termek kellenek a képek elrendezéséhez, hogy ne legyen szükséges ezeket kettős sornál magasabbra függeszteni s valamennyi képre egyenletes világosság áradjon. Minthogy a képek és szobrok megítélésében a kedély hangulata nagy szerepet játszik, mert a megelés elsődrendű szükségletére szánt tárgyakat meg kell néznünk s meg is kell vennünk, jó vagy rossz kedvvel; a művészet azonban nézőket és revőket csak akkor hódít, ha zavartalan élvezetet kelt — ezért az újabb tárlati palotákban majdnem kivétel nélkül, a termek berendezésénél gondoskodnak a kellő kényelemről és vendéglővel is kapcsolatba hozzák, a folytonos álldó-gálásban, nézésben elfáradók üdülésére.

Nekünk is van az Andrássy-úton egy fényes műcsarnokunk. A nemzeti közadakozás emelte. Nemes művészi kiképzésében a fővárosnak egyik legszebb palotája. De akármelyikét vegyük a felsorolt kellekeknek, egyikének sem felel meg. A tárlatra érkező művészi tárgyak tömegét a kapualján egy szűk sikátorban kell kicsomagolni. Valóságos csoda, hogy nagyobb kár eddig még nem fordult bennök elő. Ha a külföldi művészek tudnák, milyen veszedelmes kezelésen mennek át műveik a mi tárlatunkba, bizonyosan még tartózkodóbbak lennének, mint eddig. Merész szögletekben megtört, sötét lépcső vezet a termekbe. Termekbe? ez a szó talán nagyzásnak is hangzik. Szűk, oldalról világított szobák azok, melyek között csak egy tágasabb van, felső világítással, de az is annyira keskeny, hogy a keretek hosszú árnyat vetnek a képekre. A többi szobákban az ablaktól fogva úgyszólván minden arasnyira csökken a fény s a falak legnagyobb fölülete bizonytalan homályban dereng. Pedig művészi termelésünk növekedtével minden zugot tele kell aggatni. A magyar művészeknek itt van természetes otthonuk; nem lehet visszautasítani a tehetségre valló első kísérleteket sem, azzal a merev kijelentéssel, hogy «nincs számmodra hely». A szegény rendezők, a legjobb akarat mellett is, áldatlan munkát végeznek, mert tiz jó helyre legalább száz olyan esik, mely a legnagyobb remekmű élvezetét is megrontja.

Természetes, hogy nagy az elégedetlenség, sőt általános az elcsüggedés, melyet nyomon követ a művészi erők lankadása és hanyatlása. Gondoljuk meg, hogy a műcsarnok az egyedüli hely, a hol a magyar művész egy évi munkásságáról a hazai közönség előtt számot adhat. Egy-egy képpel vagy szoborral elválaszthatatlanul egybe van kapcsolva a művészi törekvés sikere vagy kudarca. Nemcsak helyes, hanem szükséges is, hogy a szakértőknek, a közönségnek kérlelhetetlen ítélete válasza külön a színaranyt a hamis csillámtól, az elismerés pálmája ne jusson másnak, mint annak, a kit a tehetség isteni szikrája a művészi hivatás betöltésére följosogít. De ha évről évre a magyar művészeknek folyton növekedő száma a műcsarnok kényszer-zubbonyába látja beleszorítva összes törekvését s egy kettőnek kivételével a képek és szobrok olyan elhelyezését, mely azoknak igazságos méltánylását kizárja, ennek az állapotnak a megtűrése valóban kegyetlenség, sőt annál is több, a művészet fejlesztésében rejlő fontos nemzeti érdeknek megbocsáthatatlan elhanyagolása.

Arra, hogy közadakozásból egy megfelelő kiállítási palota épüljön, számítani nem lehet. Egy hosszú éveken át tartó gyűjtés bizonytalan esélyeitől ennek az égető kérdésnek megoldását már csak azért sem lehet függővé tenni, mert pusztán az adakozás mértékéhez alkalmazni a kiállítási palota arányait, annyit jelentene, mint esetleg csöbörből vederbe vinni a művészi fejlődés szükségletének elengedhetetlen kielégítését. A művészet állandó csarnokai a külföld nagy központjain majdnem kivétel nélkül nagy tárlatokból származnak. Párisban a «Palais de l'Industrie», valamint Formige remek palotája a Champs de Mars területén, Berlinben a hygienikus tárlatról fönmaradt nagyszerű épület, melyet az állam a hozzávaló kerttel együtt engedett át szabad használatra a művészeknek, a müncheni üvegpalota, mind megannyi mintái a modern művészeti tárlat-palotáknak. Visszaemlekezhetünk arra a hercehurczára, melylyel kormány és városi hatóság az egymás nyakába akarták tolni az 1885. évi országos tárlat számára emelt épületeket, melyek végleges rendeltetése előzetes megfontolás tárgyát nem is képezte. Pedig a nagy országos vagy nemzetközi tárlatok nyújtják a legkedvezőbb alkalmat arra, hogy az állam különös megterhelése nélkül, bölcs előrelátással oly épületek jöjjenek létre, melyek később egy régen érzett

hiánynak pótlására szolgálhatnak. Ha valamikor, úgy a milleniumi tárlat alkalmára kellene ezt a szempontot is behatóan merlegelni, mert hazánk ezredéves megünneplésének jelentőségét csak fokozni fogja az, ha azzal egyidejűleg s annak keretében mentől több nemzeti intézményünk betetőzése is megvalósul. Formigé Párisban a világtárlat műcsarnokában megalakotta a vasszerkezet modern architektúrájának remek mintáját. Ez a czélszerű és díszes épület, majolika és terracotta ékítmenyeivel, meg is érdemli maradandó föntartását. Kisebb méretekben, egy ahhoz hasonló csarnok kellene nekünk is. Nehézséget még az sem okozhat, hogy a milleniumi tárlat nagy területe kívül esik fővárosunk élénkebb forgalmi zónáján. A zürichi országos tárlaton hasonló körülmények között, az ipari tárgyaknak szánt területtől elkülönítve, a képző művészetek számára a város kellő közepén állítottak föl egy maradandó jellegű palotát. Itt is ott is oly jegyeket adtak át a látogatóknak, melyeknek két szelvénye mind a két tárlat megtekintésére szólt. Messze vezetne a hely kérdése fölött folytatni már most bővebb eszmecserét. Csupán utalni kívánunk a fővárosi tárgyalások egyik tengeri kígyójára a sok közül, a gyászos emlékü «új-épület» kisajátítására, melynek sorsa talán csak el fog dőlni elebb-utóbb, s melynek teren az új műcsarnok a város díszére is válhatnék. Lassacskán ki kell bontakoznunk a gyermekkor pályáiból. Magyarország fő- és szekvárosa le nem mondhat arról, hogy olyan nagy nemzetközi tárlatok rendezését biztosíthassa jövőre, a minők Bécsben, Münchenben, Berlinben koronként megélénkítik a nemzetközi forgalmat. A legkönyebben lehetne egy ily nagy palotának létrehozásával átesni a hasztalan tanácskozásokban megrekedt azon fontos problémán is, hogy végre valahára két országos képtárunk méltó elhelyezést találjon.

Fontolóra lehetne venni azt is, hogy a mostani műcsarnok a millenium alkalmára nem volna-e szintén olykép átalakítható, hogy a tárlat művészi csoportját magába foglalhassa. A jelenleg hozzáférhetetlen udvart kapcsolatba lehetne hozni a lépcsőházzal, a szobrok számára. A termeket el lehetne látni felső világítással. Két vagy három teljesen megfelelő nagy termet újra lehetne fölépíteni a műcsarnok mögötti üres telken, melyet a képzőművészeti társulat a terjeszkedés reményében vett meg, de a melynek mostani vagyoni viszonyai között még nem

vehette hasznát s ki tudja meddig kellene azzal várakozni a tér és világosság után epedő magyar művészetet. Ez volna a legolcsóbb s a célnak hosszú időre szintén teljesen megfelelő megoldás.

III.

Lehet, hogy igazi nehézségek és leküzdhetetlen akadályok forognak fenn Magyarország művészi viszonyainak minden érdeket kielégítő rendezésével szemben. Lehet, hogy számokkal be fogják bizonyítani azt, hogy, ha az állam 50,000 forintot fordít a művészek foglalkoztatására, a rendezett pénzügyi viszonyok egyensúlya megbomlik. Megeshetik az is, hogy a tárlati palota ellen szintén megdönthetetlen érvek fognak fölmerülni. De legalább foglalkozzunk komolyan és behatóan ezekkel a kérdésekkel. Legyünk teljesen tisztában vele, akarjuk-e Magyarországon a nemzeti művészet virágzását vagy nem? A régi táblabírói világban, az akkori fölfogás szerint, művelt, okos emberek pipáztak, vadásztak egész életükön át, zavartalan boldogságban, a nélkül, hogy csak hírből is ismerték volna a művészetet. Lehet, hogy a többség nálunk még most is pazarlásnak tartja az adófizetők pénzének művészi czelokra való fordítását. De jobbra vagy balra, határozott állást kell foglalnunk, mert a legnagyobb pazarlás az oly kiadás, melynek gyümölcsözőése lehetetlen. Akkor szüntessük meg a drága művészi iskolákat, ne adjunk többé külföldre szóló ösztöndíjakat. Ne szolgáltatassuk ki a hazai tehetséget az idegen éghajlat befolyásának, ne neveljünk mesterségesen itthon művészi proletariátust. De ha azt akarjuk, hogy a műveltség legszebb virága, a művészet, nálunk is nevelje és nemesítse a nagy tömeg erkölceit; ha belátjuk, hogy a nemzeti művészet az ország szellemi és vagyoni gyarapodásának első rendű tényezője, akkor fogadjuk el legalább a legszerényebb feltételeket arra, hogy a művészet nálunk is hívatásának magaslatára emelkedhessenek.

A nagy politika háborgása nem enged időt arra, hogy a parlamenti pártok foglalkozzanak a művészi atelier-ekben parlagon heverő nagy nemzeti tőkével. Viszont az ő körükben, a hol a tehetség és a becsvágy nagy és lelkesítő alkotásokról

álmodozik, annyira «mindegy»-nek tarthatják, vajon a parlamenti pártoktól fölidézett szenvedélyek meddő küzdelme Pit-tet vagy Foxot helyezi-e a hatalom polczára. Annyit vehettek észre, hogy a mikor gróf Andrássy Tivadar, a Képzőművészeti társulat elnöke, lelkesen szólalt föl művészetünk fölkarolása érdekében, az eszmecsere egy hanggal sem szövődött tovább. A mi nagy politikusaink között nem akadt egy Ferry, Lockroy vagy Turquet sem. A fölzaklatott üres szenvedélyek zavaros hullámain evezünk a millenium megünneplese felé, hogy ismét csak Potemkin-falvakat mutassunk be a művelt világnak.

—*kl*—.

A MESTERSÉGES ESŐRÖL.

Első közlemény.

Képviselőházunk 1892 május 14-iki ülésén, a földművelési tárcza költségvetésének tárgyalásakor, egy képviselő fölemlítette az eső-csinálás kérdését. Előadta, hogy erre nézve próbákat is tettek s indítványozta, hogy nálunk is, a hol az éghajlati viszonyok szintén nagyon hajlandók a szélsőségekre s néha valóban rettenetes a szárazság, szintén meg kellene próbálni «a műeső készítését».

A földművelési miniszter úr koránlotta a költséges kísérletek elrendelését s a helyett kilátásba helyezte, hogy egy megbízható szakértőt küld ki Amerikába, az ott folytatott kísérletek megfigyelése végett.

Igaz, hogy 1891 augusztus havában csakugyan tettek Texasban efféle kísérleteket, de azokat, legalább egyelőre, nem folytatták tovább. A mi kiküldendő szakértőnknek bajosan lenne tehát alkalmatossága a kísérletek megfigyelésére s legfőlebb annyit tehetne, hogy az e kérdésre vonatkozó irodalomból állítana össze egy kivonatot.

E kérdés historicumának és jelen állásának igen alapos és teljesen részrehajlatlan összeállítását közli a *Revue des deux mondes* egyik utóbbi száma. Érdekesnek tartjuk e cikk tartalmát a magyar olvasó közönséggel megismertetni.

*

*

*

Amerikában, a Sziklás-hegyektől keletre, közel 600 kilométer szélességű s óriási terjedelmű síkság vonul el. Nincs rajta

egyszál fa se, de azért nem terméketlen. Tavasszal magasra nővő fűvek sűrű szőnyege borítja, de a mint a nyár közeleg, a fű kipرزselődik, elszárad s legtöbblnyire óriási tűzvészben hamvad el. A bevándorlók nem igen telepednek meg e vidéken. Mit lehessen kezdeni az ily mezőségeken, a hol nincs víz; minek itt elvesztegetni az időt és a munkát? Nincs patak, nincs eső, hogy öntözni lehessen a veteményeket. A Nyugat némely vidékén, igaz, hogy milliók árán, csatornákat és zsilipeket alkothattak s kivezették medrökből a csendes folyókat és így enyhítik a ki-aszott földek szomjúságát. Művelhetővé tettek ezer meg ezer hektár eladdig terméketlen földet; és különösen Új-Mexikóban, meg a Pecos völgyében minden nagyobb fáradság nélkül évenként négyszer aratták le a termést, a melyet aztán eladtak a Kelet lakosságának. De itt legalább van folyó és fölhasználható víz, míg a mondott mezőségeken nincs a pataknak legkisebb nyoma sem.

Néhány optimista megpróbálta mégis a bizalmat fölébresztetni a bevándorlókban. Csak telepedjete le, így szoltak, műveljétek a földet, forgassátok meg jól és kaptok vizet; majd lesz eső.*)

Le is telepedtek vak bizalommal, arcuk verejtékével öntözték a talajt, de az bizony egy bogyót sem termett. A kormány, az ő atyai jóságával, folyton azt jövendölgette, majd lesz eső! Várhattak szegények hiába; a növényzet ép oly kevésé zöldelt, mint előbb s a pusztasíkság földje csak úgy porzott a nagy szárazságtól. Ekkor a meteorológusokhoz fordultak a telepítvényesek s körülbelül a következőket mondhatták a jó tudósoknak: «Mit mondtok ti, a kik úgy is mindig esőmérővel, barométerrel és több efféle műszerrel bajlódtok, a melyek hivatra vannak titeket fölvilágosítani a légkör állapotáról? Hát valóban többet esik azóta, hogy mi e földet forgatjuk? Az igazat megvallva, mi bizony ezt nem igen vettük még észre, de talán történt valami olyas változás, a mi szebb jövőt jósol?» A meteorológusok előke-resték a följegyzéseket és minthogy már több mint egy félszázad óta folyton tesznek megfigyeléseket, a mintez különösen Fort-Leavenworth-ban történik, találtak itt positiv adatot eleget. De ezek

*) A földművelés bizonyos értelemben csakugyan maga után vonja az esőt, de a művelésnek nagy kiterjedésben kell történnie, mint például az erdőknél, a melyek valóságos víztartóknak tekinthetők.

a legkevesebbé sem voltak biztatók. Mert kimutatták ezekből napnál világosabban, hogy a helyzet nem ment át semmiféle változáson, s hogy az esőzések a legkevesebbet sem szaporodtak; másfelől meg Kansasban az egyetem és a mezőgazdasági iskola szomorúan nyilatkoztatta ki, hogy az esőmennyiség nem csak hogy nem nőtt, hanem határozottan apadt. Igaz, hogy a szóban forgó meteorológiai állomások valamelyes távol-ságban voltak a mezőségek száraz vidékétől; de ez a telepítvényeseket nem vigasztalhatta meg, mert már világosan látták szerencsétlenségöket. Jó akaratú emberek azt mondták nekik: teljes lehetetlenség, hogy az igyekezet egészen meddő maradjon és hogy végre is az ő törekvéseik vége az esőmennyiség nagyobbodása lesz.

A telepítvényesek közül a nemi olvasottsággal bírók azt felelték erre, hogy a Nilus völgyének művelése — a mi nemi egészen új dolog — tudomásuk szerint egy cseppet sem növelte az esőmennyiséget és hogy a hatalmas folyam időszakos kiáradásai nélkül az egyiptomiak bajosan arathattak volna legcsekélyebb termést sem. Azt is hozzátették még, hogy ők készek lennének épenséggel a Nilussal is megelégedni, csak a kormány kissé közelebb hozná hozzájuk. Mások még azt jegyezték meg, hogy az Ó-világ országai, mint Francia-, Spanyol- vagy Olaszország, a hol a föld már százszor össze-vissza van forgatva — oly annyira, hogy már majdnem kimerült és megtagadná a termést, ha nem adnának neki élet-elixirt: különféle trágyákat — sem bír az esőnek parancsolni s hogy az öntözés ez országokban is napról-napra fejlődik; a mi világosan mutatja azt, hogy nem elégséges valahol letelepedni és dolgozni, ezzel még nem hozzuk le az ég vizeit. Mindamellet így felelték ezeknek: Kell — az elmélet parancsolja — hogy a művelés szaporítsa az esőt. Erre egyszerűen azt válaszolták, hogy az nekik mindegy, parancsolja-e vagy nem az elmélet, mert ehhez ők nem értenek és a cynismust egész addig vitték, hogy ha valóban szaporítja is az esőt a föld szorgalmas művelése, az előtők teljesen közömbös, mikor az eső nem az ő vetésekre esik. Az a gondolat, hogy az ő munkájuk csak a keleti honfitársaikat gazdagítja, és csak nekik juttat több esőt, semmiképen sem oszlathatja el az ő gondjaikat.

Valóban a helyzet már-már tűrhetetlen volt és az elégtelenség nőttön-nőtt, a nélkül hogy eljött volna a nap, a mely azt csillapítsa. Hajdanában, abban az időben, a mikor az ember

még közelebb állott a majomhoz, mint ma áll, mikor az emberiség még gyermekkorát élte, mikor kiki a természet szerint élt mint az állatok — hogy úgy adjuk elő a dolgot, a hogy valóban van — mikor az életnek összes gondja a legelemiebb testi szükségletek mentől könnyebb kielégítésére szorítkozott, akkor az egyes törzsek és hordák legtöbbszörében voltak olyan emberek, a kiknek sikerült társaik fölött titkos hatalmat gyakorolni. Ezek a bűvészek voltak a jelenkori tudósoknak és orvosoknak egyenes ősei. Ezek nagyobb szellemi tehetséggel lévén megáldva kortársaiknál, elhitették, hogy ők valami különös hatalom birtokában vannak. E bűvészek különösen jó psychologusok voltak; rájöttek annak a tudatára, hogy semmivel sem lehet biztosabban kicsikarni másoknak félelemmel párosult hódolatát, mint azzal, ha úgy mutatják, hogy ők magok is hisznek erejükben. Közülök többen azt állították, hogy hatalmokban van az esőt lehúzni az égből, vagy pedig azt elhárítani. Nincs olyan mythológia, a melyben az esőzés istene hiányoznak.

Bajos volna veteménynyel és gyűnölcséssel élő olyan vad néptörzset találni, a melynek ne lennének meg a maga esőcsináló bűvészei. Afrikában még ma is megtalálhatjuk őket és rendes eszközük mindössze egy sípból áll, a melynek hívására megjelenik az eső, mert különben is megjönne előbb-utóbb; de a kezdetleges embernek nem igen van ítélő tehetsége: nem vesződik a részletek megfontolásával. Az eső megjön előbb-utóbb, a bűvésszről meg föltehetjük, hogy ha érti a mesterségét és ha van már némi megfigyelése, nem fog az esőzés időszakán kívül sípjába fűjni; és ha semmi kilátás nincs az esőre, fog kitalálni valami ürügyet, hogy időt nyerjen: duzzog, hivatkozik az istenség rossz kedvére. Követel kiváltságokat, ajándékokat és így nem fűj előbb a sípjába, míg az eső csakugyan közelinek látszik. És ha még sem jó meg, bizonyára fog találni kifogásokat.

Ilyen esőcsinálók voltak Éjszak-Amerikában is, a hol a csörgő kígyót tartották az égi vizek istenének, s még most is vannak Új-Kaledóniában. «Mi az ördögöt csinálsz te ebben a maszkában?» — Kérdezte egy utazó egy virágokkal borított vadembertől, a ki nyilakat lödözött a nap felé. — «Esőt csinálók, felelt a mester nagy hévvel. . . mert a szárazság nem jó a yam gyökerének. . . Két napnak leforgása alatt esik az eső. . . , így akarja ezt Bumaza.» Khinában a szellemekhez, a megholtak lelkeihez, a császárhoz és a kormányhoz is fordulnak, ősi

szokás szerint. Indiában meg elhívátják a gapogarit. Ez a gapogari épen olyan ember, mint a többi, a külső látszataból következtetve. Még most napjainkban is üzi mesterségét Kelet-India belsejében; itt, ha már túlságossá válik a nagy szárazság és eltart egész júniusban és júliusban, elannyira, hogy a vetések elszáradnak és kivesző felben vannak, akkor a földműves elhívátja a gapogarit és fölszólítja, hogy lásson a dolgához. Azt, hogy mit csinál tulajdonképen ez a bűvész, nem tudom; de ha szerencsétlenségből vagy tudatlanságból nem jól végzi föladatát, ha nem esik az eső, akkor őrizet alá teszik és minden áldott nap irgalmatlanul megvesszőzik, a míg csak el nem érkezik a záporosó. Látnivaló, hogy a gapogari mestersége kedvező időben igen kellemes, de azért megvan a maga rossz oldala is: nincsen rózsza tövis nélkül.

Az amerikai kormány, nem lévén neki se gapogarija, se valami másfajta bűvésze, meglehetősen szorultságban volt, mikor hallotta a földművesek örökös panaszát. De másrészről nem maradt el a pártfogás sem; és mivel a szabad Amerikának meg kell elégedni a maga erejével, és nem lehet semmiben sem a külföldhöz fordulnia, nem lehet semmit se kérni tőle, magának az Egyesült Államoknak határain belül új fajta segélyforrások kerültek felszínre. Ez Dyrenforth tábornoknak az érdeme, a ki körülbelül így szolt a szövetséges államok kormányához.

«Az Egyesült Államok területének egy jó nagy része jóformán tökéletesen hasznavehetetlen a földművelésre. Hektárok milliói mindössze néhány sovány tehenet táplálnak, — a mióta mi elég oktanul megengedtük a bölények kiirtását. Ez az összes haszon belőlök. Ez bizony édes keveset ér. Azért változtatni kell rajta. Azok a mezőségek, a melyeken az indiánus szemmel láthatólag soványodik és nem műveli a földet, a a melyeken a *coyote*, az éhségnek ez az élő példaképe, mint egy nyugtalan csontváz bolyong, és csak akkor sikerül neki egy kis húshoz jutni, ha az átvonuló bevándorlók házi állatai elhullanak a szomjúságtól, azok a mezőségek valójában pompás földek. Mindenütt, a hol az embereknek sikerült mesterséggel, vagy leleményességgel vizet szerezni, a vetések nem remélt fejlődésnek indultak; az aratások csodával voltak határosak. Megszámlálhatatlan századok óta hevernek már parlagon e földek. Minden esztendőben elborítják a növények, és miután be-

szívták a levegőből a szénét, elpusztulnak hátrahagyva a talajnak egy kitünő trágyát, a mely nem csupán azt tartalmazza, a mit ők a földtől vettek, hanem tartalmazza még a levegőtől kölcsönvett elemeket is; úgy hogy már beláthatatlan idők óta részesülnek a mezőségek fölülmulthatatlan trágyázásban, a mi megbecsülhetetlen a földművesek előtt. Ez a talaj méltó a mi legnagyobb fokú figyelmünkre, ez a talaj hallatlan termést fog nyújtani, ha vizet tudunk neki adni.»

«Itt nem is lehet gondolni az öntözésre; a folyók igen nagy távolságban vannak, és különben is a szakadatlan síkságon hol is lehetne víztartót készíteni, a melynek némi magasságban kellene lenni? Módot kell tehát találni, hogy kényszerítsük a természetet; módot kell találni, hogy mesterséges úton jussunk ahhoz, a mit a természet nem akar a saját jószántából adni: az esőhöz. Az eső, a mely ma még nem jelent semmit, a melynek ma még nincs értéke, holnap már forrásává válik ki nem számítható gazdagságnak.»

Az ilyen beszéd aranyat érő beszéd, és mindenki ismeri a «mindenható dollár»-nak igéző hatását. A kormány meglepetve e vélemény helyességétől és belátva annak gyakorlati fontosságát és komoly voltát, felszólította az indítványozót, hogy folytassa előterjesztését; ez meg is történt. «Tehát nekünk a mesterséges eső titkára van szükségünk; esőt és szép időt akarnánk előállítani tetszésünk szerint. Lehetséges-e ez? Itt van az egész kérdés súlypontja. Nem egyszer hallottunk már beszélni a mesterséges esőről. Tudjuk, hogy az eső nem más, mint eredménye a légkörben foglalt vízgőz hidegség okozta megsűrűsödésének. A Csendes-Oczeánnak vize a nap tüzelő sugaraira gőz alakjában felszáll a légkörbe, a mint ezt egy tűz fölé helyezett edény vize is teszi; e vízgőzök alkotják a felhőket, a melyeket a szél elhajt országunk fölött. A mint e felhők az Atlanti tenger partjaira érkeznek, itt összetalálkoznak a sark felől jövő hideg légáramlatokkal, és a felhők lehülése eredményezi az esőt. És ime itt van az oka, a miért keleti testvéreinknek van vizök, míg nekünk, nyugaton lakóknak meg kell elégednünk azzal, hogy látjuk fejünk fölött elhaladni a felhőket: ime itt van az oka, a miért a keleti testvéreink gazdagok, míg mi szegények vagyunk.»

«De hát csak nem akarja az úr megváltoztatni az útját a

sarktól jövő légáramlatnak?» Kérdezte a kormány, a mely bizonyos rémülettel gondolt arra, hogy alkalmasint jó drága argumentumok árán fognák megváltoztatni a szóban forgó légáramlat szokásait. — «Nem, kétségtávol nem; én másra gondolok. Olvasták a classikusokat? Nos, Plutarchos igen érdekes dolgokat beszél: főlemlíti, hogy az ő idejében, és még ő előtte is, a nagy ütközetekre rendszerint eső következett...» Háborúkra van tehát szükség, hogy a földművesek megkapják a szükséges vizet? És mi fajta kapcsolat lehetett az eső és az ütközetek közt? az nem egészen világos. — A tábornok kifejtette gondolatát: «Gondoljunk tízezer görögöt harcizolni százezer perzsa ellen. Mindenki kiabál, ordít; csörömpölnek a pajzsok, harsog a csatazaj, összeütődnek a fegyverek... és esik az eső! Emlékezzünk azokra az esőzésekre, melyek a waterlooi csatára következtek... Emlékezzünk e napnak szörnyű ágyúzására...» — «Igen ám, de a görögöknek meg a perzsáknak nem voltak ágyúik, ha lehet hinni a történelemnek». «Igaz, nem voltak nekik, de ott volt helyettök a fegyverek csörrenése, a győztesek diadalordítása, a csatazaj: és nincs-e megírva, hogy megrázkódott az ég, ha pedig az ég megrázkódik, akkor esik az eső. Ez ismeretes. Azért csak foltoljátok meg a dolgot. A csatatér fölötti légkör bámulatosan alkalmas az esőre: gondoljunk arra a nagy melegre, a mely kipárolog a harcosokból; gondoljunk arra a vízgőzre, a mely kilehelés útján eltávozik testükből. A levegő megtelik vízgőzzel, a mely a csatazajtól megreszketett levegőben megcsúszósodik; így eső képződik és lehull. Hogyan idézheti elő a zaj e megcsúszósodást? Azt nem tudom; de hogy tény, az bizonyos. Az ókor nagy csatái után esett az eső; és a mi korunkban is esett. Emlékezzünk vissza végtére a polgári háború alatt tett megfigyelésekre, a melyeket Powers foglalt össze, és a melyekből kitűnik, hogy 198 valamire való csata mindegyikét záporosó követte; és ugyanaz a Powers nem fejezte-e ki teljes határozottsággal azt, hogy ő annyira meg van győződve az ágyúzásnak e hatásáról, hogy béke idején, nagy szárazságban, minden nagyobb költség nélkül, mindössze néhány ágyúlövessel meg lehetne szerezni a vetéseknek szükséges esőt? És ime húsz év múlt el, hát nem adott Powers határozott számadatokat effele kísérlet költségét illetőleg is?»

A kormány nem válaszolt semmit, és méltán. A hivatal-

nokoknak, ep úgy mint a szitakötőknek hamar letűnik az idejük, mindössze egy köztársasági elnök uralma alatt élnek, és az mindig úgy van, hogy azok munkái és tervei, a kik távoznak, egytől egyig mind hiábavalók voltak; és azért legokosabb azokat gyökeresen elfelejteni.

A kormány sehogysem volt tisztában a kérdés megvalósításával, de tisztában volt Dyrenforth tábornok, a ki előmutatta Powers adatait és számításait, a melyek iránt Sherman, Garfield, Logan tábornokok és még mások is igen érdeklődtek. Powers gondolata abban állott, hogy föl kell használni a nemzeti tűzértséget, a melynek úgyis csak háborús időben veszik a hasznát, és ágyúkat kell szállítani nyugatra. Az ő költségvetése két kísérlet kivitelét tette volna lehetővé, a melyeknek mindegyike 200 ágyúnak százszor egymásután való elsütéséből, tehát 20 ezer ágyúlövésből állott volna. Minden költséget számítva, kezdve az ágyúk fölszerelésétől egészen az arzenálokba való visszavitelig, ki nem felejtve a szállítást, a töltésnek és ötven tonna fojtásnak a vételárát, továbbá a nagy személyzetnek fizetését, mindenik kísérlet körülbelül 400,000 frankba került volna. A kormány visszaborzadt. Kétségkívül egy kedvező eső meg tud menteni egy aratást: de azt is kellene tudni, hogy e drága eső minő nagy területen mentené meg az aratást. Így a kormány, mielőtt belerohant volna e költséges kísérlet kivitelébe, meg akarta fontolni a dolgot. Jól föl is használta az idejét, mert azután már egy szót sem lehetett hallani a dolog felől. 1880-ban azonban egy másik tábornok, Daniel Ruggles, karolta föl a kérdés tanulmányozását, kétségkívül Powers terveinek nyomdokán, és a maga részéről előkészítette a szükséges eszközöket. Ezek jórészt különböztek a Powerséitól, a mennyiben az ágyúkat puskapornak vagy más robbanó szereknek fölrobbantása helyettesítette. E gyakorlati gondolkozású férfiú szabadalmat is vett erre. A mit a saját találmányának tartott, az az eljárás abban állott, hogy puskaporos tömlőkkel fölszerelt kis léghajókat kell a felhőkbe bocsátani, a melyek tetszőleges pillanatban fölrobbanthatók elektromosság útján. A nagy rázkódásnak maga után kell vonni a vízgőznek esővé sűrűsödését.

De igazság szerint ez nem Rugges találmánya. Mert már négy évvel azelőtt, hogy a tábornok szabadalmat váltott, ugyanaz a terve volt egy újjélandi gyarmatosnak, F. Hater-

mannak, a ki közzé is tette azt az újságokban, és kérte a száraz vidékek mezőgazdáit, hogy egyezzenek bele a kísérlet megtételébe és fődözzek a költségeket. A szabadságot azonban nem használták föl, és 1880-tól egészen 1890-ig újra senkisé foglalkozott a kérdéssel: vagy pedig azok, a kik foglalkoztak talán vele, nem beszéltek róla. 1890-ben mégis szóba hozták a dolgot a kormány több tagja előtt, a kik a congressus elé vitték, a mely meg is szavazott a kutatások és kísérletezések költségeire 10,000 frankot, a mely összeget később 45,000 frankra emeltek föl.

Dyrenforth tábornok is «benne volt», s a kormányhoz fölszólítást intézett, a melyben még néhány kiegészítő adatot hozott föl. Így többek közt nem helyeselte, hogy kizárólagosan puskaport és dynamitot használjanak, hanem kinyilatkoztatta, hogy sokkal előnyösebb egyszerűen magokat a léghajókat szétrobbantani, a melyeknek mindegyike két harmadrészben hidrogénnel, és egy harmadrészben oxigénnel lenne megtölve, mert ez a gázkeverék az ismert robbanó szerek közt a legjobbakk közé tartozik. Szerinte a kísérletnek költségei jelentéktelenek lesznek, és ajánlkozott, hogy a mely pillanatban megszavazák a költségeket, ő azonnal hozzálát elköltésükhöz. Így néhány hónapi előkészület után 1891 augusztusában Dyrenforth tábornok csakugyan elutazott Texasba, a kiválasztottnak egy kis csapatától kísérve, és ellátva minden szükséges felszereléssel: ép úgy, mint hajdan Mózes a sinai sivatagban; sőt, hogy tovább vigyük még az analógiát, nem volt semmi hiány a keserű vizekben sem, és a Llano Estacado nem szolgáltatott mást, mint ihatatlan égeményes vizet. Ez a Llano Estacado egy sívár pusztaság Texasban, a hol a szárazság mindennapi dolog, és a hol, úgy mondják, mythos számba megy, hogy egy pár évvel ezelőtt valóságos záporosó volt. Itt terül el egy körülbelül 150,000 hektár nagyságú sívár pusztaság, a melyen mindössze valami 15,000 szarvasmarha élt, húsz tehénpásztor fölügyelete alatt. A tulajdonos kész volt minden áldozatra, csak hogy lezudíthassa az égnek zivatarát; a mezőség kiaszott szalmatakarója sajgó szívvel várta az esőt, a tehenek meg nem is ismerték már a friss széna evésének élvezetét, az ő vágyaiknak ne-
továbbját.

Itt ütötték föl tehát a sátorfájukat, és Dyrenforth tábornok elég világos fogalmat alkothatott magának azokról a bajok-

ról, a melyeket az embernek el kell szenvednie az ily kiaszott, agyatatott helyen, a mely elég messze van a vasuttól, hogy a közlekedés és az élelemszállítás nehéz legyen; a melyet szakadatlanul ostromolnak a heves, óránként 30—35 kilométernyi sebességű szelek, és a hol a kutak nem adnak mást mint égeményes vizet, a mely csak úgy iható, ha valami savval ártalmatlanná teszik, és a mely még ez elővigyázatosság után is az expeditióknak majdnem valamennyi tagját betegségbe döntötte.

De azért ezek a kellemetlenségek semmiben sem akadályozták meg a kísérletek végbevitelét. Az anyagi felszerelés 68 kis méretű, mindössze 500—1000 köblábnyi térfogatú léghajóból állott: ezek voltak a szétrobbantásra szánva. Volt meg három sokkal nagyobb léghajójuk is, a melyeket a fölboesztásra használtak. A kis léghajók megtöltésére 20,000 font vasreszeléket, és 16,000 font kénsavat kellett oda szállítani, a hozzávaló készülékekkel együtt, hogy a vas és kénsav egyesítéséből nyerhessék a szükséges hydrogént. Az oxygénnek előállítására 2500 font kálium-chlorátot, és 600 font mangánbioxidot szállítottak, a keverék hevítésére szolgáló lombikokkal és kemencékkel együtt. Még 100 darab vászon-súrkányt is kellett készíteniök, továbbá a néhány ezer font puskaapor és más robbanószerek előállítására szükséges anyagokat. Dyrenforth tábornok kétségkívül jobban volt felszerelve, mint Mózes. De egyuttal a földadata is sokkal bonyolultabb volt, és sokkal nehezebb, mint csak megérteni Horeb szikláját.

Hogy elérje a kitűzött czélt, ime a következő terv szerint járt el a tábornok: embereit és a készülékeket három párhuzamos vonal irányában, három kilométer hosszant, állította föl, és a köztük lévő távolság egy kilométert tett. Az első sort a földi robbanó telepek sora alkotta, a hol rövid egymásutánban dynamitnak és puskapornak kell majd fölrobbanni. A második sor a nagy sárkányokból állott, a melyekre dynamit-töltény — a modern világnak e csodaszere — volt erősítve; e dynamit-töltényeket a kísérletezők tetszésök szerint bármely pillanatban elsűthették, mert egy elektromos vezeték, t. i. a sárkány fonala útján összeköttetésben voltak a földdel; végre a harmadik sort azok a léghajók alkották, a melyeknek egy vagy két órai időközben végbemenendő fölrobbanása maga után fogja vonni a légkörnek borzasztó megrázkódását. A sárkányok legnagyobb részének föleresztéséről mégis le kellett mondani, mert a szel-

vész minduntalan széttépte őket, vagy pedig elszakította az elektromos vezetéket, és az ekképen aláhulló dynamiteső magoknak a kísérletezőknek okozott galibát, nem is szólva arról, hogy a szarvasmarhákat ugyancsak megszilajította a szokatlan látvány. Dyrenforth tábornoknak az volt a célja, hogy egy nagy csatát utánozzon, a melyben ágyúk dörögnek, és bombák pattannak szét a levegőben, és a nagy durrogás hallatára ki is nyilatkoztatta, hogy teljesen meg van elégedve az elért sikerrel. A kísérlet augusztus 9-dikén kezdődött: ekkor csak az első soron dolgoztak. A robbanások első része este öt órakor ment végbe, és teljes egy óráig tartott. Hét órakor újra ismétlődtek a robbanások, de ezeknek időtartama már rövidebb volt. Az idő szép volt, csendes éj következett; de másnap dél felé felhők borították az eget, és egész délután, meg egész este óriási eső zuhogott, mondja az amerikai tábornok; a föld, a mely már kétségkívül nagyon elszokott a vízivástól, minden mélyebb helyen zúgó patakokkal és kis tavakkal volt borítva. Az esőmérő öt centimétert mutatott, a mi valóban csinos kis eső lehetett.

18-ikán megismételték a kísérletet. Az esti szürkületkor az első és a harmadik sort működtették és a csata szünet nélkül tartott egész éjjel. A másnapnak reggele derült és tiszta volt: az ég és a barométer csak szép időt jósolt; de a délután késő óráiban felhők jelentkeztek az égnek déli és nyugati részén; esteli öt óra felé az első csatavonal embereinek, a kik nem hagytak föl a puskapor és a dynamit robbantgatásával, oda kellett hagyni helyöket és lélekszakadva a főhadiszállásra szaladni, mert iszonyú záporos eső zuhogott rájuk, a mely két és fél óráig tartott, és kiterjedt az egész környékre. Ugyanazon este a tábornok kocsival a mintegy 40 kilométernyi távolságban lévő vasúti állomásra hajtatott, és azt találta, hogy útjában körülbelül 10—15 kilométer teljesen el volt árasztva vízzel; a tábornok szerint ezeken a helyeken a víz 10 centimétertől egy méterig terjedő mélységű ágyat vájt ki magának.

Az utolsó kísérletet 25-ikén hajtották végre. E napon a barométer valami kevéssel a rendes magassága alatt állott; a szél, mint rendszerint, úgy most is délkelet felől fújt, sebessége 28 kilométer volt óránként, az ég derült volt; mindazonáltal itt-ott szétszórva néhány felhőske látszott, több mint három kilométernyi magasságban. Most az összes léghajók közül

a hét legnagyobbat bocsátották föl, megtöltve oxgyénnel és hydrogénnel, a melyeknek fölrobbanása 1500 és 4500 méter közt változó magasságban történt meg.

Egész delután és még az este egy részében is dolgozott az első csatavonal, és mikor éjjel tizenegy órakor a személyzet nyugalomra tért, már tisztességes számú durranást létesítettek. Az ég nem akart nyugalomban maradni, mert reggeli három óra felé iszonyú mennydörgések hallatszottak: vihar érkezett éjszokról és nyugatról; esni kezdett az eső, és eltartott egész reggeli nyolcz óráig. A tehénpásztorok azt állították, hogy több száz négyzetkilométernyi területen esett az eső, és kijelentették, hogy a föld már több mint három esztendeje nem részesült ilyen megöntözésben.

Ezek voltak az amerikai tábornok expedíciójának eredményei; meg kell még említenünk végre, hogy a három fő kísérletet követő három viharon kívül még kilencszer esett az eső abban a tizenhat napban, a melyet az expeditio a Llano Estacado-ban töltött; úgy mondják, hogy ez azon a helyen és abban az időszakban bámulatos kivétel. Ha az ember tekintettel van arra a tapasztalatra, hogy néhány esetben az eső még a robbanások tartama alatt kezdett esni — tizenkét másodperc-czel a legelső robbanások után, — talán azt fogja következtetni, a mit Dyrenforth tábornok, hogy «a robbanások miatt létrejövő rázkódás közvetlenül hatással van a légköri viszonyokra, esőt támasztván, még pedig valószínűleg úgy, hogy összezavarja a felső légáramlatokat, és továbbá, ha az idő veszélyes kezd lenni, — a mi, sajnos, igen gyakori ezeken a kiaszott vidékeken, — úgy hogy semmi esőre nincsen kilátás, akkor úgyszólván közvetlenül elő lehet idézni az esőt a levegőben foglalt vízcseppek megrázkódtatásával».

Az igazat megvallva, e következtetés még igen korai és elhamarkodott dolog, még pedig több okból. Az első az, hogy maga a véghezvitt kísérlet nem történt kielégítő körülmények között. Határozott adatokra, nem pedig a tehénpásztorok egyszerű állításaira lett volna szükség, a hely normális időjárási viszonyait illetőleg; tudni kellett volna határozottan, hogy mily nagy az egy évben lehulló eső mennyisége, — bármily kicsiny is lett volna az, — és ismerni kellett volna azt az időszakot, a melyben leggyakoribb az esőzés; pontos megfigyeléseket kellett volna összegyűjteni évek hosszú során, mert ez

olyan dolog, a mit rögtönözni nem lehet. Erre annyival inkább szükség lett volna, mivel Dyrenforth tábornoknak lelkes szavai nem igen találtak visszhangra. Azt is mondják, hogy a kísérlet éppen esős időszakban hajtották végre, és hogy az eső sokkal erősebb volt a környéken, mint magának a kísérletnek színhe-lyén. Van egy oldala a dolognak, a mely nem igen világos. A tábornok erős és jelentékeny sebességű szélről beszél; de hát hogyan reagálhatott a dynamittól megrendített levegő két, négy, nyolcz vagy pedig még több órára a robbanások után, a mikor világos, hogy ebben az időközben a szél tízszer, száz-szor, vagy ezerszer is új levegőt hajtott oda? Az egyik esetben a tábornok szélről beszél, és ennek irányáról, és máskor meg említést sem tesz róla; egyszer megmondja, hogy honnan jön-nek a felhők, másszor nem mond erről semmit. Egyszerűen a megfigyelés igen hiányos volt.

Azt is meg kell még jegyeznünk, hogy csak nagy elővi-gyázat mellett fogadhatjuk el a tábornok állításait. Egy meteo-rogus, G. E. Curtis, a ki szintén részt vett az expedícióban, egészen más hangon nyilatkozott mint a tábornok. Szerinte az augusztus 9-iki kísérlet egyáltalában nem is jöhet számításba, noha 10-iken esett az eső, és abban a sürgönyben, melyet ő azonnal utána földadott, határozottan kimondotta, hogy nem lehetett semminemű okozati kapcsolatot találni a robbanások és az őket követő eső között. A 18-iki kísérlet, úgy gondolja Curtis, szerfölött kedvező körülmények között ment végbe: az idő már 13-ikától 18-ikáig és 20-dikán borús volt, és a hori-zonton látható volt a készülő fürgeteg. De e körülmények kö-zött mindamellett több ízben tapasztalták azt az érdekes tény-t, hogy, ha a robbanások idején igen fenyegető felhő borította be az eget, akkor 30—40 másodperc múlva esni kezdett, de mindössze csak pár csepp, úgy hogy az eső egészen jelentékte-len volt. A tábornok azt mondja, hogy 18-ikára valóságos eső-zuhatag következett; de Curtis egész hidegen kinyilatkoztatja, hogy az esőmérés mindössze két század hüvelyknyi mélységet mutatott, egy hüvelyk 25 milliméter, így tehát az eső alig vehető számításba; és meg azt is hozzáteszi, hogy e napon a vidék lakói egészen biztosra vették az esőt, akár akarják mes-terségesen csinálni, akár nem, oly annyira fenyegető volt az idő. Ez kétségtől nagyon leszallítja a kísérlet értékét. Hátra van még a legjelentékenyebb, a 25-iki kísérlet. De ekkor meg

nem mérték meg a leesett eső mennyiségét, és az expedíciónak egyik tagja kijelentette, hogy ekkor csak egy rövid kis zápor volt. És hogy mindent elmondjunk: e vidék meteorologusa pedig következőképen nyilatkozott Washingtonban, a napot és helyet illetőleg, a melyen a kísérleteket végrehajtották: «Az idő általában szép, a hely szomszjúhozik az eső után». Ime ezek az eltérő nézetek vannak, a melyek nagyon megingatják a kísérlet hitelét.

Hát legyen, fogják talán némelyek mondani, de tény, mégis csak elvitázhatatlanul esett az eső. Épenséggel nem könnyű megnagvarázni a dolgot, de az kétségtelen, hogy a tábornok értelmezése nem ér semmit; ebben az egyben meg-egyeznek az összes meteorologusok. Az amerikai kísérletező szerint az eső, — elfogadva azt, hogy közvetlen vonatkozásban áll a robbanásokkal, és hogy ezeknek egyenes következménye — a légkör megrázkódása *miatt* keletkezik. Ugyanis a borzasztó rázkódás, a mely valamely gáznak, puskapornak, vagy dynamitnak fölrobbanásakor keletkezik, képes lenne a felhőkben foglalt vízgőznek esőcseppekké való tömörülését előidézni, a mely cseppek azután nagyobb súlyuknál és tömegöknél fogva eső alakjában leesnek a földre. Ez itt, hogy megvalljuk az igazat, az egyedüli valóban új dolog Dyrenforth munkáiban. Eddigelé a meteorologusok egy csöppet sem voltak kétségben az eső képződésének magyarázatát illetőleg; és mégis talán habozni fognak ily különös elmélet magokévá tetelében. *) Ők jól tudják valamennyien, hogy a levegő tartalmaz változó mennyiségű vízgőzt, nem olyan látható vízgőzt, mint a melyen a víz forralásakor fölszáll, — és a mely máskülönben nem is valódi gőz, — hanem láthatatlan gőzt, a mely a levegőben el van oszolva. A levegő még tartalmazza a felhőket is, vagy is rendkívül finom vízcseppecskék e halmazát. Ezek különböznek a gőztől, még pedig a következőképen.

A felhők a vízgőzből származnak, még pedig e gőznek cseppekké való sűrűsödéséből, a mely megsűrűsödés bizonyos

*) Simon Newcomb, egyike a legtekintélyesebb férfiaknak e téren, közölt a *North American Review* 1891. októberi számában egy igen határozott és mélyre ható kritikát honfitársának e magyarázatáról. Eddigelé egyetlen egy valamirevaló physikus vagy meteorologus nem vállalkozott Dyrenforth tábornok elméletének támogatására.

lehülés következtében létesül: a lehülés mindig okvetetlenül szükséges. De a hang semmiképen sem pótolhatja a lehülést, ezt legalább eddig egyszer sem tapasztalták. Mert a míg tetszésünk szerint állíthatjuk elő a megsűrűsödést lehüléssel, a mint ezt ezer meg ezer laboratórium-kísérlés és mindennapi megfigyelés eléggé mutatja, addig egyetlen egyszer sem sikerült azt előidezni, a vízgőzt magában foglaló levegő mechanikai megrázkódtatásával. Különben is, ha elegendő egyetlenegy hidrogénnel és oxigénnel töltött léggömbnek 800 avagy 1000 méternyi magasságban való fölrobbanása egy több ezer négyzet-kilométernyi területre kiterjedő eső előidezésére, akkor egy szobában, egy, tíz, vagy száz revolverlövésnek esőt kellene létesíteni. Csináljátok meg e kísérletet, és jegyezzétek föl az eredményt.

De mégis csak esett az eső: ezzel válaszolhatnak némelyek megint a föntiekre. Kétségkívül, esett az eső, de talán esett volna magától is. Hagyjuk egészen figyelmen kívül ez utóbbi megjegyzést. Valóban igen nehéz megérteni, hogy egy élénk mozgásnak, gyors hullámozásnak és rezgésnek kitett légkörben, a melyben a szél nagy sebességgel rohan előre, hogyan hozhatja létre egy robbanás, több óra múlva, a vízgőznek megsűrűsödését; a levegőre és a benne foglalt vízgőzre gyakorolt rázkódásnak egy pár perc alatt szét kell forgácsolódni és meg kell szűnni, valamint egy edény vízben is megszűnik hamarosan az örvény, bármily nagy legyen is az a kő, a melyet belehajítunk, bármily erős is legyen a dinamit-töltény, melyet benne elsütünk: csakhamar visszatér a nyugalom, a mozdulatlanság, és immár semmi sem mutatja a víz külső képében az iménti erős háborgását, az a mozgás, a melynek ki volt téve, nem hagyott hátra semmi nyomot. De végre is kell csak lenni valami kapcsolatnak a levegő rázkódása és a reá következő eső között, vagy helyesebben szólva, azon jelenségek, melyeknek színhelye a légkör volt, és a vízgőz megsűrűsödése között. Milyen ez a kapcsolat, ha Dyrenforth tábornok hypothesisét el kell vetnünk, és ha az ő magyarázatát, a tapasztalati tények alapján, már a priori is vissza kell utasítanunk.

I. S. K.

É R T E S I T Ó.

A Pallas Nagy Lexikona. I. kötet (A—Aradmegye). Buda-Pest, 1893.

A *Pallas-Lexikona* a legnagyobb irodalmi vállalat, mely a magyar könyvpiaczon eddigelé megjelent. Volt ugyan már több nagyszabású könyv-kiadványunk, volt már több magyar lexikon is, de egy sem rendelkezett oly nagy szellemi és anyagi erővel; egy sem jelent meg oly kedvező auspiciumok mellett, mint a *Pallas lexikona*. Az első kötet, mely most hagyta el a sajtót, nem méltatlan arra a nagy célra, melyet maga elé tűzött ki a vállalat: az összes fontos emberi ismereteket, kiváló magyar tudósok segítségével adni elő a magyar közönségnek. A nagy lexikonok ma már nem adnak csupán fölületes tájékozást, nem tartalmazznak csupán rövid adatokat, hanem elég részletes, alapos, sőt nem egyszer igen beható kisebb monographiákat közölnek az illető tárgyról. Legelső helyen áll a nagy lexikonok közt az óriási *Brittish Encyclopedia*, melynek néhány cikke mint külön *könyv* magyar fordításban is megjelent (az Athenæum kiadásában a *Történelmi Kézi Könyvtár* kötetei közt). Ez a *Brittish Encyclopedia* azonban oly drága, hogy egész Magyarországon alig lesz több 4—5 teljes példánynál. A francia hasonló vállalatok közt legjelesebb a *Grande Encyclopédie*, melyet igen kiváló, alapos tudósok írnak. E lexikon most van folyamatban és jelenleg az *E* betűnél tart. Három-négyszer oly nagy, mint a magyar *Pallas-Lexikon*, és háromszor-négyszer annyiba kerül. A *Pallas Lexikona* külsőleg leginkább a német Meyer-féle lexikonhoz hasonlít, képeinek jó része is onnan való. Magyar olvasóra nézve azonban a *Pallas-Lexikon*nak a német Meyer-félével szemben rendkívül fontos előnye van: nemcsak az, hogy magyar nyelven van írva, hanem

első sorban az is, hogy a magyar tárgyak sokkal bővebben, pontosabban és jobban vannak benne földolgozva. Mindnyájan, kik ismerjük és forgatjuk a Meyer-lexikont, tudjuk, hogy az határozottan *német* embernek készült: legbővebben a német viszonyokkal foglalkozik, a német politikai érdekeket tartja első sorban szem előtt, a német hazafiságot ápolja, olvasóiban a német műveltség közét és előítéleteit teszi föl olvasóiban. Csak nézzük meg, milyen röviden bántik el Meyer Arannyal, vagy Széchényi Istvánnal! Meglehet, hogy német szempontból igaza van, hogy német ember nem kíván többet tudni e két nagy szellemről, de magyar olvasónak ez nem lehet elég. Ellenben ötödrangú német írók- vagy generalisokról bő életrajzokat közöl Meyer, valószínűleg mert Németországon érdeklődnek irántok, magyar ismereteket pedig csak német mérték szerint és német szempontból találunk benne.

A *Pallas-Lexikon* szerkesztői és dolgozótársai közt a legjelesebb nevekkel találkozunk: vagy lehetne-e avatottabb szakembereket találni, mint a physikára bíró Eötvös Lorándot, a chemiára Than Károlyt, a magyar irodalomra Beöthy Zsoltot, a németre Heinrich Gusztávot, a régészetre Pulszky Ferenczet, az arabs tudományokra Goldziher Ignácot, hogy csak néhány nevet említsek?

Kétségtelen, hogy ily vállalat szerkesztésénél a kezdeményezés rendkívül sok nehézséggel kell megküzdenni. Börne beszéli, hogy egyszer egy adatot keresett I. Napoleonról a *Brockhaus-Lexikon* egyik első kiadásában. A *Napoleon* szónál azt találta: lásd *Bonaparte*. A *Bonaparte* szónál az volt mondva: lásd *Franciaország története*. Ez utóbbi cikkben pedig a mint Napoleonra került a sor, zárjelben ez volt hozzá téve: (siehe Bonaparte). Így tehát Napoleonra csak utaltak, tárgyalását *circulus vitiosus*ban ide-oda tologatták. Remélhetőleg ilyen hiba nem akad már a nagy magyar Lexikonban; azonban vannak mégis eltérések az egyöntetűség rovására, melyekre nézve néhány jóakaratú megjegyzést akarunk tenni. Talán hasznukat veszi a szerkesztő a legközelebbi kötetek összeállításánál.

Azt találom ugyanis, hogy ebben az első kötetben a terminológia nem elég egyöntetű. A római Colosseum például egy és ugyanazon a lapon (558), háromféleképp van írva. Az Afrika-cikkhez két szép térkép van mellékelve: az egyikben ezt olvasom: *Omani öböl*, a másikon *Oman tengere*; az elsőn *Cethal öböl*, a másikon *Whale öböl*; az elsőn *Ngonesy-fok*, a másikon: *Ngonci-fok*. Az *Arab philosophia* cikk részben ugyanazokat az írókat tárgyalja, mint az *Arab irodalom* (794. lapon). Az elsőben ezt olvasom: *Alkendí*, a másodikban

Al-Kindi; az első *Alghazzalit* jellemzi, a második *Al-Gazalit*; az elsőben úgy találom: *Arepacep* (*Ibn Badja*), a másodikban már így hívják, hogy: *Ibn Búddsa* (*Arepace*).

Nem akarom ezeknek az eltéréseknek fontosságát fölverni, de tény, hogy megzavarhatják az olvasót.

A nagyobb cikkek alaposan tájékoztató kis monographiakafé képeznek a Lexikonban. Az *Angol irodalom* című cikkben néhány kisebb-nagyobb hiba és félreértés akad, melyeket az az olvasó is észre vesz, ki nem épen szakember. Shelley-ről például azt állítja az a cikk (637. lap), hogy:

«könnyen sikamlík át költeményeiben és drámaiban a *philosophiai eltéréseknek* épen nem mindig költői talajára és ez képezi különben ragyogó költészetének nem egyszer szembetűnő hibáját.»

Vajon mit értsünk ezeken a *philosophiai eltéréseken*, melyeket olyannyira hibáztat a cikkíró? Ki érti ezt? Bizony csak az, a ki a *Meyer-Lexikon* hasontárgyú cikkét (V. 652), e passussal összeveti és ott ezt olvassa: «Der Hauptmangel an Shelleys Dichtungen ist . . . eine gewisse Vorliebe für mystisch-spekulative, überhaupt *philosophische Abschweifungen*». Tehát philosophiai kitérések, közbevetésekről van szó.

Ugyan e cikkben ezt olvassuk a XVIII. század angol irodalmáról: «Az angol bohózat legkiválóbb képviselői: Macklin Károly (meghalt 1797), Jakab Townley (meghalt 1778), Savage Rikárd, Mallet (meghalt 1765), a *tehetséges, de szerencsétlen Chatterton* (1752—70), a skót *Macpherson* (1738—96) és mások. A bohózatot azonban sem az udvar, sem az előkelőség nem támogatta s az itt említett írók majd mind nyomorral küzdöttek, némelyikök a csapszék-ek állandó vendégeivé süllyedt alá stb». (636).

E mondatokban két dolog lep meg bennünket: először az, hogy a skót Macphersont, az *Ossian* világhírű kiadóját, mint az angol bohózat legkiválóbb képviselőjét említi, valamint Chatterton is, ki 17 éves korában már meghalt. Másodszor föltűnő, hogy úgy beszél a cikk az angol udvarról és az előkelőségről, mint a kinek kötelessége volna a bohózatot «támogatni». Mind e kitételek valódi értelmét azonban ismét csak a Meyer-lexikon idevágó részéből tudjuk meg. Ott tudniillik ezeket olvashatjuk: «Die vorzüglichsten Vertreter der Posse, waren H. Fielding, Charles Macklin (gestorben 1797), James Townley (gestorben 1778). *Die Litteratur wurde indessen vom Hof und vom Publikum so schlecht unterstützt, dass die Dichter um nicht zu hungern oder wie Richard Savage in Spelun-*

ken unterzugehen, zum Schwindel ihre Zuflucht nahmen wie David Mallet (gestorben 1767), oder zur Fälschung, *wie der ebenso talentvolle wie unglückliche Wunderknabe Thomas Chatterton* (1752—70), oder der Schotte James Macpherson (1738—96) mit seinem Pseudo-Ossian». (V. 650). Ime, a megfejtés: a mi szerzőnk összerántotta ezt az egész hosszabb passust, a nélkül, hogy észrevette volna, hogy a passus második fele már nem a bohózatról és nem bohózat-szerzőkről, hanem általán a múlt század-végi angol irodalomról és néhány nevezetesebb angol költőről szól.

Különben nemcsak e helyek megértésénél szorúlunk a Meyerre. A 636. lap alján négy angol költőt nevez meg: Wordsworthot, Coleridget, Southeyt és Wilsont. Azután így folytatja: «A barátság kötelékei által összefűzve az előbb említett három költő életének nagy részét az említett grófságok gyönyörű tavainak partjain töltötte el». Miért mondja a négy költőt háromnak? Itt is a Meyer-lexikon egy mondata nincs elég szabatosan lefordítva: «Zum Theil durch Freundschaft und Verwandtschaft verbunden, verbrachten die drei erstgenannten (a megnevezett közül az első három) einen grossen Theil ihres Lebens an den Ufern der prachtvollen Seen stb.» (V. 631). Szintén a forrása: a Meyer-féle lexikon félreértésén alapul az *Angol irodalom* írójának az a föltevése, hogy a *thinkereket* (gondolkozók) angol drámaírói iskolának tartja; *thinkereknek* nevezik — a mint ez a Meyer-lexikon idevágó helyéből kitűnik — azokat az írókat, kiket az angol színház-igazgatók azzal bíznak meg, hogy bizonyos évi fizetés mellett színházuk számára kisebb drámákat írjanak.

Kissé furcsák még ugyanazon cikkben a következő jellemzések: «Scott kétségtől az angol szépirodalom egyik irigylésre legméltóbb alakja». (Mellesleg mondva ez nem csak mint fogalmazás eshetik kifogás alá, de téves adat is, mert Scott életének második fele elszánt, nehéz küzdelem hitelezőivel szemben.) Garrickról azt olvasuk a cikkben: hogy *tudvalevőleg tán ő volt az összes századok legnagyobb színésze*. Byront többek közt *meteorhoz* hasonlítja, «mely még egy Goethe szellemét is le tudta *bilincselni*». Ez bizony *metaphorának* elég merész. («Ein glänzendes Gestirn . . . mondja Meyer, so fasste ihn Goethe auf, der *bewundernd seiner Bahn folgte*».

Nem szeretném azonban, ha e kifogásokra nagyobb súlyt vetne az olvasó, mint a jelen sorok írója. Nem volt okom őket elhallgatni, de nincs okom a vállalat fontosságát és érdemeit kicsinyleni. Remélhető, hogy a mű szélesebb körökben is el fog terjedni, oly körökben, melyek még nincsenek a magyar irodalomnak megnyerve. Rövidebb

tájékoztatás végett a magyar olvasó most már jó magyar kézi könyvhez: az *Athenaeum kis Lexikonához* fordulhat; bővebb adatokat, részletesebb fölvilágosítást a *Pallas Lexikonában* fog találni. Annál inkább fordulhat ide, mert a mi szerintünk leglényegesebb egy magyar lexikonban: a magyar tárgyak ismertetése, némely hibák mellett is, egyszersmind legjobb része a *Pallas lexikonának*.

Azonkívül említenünk kell még, hogy az illusztrációk és a térképek (kevés kivétellel) igen szépek és tanulságosak.

Azt reméljük, hogy a vállalat többi része nem marad az első mögött, sőt talán még fölülmúlja.

Végül még a vállalat helyesírására van egy pár megjegyzésünk. A szerkesztő, úgy látszik, a népszínház helyesírását fogadta el, a mennyiben minden idegen szót magyarosan ír, kivéve a tulajdonneveket. De ha a helyesírás fő elvévé azért tesszük a magyaros írásmódot, hogy azok is helyesen ejthessék ki az idegen szót, a kik nem értik az illető idegen nyelvet: akkor az idegen tulajdonneveket is magyarosan kellene írunk. Azonban a szerkesztő még más tekintetben sem következetes. Az *x* iránt, úgy látszik babonás tisztelettel viseltetik s nem írja *ksz-szel*. Ennek köszönhetjük a *Pallas nagy lexikona* cím helyességét is. E mellett az elfogadott elv ellen, hol *abszolutismust*, *abszorpiciót*, *absztinenciát* stb. ír, hol pedig *abjuratiót*, *abnegatiót* stb. Mi részünkről azt az írásmódot tartjuk helyesnek, mely az idegen szót az illető nyelv helyesírása szerint írja, kivéve azokat, melyek alakjukban elváltozva egészen megmagyarosodtak, mint *prokátor*, *zsandár* stb. vagy ha alakjukban nem változtak is, de a népnyelvben mély gyökeret vertek, mint *taksa*, *predikál* stb. Az idegen szók magyaros írása rontja a nyelvérzéket s elősegíti a kevert nyelvet, mert az író és beszélőt rászoktatja, hogy a jó magyar szó helyett idegent használjon, a műszók és műnevek magyaros írása pedig valóságos barbarismus.

nyi.

Szűry Dénes, Rajzok. 1887—1892. Buda-Pest. 1893.

Egy szépen kiállított kötet, mely ép úgy mutatja szerzője ízlését, mint az a gondos stílus, melyben rajzai írvák. A kötet szerzője nem tartozik a hivatásszerű tollforgatókhoz, de ép ezért mint finom műveltségű ember, kétszeres gondot fordít rá, hogy a legkisebb folt ne essék irodalmi toiletté-jén. Valóban ritkán olvashatni hasonló tár-

gyakról oly választékos előkelőséggel írt sorokat, mint a minőket e könyvben találunk. Mindenütt egy lágy, költői benyomásokra fogékony lélek nyilvánulásaival találkozunk benne, ki egyszersmind művészi szabatosságra is törekszik. Ezzel elmondottuk a könyv legvonzóbb sajátságát, mert főleg ez köti le az olvasót ez úti emlékek olvasásánál, nem pedig a megfigyelések eredetisége vagy szokatlansága. A könyv első része főleg Nizzával s Monte Carlóval foglalkozik. Ki írhatna erről újat? De a beszélő személyisége által, hangulatának eleven föltüntetése által mégis vonzó olvasmányynya lesznek az illető fejezetek. Egy szunnyadó novellaíró tehetsége is kandikál ki belőlök. Igen eleven Monte Carlo leírása s a játékasztal körül tolongó tömeg megfigyelése. A legkellemesebb benyomással az van az olvasóra, hogy érzi, a mint kalauza pusztán a megfigyelő kíváncsiságával jár e helyen; vezetése mellett mindent jól észlelhetünk s nem kell a játékszobák fojtó gőzét is magunkba szívunk. Rajza kimért, egyszerű s nyugodt.

A könyv egy másik fejezete *Itthon* címet viseli. A savniki parkról s egy lakójáról, Trefort Ágostonról emlékezik benne; azután Szepes-Mindszentről, mely a Csákyak otthona. A legsikerültebb rajz e részben az *Egy agglagénylep* című. E rajz egy tárczacikkknél alig nagyobb, de majdnem egy kis novella, bár cselekvény nélkül. Egy régi budai házat ír le benne a szerző, csodálatos ósdi házi urával s csodálatos lakóival. Mindezt csak néhány vonással, de oly elevenen, hogy szerző művészi ügyességének világos bizonyítéka lesz. Az utolsó fejezet — mint egy idegeire enyhülést kereső utazónál ma természetes — pater Kneippnek van szentelve. Nem egy Kneipp-rajongó beszél itt a vizes doktorról, hanem megint leginkább az a szelid szemű s emberszerető megfigyelő, kit első sorban a paternek töről metszett egyénisége érdekel. A cikk elevenen rajzolja a wörishofeni életet s e mellett a legtalálóbb ítéletet mondja Kneipp személyiségéről. Egy megörökíteni való dolgot is beszél Kneippről könyvünk.

Egy pénzkirály is meglátogatta Wörishofent. Mikor négy hét után elhagyta, fizetni akart, Kneipp azonban csak a szokásos takaszt — négy márkát — fogadott el tőle. «De uram, én gazdag vagyok» — pattant föl a nábob. «Én gazdagabb vagyok, mint ön — felelt rá Kneipp — nekem nincsenek igényeim».

— s. —

G. de Mollinari. Religion. Paris, 1892. Guillaumin & Cie. 8-adr. 260 lap.

Azok nézete szerint, a kibben az időszerű fölfogás leginkább érvényre jut, a vallás ma már legtöbbször alig egyéb tiszteletre méltó, de elavúlt előítéletek rendszerénél. Nevezetes szolgálatokat tett egykor a haladás ügyének; rendre, fegyelemre szoktatta a zabolázatlan tömegeket, szebb föladatokat, nemesebb eszményeket tűzött az egyesek elé, mint a milyeneket azok zavaros szenvedélyeik és hiányos erkölcsi világuk mellett magoknak összealkotni képesek voltak. Azonban ma már nyüggé, a haladás akadályává vált, mely az egyéniség szabad fejlődését gátolja. a tudományok igazságaival pedig sok tekintetben ellentétbe jutott. E szabad gondolkodókra nézve némileg meglepő lesz, hogy a szóban forgó művet éppen Molinari írta meg, a ki a közgazdaságnak, ez eléggé időszerű tudománynak, hivatott szolgálja, mint ilyen szerkesztője a *Journal des Économistes*-nek is. Ez a rövid idő alatt tekintélyre és népszerűsége emelkedett mű ugyanis ékes plaidoyer a vallás mellett a közgazdaság szempontjából.

A gazdasági emelkedésnek, a nemzetek vagyoni fejlődésének mélyebben fekvő, de azért nem kevésbé lényeges föltételei is vannak azokon kívül, a melyekre a közgazdasági művek kiterjeszkednek s a melyek az egyes nemzetek közgazdasági politikájában érvényre jutnak.

A mezőgazdaság védelmére, az ipar emelésére irányuló társadalmi vagy állami intézkedések még nem minden, a mit e foglalkozási ágak érdekében tenni lehet. A forgalom szabadságán, a közlekedési eszközök tökéletesítésén kívül a kereskedelem mást is igényel, hogy magasabb fokra emelkedjék. Nem vak eset és pusztá véletlenség, hogy Nagy-Britannia népe, mely a világforgalom nagy részét kezében tartja, a legbecsületesebb és legvallásosabb nép is egyszerre mind. Sőt azok, a kik jártak köztök, tudják, hogy a nagy Unio államokban az egyes rétegekben még mindig erősen uralkodó puritan erkölcsök azok, melyek a Wallstreet királyai s egyéb milliók nagyon is laza erkölcsi fölfogását ellensúlyozzák. E komoly, de férfias vonások nélkül, melyek nem egyszer állanak útjában a könnyen gazdagulásnak, az Egyesült Államok mai fénye és boldogsága homokra épült alkotmány voltna.

A vagyonosodás tudományának a vallással s a közerkölcsökkel való kapcsolata kifejezésre jut azoknál, a kiket a közvélemény iránya nem riaszt vissza a mélyebbre ható vizsgálódástól. Adam Smith irodalmi hírnevét az *Erkölcsei érzelmek elméletéről* írt műve alapítá meg, Stuart Mill nem csupán közgazda, hanem philosoph is volt s utolsó éveiben is fejtegette a vallás hasznosságát.

Ezek után kevésbbé lesz megfejthetetlen az, hogy Molinari szintén azon pályára lép, a melyet elődei közül már többen követtek s oly nézetekkel lép föl, melyek a szabadon gondolkozók nemzeténél legalább is föltünést kell kelteniök.

Előtte a vallás nem örökölt előítéletek korhadt alkotmánya, hanem főleg ma «abban a veszélyes válságban, melyen a művelt társadalmak keresztülmennek, a rendnek és haladásnak nem nélkülözhető tényezője». A vallásosság után törekvést föltaláljuk mindenkor és minden népnél. Épen ezért tárgyalja a vallások fejlődését kezdetől fogva a keresztyénségig, gondosan kidolgozott alapos munkáról tanúskodó fejezetekben. A vallás kezdetben szoros kapcsolatban áll a világi törvényhozással, de alapját képezi a közerkölcsöknek ma is. Nem szabad azonban feledni azt, hogy az emberek tetteinek rugói végső elemzésben : az öröm és fájdalom. A kötelesség teljesítése sokszor fájdalommal jár, melyet csak az képes legyőzni, a kit erős odaadás és bizalom tölt el az iránt, ki mindenek oka és végső célja. Az ily emberekre nézve a kötelesség teljesítése, járjon bár mennyi fájdalommal és lemondással is, öröm és boldogság. Az emberek legjavánál az erkölcsi érzék teljesen elég, hogy a kötelesség teljesítésére sarkaljon bennünket. de hány ilyen ember van a milliók közt ? Ezek nagy részét vagy a büntető törvény vagy a közvélemény tartja korlátok között, de csak a vallásnak lehet oly hatalma, melynek ellent állani mi sem képes. A büntető törvény alól kibúvik nem egy, a közvélemény hatalmas ugyan, de könnyen tévedhet — a vallás az tehát, mely a fejlődés alapjainak leghíztosabb öre és támasza.

Az értelem kimondja mi jó és rossz, mi erkölcsös és mi annak ellenkezője, de arra, hogy az általa kijelölt utat kövessük, egy más valami bírhat bennünket s ez az erkölcsi erő.

Arról, mi ezt az erkölcsi erőt megteremti, fokozza, ébren tartja jó volna egész könyvet írni, főleg nálunk.

Az utolsó időkben szabadságunk nagy mértékben fokozódott, nem csupán politikai, hanem erkölcsi tekintetben is. A fejlődő industrialismus és az emelkedő vagyonság mellett új, előbb nem ismert kísértések, azoknál veszélyesebb Scyllák és Charibdisok nyíltak meg

előttünk, mint a melyek közt őseink hajójának át kelle haladni. E mellett kevesen tudják, a közéletbe pedig éppen nem ment át annak tudata, hogy a szabadság több erőt, határozottabb önmegtagadást, műveltebb értelem mellett az erkölcsi érületnek is finomabb kifejlődését, a kötelesség pontosabb betöltését követeli, mint azon kor, melyben tevékenységünk szűk körre levén szorítva, nem tehattunk sok jót, de sok rosszat sem.

A termelő erő izmosulása növelte a társadalmak gazdagságát, de nem mindenütt emelte jólétét is. Az alcoholismus, a vágyak korlátlansága, a családi kötelékek meglazulása fokozta a proletariatus és a bűnöket.

Az egyéni *self government*, szemben a fokozódó föladatokkal, hiányos, de az a *collectiv self government* is, állítja M., a kormányzó osztály nem ismeri kötelességeit vagy nincs ereje, hogy azok szerint járjon el.

Ezért szükséges a reform, a kötelességek tisztázása, a lelki ismeret földerítése a közgazdaság által s az erkölcsi erő kifejlesztése, mely a vallásnak dolga. Ha ezt megteremteni és nagyra növelni sikerül, akkor megnyerjük azt is, a mit ma még sajnosan nélkülözünk, a melynek szerencsésebb társadalmak annyit köszönhetnek: a józan közvéleményt. Azt a szemes, mindig éber őrködést, mely nem csupán az elnyomástól őrzi a szabadság kincsét, hanem a benső romlás- és rothadástól is s a melyet Burke szerint «Anglia bölcsesége legjavának és első kötelességének ismert el».*)

Nálunk a haladásnak, a politikai és erkölcsi szabadságnak e becses biztosítóka még mindig hiányzik. A tudatlanság és az erkölcsi nézetek ki nem forrott volta, egyaránt útjában áll emelkedésünknek. A vallás legfőlebb a hagyomány és megszokás erejével gyakorol némi befolyást egy naponként apadó töredékre.

Mindezekkel szemben anyagi fejlődésünkre utalhatunk. De nem szabad felednünk, hogy ez a fejlődés új veszélyeket rejt magában, a melyeknek társadalmak és egyesek csak is akkor állhatnak ellent, ha magát a gazdasági fejlődést nem tekintik a legszentebb célnak, ha a gazdasági tevékenységek fölött s e tevékenység gyümölcseinek élvezete közben is a tiszta erkölcsöknek a vallástól védett és szentesített elvei maradnak döntők.

Bernát István.

*) *Reflections on the revolution in France.*

Az Athenaeum olcsótára: I. Négy elbeszélés Jókai Mórtól. II. Csak egy asszony! Regény, írta Tolnai Lajos. Buda-Pest, 1893. Athenaeum. Egy-egy kötet kötte 50 kr.

Ismét egy új szépirodalmi vállalat! Hogyan fogadjuk? Bajos felelni, mert programjából hiányzik a cél és irány megjelölése. «Hazai és külföldi jeles szépirodalmi termékeket fog kéthetenként megjelenő, tiszta és tartós kiállítású kötetekben fölülmúlhatatlan olcsó ár mellett (mért mellette?) közölni», ennyit árul el a kiadó vagy szerkesztő és hozzá teszi: «Vállalatunkat Jókai Mórnak, a legnagyobb magyar írónak (az élők között-e vagy a holtakat is bele értjük?) négy nagyobb elbeszélésével nyitjuk meg. Ezt követni fogják a legismertebb írók, úgy mint Beniczkyné Bajza Lenke, Tolnai Lajos, Björnson, Sand, Cherbuliez, Zola, Ohnet, Kabos Ede, Bogdanovics, Erdélyi, Prém stb.» Ez a névsor valóban furcsa és gondolkodóba ejtheti az embert, úgy a nevek kiválasztására mint sorrendjére nézve. A legismertebb írók! Micsoda terminus ez? És aztán: Beniczkyné és Zola, Björnson és Erdélyi, Ohnet és Bogdanovics! Furcsa, nagyon furcsa.

Az első kötet Jókai Mórnak négy ismeretes elbeszélését (*Két menyegző, A hosszúhajú hölgy, Baróthy Ilona, A hazatért*) tartalmazza második kiadásban. Ezért nem is szólunk róluk. Elolvasásra méltók, mint majd minden, a mit Jókai ír, bár őszintén fájjaljuk, hogy bizonyos idő óta a kellő műgond elhanyagolásával nem a legjobb példával szolgál az ifjabb nemzedéknek, mely őt mintájának és mesterének tekinti. Még a nyelv tisztaságára és magyaros voltára sem vet ügyet. Csodálhatni-e aztán, hogy a «moderne» ebben is iparkodnak túltenni rajta — még pedig meglepő sikerrel?

A második kötet egy kis regény Tolnai Lajostól: *Csak egy asszony!* Egy szegény özvegy asszony történetét beszéli el, mely sok sanyarúság után kedvező befejezésre jut. Férje gyöngé, lágyszívű ember volt; a jó pajtások kizsákmányolták, kifosztották; teljesen tönkre ment s föbe lőtte magát. Özvegye két gyermekével árván marad. Semmije sincs. A jó barátok elhagyják; rokonai, saját édes anyja és testvérei, szívtelenül elutasítják; egy színészcsapat, melyhez véletlenül kerül, kifosztja holmijából és prédára veti erényét; végre pénztárnok lesz egy gyárban, de itt sincs még nyugta: a hivatalnokok hajtó vadászatot rendeznek a szép nő erényére s midőn

minden kísérletök megghiúsúl, elrágalmazza a szegényt. De ez tisztazza magát, mire a gyár ura nőül veszi.

Ez egyszerű történet egyszerűen és ügyesen van elbeszélve. Nem valami bonyodalmas: már az első lapon látjuk, hogy mi a tárgy és milyen lesz a kifejlődése. A szerző és olvasó egy percze sem hagyják el az özvegyet, kinek története valóságos élmények sorozata. Ily tárgynál igen ajánlatos az úgynevezett én-regény alakja, hogy tudniillik a hős maga beszéli el történetét. Az elbeszélés ily alakban sokkal hatásosabb lesz, a tapasztalatok anyaga és közlése nyer igazságban, a szerző mindentudósága kevésbbé bántja a valószínűséget. De főelőnye az én-regénynek (ily alkalmas tárgynál), hogy a hősnek lélektani rajzát sokkal fokozottabb mértékben teszi lehetővé. Tolnai ezzel nem is igen törődik; az asszony sír nyomorúságán; örül, midőn jól bánnak vele; szörnyűködik, midőn tisztességtelen dolgot követelnek tőle. Ez az egész jellemzés. A szerző, úgy látszik, nem tudott vagy nem is akart ebben kitűnni; őt első sorban a genreképek érdeklik. A kis városka gentry-társadalma, az özvegy szülei háza, a kóbor színészek bandája, a gyár tisztviselő-serege: e csoportokat iparkodott élénk képekben rajzolni, és ez többé-kevésbbé sikerült is. Csak az utolsó csoport igen halvány. Tolnai tud elbeszélni; olykor néhány élénk vonással jellemzetes alakot rajzol élénk; párbeszédei is többször sikerültek. De minden al fresco, oda dobva, vastag vonásokkal, ríktó színekkel. Előadása, jellemzése, beszélgetései — mind nagyon túlzott, a torzzal határos, sokszor a jó ízlés rovására. Íme, csak egy példa, az özvegy testvérének rajza: «Háni néni, ki egy megaszott, magas, száraz öreg leány, haragos tekintettel, mint a valaha szép, de megtörődött hölgyek, fakó, színtelen ajkakkal; hosszú eres nyakkal; sárgás fülekkel és kidagadt kékes gyűrűs szemaljakkal, lecsüngő mellekkel és ritkás fogakkal» — mire jó ez? hogy az olvasó néhány órára elveszítse étvágyát? Van az ily rajzolásnak más módja is, de élvezhetőbb eredménnyel. Nem mindig élvezhető a szerző humorja is: sokszor igen köznapi, néha durva és sértő, nagyon, de nagyon ritkán nemes, a mi pedig a humornak igazi jelleme s értéke.

De Tolnai Lajos elbeszélő és megfigyelő tehetsége még e nagyon kifogásos, alkalmasint csak hevenyében összeírt elbeszélésben is félreismerhetetlen. Kár, hogy becsúgya nem tűz tehetsége elé magasabb, igazán művészi czélokat, mert, úgy hisszük, képes volna azokat megközelíteni, szépirodalmunk javára, sajátmagának becsületére.

*Guido Mazzoni. Avviamentio allo studio critico delle lettere italiane.
Verona-Padova, Fratelli Drucker, 1892.*

Az irodalomtörténeti oktatásnak az a nagy hiánya szokott lenni, hogy a tanulót a középiskolai tananyagból merész ugrással egyszerre a tudományos kutatás kellő közepébe ragadja át, a nélkül, hogy megadná neki az ehhez szükséges előismeretek kulcsát. Az ifjú, a ki még az illető irodalom legfőbb classicusait sem ismeri eléggé, hirtelen egész légió új fogalomról hall beszélni, palimpszesztekéről, fejetlen vagy gazdátlan membranaceákról, marginalis postillákról stb. A tanár rögtön mélyen bebocsátkozik egy-egy író ismertetésébe és csak a legritkább esetben van érkezése arra, hogy megmagyarázza hallgatójának: mit és hogyan kell tennie, ha ő is a tudományos bűvárlat mezejére akar lépni? hol kell keresnie forrásait? melyeknek kell legnagyobb jelentőséget adnia? hogyan kell fölhasználnia a könyvtárakat? mily könyvekre és folyóiratokra van különös szüksége? mely irodalomtörténeti műveknek tulajdoníthat értéket?

A felsőbb oktatás e gyakori hézagát igyekszik pótolni az olasz irodalomtörténet tanulmányozásra nézve egy mostanában megjelent kis könyvecske. Ez *l'itaglianità*-ban Mazzoni Guido, a páduai egyetem tudós tanára, rövid hét fejezetben, alig 200 oldalon, elmondja mindazt, a mire a tanulónak kutatásához szüksége van és a mit rendszeres összefoglalásban sehol meg nem találhatott.

Mindenekelőtt a kéziratról szól, ismertette annak különböző fajait, magyarázva az idevágó műszavakat, megtanítva az olvasót egy kézirat pontos leírásának módjára, a különböző szövegek egybevetésére, a varia lectiókon alapuló conjecturákra. A második fejezet a nyomtatott könyvet tárgyalja. A szerző itt is röviden és világosan elmondja az ősnymtatványnál figyelembe veendő dolgokat, a könyvek jelzési módjait, elsorolja a leghíresebb olasz nyomdákat, a nyomdászok czímereit, jelmondásait, megtanít az idézés módjára.

Már ennél sokkal értékesebb és nemcsak kezdőkre, hanem minden szakemberre nézve fontos dolgokat tartalmaz a következő fejezet, mely az olaszországi könyvtárakról szól. A szerző itt elsorolja az összes fontosabb könyvgyűjteményeket, mindenütt elmondva

a könyvtár rövid történetét is: mikor keletkezett, mely forrásokból gyarapodott, melyek a legbecsesb szerzeményei, mily irányú kutatásra alkalmas leginkább. Egészen önálló a negyedik fejezet is, mely a bibliographiai tekintetben használható munkákat sorolja föl, műfajok és időszakok szerint, azután pedig az irodalomtörténeti szempontból fontos régebbi és újabb folyóiratokat ismerteti. Az ötödik fejezet a szorosán vett irodalomtörténeti munkákról szól, kezdve a XVII. századbeli Crescimbenitől egész az idén elhunyt Gaspary-ig, mindegyiknek megbízhatóságáról, előnyeiről és hátrányairól a legtárgyilagossabb ítéletet mondva. A könyv e fejezete a tartalomra leggazdagabb és minden irodalomtörténet-írónak, nemcsak az olaszszal foglalkozóknak, nagy szolgálatokat tehet. Csak az kár, hogy a nemolasz nyelven írt, de olasz tárgyú irodalomtörténeti munkáknak oly szűk tért szánt a szerző, ez eljárását azzal igazolva, hogy az olasz tanulók nem igen tanulnak idegen nyelveket. A könyv hatodik fejezete a különböző gyűjteményes munkákat, végre a hetedik a szótári, nyelvtani és metrikai irodalom szempontjából fontos tudnivalókat öleli föl.

Ennyi e becses kis munka tartalma, melyet azzal a czéllal ismertettem, hogy talán ösztönzést nyújtok valakinek, hasonlónemű magyar mű megírására. —*dei.*

Tündérmesék. Perrault, D'Aulnoy grófné és Leprince de Beaumontné után francziából fordította Harasztiné, Récsi Jolán. Buda-Pest. Franklin-társulat, 1892. 8-adr. 292 lap. Fűzre 1 frt 50 kr. Díszkötésben 2 frt.

Nem egy irodalmi műnek jutott az a búskomoly sors, hogy az idő folytán alább és alább súlyednek az olvasó közönség rétegeiben, úgy hogy ma már a legalsóbbhoz értek el, csak a gyermekvilág olvassa: ilyenek *Robinson, Gulliver, Ivanhoe* stb. Mennyivel szerencsésebb író Perrault, kinek meséit nyújtja magyar fordításban a fent czímzett kötet, s kinek sokkal szerényebb becsvágygal alkotott műveihez századok nemzedékein át is kitartón hűn maradt s bizonyára mindig az is fog maradni a maga hálás kis közönsége.

Sajátságos jelenség az ő művei a magok korában, a Roi-Soleil

idejében, a legmesterkétebb s legpompázóbb társadalom közepett, — mely csupa etiquette s csak akkor vesz tudomást a gyermekek létezéséről, ha a tánczmester már elég ügyes szalon-bábokká időmitotta őket. Perrault, ki meséket ír számukra unokájának közvetítésével, kivel elbeszélgeti magának a dadától hallottakat, valóságos jótévedője a korabeli s az azutáni gyermekvilágnak.

Irodalmi tekintetben sem kisebb reformator. Mint Lafontaine tette, ki a maga részéről az e fajta meséket is kedvelte s Perrault szellemével nem egy pontban érdekes hasonlóságot árul el, — ő is egy másodrangú kis műfajt karol föl, azt divatba hozza, számos szebbnél-szebb remeket teremtve benne. Azt a műfajt, melyet a németek csak a mi századunk elején, a romantika korában, kezdenek művelni, s melynek művelésére maga Perrault már kétszáz évvel ezelőtt elég romantikus szellemű volt, mint ezt várni lehetett tőle, ki a Boileau-k ellenében, az antik-utánzással szemben a modernszerűség elvéért vív hosszú, kemény s végre is diadalmas harcot.

Gyermekkorunk kedves alakjai, a farkassal beszélgető kis piros főkötős, a száz éves álomra kárhoztatott királylány, a samárbőr, Hüvelyk Matyi stb. elevenednek meg előttünk e kötetben. Perrault pár odavetett körvonal segítségével művészien állítja őket elénk, mint élő s igazi lényeket, az emberi vágyak, tökéletességek és gyarlóságok bámulatos miniature-képeit. S mily lebilincselőn érdekfelesztő a mese menete! Mily finom scepticismusra vall az elbeszélés hangja s mennyire meglepi a figyelmesebben olvasót a futtában elejtetett megjegyzéseknek lélektani mélysége! Egyáltalán mily komoly életbölcsetség e látszólag oly semmis, könnyed elbeszélésekben! A mai tudomány ősmythologiai alapra vezeti vissza a meséket: Perrault, ha szabad úgy szólni, philosophiai alapjokat mélyíti és szélesíti, a nélkül, hogy üdeségöket azért megrontaná. Mily szép s fenkölt parabolája pl. a szerelem mindenható voltának a Bóbitás Riké története! Vegyük még ehhez a kortörténeti érdekeket is, mit e mesékben találni, melyekben Perrault a maga századának erkölceit és szokásait rajzolja s a magánéletnek megbecsülhetetlen krónikása.

De a főntebbi kötet nemcsak Perrault meséit tartalmazza. Van benne egy pár a múlt századbeli Leprince de Beaumontné elbeszéléseiből is, ki roppant sokat írt és pedig sok selejttest, de ki *A szépről és a szörnyről* szóló meséjével, mely még színpadon is sokkalig örvendett köztetszésnek, oly művet alkotott, melyet mindenütt ismernek. E nagyon is moralizáló nevelőnőnél sokkal szellemesebb

Perrault kortársa, D'Aulnay grófnő, kinek itt közölt négy meséje terjedelemre Perrault összes meséit fölülmúlja s az ő irányának mindenestre nem méltatlan folytatója, noha már más szellemben, a mennyiben ugyanis ez a főrangú hölgy, ki érdekes történelmi emlékirataival s főleg spanyolországi tartózkodásának följegyzésével is jelentékeny alak a XVII. század irodalmában, egyfelől igenis hajlik már a meseszövések kalandosságában a phantasticusságra, a metempsychosis nagyban szerepel nála, másfelől érzik rajta a korabeli pásztori költészet mesterkélt galantériája. De tagadhatatlan, hogy igen bájos elbeszélő s *Oiseau bleu*-jét nem hiába emlegetik oly rajongással a francziák lépten-nyomon, mint ezt France Anatole-nak utóbb közlött regényében is tapasztalhatták olvasóink.

A szép kiállítású kötetet a Hachette-féle *Bibliothèque* illusztrációi díszítik.

A fordítás sikerült, bár nem ártott volna, ha a magyar népmesék elbeszélő stíljétől egyet-mást elsajátít a fordító. r.

Eredeti magyar gyermek- és népmesék. Összeállította Rudó Vilmos. A képeket rajzolta Szemlér Mihály. Második, bővített kiadás. Budapest (Eggenberger-féle könyvkereskedés). 336 lap. Egyszerűbb kötésben 1 forint 50 krajár. Díszes vászonkötésben 2 forint 40 krajár.

A sokat emlegetett nemzeti geniusnak alapja a népszellem megnyilatkozásaiban van lerakva. E megnyilatkozások közt az első helyet foglalja el a népköltészet. A népköltészet ismerete és méltánylása nélkül a nemzeti műveltség nem lehet el. Odáig már eljutottunk, hogy iskoláinkban a népköltéssel érintkező classicusaink foglalják el az első helyet az irodalmi tanításban, de magát a népköltészetet még nem emeltük a nevelésben az őt megillető polczra. Talán nagyrészt ennek tulajdoníthatjuk, hogy stílusunk mindinkább elszíntelenedik, elkosmopolitásodik, magyar zamatából és illatából mindinkább veszít. Ifjúsági irodalmunk is mohón neki lát az európai termékek meghonosításának s az idegen virágok mellett elfelejt honunk mezejének virágaiból kötni az ifjúság számára egy-egy koszorút. Annnyival nagyobb dicséretet érdemel, a ki e tekintetben a hiányok pótlására vállalkozik. Hisz anyagban nem is vagyunk szegények. Kriza, Erdélyi s a Kisfaludy-társaság népköltési

gyűjteményei egész kincses bányáját teszik a becsesnél becsesebb népköltészeti termékeknek. Ügyes kézzel válogatva, ezeknek jó részét gyermekeink kezébe kellene adnunk. Így tett néhány évvel ezelőtt Radó Vilmos, midőn a fönt jelzett könyv első kiadását közzé tette. Az az öröndetes körülmény, hogy most már második bővített kiadásban jelenhetett meg e könyv, bizonyítja, hogy a magyar közönségben volt érzék az ily ifjúsági irat becsének fölismerésére. A könyv ez alkalommal oly díszes, szépen illusztrált kiadásban lépett ki a könyvpiacra, s ára is oly csekély, hogy mentül nagyobb körben való elterjedését semmi sem gátolhatja. Radó Vilmos a nevelő tapintatával válogatta ki az ifjúságnak valót, úgyhogy bármely szülő bátran adhatja e könyvet gyermeke kezébe. — i — s.

Új magyar könyvek.

Almanach (magyar tud. akadémiai —), polgári és csillagászati naptárral MDCC'CXIII-ra. Buda-Pest, 1893. Akadémia. (8-adr. 227 lap) 1 frt.

Arany János. Toldi. Költői elbeszélés. Magyarízta Lehr Albert. 8. bővített kiadás. (Jeles írók iskolai tára. XI.) Buda-Pest, 1893. Franklin-társ. (8-adr. LXXII, 191 l.) 80 kr.

Ballagi Mór. Magyar-német kézi szótár. Buda-Pest, 1893. Franklin-t. (8-r. 648 l.) 2 frt 50 kr.

Balogh Károly. Magyar katonai közigazgatás kézi könyve községi jegyzők, jegyző-jelöltek, szigorlatra készülők és más katonai ügyekkel foglalkozók számára. A tételes törvények, azok végrehajtásai és egyéb hivatalos kiadmányok alapján összeállította. Szeged, 1893. Várnai L. (8-r. XI, 602 l.) 3 frt 50 kr.

Böhm Károly. Az ember és világa. Philosophiai kutatások. II. rész. A szellem élete. Buda-Pest, 1893. Kókai L. (8-r. XIV, 362 lap). 3 frt.

Bródy Sándor. A kétlelkű asszony. Buda-Pest, 1893. Magyar nyomda. (8-r. 182 l.) 80 kr.

Csapodi István dr. és Gerlóczy Zsigmond. Egészségtan. Polgári és felsőbb leányiskolák számára. 2. javított kiadás. Buda-Pest, 1893. Lampel R. (8-r. 128 l.) 80 kr.

Csikó Kálmán. Magyar alkotmánytan. A honpolgári jogok és köteleességek rövid ismertetése. 3. változatlan kiadás. Buda-Pest, 1893. Lampel R. (8-r. 42 l.) 24 kr.

Dekameron (magyar —). Száz magyar író száz elbeszélése. Összeállította Hevesi József. II. kötet. Buda-Pest, 1893. Singer és Wolfner. (8-r. 319 l.) 1 frt 50 kr.

Diagnostika (klinikai —). Az összes betegvizsgálati módszerek. A szövettani, vegyi és bacteriologiai eljárások kézi könyve. Orvosnövendékek és gyakorló orvosok számára. I. füzet. Buda-Pest, 1893. Dobrowsky és Franke. (8-r. 1—64 l.) 60 kr.

Donátszy Ferencz. Egy magyar diák élete Mátyás király korában. Történelmi elbeszélés az ifjúság számára. Előszóval ellátta Szilágyi Sándor. Buda-Pest, Athenæum. (N. 8-adr. VII, 352 lap, 3 frt 50 kr.

Farkas Emőd. Bakavilág. Humoros históriák. Buda-Pest, 1893. Ifj. Nagel O. (K. 8-r. 109 l.) 80 kr.

Fodor József dr. Egészségtan a középiskolák felső osztályai számára, valamint magánhasználatra. 2. kiadás. Buda-Pest, 1893. Lampel R. (8-r. 206 l.) 1 frt 20 kr.

Heine. Dalok könyve. Fordította és jellemző bevezetéssel ellátta Endrődi Sándor. Buda-Pest, Athenæum. (4-r. XVI, 189 l.) kötve 6 frt.

Q. Horatius Flaccus epistolái. Ford. Boros Gábor dr. 2. kiadás. Buda-Pest, 1893. Lampel R. (16-r. 132 l.) 30 kr.

Jancsó Benedek dr. Magyar irodalmi olvasmányok a görög nyelv pótlásául. A gymnasium VII. osztálya számára. Buda-Pest, 1893. Lampel R. (N. 8-r. 219 l.) 1 frt 40 kr.

Jókai Mór. Házasság éhségből és egyéb elbeszélések. Buda-Pest, 1893. Révai testv. (8-r. 163 l.) 1 frt 20 kr.

Jókai Mór. Ven emberek nyara és egyéb elbeszélések. Buda-Pest, 1893. U. o. (8-r. 193 l.) 1 frt 20 kr.

Jókai Mór. Kétszer kettő négy és egyéb elbeszélések. Buda-Pest, 1893. U. o. (8-r. 215 l.) 1 frt 20 kr.

Jókai Mór. Sárga rózsza. Pusztai regény. Buda-Pest, 1893. U. o. (8-r. 167 l.) 1 frt.

Kozma Andor. Versek. Buda-Pest, 1893. Singer és Wolfner. (8-r. 173 l.) 1 frt 40 kr.

Kozma Andor. Próza. Buda-Pest, 1893. Singer és Wolfner. (8-r. 190 l.) 1 frt 40 kr.

Márkus Dezső. Felső bíróságaink elvi határozatai. A kir. curia és a kir. ítélőtáblák döntéseinek rendszeres gyűjteménye. III. köt. Buda-Pest, 1893. Grill K. (N. 8 r. IV, 592, XL. l.) 4 frt 50 kr.

Mikszáth Kálmán. Összegyűjtött munkái. IX. kötet. A beszélő köntös. Regény. A lohinai fű. Elbeszélés. 2. kiadás. Buda-Pest, 1893. Révai testv. (8-r. 214 l.) 2 frt.

Mikszáth Kálmán munkái. X. kötet. Pernye. Tizenöt elbeszélés. Buda-Pest, 1893. Révai testv. (8-r. 229 l.) 2 frt.

Mikszáth Kálmán. Almanach az 1893. évre. (Egyetemes regénytár. VIII. évf. 3., 4. kötet.) Buda-Pest, 1893. Singer és Wolfner. (8-r. 250 l.)

Molnár László. Az egyéniség a művészetben, különös tekintettel a színművészetre. Szeged, 1893. (8-r. 48 l.) 50 kr.

Neményi Imre. Apáczai Csere János mint pædagogus. Neveléstörténeti tanulmány. Budapest, 1893. Lampel R. (N. 8-r. 71 l.)

Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek encyklopædiája. I. kötet. A—Aradmegye. Buda-Pest, 1893. Pallas. (N. 8-r. 812 l.) 6 frt.

Petiscus. Az Olympos. Görög-római mythologia. Függelékül: a germán népek istentana. Serdültebb fiúk és leányok számára — nyomán átdolgozta dr. Geréb József. Buda-Pest, 1893. Athenæum. (8-r. VII, 344 l.) Kötve 3 frt.

Rádó Vilmos. Magyar gyermek- és népmesék. 2. bővített kiadás. Buda-Pest, Eggenberger, é. n. (1893). (8-r. 336 lap). 1 frt 50 krajczár.

Samson-Himmelstjerna II. A parasztok és nemesek elzülése Oroszországban. Uszpenszkij G. J. és Terpigorjeff A. N. után írta — I. II. kötet. Buda-Pest, 1893. Athenæum. (8-r. 260 ; 413. l.) 3 forint 60 krajczár.

Seress Imre. Hári János Iliásza. 2. kiadás. Buda-Pest, Pfeiffer F. 1893. (K. 8-r. 130 l.) 1 frt.

Spicer Mór. Magyar-horvát és horvát-magyar szótár, közhasználatra összeállította. — I. rész: Magyar-horvát. Buda-Pest, 1893. Franklin t. (8-r. 397 l.) 2 frt.

Szüry Dénes. Rajzok. 1887—1892. (Örök tavasz. — Itthon. — Pater Kneipp.) Buda-Pest, 1893. Kilián Fr. (8-r. 311 l.)

Téglás Károly. Erdővédelem. Selmeczbánya, 1893. Joerges Á. özv. (8-r. 286 l.) 3 frt.

Thaly Kálmán. Rákóczi-émlékek Törökországban és II. Rákóczi Ferencz fejedelem hamvainak földtalálása. 2. bővített és számos képpel illusztrált kiadás. Buda-Pest, 1893. Athenæum. V. (N. 8-r. VII, 235 l.) 3 frt.

Valuta rendezés. Az új pénzrendszer összes kihirdetett törvényeivel s életbeléptetési rendeleteivel terjedelmes magyarázattal s idézésekkel. A valuta-rendezés jelentősége s nehézségei. A rendezés időszerúsége. Agio hatályának mérlegelése. Mezőgazdaság aggyvai. Arany-valuta előnyei az ezüst s kettős valuta fölött. Ezüst pénznek jövőbeni szereplése. Az új pénz-szervezet. Relatio megállapítása. Courrans pénz. Érmek verethetése magánosok által. Állami önálló-

ságunk kifolyásai. Szerződéses pénzvviszonyunk Ausztriához. A rendezés jövőre hagyott műveletei. Buda-Pest, 1893. Lampel R. (16-r. 128 l.) 40 kr.

Verne Gyula összegyűjtött munkái. XII. kötet. Dél csillaga. Fordította Zempléni P. Gyula. Buda-Pest, 1893. Eisler G. (8-r. 311 lap) 80 kr.

Xenophon Anabasisa. Fordította Tély Iván. 2. 3. füzet. 3. kiadás. Buda-Pest, 1893. Lampel R. (16-r. 113—328 lap.) Egy füzet 30 krajczár.

Yonge Ch. M. Elbeszélések a görög világból. Az ifjúság számára — után Hampelné Pulszky Polyxena. Buda-Pest, é. n. Lampel R. (8-r. 206 l.) 1 frt 60 kr.

Zempléni Árpád, költeményei. (1884—1892). Harmadik bővített kiadás. Buda-Pest, 1893. Dobrowsky és Franke. (8-r. 139 l.) 50 kr.

Zola Emil. Páris gyomra. (Le ventre de Paris.) Regény, francziából fordította Tornay Pál. Buda-Pest, 1893. Grimm G. (8-r. 528. lap.) 1 frt 50 kr.

Zola Emil. Nana. Regény, francz. fordította Julius. 2. kiadás. Buda-Pest, 1893. Grimm G. (8-r. 562 l.) 1 frt 50 kr.

Zrínyi Miklós. Szigeti veszedelem. 2. lenyomat. (Tanulók olvasótára 2. füzet). Buda-Pest, 1893. Lampel R. (16-r. 85 l.) 20 kr.

Zsilinszky Mihály. A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve. III. kötet. 1674—1687. Buda-Pest, 1893. Hornyánszky V. (N. 8-r. XII. 574 l.) 4 frt.

A VEZÉREK KORA GÉZÁIG.*)

A X. század egyik utolsó évében, 997-ben, meghalt Géza, a magyarok fő vajdája, és helyebe a nemzet élére fia, István lépett, ki az európai Magyarországot megalapította.

A magyar nemzet ekkor már száz évnél tovább lakott mai hazájában. A IX. század vége felé még a mai Oroszország déli részében, a Fekete-tenger közelében, a Don és Dnieper folyók közt Lebediában tanyázott. Keletre szomszédja a hatalmas, de már hanyatló kozár birodalom volt, nyugotra a szláv törzsek laktak, melyeket ez időben fűzött először össze egy országgá valami skandináv kalandoresapat és alkotta belőlök Oroszországot. 889-ben egy ázsiai vándor nép, a bessenyő, kiűzetván hazájából az Ural mellől, rájuk tört, és kiverte őket Lebediából. Nyugotra vonultak tehát; Kievnél áttörték a Dnieperen és a Dniepertől délnyugotra az oláhországi Szeretig, a Dnieszter, a Prut mentében — az Etelközben — találtak új hazát, de csak rövid időre. Valami hat év múlva új háborújuk támadt. A bessenyők keletről, a bolgárok délről megtámadták és tönkretettek az új hazát. Etelközben sem volt többé bátor-ságos maradásuk. Tovább mentek tehát újra, a Dnieszter men-tében fölfelé; a San vizénél — Galliciában — délre for-dultak, és a vereczkei szoroson át leszálltak a tiszai síkságra, 895-ben, majdnem ezer évvel ezelőtt.

*) E cikk első, bevezető fejezete szerző *A magyar nemzet története az árpád-házi királyok alatt* című munkájának, mely a magyar akad. könyvkiadó vállalatában fog megjelenni. A munka oeconomiája szerint az apró jegyzetek a szöveg után következvén, ez általánosságban mozgó fejezet jegyzeteit mellőzhetőeknek véltük.

Két catastropha, hat esztendő alatt, mely mindannyiszor megtizedelhette a nemzetet, megtört vagy legalább évtizedekre megbénított volna minden földművelő népet; a nomád magyarokat csak megfogyasztá, megriasztá, de meg nem bontá; báltorságukat, tetterejöket meg nem törte.

Mielőtt a bessenyőkkel legelőször összetűztek, Lebediában hét törzsök vagy székök volt, melyek nemekre és ágakra — nemzetségekre — szakadtak. Lehettek akkor nőtől, gyermekestől százezeren A törzsek külön vajdák alatt álltak; közös fejök nem volt. Sátorban laktak; azt fölszedték és tovább mentek, ha marhájoknak nem volt már elég a legelő. Tavasz felé éjszakra vonultak; tél felé lejjebb jöttek délre, és a folyók felé húzódtak, hogy halászhassanak. A férfiak mindig lóháton jártak. Asszonyok, gyermekek szekeren mentek. Nyájaiak követték őket. Leginkább lovat, szarvasmarhát és birkát tartottak, melyek szükségletök legnagyobb részét kielégíték, ételt, italt, ruházatot szolgáltatottak. Mert a magyar ember akkor rendszeren húst evett, ritkábban halat; tejet ivott. Börbe öltözött. Ruhája bő volt, prémes; lábbelije nehéz, idomtalan, mint a ki nem szokott, de nem is igen tudott volna, gyalogolni. Ha ott-hon volt, sátrában pihent; mesét hallgatott, beszélgetett; a mi munka volt, a nők végzik, vagy rabszolgák, kiket a szomszéd szlávok közül szedtek, sátraik körül tartottak, s ha megbecsülték magokat, társaságukba fölvtették, bajtársaikká tettek. Nagyobb szórakozás a vadászat volt; legkedvesebb és legfontosabb foglalkozásuk a háború, vagyis rabló becsapások a szomszéd földművelő népek földjére, hogy onnét mindenféle zsákmányt és rabszolgákat hozzanak, kiket azután a görögöknek a Fekete-tenger partvidékén, pénzen eladtak, bársonyon, tarka szőnyegen, más szükséges dolgon elcseréltek. Ha a magyar lóra ült, hogy harezba induljon, nyírt fejét sisak födte, mellét pánczéling védte; oldalán kard, kezében dsida, vállain íj, tegezben nyíl volt, legveszedelmesebb fegyvere, melylyel úgy élt, mint napjainkban a puskával szokás élni. Ha ellenségre bukkantak, nyilazni kezdtek; s mikor már megingott, megzavarodott a nyílzáporban, haj! haj! kiáltással, mint a fergeteg rárohantak, szétverték, levágták, összetiporták. Ha a támadás nem sikerült, újra kezdék a nyilazást. Ha az ellenség futott, nyomában voltak, és üzték, vágták, míg csak bírták, vagy megsemmisítették. Általában véve kicsiny, barna emberek vol-

tak; bátrak, szigorúak, rendet tartók a harcokban, de szabadságszeretők, majdnem féktelenek honn, a mikor a rend nem volt már oly szükséges, mint az ellenséggel szemben. Közép-ázsia török nemzetségeiben majdnem minden vonást megtalálunk ma, melyeket a régi magyarokról olvasunk. A mai turkómánok viszonyai, mint azokat Vámbéry Ármin leírja, számos vonásukat juttatják eszünkbe és tesznek érthetővé. De találunk ennél még közelebb hasonlatot is. A mai magyar paraszt jelleme, külseje — kezdve a prémes kucsmán, a bundán, a szoknyaforma, — habár többé nem is bőr, hanem vászon — gatyáig, a hegyes orrú, nehézkes csizmaig, civilisáltabb, de nem degenerált hasonmása a honfoglaló magyarnak. Lebediában, mint nyolczadik törzs, a kozároknak egy elégületlen része — bolgár, kozár elemek — a kabarok vagyis lázadók, csatlakozott hozzájuk. Társuk lett. Megtanulta nyelvöket, de a maga török nyelvét is terjeszté a magyarok közt. A bessenyőháború alatt azonban a nemzet egy része elszakadt és kelet felé szorult, míg a nagyja nyugatra tartott. Az etelközi háborúskodás is megkívánta áldozatait. Mikor a Kárpátokon átjöttek, a kabarokkal együtt alig voltak többen, ha nem kevesebben mint Lebediában, de élükön *ember* állott. A lebediai vereség után — Etelközben — kozár tanácsra? — okos gondolatjok támadt. A törzsek örök időre egy közös vezért választottak, s ezzel megalkották a magyar nemzetet. De az institutumnál is szerencsésebb volt a személy választása. Az új vezér Árpád, az egyik vajdának, Álmosnak fia, valami 45—50 éves, uralkodásra, hadra termett férfiú, a laza hatalmat, mit reá bízta, — mint a következők mutatta — oly erős kézzel tudta megragadni, az egyes törzseket úgy össze tudta tartani, hogy legyőzött — mi pedig bizonyosan megvolt — minden belső bajt, minden külső ellenséget, és az új nemzetnek új, és most már állandó hazát tudott szerezni.

Mint Lebediában és Etelközben: a magyarok a Kárpátoktól délre is szlávokra találtak. A szlávok mindenütt, mielőtt nagyobb országokká alakultak, apró törzsekben éltek, erdős, mocsaras helyeket kerestek föl lakóhelyül és földet műveltek. Mindegyik törzsnek egy kis fészke volt, rendesen körülárkolt, négyszögletű vagy kerek földvár — nyelvükön *grad*, — a melybe csak egy kapu vezetett. Ide hordták veszély idején értékesebb holmijukat; ide gyűltek össze, hogy ügyeiket elintézzék.

Külsejére nézve a szláv szálás, se barna se szőke, mintegy közép típust képezett a dél fekete hajú lakói és az éjszak kek szemű, szőke germánjai között. Bátor, mint a magyar, nem volt még sem oly büszke és önérzetes, nem oly katonás természetű, és nem annyira úr, hanem könnyen és könnyelműn hajlandó az engedelmességre, a szolgaságra. A nagy szláv népcsalád törzsei közül e kárpátalji és pannoniai szlávok nyelvökre nézve leginkább hasonlítanak a mai szlovenekhez. Nagyobb államfélét a Dunáig sehol sem alkottak. Munkáctól délkeletre rengeteg erdőkön túl, melyek a mai Bereg, Máramaros, Ugocsa megyéket teljesen, Szathmárnak, Szilágynak legnagyobb részét elboríták, a rómaiak idejében — 7—8 száz évvel ezelőtt — eléggé civilisált tartomány terült, városokkal, várakkal, és főkép gazdag arany- és kiapadhatatlan sóbányákkal, melyet mindenféle stratégiai utak szeltek keresztül: a Trajántól meghódított Dáciának egy része. A népvándorlás viszontagságai elsöpörték e korai és rövid civilisatiót. A római elem visszavonult a Dunán. Városai romba dültek; benőtte a fű, a fa. Bányái elhagyattak, elpusztultak, csak a mi könnyű szerrel ment, a folyókban mostak még itt-ott aranyat, és a nélkülözhetetlen só birta még a barbarokat is némi bányamivelésre. A déli vidék, a Maroson túl, Hunyadmegye, mely a dák Decebalnak fő fészke volt, teljesen elpusztult és vadonná süllyedt. A mai Székelyföld nagy része, és főkép a mai Csík, a hová a római sohasem vitt telepet — vadon maradt. S a mi lakosság, civilisatio — már olyan a milyen — volt, azt a római út mentében jobbra és balra találjuk, mely út Zilah felől, a Meszesen át, Kolozsváron, Tordán, Gyula-Fehérváron keresztül a Maroshoz vezetett.

E földet a bejövő magyarok erdő elejének vagy erdő aljának, Erdélynek, nevezték.*) Keletre és délre a Kárpátok sziklabástyája választotta el a régi Dácia többi részétől, nyugotra is széles, rengeteg erdővel borított hegyláncz övezte, a mai Szilágyságtól le a Dunáig, Orsováig. E hegységből, vagy e hegységen keresztül törve ömlenek nyugotra a tiszántúli rész vizei: a Szamostól kezdve a Kraszna, az Ér, a Berettyó, a Kö-

*) Hogy a régi Erdueleu mai nyelven Erdőaljának mondható, bizonyítja az, hogy a mai Sátoralja-Újhelyt V. István és IV. László idejében még Sátoreleunek írták (W. VIII. 5. L.) mint az országos levéltárban őrzött eredeti is (DL. 519. sz.) mutatja.

rösök, a Maros és a déli résznek folyói, mindannyi a Tiszával együtt folyvást járva, pusztítva, a végtelenül elterjedő rónaságot. A mai Alföldnek legnagyobb része: a Tisza völgye föl Munkácsig, Szathmárig, a Hortobágy mente, a Kúnság, Bihar-megye, Békés, föl Nagyváradig, Gyuláig, a Maros vidéke torkolata körül, és föl Aradig, a Marostól délre eső vidék, a Temes, a Béga vidéke, lassú folyású vagy stagnáló vizeivel, majdnem napjainkig le árvíztér volt; «valódi spongyaszerű talaj»,*) mely primitiv cultura mellett csak gyér lakosságnak nyújthatott elégséges és kellő lakóhelyet. E részeken Bihar volt némi központ, a róna szélén, az erdélyi hegyek felé, tekintélyes szláv fészek, mint neve is mutatja; róla a magyar hagyomány is több századig sokat tudott beszélni.

A Tisza-Duna közt fekvő róna, általában véve magasabban fekszik, mint a tiszai síkság; nincs annyira kitéve az árvizeknek, sőt éjszak felé mindinkább emelkedik, s a mai Vácig, a Mátraig, éjszakkeletre — mindinkább keskenyedve, — a hegyek aljában Tokajig fölterjed. E részt sohasem bírta a római. Mindig barbarok tanyája volt. Most is — a IX. század végén — csak egyes államot nem képző szláv törzsek lakták, csakhogy azok délen és éjszakra egy-egy szomszéd nagyobb hatalomnak befolyása, ha nem uralma alól sem vonhatták ki magokat. A Duna jobb partján, szláv törzsek közt, a Balkántól éjszakra, délre és nyugotra, a török származású bolgárok több mint kétszáz éve nagy birodalmat alapítottak. Hozzájuk tartozott a Szerémség, a Duna és Száva által képezett félsziget, melyet éjszakra a verdniki hegység, nyugotra a Bossut és mocsarai zárnak el, és délfelé nyílt, mintegy természeténél fogva az akkor bolgár Belgrádot uraló tartománnyá tesznek. De túlterjedt hatalmok a Dunán is. Egy fél század előtt a bolgárok szomszédjai voltak a frankoknak a Duna mentében, és most megakadályozhatták, hogy a só, mely más nem lehetett, mint erdélyi, ne mehessen föl a felső Dunára, a morvák országába.

Morvaország is ez időben nagy hatalommná nőtte ki magát. Magvát ugyan most is a Morva melléke képezte: de Swatopluk fejedelme alatt kiterjedt messze nyugotra és

*) E találó kifejezést Salamon Ferencz használja: Hol volt Atila főszállása? *Századok* 1881. 25. l.

éjszakra, a szláv törzsek közt; keletre pedig, mai hazánkban, magában foglalta a kis magyar síkság dunáninneni részét Trencséntől Pozsonyig, Dévénytől a Garamig, sőt hatalma — talán — még azon is túl, a gyér szláv törzsekre is kiterjedt, melyek itt, a Duna- és Tisza-köz felső részében tanyáztak. A római korban quadok és markomarnok laktak e vidéken. Nyitra, a hasonnevű folyó mellett, már félszázad óta püspöki székhely volt, és Swatopluk, ki e részt Morvaországhoz csatolta, számos várat talált már e vidéken. A magyaroknak azonban, mielőtt Morvaországhoz értek volna, a Duna-Tisza-közön kellett áttörniök, mert a kárpátalji felföld, akkor még nem volt az a lakott vidék, minőnek később, le mostanáig ismerjük. A mai Ungnak, Zemplénnek hegyes részei; Sáros, Abaúj-Torna, Szepes, Liptó, Turóc, Zólyom; Borsodnak, Gömörnek, Hont, Barsnak felső, Trencsénnek Trencséntől éjszakra eső részeivel, akkor még szakadatlan erdőséget képeztek, melyben lakhattak emberek, de nem egész törzsek, annál kevésbbé járhatott azon keresztül-kasúl egy vándorló nemzet, vagy lovas hadsereg.

Dunán túl feküdt a régi Pannonia, mely delre a Száván is túl a Kapella hegységig terjedt, és a mai Boszniának éjszaki szávamenti részeit is magába foglalta. A római uralmat itt még csak romok hirdették. Éjszakeről, a mai Esztergom és Visegrád tájékáról rézsutosan délnyugatra menve a Balatonig, s azután ketté válva a tengerszerű tó déli és éjszaki partján, széles erdőöv terült el, de még sem az a lakatlan vadon, mint a kárpátalji rengetegek. Innen délkeletre és éjszaknyugatra, a mai Fehérben, Tolnában, Baranyában és Soprony, Mosony, Győr megyékben, — a Fertő körül — nagy kiterjedésű mocsarak voltak. Délen a Dráva és Száva közt, valódi őserdők borították, s a Dráva mindkét partján a nedves erdőségekben otthonos volt, mint már a rómaiak idejében, a nyest, tulajdonképen nyusztmenyét. És mégis e rész volt, cultura és népesség tekintetében, gyöngye a tartományoknak, melyeket a bejövő magyarok a Kárpátoktól délre találtak. Falvaiba, gradjaiba, utat lelt már a keresztyénség. A szomszéd Németország püspökeinek — Salzburg, Passau, Aquilejának — itt bő lelki aratás kínálkozott. A Dráván innen, a Szala vize mellett, Mosaburgban, a mai Szalavárban, a Dráván túl, a Száva és Kulpa összefolyásánál, Sziszekén — a római Sisciában, egy-egy szláv feje-

delem székeltek, mint hűbérese a németeknek, kiknek markgrófjai a Rábán túl már közvetlenül parancsoltak. Olyanforma alakulás csíráit látjuk itt, mint a mely ugyan e tájban Németország éjszakeleti határán, az Elbe és Saale mentében kezdődött, és szlávok lakta földből, a mai Németországnak majdnem legfőbb tartományait, a mai Szászországot és Brandenburgot alkotta. A dunáninnenl vagyis jobb parti Morvaország ugyan harcra szállott a németek ellen; Swatopluk kegyetlenül feldúlta a Dunántúlt — de a harc előbb-utóbb, minden valószínűség szerint, a németek győzedelmével végződött volna, ha a magyarok közbe nem lépnek, és a két versenyző félen diadalmaskodva, az országot a magok számára el nem foglalják.

Hogy a különböző szláv törzsek nem szívesen fogadták a jövevényeket, és megpróbáltak ellentállni: az nagyon természetes. Ez ellenállás foka különböző volt; a magyar hagyomány annak több epizódját tartotta fenn; de valami nagyon nagy, vagy a magyarokra nézve veszedelmesnek nem képzelhetjük. A gyöngye, szerte-széjjel szórt szláv törzsek nem állhattak ellen a koncentrált támadásnak, melyet egy katonai és államférfiúi lángész vezetett. Még a morvák sem bírtak ellentállni. Nagy fejedelmök, Swatopluk egy évvel előbb meghalt, mielőtt a magyarok bejöttek, és fiainak viszálykodása megkönnyíté a magyarok győzedelmét. De még a német vagy a keleti frank birodalom sem tudta a vitéz, de testileg megtört Arnulf császár halála után megtartani keleti markjait és pannoniai hűbéreseit. Öt év alatt, hogy a Kárpátokon keresztül jöttek a magyarok, elfoglaltak minden földet az éjszaki Kárpátoktól a Dunáig, Szávaig, sőt még azon túl is Kapelláig, nyugotra pedig úgy szólván a régi Noricum határáig, a mely felé Kapellától Sopronyig, széles, sűrű erdőöv, onnan pedig a Fertő és mellékmocsarai, melyeken a Lajtha vagy — magyarul — Sár, keresztül folyt, majdnem oly természetes határt képeztek, mint kelet és délkelet felé az erdélyi havasok. Csak a Szerémséget tudta megtartani a bolgár hatalom.

Az elfoglalt földet a magyarok föloszták magok közt: törzsenként, nemenként, áganként. A benlakó szlávok részint szétfutottak a szomszéd népekhez, részint meghódoltak a győzőnek. A bánásmód, melyben részesültek, különböző volt a szerint, a mint ellentállottak vagy ki tudtak egyezni a ma-

gyarokkal. Voltak, a kik valódi rabszolgákká lettek: házi szolgákká a magyarok sátrai és telepei körül. Mások együtt maradtak falvaikban, adót fizettek, vagy másféle szolgálatot teljesítettek. Voltak, a kik félreeső vidékeken, — mint talán a fölsőbb Száva és Kulpa táján — alig névleges függésbe jutottak, míg mások — megbékélve, csatlakozva, valóságos társaivá lettek a magyarnak. Magok a magyarok az új hazában eleve folytatták régi életmódjokat. A Duna és Tisza síkjain, melyek sokban emlékeztettek a Don és Dnieper, vagy a Bug és Dnieszter vidékére, sátorral, nyájjal, úgy jártak föl és alá mint Lebediában vagy Etelközben. Az újon szerzett haza körülbelül olyan nagy volt, mint az elveszett és sok tekintetben kedvezőbb. Bövelkedett vaddal és hallal. Erdélyben és határhegységeiben, s a borsodi Bükben még bölény tanyázott, Medve volt nem csak a Kárpátok felé, hanem még a Dunán túl is, a német határok közelében. Farkas, hiúz, vadmacska s az erdei vadak egyéb nemei — fenn maradtak napjainkig. A csendesen folyó vizekben, melyeket hajókázás meg nem zavart, közönséges volt a viza, s a halászat könnyű és általános foglalkozás volt a «tanyák»-on, mely szó akkor — *most* gazdasági telep — halászó helyet jelentett. Legkedvesebb foglalkozását sem tagadta meg a magyar az új hazában. A harc, melynek célja a rablás, még a Duna és Tisza mellett is a serdülő gyerek legfőbb vágyát, az ifjú és férfi legkedvesebb foglalkozását, az öreg embernek legszebb emlékeit képezte. Még úgy szólván be sem fejezték az új haza elfoglalását, mikor már megkezdték becsapásaikat a szomszéd országokba. Majdnem minden esztendőben, majd — bár ritkán — az egész nemzet, majd kisebb vagy nagyobb csapat vezért választott, lóra ült, és neki indult. Jártak így a magyarok délfelé, Bulgárián át a byzanci birodalomba, mely még a Róma nevet viselte és traditioit föntartotta. Állottak Konstantinápoly és Thessalonika alatt: de fő becsapásaik a nyugoteurópai tartományokra irányultak. Kimentek Olaszországba, nyugotra az Alpokig, délre Kalabriáig; ki Németországba, éjszakra Bremáig, nyugotra a Rajnáig, a Rajnán át Franciaországba, Aquitaniába a Pyrenæi hegyekig, Burgundiába az Alpokig, s azokon keresztül, egész Lombardián át vissza Magyarországba. Útjokat ügyes kémek előzték meg és mutatták. Jöttek, mint a villám — lóval, szekérrel, a szükséges élelemmel. Alkalmas helyen megálltak. Szekérvárat készítettek,

s azután szerte-széjjel rajként ellepték a vidéket. Czeljok volt, ijeszteni, hogy annál biztosabban rabolhassanak, s e czeljokat rendszeren el is érték. Házat, templomot fölgýújtottak, az embereket levagdosták vagy rabszíjra fűzték, hogy ha váltságdíj nem kaptak érték, gyakran a ló mellé kötve magokkal vigyék hazájokba. Egy félszázadig, lehet mondani, úgy volt, mintha egy százakra és ezerekre menő szegénylegény-csapat rohanná meg és sarczolná büntetlenül Európát; csakhogy e rabló csapatokban a magyar szegény legény kevés jó és sok gonosz szenvedélye mellett a magyar huszár harci erényei is megvoltak. Sanct-Gallenben a rabló magyarok föl akarták gyűjtani a pusztá kólostort; fölpofozzák, ütik, verik, majd etetik, itatják a hóbor-tos Heribert barátot, ki egyedül maradt vissza és merte őket megvárni; s a míg a társaság a gyepen tánczol, lakmározik, két pajkos legény felmászik a toronyra, hogy Szent Gál jelvén-yét leverje, s egyik le akar a magasból csunyítani, de lebukik és szörnyet hal. Cambray alatt Bölcs vezér öcscse az ostom-lott város körül járt, hogy kikemlelje. A polgárok nagy szá-mal ráütöttek. Ő megállt, közéjük rohant, társai elszakadtak tőle, futottak, de ő nem hátrált, «mert szégyennek tartotta a futást» jegyzi meg a cambrayi krónika és harcolt, míg olda-lába nem kerültek, körül nem vették, és le nem vágták.

Byzanczot, a «római birodalmat», már századok óta pusztítá a góth, hún, avar, bolgár, mindenféle szlávok és más kóbor nép; el volt már készülve az ilyféle vendégekre és volt gondja, hogy ha már meg nem akadályozhatja a pusztításokat, tegyenek minél kevesebb kárt: Olaszország, Németország, Franciaor-szág belső részei azonban, Attila óta nem láttak a magyarhoz hasonló ellenséget. Nem is volt ott ország, szervezet, mely egy hirtelenül betörő ellenségnek sikerrel ellentállhatott volna. Négy-ötszáz évvel ezelőtt alapíták germán tözsek római ro-mokra a frank birodalmat és Longobardiát. Hivatva voltak egy új világot kezdeni, a múlt helyett, melynek jellemvonása az ókori állami centralismus helyett az individualismus szabad fejlődése lett volna. Több mint száz évvel a magyarok bejőve-tele előtt egy nagy ember — Károly, a frankok királya — meg-próbálta e fejlődés megakasztását s a mit erős kézzel össze-fűzött, Francia-, Olasz- és Németországot, egy valóságos biro-dalomná akarta olvasztani. Halála után azonban szétbomlott a három ország. A frankok földje Franciaországgá lett és mint

azóta mindig, elől járt a fejlődésben, vagy ha tetszik a decompitióban. A hűbériség darabokra törte, hogy az egyes darabokat szervezze és később századok múlva egy újabb egység használható részeivé tegye. Olaszország hason irányban indult. Kevésbbé Németország, a birodalmakat döntő és alapító germánok ős hazája: de ott sem volt már valódi egység, hanem csak négy törzs elég laza confederatiója. A magyarok tehát találkoztak itt-ott ellentállással; vesztettek is egyik-másik csatát, kivált a hol hirtelenül rájuk ütöttek: de a bátor, vállalkozó és sikerei által mind vakmerőbbé váló fajt ez vissza nem riasztá. Állandó, folytonos éberség, ellentállás és visszaverés volt szükséges, hogy e becsapások megszűnjenek: valamint a tigrisek és oroszánok támadásai ellen nem elegendő, hogy időnként a vadászok résen legyenek, néhányat elejtsenek: hanem biztos ellenszer csak a lakosságnak, a művelődésnek terjedése, mely azután a vadaknak tanyáját is a vadakkal együtt kipusztítja. Ez utóbbi, hála a gondviselésnek, nem történt meg a magyarokra nézve s talán nem is sikerül, még ha nem is szűnnek meg kellő időben az az ellenséges elem lenni, mely kihívja magára a visszatárlást; nagy becsapásaiknak azonban véget vetett Németországnak consolidatiója, melyet nagy és erős fejedelmek a X. század első felében oly sikerrel véghez vittek. I. Henrik Riadenál (937.) és I. Otto 18 évvel később Augsburgnál (955.) úgyszólván a magyar nemzet egész erejével állottak szemben és győztek. Véres csaták voltak ezek, kivált az utóbbi, melyben a magyar sereg majdnem egy szálíg elveszett és vezérei — Lél és Bulcsu vagy Bölcs — a mondák és énekek hősei, büszkén bár és nem bosszulatlanul, mint a hagyomány tartá, akasztófára kerültek.

S e vereségök nyomán egymásután szerveződtek a német keleti határon a markok, hogy bástyául szolgáljanak a támadások ellen. A Duna mentében keletkezett az Ostmark, a mai Ausztria; lejjebb délre, a mai Styriában, a karantáni mark, mely Mura-Brucktól Radkersburgig — Regedéig — terjedett.

A magyarok nagyon is érezték e változást. Látták, hogy a harezi vállalatok sok bajjal járnak, kevés sikerrel kecsegtetnek, fogyasztják erejüket s ha sikerülnek is, kihívják a visszatárlást, a szomszédok bosszúját, kik most már megerősödve, számba veendő komoly ellenségekké váltak. Az augsburgi csata után tehát fölhagytak nagyobb kalandokkal, nyugot, majd délkelet

felé is. 968-ban találjuk őket utolszor a Balkán-félszigeten és már is védelemről kezdenek gondolkodni. Németország felé, a mint láttuk, sűrű erdők és a fő útvonalon, mely a Duna mentében vagy közelében vezetett a régi Pannoniába, mocsarak védték a határokat. E természetes akadályokat mesterségesen szaporították és növelék. Gondjok volt, hogy minél kevesebb ösvényen lehessen az országba jutni. Ez ösvényeket lehetőleg járhatatlanokká tették; elzárták, bevágták »gyepű«-vel, vagyis akadályokkal, melyeket árok, ledöntött fa, kötörasz képeztek. Csak itt-ott hagytak fönn egy nagyobb bejáratot, »kaput«, vagy a szlávok nyelven »branát« s ezekre kirendelt »örök« folytonosan vigyáztak. A Fertő délnyugoti részén, a római Scarbantia — Soprony — irányában, a Hanság és Rába közt: a mai Kapuvár és Babóth táján volt egy ilyen kapu; tovább éjszakeletre a Sár vagy Lajtha irányában, Mosonyon túl volt a második. Éjszakon, a Duna balpartján pedig, Trencséntől nyugotra a »brana« a mai hrozinkai szoros volt, a melyen keresztül vezetett az út a régi Morvaországból, Nyitrán át, le Barsba, a Dunáig és onnan tovább az ország belsejébe.

A magyarok nem ok nélkül gondoltak a védelemre; volt már mit védeniök az új hazában, több mint volt Lebediában vagy Etelközben. Az ötven-hatvan év, mely alatt a szomszéd tartományokat rabolták, otthon sem múlt el nyomtalanúl. A nomád élet természetszerűen mind szűkebb korlátra szorult. A terület, melyet az ország fölosztásánál az egyes törzsek, nemek, ágak kaptak, többé osztály alá nem került; habár a nemek, ágak — vagy a minek nevezzük — keretén belül, volt bizonyosan időnként ilyen osztály, mint a kirgizeknél »e legconservatívabb török népnél« még mai napig, kulcsúl kinek-kinek marha-állománya szolgálván. Vándorlás tehát, nagyobb területekre, megszűnt. Az emberek kisebb területre szoktak, kisebb területből voltak kénytelenek szükségleteiket kielégíteni. A népességnek, legalább a magyarnak, valami nagy szaporodását ugyan nem tehetjük föl a sok háború miatt, melyek a nemzet virágát foglalkoztatták és emésztették: de gyarapodott ingó vagyona, marhája, melyet, minél számosabb lett, annál nehezebbé vált a legprimitívabb legeltetéssel eltartani. A földművelést már Lebediában ismerte, ha nem is üzte maga a magyar; a *búza, árpa, sarló, arat, örl* szavakat még a törököktől kölcsönözte. Az új hazában e dolgokról bővebb és töké-

letesebb ismeretet szerzett s a *gabona, rozs, kalász, szalma, iga, járom, borona, gereben, asztag, petrencze* szavakat, nyelvünk már a szlávból vette át. S a míg Lebediában még a rabszolga képezé kereskedésének fő tárgyát a byzantinusokkal, most már kezdék fölhasználni az emberi munkaerőt otthon; azt számos, behozott hadi fogolylyal, rabszolgával szaporiták és ha kifelé kereskedtek, bolgárnak, görögnek nem rabszolgát, hanem lovat árultak. A földműveléssel mindinkább terjedt az állandó megtelepedés. A kinek szántóföldje van, ha nem is műveli maga, nem örömet távozik el birtokából. Igyekszik közelében maradni. Sátorfáját ritkán szedi föl; majd kénytelen lesz, hogy állandó helyén, minden viszontagsággal daczolhasson állandóbb lakhelyről gondoskodni. Épületek készültek, sárgunyhók, nádfélék, a hol fa volt, faházak, melyeket szét lehetett szedni és ismét föl lehetett állítani; eleve a lehető legprimitív módon, mintájára a szlávok kalibáinak, kiknek nyelvéből vette nyelvünk majdnem az épület minden részének nevét, kezdve az *eszterhajtól* a *pinczéig*, vette a *pítvart* ép úgy mint az *oszlopot*, az *ajtót*, *konyhát* ép úgy mint a *grádicsot*. Köves vidéken — nagy uraknál — itt-ott talán már volt köépület is, de az is mind olyan, hogy a földművelő vagy földét műveltető magyar is, ki-ki kívánczozott belőlök és kedvező idővel, kedvező alkalommal ismét elő-elő vette és használta régi sátorát. A magyar szállás, ülés, ritkán érdemelte meg a falu nevet; nem is igen adták meg neki. Ha nem szállottak valamely régi szláv telepítésbe, vagy telep mellé, melynek már megvolt a maga szláv neve, rendesen egyes ember nevét ruházták tanyájukra, mintegy mutatva — jellemzően — hogy a megszálló a fő, a hely, a szállás csak esetleges pihenője s a falu, később város nem képezi azt a magasabb állandó egységet, a melynek az egyes lakosok csak egyes, alkotó elemei. Torda, Doboka, Szathmár, Szabolcs, Szolnok, Békés, Bars és kicsinyítője Borsod, Győr, Várad, sőt még ilyen is, mint Mosony, Pozsony tulajdonnevek és még mai nap is, magyar vidékeken, a magyar helynevek legnagyobb része, tulajdonnév pusztán, minden más hozzátétel nélkül.

Nagy urakat említettem, nem ok nélkül. Az ingatlan birtok ugyan nem volt egyesek tulajdona, de ingóságra nézve — idő folytával, kivált a hadjáratok következtében — kellett egyetlenségnek, kellett szegényebb és gazdagabbnak keletkezni.

A ki vezér volt a kalandokon, vagy szerencsésebb és ügyesebb a többinél, több fegyvert, ékszeret, marhát, rabszolgát hozott haza, több jószágot — mi a köznép nyelvén máig is marhát jelent — több arany, ezüst «marhát» — mi századokon keresztül volt jelzője az ingó-bingó jószágnak — bírt; a nem, ágosztályban több földet vehetett igénybe, többet is volt képes műveltetni; míg szegényebb embernek csak értéktelen teher lehetett a föld, a melynek hasznát, nem tudván művelni vagy értékesíteni, nem vehette. Az ész, erő és szerencsének, s az abból folyó nagyobb birtoknak tehát egy új aristocratiája keletkezett, mely bizonyára nem mindig volt azonos a régebben tekintélyesebb elemekkel s e körülmény kétségkívül szintén hozzá járult, hogy a törzsek vagy székek kebelében az úgylaza kapcsolat, melyet régebben is csak a törzs vagy székfő névleges hatalma tartott össze, még inkább és folytonosan gyöngüljön, úgy, hogy a míg a nemi, ági, kötelék még fönmaradt és hatást gyakorolt a birtoklásban, a bíraskodásban: a nagyobb törzsi kötelék a mai hazában töltött első század alatt, teljesen fölbomlott, kivéven Erdélyt, melyet az egyik törzs külön magának foglalt el és ott szorosán egymás mellett, meglehetősen elszigetelten a többi-től, a régi szervezetet, úgy a hogy, egy századnál tovább fentartotta.

A mennyire hanyatlott a törzsfők tekintélye és így a hatalom, mely a régi időben legalább a nemzet egy töredékére képes lehetett közvetlen befolyást gyakorolni, és azt valamely általánosabb actióra birni: szintannyira árnyékká vált az első vajda közös hatalma is, mihelyt czíme és rangja gyöngébb emberre szállott át.

Örökös czím és rang volt: de csak annyi hatalommal, és befolyással, melyet tulajdonosa magának szerezni tudott. Árpád hét évig élte még túl a honfoglalás befejezését. Alkotásából tudjuk — mely egységes vezérlet nélkül nem létesülhetett volna soha — hogy vezér és úr tudott lenni. Nem tudta ezt két utódja: Zsolt és Vál, kiknek létezését a külföld abban az időben, midőn az Ennstól az Atlanti oceánig, és az éjszaki tenger-től a messinai szorosig tele volt Európa a magyarok nevével, észre sem vette. Zsoltnak fia, Taksony, járt hadak élén: de a nagy nemzeti hadseregnek, mely Augsburg alatt oda veszett, nem ő volt a fővezére.

Hatvan-hetven év alatt tehát mind az, mi Etelközben

a magyar nemzetet erős kézben félelmetes aggressiv hatalommá tehetette: a hét, könnyen mozgó, nomád törzs, mindannyi hadsereg, vezérek alatt, kikben bízott, és a kik ismerték; mindannyi élén egy közösen elismert vezér, ha nem fejedelem, — az új hazában megszűnt. A magyar állandó lakhelyű, földet művelő, defensívát igénylő, és defensívára szoruló néppé változott, mely ugyan bátor es hadra termett volt még, mint öregapái, de már csak emléekben élt a «hét magyar», kiknek szavára hét sereg pattant a lóra, és egy Árpád sem állott többé élén — ki hazát szerezzen, vagy — a mint félt volt, hogy most szükséges lesz — az öregapák által szerzett hazát a szomszéd népek támadása ellen meg is tartsa.

Leginkább meg volt még a régi világból — ha szabad e kifejezéssel élnem — a vallás, de ennek összetartó erejéről és hatásáról nem kell valami sokat tartanunk. Mint hason fajta, primitív nomád népek, a magyarok sem bibelődtek valami sokat a túlvilági dolgokkal. Valami kifejtett theológiát hiában keresnénk nálok. Hittek Istenben — a legfőbb lényben, — de mivoltáról nem igen volt valami részletesebb fogalmok. Hogy szereti a vitéz embert, — az csak természetes volt, hogy róla föltette; valamint jól esett nekik a hit is, hogy a leölt ellenség szolgálni fog a más világon is annak, ki őt a földön legyilkolta. A vitéz ember mellé — ha meghalt — sírba tették fegyvereit, lovát, kutyáit — mintegy, hogy vele legyen az, mit szeretett: de ha szükséges volt, el is égették a testet, minden különös czeremonia nélkül. Az Isten mellett — ki nem sokat gondolt a világgal, s a kivel ők sem nagyon sokat törődtek — ismertek még kis isteneket, kik közelebb voltak az emberhez, és több befolyást gyakoroltak kisebb-nagyobb bajaira, mint az égnek ura, ki csak néha sújtott valakit nyílával — villámával. A fetisizmusnak egy neme volt ez, mint ifjú, pusztai népeknél találni szoktuk, mely az istenségeket bizonyos tárgyakban keresi, és bizonyos tárgyakban tiszteli. Úgy látszik, hogy a mi ilyfélét a szláv népeknél találtak, azt örömet és készséggel elfogadták. Kövek — szláv szóval bálványok — patakok, források mellett és ligetekben áldoztak, mintegy — a görög mythologiai nevekkél élve, — a nymphák, a dryadok és oreadoknak. E homályos, laza eszmék és babonák a nemzeti élet tekintetéből társadalmilag annyiban voltak fontosak, hogy támogattak bizonyos erkölcsi elveket, szokásokat, melyek a

társadalmi szerkezettel a legbensőbb kapcsolatban voltak. Ezeket az elveket is lassanként fenyegetni kezdte egy új vallás: a keresztyénség. Keresztyén térítő már megfordult köztök Lebediában. Később, külföldi hadjárataikban, még több alkalmok volt megismerni a keresztyénséget, és többen — nem épen mindig az utolsók közül — meg is keresztelkedtek. Nagyobb elterjedést azonban az új hit csak a számos fogoly által nyert, kik a világ minden részéről összehurczolva, rabságukban megtarták és gyakorolták azt, — mi talán még egyetlen vígasztalásokul maradt — vallásukat. Takán itt-ott propagandát is csináltak: egészen véve azonban a magyarok idegenkedtek, sőt bizonyos ellenséges indulatot tanúsítottak a vallás iránt, mely, mint a szeretet és béke vallása, homlok-egyenest ellenkezett majdnem mindennel, mit szeretni, becsülni megtanultak. Egy volt azonban, mi a magyarban jobban illett a keresztyénséghez, mint sok más népnél, mely a keresztvizet már magára vette, és névleg legalább már keresztyén volt: a családi élet tisztasága. A cseheket már Methodius térítette meg, mielőtt a magyarok az új hazába léptek: és még mindig divott náluk a többnejűség. A magyaroknál erre példa nincs. Megelégedtek egy nővel, melyet úgy ragadtak el, vagy vettek, de azután a magok módja szerint megbecsültek. A férj megölte a nőt, ki megszegte a hűséget; az özvegynek, ki magtalanul maradt vissza, férjhez kellett menni a legközelebbi rokonhoz, mint a kirgizeknél. Megtörtént, gyakran, hogy a férj kényére hagyott rabszolgálok közül szeretőt választott magának: de nincs példa, hogy feleségén könnyen túl adhatott volna, ellenkezőleg azonban van, hogy a férj szökött meg felesége elől, jeléül annak, hogy a magyar asszony azon kiváltságos helyzetet, melylyel mindenha birt történetünkben, szépsége, és egyéb erényei mellett annak a tulajdonságnak is köszönhetette, hogy mindig az tudott lenni, mit kardos asszonynak szoktunk nevezni.

PAULER GYULA.

ELTÓTOSODÁS ÉS MAGYAROSODÁS HONT- MEGYÉBEN.*)

Tizenkét évvel ezelőtt Hontmegyének jajkiáltása járta be az országot: e megye magyarsága állítólag hanyatlik; egész falvak, melyekről kimutatható, hogy egy vagy két század, de még néhány évtized előtt is, magyar ajkúak voltak, nemzeti-ségi jellemökből kivetkőződnek és eltótosodnak, oly községek pedig, melyek rövid idővel ezelőtt ugyan tótajkúak, de hazafias érzelműek valának, azóta államellenes panszláv jelleget öltöttek.

A távolabb állókra és így a nemzet nagy többségére, valóságos rémhír volt az az állítás, hogy a magyar kormány alatt a felföldön egyáltalában eltótosodások történnek és különösen, hogy ezek az ország oly csöndesnek látszó vidékén, a Verbőcziek, Koháryak, Balassák, Szondyak, Ipolyiak szülőmegyében lehetségesek legyenek. Az ilyen elidegenülések, melyeknek, ha a Felvidék más részeiben is ismétlődnének, országszerte legkomolyabb aggodalmat kellene szülniök, méltán vonhatták magokra a közfigyelmet. Így ébredt e sorok írójában is az érdeklődés e különben előtte tökéletesen idegen megye nemzeti-ségi állapotai iránt. Azon idő óta folytonosan figyelemmel kísérem tehát Hontmegyének nemzeti-ségi viszonyait és különösen a nemzeti-ségi határterületen lefolyó változásokat, melyek felől nemcsak a statisztika nyújtotta adatok, hanem levelezések és a vidék ismételt meglátogatása útján is igyekszem folytonos értesítést szerezni. Az egybegyűjtött értesítéseket egy törzs-

*) Fölolvastatott 1892 szeptember 6-án, a Felvidéki Közművelődési Egyesület löcsei közgyűlésén.

könyvben gyűjtöm össze, melyben minden egyes községnek külön lap van föntartva. A mit ez adatgyűjtés megkezdésekor megtudtam, azt kiadtam egy tíz évvel ezelőtt közzétett tanulmányban.*) Időközben azonban lefolyt az újabb 1890-diki népszámlálás, mely a nemzetiségi állapotok legújabb változásait hozza köztudomásra. Így tehát alkalmasnak látszott Hontmegyének nemzetiségi viszonyait újra földolgozni.

Munkámnak dióhéjban foglalt eredménye az, hogy Hontmegye déli részein az ott létezett tót nyelvszigetek a környező magyarságtól lassankint fölszívatra, hogy azonban éjszaki feleben a tótság nemcsak változatlanul tartja magát, hanem úgy a németiség, mint a magyarság rovására még hódított is, éjszokról délfelé lassan előrenyomult, két évszázad alatt számos magyar községet szorítván ki az útjában. A legutóbbi időben ugyan a magyarság itt is erősül. Terjeszkedése azonban még távol sem mehet hódítás számban, hanem csak is az elveszett területek kis részének lassú visszamagyarosodását jelenti.

Mielőtt ez állítás részletes bizonyításába bocsátkoznám, czélszerű lesz, ha magunknak előbb némi általános tájékozást szerzünk a nemzetiségek elhelyezkedése és számereje felől.

Azon tót nemzetiségi öv, mely hazánk magyarságát éjszak felé körülveszi és a mely a nagy éjszakszláv népcsoportnak reánk nézve oly fontos déli nyúlványát képezi, legszelesebb Nyitra-, Bars- és Nógrádmegyében. Zemplénmegyében ez öv még csak mintegy nyolcz mértföld széles, de Nógrádban melyebben délfelé ereszkedvén, már 12 mértföldnyi szélességgel bír, és ép oly hatalmas Hontmegye két végpontjánál, Palojtánál és Kereskénynel is. A hontmegyei tótság tehát igen erős hátvidékre támaszkodik. A magyar és a tót nemzetiség határvidéke a megye közepe táján találkozik. A nemzetiségi határvonal a három Palojtától és Pribéltől, néhány mérfölddel Ipolyság fölött, Kereskényig terjed, emitt a Majláth, amott a Laszkáry család ősi kastélyától jelezve.

A nemzetiségek számerejét a következő statisztikai adatok világítják meg:

Hontmegyének 187 községét jelenleg 123,000 ember

*) Körösi: *Adalékok Hontmegye nemzetiségi monographiájához.* Buda-Pest, 1883.

lakja, tehát 7000-rel több, mint a tíz évvel ezelőtt tartott népszámlálás idejében. A lakosság három nemzetiséghez tartozik, úgymint a magyar-, tót- és némethez; német község azonban jelenleg már csak három van és pedig mind egymás mellett a megye déli részén, t. i. Nagy-Maros, Börzsöny és Zebegény; a megye északi részén létezett német lakosság az idő folyamában egészen eltótosodott, így Szent-Antal, Bát (Frauenmarkt), Sztinnya-Steffultó (előbb Steffelsdorf), a török időkben végkép elpusztult és később selmeczvidéki tótoktól újra benépesített Szébelléb (Siebenbrod, mely tót faluban a család és dülönevek tiszta németek), Németi, melynek német eredetét már a neve is mutatja. Az eredetileg szászoklakta Selmecz szintén egészen eltótosodott vala, most azonban örvendetes magyarosodásnak indul.

A két főnemzetiség közt e század első harmadában a tót volt fölényben, 59,000 tót mellett csak 45,000 magyar létezvén a megyében (Fényes 1837). Jelenleg a magyaré a többség, 58,200 magyarral csak 56,500 tót állván szemben. Az utolsó népszámlálás szerint legerősebb a magyarság az ipolysági és a szobi járásban (82 és 74%), leggyöngébb Korpona szabad királyi városban (5 $\frac{1}{2}$ %) és a korponai járásban, mely utóbbiban, 3% létszámával, egészen eltörpül. *) Az utolsó tíz év alatt a magyarság 3 $\frac{1}{2}$ %-kal erősbült, míg a tótság 2 $\frac{1}{2}$ %, a németiség 1%-kal fogyott.

Nagy tévedés volna azonban, ha a magyarság számbeli szaporodását annak térbeli terjedésével, eredeti határvonalának kiterjesztésével vélnők azonosíthatni. A magyar elem túlsúlyra vergődését nem a tótság területén való hódítás, hanem első sorban a magyar vidékek nagyobb szaporodása, valamint a magyar területen elszórtan létezett számos tót sziget folszívása, második sorban az utolsó kétszáz évben eltótosodott területek részbeni visszamagyarosodása okozta.

*) Íme a nemzetiségeknek az utolsó félszázadra vonatkozó népszámjai:

	magyar	tót	német
1847. (Fényes) --- --- --- --- ---	45,238	59,068	8125
1850. népszámlálás (Palugyai) --- ---	41,972	52,596	6238
1852. " " --- --- ---	47,960	52,425	4569
1880. " (csecsemőt nem számítva)	49,170	54,484	7952
1890. " (csecsemőkkel együtt) ---	58,155	56,529	7602

Mielőtt átmennék azon állapotok jelzésére, melyek az általam jobban tanulmányozott magyar-tót határszél községeiben uralkodnak, foglalkozzunk előbb a nagyobb községek nemzetiségi állapotával.

I.

SELMECZ SZ. K. VÁROS ÉS A NAGYOBB KÖZSÉGEK.

A megye legnagyobb községe Selmecz, sz. k. város, 15,280 lakóval, a megye éjszaki határán; ugyanott találjuk Korponát és Bakabányát is; a megye közepén fekszik Ipolyság, a megye székhelye, míg annak déli részében Nagy-Maros, Szob és Börzsöny tűnik föl. E hét nagyobb község közt csak egyet találunk, mely tiszta magyar, tudniillik Ipolyság; erősen magyar-nak kell továbbá már most elismernünk az utolsó években meglepően magyarosodó Szobot is; a többi említett község kizárólag vagy túlnyomólag tót. Menjünk végig ezek mindegyikén.

Selmecz híres, hajdanában egészen német, bányaváros a két évszázad alatt egészen eltótosodott vala. A múlt század vége felé lakosságában ismét szaporodott ugyan a német elem, mindazonáltal erősen tót város gyanánt tartotta magát egészen a legutóbbi időkg, a midőn a magyarság ébredését és terjedését is érezhetni. Tíz évvel ezelőtt csak 1500 magyar találtatott Selmecezen, most már 2500, tehát a lakosságnak mégis hatod része. Ocsovszky polgármester buzgóságának köszönhető, hogy a városi jegyzőkönyvek már 1872 óta magyarul vezetettek és hogy az elemi iskola két alsó osztályában az előadás nyelve tót-magyar, a III. osztálytól fogva tisztán magyar. Selmecz magyarosodása körül fontos tényező az ottani híres bányászati és erdészeti akadémia, valamint a két gymnasium, mely tanintézetekben a tannyelv a magyar. Selmecz társadalmi élete így napról-napra szemlátomást magyarosodik. Így például számos egyleteinek belélete egytől-egyig magyar. Lehetne állítani, hogy e város nemsokára a magyar kultúra egyik legejszakibb véghelye gyanánt fog szerepelni.*) A Felvidéki Köz-

*) Az előbbi iratomban fölvetett azon kérdés, vajon igaz-e, hogy Selmecezen a zárdai iskola nem magyar szellemben vezetettnek, téves értesülésből kiindulónak bizonyult.

művelődési Egyesületnek Selmeczen külön választmánya van, mely a Selmech-Steffultón, Hodrusbányán és Bélabányán létező ovódákat részben alapítja, részben segízi.

Korponán, Bakabányán és Báton a magyarság, fájdalom, elalvóban van. Korpona, mely két évszázaddal ezelőtt a környékbeli nemességnek egyik főfészke vala, és melynek tanácsa is ez időben túlnyomólag nemesekből állott, azóta erős eltótosodásnak indult. A szereplő egyének közt itt-ott akad ugyan még magyar érzelmű is, de azért e városban mégis csak gyöngye lehelletét érezni a hazafias szellemnek. Sőt vannak, kik a lakosság nagy tömegét egyenesen szlavophil érzelmek vádjával illetik. A magyar szónak kevés a keletje. Az egyház nyelve a tót, úgyszintén a katolikus, valamint az ágostai elemi iskoláé; a községi felsőbb leány-, valamint az állami elemi népiskolában azonban magyarul adnak elő. Szintúgy az ovódában is, csak-hogy ez mai szervezetében nem sokat ér.

Még rosszabbul áll Bakabánya. E, hajdan szászok telepítette, régebben szabad királyi város, most csupán nagyközség, a török uralom alatt erősen pusztult. (1664-ben a törökök több száz férfit és nőt rabságra hurczoltak el). Az ezután a szomszéd falvakból bevándorló tótok a várost eltótosíták; de a családok közt ma is sok a német nevű. Ma Bakabánya a panszláv törekvések egyik főfészke, a hol ez úgy úgy a katolikusoknál mint a lutheránusoknál, úgy a kereskedőknél mint a honoratio-roknál, szóval a lakosság minden osztályában, buzgó és kitartó apostolokra tett szert. Itt a szláv érület oly biztosnak és otthonosnak érzi magát, hogy azt nem is takargatják. Egy magyar állam eszméjét mosolylyal, ez államnak közegeit kicsinyléssel és ellenszenvvel fogadják. Ha már el nem törölhetik az odaállított állami népiskolát, legalább minden kitelő módon izgatnak annak látogatása ellen; másrészt meg úgy vagyok értesülve, hogy egy szláv gymnasium föllállítása érdekében pénzt gyűjtenek, a megye éjszaki részen fekvő lutheranus — és fájdalom nagyobbrészt egyúttal szláv érzelmű — hitközségeket e célra egyenesen megadóztatván.

A megye éjszaki részében fekszik még Bát iparos községe is, mely hajdan német (Frauenmarkt) és szabad királyi város vala, a múlt században még tót-magyar-németnek van említve, a folyó század közepe óta azonban egészen tót. A szellem azonban jó. A férfiak túlnyomó része még ért magyarul.

Börzsöny volt mezőváros, régi szász telep, mely azonban, különösen katolikus részében, nagy hajlamot mutat a magyarosodásra, a mi tagadhatatlanul Felbermayer János plébánosnak tudandó be nagy érdemül. Börzsönynek katolikus iskolája már inkább magyar; az ágostai vallású lakosság azonban, hogy többet ne mondjak, még folyton idegenkedik a magyar nyelvtől. Kolpaszky ág. lelkészről azonban tudva van, hogy az 1848-dik évben férfias és hazafias magatartást tanúsított.

Szob még néhány évtizeddel ezelőtt túlnyomóan tót közösség vala. Itt azonban különösen Luczenbacher Pál felsőházi tag és Poliakovits Ignác ottani plébános működésének köszönhető azon meglepő és párját ritkító esemény, hogy e tót közösség 20—30 év lefolyása alatt alaposan megmagyarosodott. Mindkettőjüknek hazafias lelkesedése, melyet Luczenbacher Pál azonfölül nemes bőkezűséggel is tetéz, oda vitte a dolgot, hogy ma Szob tökéletesen magyar helység benyomását teszi. A magyarság tíz év alatt 800 főről 1500-ra szaporodván, ma a lakosságnak $\frac{3}{4}$ részét képezi; azonban bátran állíthatni, hogy nincs Szobon ember, ki magyarul nem beszélne; *) az utcákon magyar szónál egyebet alig hallani. Az iskola természetesen egészen magyar, az egyházban pedig a nemrég még kivételt képezett magyar szónoklat most már a túlnyomó. A magyarosodás még azon külsőségben is kifejezésre jut, hogy egyes tót családok neveiket megmagyarosítják, és hogy a fiatal emberek bajszot eresztenek. Emlékezetre méltó különben azon tény, hogy Szob régebben tökéletesen magyar és református falu volt. 1763-ban azonban az esztergomi káptalan, mint uraság, jobbjait azon kényszerválasztás elé állítá, hogy vagy katolikus hitre térjenek vagy pedig kivándoroljanak; a református lakók az utóbbit választották és az alföldre vándoroltak ki, mire a káptalan Szebelebből tót gyarmatosokat telepített he-

*) Hogy a magyar szó mily mértékben van valamely faluban elterjedve, arról csak sejtelmünk lehet, mivel a népszámlálásnak ezen eredményét a hivatalos kiadások csak törvényhatóságokként közlik. Az országos statisztikai hivatal rendkívüli szolgálatot tenne a köztügnek, ha ez adatot — épen úgy mint a nemzetiségre és a hitfelekezetre vonatkozót — községről községre mutatná ki. Úgy tudom, hogy a felvidéki közművelődési egyesület ily értelemben beadványt is nyújtott be a kereskedelmi miniszter úrhoz.

lyökbe. Ez nemzetiségi szempontból kétségkívül nagy hiba volt; de ki is törődött akkor nemzetiségi politikával! A meny-nyiben azonban az így eltótosodott Szob jelenleg a katolikus egyház segélyével hódíttatik megint vissza a magyarságnak, e hiba ezzel ismét jóvá lesz téve.

Nagy-Maros eredettől fogva magyar falu vala, mely 1324-ben szabad királyi várossá lett. Református lakói a XVII. században szintén kénytelenek voltak ez érseki uradalomból távozni, mire aztán németországi svábokat és mainziaikat telepítettek ide. E vállalkozó, de egyúttal kicsit makacsfejú svábok lakta községnek magyarosodása mégsem halad oly gyorsasággal, mint ezt az egy évtized előtt összegyűjtött adatok után reméltem volna. A magyarság Nagy-Maroson ez idő alatt alig hódított, mi annál meglepőbb, mivel ott nemcsak a tanítók buzgók és jó érzelműek, hanem mivel Maros egyúttal Turánszky esperesnek székhelye, a ki e fontos állásában sokat tehetne a község magyarosítása érdekében.

II.

A FALVAKBAN VÉGBEMENT ELMAGYAROSODÁS ÉS ELTÓTOSODÁS.

Ezek vizsgálatánál a jelenlegi nemzetiségi határvonal mentében fogunk haladni, tehát Ipolyság fölött körülbelül közepe táján szeljük át a megyét.

Lépünk be Hontmegyébe a nógrádi határról és vizsgáljuk földrajzi sorrend szerint, mit tapasztalunk az egyes községekben.

A Balassa-Gyarmat és Ipolyság közti vidék.

Az első közseget, Szelestényt, megmagyarosodott tótok lakják. E falucska csak 30 évvel ezelőtt még magyarral elegyes tót vala; ma 139 lakója közt 136 magyar ajkú.

A B.-Gyarmatról Korponára vezető országútról éjszакnak fordulva és Harasztit oldalt hagyva, Apátin, Bátorfalván és Nénjen át Csábra érünk, a csalómiai járás főszolgabírájának székhelyére. Útunk mindenütt magyar falvakon vezet keresztül, de a lakók részben új magyarok.

Így Haraszti (Chrastincez), eredetileg tót telep, a hatvanas években azonban már lakosságának fele — tudniillik katolikus — részében magyar vala, míg ágostai hitű fele tót maradt. Ma $\frac{4}{5}$ részében magyar. Apáti a század elején tóttal elegyes magyarnak említették, a legutóbbi népszámlálásban azonban 103 lakó között már 96 magyar találtatott. Bátorfalu is már régebben magyarosodik; $\frac{1}{3}$ rész lutheránus lakossága azonban még ma is tótos jelleget ad a falunak. A gyermekek különben már mind beszélnek magyarul, a mi különösen az ott működő állami iskolának tulajdonítandó. Csáb szintén még egészen magyar. Azonban a Laszkáryék néhány puskalövésnnyivel följebb fekvő ősi fészkeben, Pribélben (most Fehérkút), és a vele összeépített Prikleken (most Bereklak) — mellesleg említve Csaplovics geographus szülőhelye — mintha el volna vágva a magyar szó. Itt 1848-ban félig szláv, félig kommunistikus lázadás tört ki. Midőn a magyar nemesség a világtörténelemben ritkán álló áldozatkészséggel egy tollvonással eltörle a jobbágy-ságot, lelketlen izgatók azzal vadíták el Pribél tót népét, hogy tulajdonképen övek az egész föld és hogy az urak ezt a paraszt nép előtt titkolják. Midőn aztán a felbőszített nép halálfővel díszített fekete zászlókkal járta be a falvakat, a Laszkáryék kastélyára fegyvert is sütöttek el. Az izgatók Kral és Rotaridesz néptanítók valának, kik ez események után a magyar kormány által Buda-Pestre is vitettek. Hozzájuk csatlakozott pedig a Laszkáry család tulajdon tanítója, Pauliny Tóth Vilmos, kinek szlavophil érzelmeit azóta tágabb körben is megismerhették, míg Rotaridesz ma tanító a hontmegyei Drénóban. A pribéliek azóta megszelidültek ugyan; midőn azonban, ha magyar nyelvről van szó, azzal szoktak válaszolni: «minek tanuljunk magyarul, mikor a tótság Pribélen kezdődik és tart a világ végéig» — már ebből is látható, hogy a pánszláv gondolkozás mily erős gyökeret verhetett a tótság e legdélibb nyúlványában is.

A Kürtös szomszédos völgyében fekszik Zahora (Erdőmeg) és a három Palojsa. Zahora a múlt században egészen tót falu vala; ma — részben az ottani állami iskola befolyása alatt — már egy harmad részben magyar. Nem lehetetlen, hogy Palojsa régebben magyarabb jellegű vala. A füleki basa az egész vidék falvaival magyarul levelezett; a XVII. században Vásáros-Palojsa volt a neve, mint ez az egyháznak 1670-ből szár-

mazó harang-feliratából kivehető. Ma azonban a három Palotta, daczára annak, hogy minden közlekedési útja a magyar B.-Gyarmat felé vezet, hogy bennök hazafias papok (Lauzsik plébános és Szabó előbb Schneider evangélikus lelkész) működnek és daczára jóindulatú és magyarosítólag ható tanítóinak, még mindig oly tót, mint akár száz évvel ezelőtt.

A szomszédos magyar jellegű, de még mindig tótos Dacsó-Keszi (Keszihócz), mely már az 1242. év, azaz IV. Béla király ideje óta napjainkig a Dacsó család birtokában van, eredetileg ősmagyar lakossággal birt, mely azonban az idő folyamában érezhetőleg gyöngült. (Dacsó Pál képviselőnek két évvel ezelőtt bekövetkezett halálával e régi jó magyar család férfiága kihalt.) A népszámlálási eredmények szerint Dacsó-Keszi most ismét erősen magyarnak volna ugyan tekintendő; a mint azonban engem legjobb forrásból értesítenek, a magyarság nem áll oly nagyon biztos alapon, és az emberek, bár az utcán magyarul szoktak beszélni, a családban szívesen használják a tót nyelvet.

Innét nem messze esik Csal, melynek szorgalmas tót népe faluja hegyes vidékén nevezetes cseresznye-művelést tudott teremteni. Buda-Pestnek legjobb cseresznyéje Csálról kerül oda. A folyó évben a bécsi kereskedők is fölfedezték e termési piacot és erősen fölvervén a gyümölcs árát, több mint 10,000 forinttal adóztak a csali tótok szorgalmának. A vagyonos falu $\frac{9}{10}$ részben tót, azonban lakói jó érzelműek, a mi különösen Lőrincsek evangélikus lelkésznek — leányai nem is tudnak más mint magyar nyelven beszélni! — és tanítójának (Plachy), valamint a Koháry-uradalom befolyásának köszönhető.

Visszatérve a B.-Gyarmat-Ipolysági országuóra, annak közelében találjuk a kis Újfalut, mely az utolsó években tökéletesen elmagyarosodott, továbbá Leszenyét, báró Majtényi volt főispán székhelyét. Ezen, eredetileg felvidéki tót telepen — különösen a nevezett uraság buzdítása következtében — erős magyarosodás észlelhető. A lakosság $\frac{3}{4}$ részét tevő katolikusok ma mind jó magyarok, az $\frac{1}{4}$ részt tevő lutheránusok azonban még mindig tótok. Minthogy pedig 25 évvel ezelőtt a nemzetiségek számaránya ugyanaz volt, valóban csodálkoznunk kell azon szívósságon, melylyel ily gyöngye kisebbség a magyarosodásnak ellent tud állani.

A dombokon át hívogatólag int a Kis-Csalomiai evan-

gelikus templom fényes tornya. Szomszédságában fekszik a katolikus Nagy-Csalomia. Ez utóbbi régebben tót volt, jelenleg azonban egészen magyar: mindössze csak még három paraszt család van a faluban, mely tótul beszél. Kis-Csalomia ellenben, hová két évszázaddal ezelőtt tótokat telepítettek, még mindig tót. Valamint tíz évvel ezelőtt, úgy ma is 60%-ot tesz tót lakossága. Azon tény, hogy e tiszta magyar vidéken letelepedett tótok évszázadok alatt sem tudtak megmagyarosodni, több tekintetben gondolni valót nyújt. A dolog annál föltűnőbb, mivel az odavaló evangélikus lelkészt, Seffarovszkyt, szerzetesét tiszta jó hazafi gyanánt dicsérik, a ki az iskolában — Pauló buzgó tanító által is támogatva — a magyar szót terjeszti, az egyházába már régebben bevitte a magyar éneket, sőt a magyarosodás érdekében magyar énekeskönyveket is osztott ki hívei közt. Egyik másik fiókja tényleg meg is magyarosodott, így például Ipoly-Vecze. Igaz, hogy Kis-Csalomia állítólag huszita cseh telep,*) így tehát a 40%-nyi magyarság létezése is magyarosodás számba megy.

A nemzetiségi határvonal mentén tovább haladva, a tiszta magyar Nyéken át a hegy magasán fekvő és rossz, gyakran járhatatlan útja mellett nagyon is elhagyott Hrussóba erünk. Nyéken áthaladva, vegyünk sebtében tudomást arról, hogy Koháry herczeg e század elején Gömörből tótokat telepített ide, hogy ezek azonban azóta mind megmagyarosodtak. A Bielik, Belák, Hruskó, Hrucska, Refka, Kamka, Knapik-féle nevet viselő parasztokban örömünkre jó magyar emberekre akadunk. Hrussón (most Magas-Majthény) egészen másként áll a dolog. Itt ismét egy csapással véget ér a magyar világ. Az előbbi katolikus pap, Bognár Gáspár, tíz évvel ezelőtt erélylyel, mondhatni erőszakkal, fogott a falu magyarosításához; a magyarul nem értő népnek éveken át csak magyarul szónokolt. A mostani pap, Pól János, azon helyes nézeten van, hogy Isten igéjét idegen nyelven hirdetni nem lehet. Hogy azonban az elődje által megtört utat egészen elhagyta és működése óta talán meg sem kísérlé a megkezdett műnek akár

*) Más értesítés szerint «Kóvárszeg» név alatt pusztá lett volna, míg 1694-ben Lenkey Sándor ide telepedett, kit később a Luhy, Rajcsányi, Zmeskall családok követtek.

szerényebb mértékben is való folytatását, ez a falu magyarosodásának előnyére semmi esetre nem szolgálhatott.*)

A Korpona és a Selmecz völgye.

A megye központját elfoglaló ipolysági járásnak éjszak felé húzódó két völgyében addig, míg a síkságon maradunk, magyar falvakat érintünk; de amint az első dombok föltűnnek, azonnal eltűnik a magyar szó és kezdődik a tótság, mely aztán a hogy a hegyek magasbodnak, úgy nő számban és erőben is. Így a Korpona völgyében Paláston túl, a Selmecz völgyében Egegen túl megszűnik a magyar szó. Különben mindkét falu eredetileg tót vala, és Paláston egyes dülők neve még jelenleg is ilyen nyelvű. Az Egeg alatti magyar Horváti, melyet eredetileg Morva- és Lengyelországból telepítettnek tartanak, három nemzedékkel ezelőtt még egészen tótajkú volt, de már 20 évvel ezelőtt itt csakis néhány öreg ember és az asszonyok beszéltek tótul.

A selmeczi völgy e részének elidegenítése jó részt Terény eltótosodására vezetendő vissza. Alsó- és Felső-Terény**) három nemzedékkel ezelőtt még magyar volt, jelenleg pedig kilencz tizedrészben tót! A dülők nevei még ma is nagyobb-részt magyarok; így Felső-Terényen: Agghegy, Kis-Körtvélyes, Feketeterke, Szemespatak, Sikeres, Osztás, Felholdi, Hosszúka; Alsó-Terényen is: Rigómáj, Zúgó. Felső-Terény parasztcsaládjai közt sok tiszta magyar nevet találtam, mint pld. Hajnal, Mécs, Horváth, Hegedűs, Antal, Magyar stb. Ezek szerint komolyan vehetjük azon hagyományt, hogy itt régebben magyar nép lakott, és hogy e század elején az egyházi ügyeket még magya-

*) Az utolsó két népszámlálás Hrussón a magyarságnak érezhető fogyását jelezne. A helyszínén úgy értesültem, hogy ezen hanyatlás csak látszólagos, a mennyiben az előbbi népszámlálásnál a pap túlbuzgalomból mindazokat magyaroknak írta be, a kik a magyar nyelvet csak kissé is beszélték. A község részéről hasonló felvilágosítás ment az ez iránt szintén tudakozódó országos statisztikai hivatalhoz.

**) Alsó- és Felső-Terény előbb «Hársas Terény»-nek nevezetett; a falu vénjei emlékeznek azon időre, midőn a jelenlegi puszták helyén hársfák alatt legeltették marháikat. A falu pecsétjében szintén hársfa áll.

rúl vezették. Ma Isten igéjét csakis tót nyelven hirdetik; az iskolában is — bár jegyzőkönyveiben még 1867-ben magyar jegyzeteket találni — a tanítás nyelve már kizárólag tót. Ma Terényen az iskola és egyház tökéletesen szláv és az ágostai templomban már az oltár fölötti felirat is, mintegy hivalkodva hirdeti a szlavizmus győzelmét a magyarság fölött.

A Terény fölött következő Udvarnok, Erdélyi János községi jegyző nézete szerint, hajdan magyar vala. Ugyanezt állítják a még följebb fekvő csinos Teszéről; mindkét falu tiszta tót dülőnevei azonban nem igen kedveznek e föltevésnek. Mint alább látni fogjuk, Százd régebbi eltótosodását ott avval magyarázzák, hogy azt a múlt században Teszéről és Udvarnokról hozott tótokkal népesítették be.

Terénynek szlavizáló hatása kihatott a régebben magyar Gyügy és Mere eltótosodására is. E két falu lutheránus gyermekei Terénynek egészen tót iskolájába járván, ott tót nyelven nőnek föl, míg a katolikus gyermekek az Egegi magyar iskolában magyaroknak tartatnak meg. Gyügy, mely e század elején még túlnyomólag magyar vala, de most két harmad részben tót, a legújabb időben elég jól magyarosodik vissza, míg Mere lassabban. Hofer Márton, merei bérlő, a múlt évben négy jutalmat tűzven ki magyarosító megyebeli tanítók számára, remélhető, hogy majd saját háza környékét is meg fogja magyarosítani.

A Selmecz völgyében a megye éjszaki széle felé haladva, a tatárjárás után százszokkal benépesített Németire érünk, mely azonban a török időben annyira elpusztult, hogy egész utczák üresen álltak, mire aztán tótok által újból népesítettett. Hajdani német voltára ma már csak a neve vall. Szintúgy kivetköztetett németiségéből a Selmecz tőszomszédságában fekvő Szitnya-Stefultó. Tökéletesen tóttá vált azonfölül Szent-Antal is, mely daczára annak, hogy a Koburg hercegi család nyaraló helye, és hogy számos kincstári munkás lakja, a magyarosodásnak különös jelét nem mutatja.

Egeg és Gyügy között egy mellékvölgy torkol a Selmecz völgyébe, melyben a két Marót, Nádas, Szúd, Ősöd, Lissó, legéjszakibb végén pedig Bácsfalu fekszik. E falvak mind tót ajkúak; a leginkább délre fekvő két Marót azonban magyar vala és egy-két nemzedék alatt talán visszamagyarosodik;

Szúdon és Ösödön a magyar nyelv tagadhatatlanul hódít, míg huszita eredetű Lissó és Bács falú, de még Nádas is, tözsgyökeres tót.

Apát-Marót és Egyház-Marót a husziták idejében még magyar vala; (Egyház-Maróton egy dülő még ma is magyar nevet visel: Libapászti). Az utolsó Maróthy egyetlen leányát azonban elvette egy morva főúr — Zmeskall — a ki huszitáival együtt vonúlt be Marótra. A Zmeskall család már réges-régen magyarrá vált és vezető szerepet játszik Hontmegyében; Maróthy falvai azonban tóttá lettek és tótok is maradtak egészen a legújabb időkig, a midőn ismét magyarosodni kezdenek. Visszahódításukra némi remény van. Bizhatunk e tekintetben mostani földesurainak hazafiságában; ezek Bartokovics Ágost kamarás, ki családja hazafias tradícióit itt is érvényre fogja juttatni és Zsemler Imre, kinek hazafisága szintén eléggé ismeretes. Legerősebb támaszt talál azonban az itt beállt visszamagyarosodási folyamat Schulz Samu lutheranus pap lángoló, semmi akadálytól vissza nem rettenő hazafiságában; az apát-maróthi állami iskola fölvirágzása és az egyház-maróti lutheranus iskola magyarsága első sorban ő neki köszönendő, úgyszintén, hogy itt évenként már hat magyar egyházi szónoklat tartatik.

Szúdon és Ösödön — földesura Zsemler, lelkésze Schulz — a magyarság száma csendesesen szaporodik. A szúdi új tanító (Bátyel) 1892 óta kizárólag magyarul tanít. (A magyarságnak az utolsó számlálások közt mutatkozó túlnagy szaporodása különben nem felel meg a valóságnak: úgy vagyok ertesülve, hogy Ösödön az 1881-diki összeírás a tótoknak, Szúdon pedig az 1890-diki a magyaroknak kedvezett túlságosan).

Útunk Nádas felé vezet, Némethy Rezső nagyműveltségű katolikus esperes székhelye felé, kinek faluja azonban — különben huszita telep — évtizedek óta állandóan tótnak maradt meg, míg az alája mint fiók tartozó Dalmad és Szántó legörvendetesebben magyarosodik. Úgy Dalmad valamint Szántó hajdanában magyarajkuak voltak. Dalmadon nem is találni más, mint tiszta magyar hangzású családneveket, így például Falubai, Pomotyi, Dárda, Pásztor, Mészáros, Berkes, Varga, Újlaky, Turay. Meltán fájhat, ily magyar nevű emberrel találkozni és őt tótnak tapasztalni. A dülők nevei is jórészt

tisztán magyarok és azoknak maradtak a tót nyelvben is, így: Nagy-Oszlász, Boronáskút, Kalapa, Paphegy, Hadút, Papnag, Öreghegy. Szintúgy magyar a szántói dülök neve is. A dalmadiak és szántóiak nem is szeretik, ha őket nem magyaroknak tekintik. Talán ezen vérökbe oltott ragaszkodás a hajdani nemzetiséghez okozza, hogy visszamagyarosításuk jobban sikerül mint Nádasé. Dalmadon a magyarság számereje tíz év alatt 16%-ról 27-re emelkedett, Szántón 39-ről 51-re, úgy hogy itt az abszolút többség már a magyaré, a miben Toldi nagybirtokos lelkesedésének, valamint Nedeczky derék tanítónak nagy részök és érdemök van. Szántó képezi különben a nemzetiségi határszél honti szakaszának azon egyetlen pontját, hol az utolsó tíz év alatt a magyarság területe egy község határával nagyobbodott. Lehet, hogy a legközelebbi népszámlálásig Dalmad határát is elfoglalva találjuk, minthogy a magyarosodás ügye itt Sántha Béla és özvegy Heldné, valamint Gizella leánya személyeiben leglelkesebb pártolókra akadt. Nem lehet azonban elhallgatnunk, hogy Dalmad visszamagyarosítása körül komoly akadályt képez a falunak legnagyobb és legújabb birtokosa, a Heiligenkreuzi zárda, mely nemcsak németül viszi ügykezelését, de a gazdaság vezetésére is csakis németül értő barátot küldött ki.

A Búr völgye.

Térjünk mármost a Búr patakra, éjszakra Bát alatt kezdődő és délre az Ipolyig ereszkedő völgyébe.

E völgy felső része tót, alsó része azonban Kálna-Borfőtől Boriig azelőtt vegyes ajkú, ellenben Boritól, Szántón, Magyarádon és Százdán át egészen az Ipolynál fekvő Szetéig tiszta magyar vala. Az utóbbi századok alatt azonban néhány magyar falú eltótosodott, míg másrészt több tót falu megmagyarosodott.

Így Kálna-Borfő a múlt században vegyes lakosságú volt, de 1880-ban már teljesen tótnak találtatott; az utolsó tíz év alatt különben a magyarságnak némi erősödése észlelhető ismét.

Igen változatos és megörökítésre méltó Bori nemzetiségi hányattatása. A református Bori a XVII. században, ép úgy mint Varsány, tisztán közbirtokosok és nagyrészt előkelő nemes család-

dok valamint kiváltságos alsó nemesség tulajdona és tisztán magyar falu volt. Midőn Kőrmendy reform. esperes 1687-ben a gályarabságból haza került, a kis Bori hitta meg lelkészének. Az 1749. évből fönmaradt acta szerint számos tanú igazolja, miszerint itt előbb soha más mint református ember nem lakott. Az evangélikusok üldözése után Bori volt egyike azon hét református gyülekezetnek, mely 1733-ban Hont megyében még fönállt. Később azonban a magyar református elem vegyes házasságok és kivándorlások következtében igen elgyengülvén, a református gyülekezetet már végföloszlás fenyegette. Egy 1797. évbeli ref. egyházi vizsgálat egyebet nyomorúságnál nem talál. A magyar elemnek e forrásból megállapított fogyásával és hanyatlásával összevág, ha a múlt század végéről rendelkezésre álló statisztikai források Borit öszhangzólag tót községnek nevezik. Dülői azonban ez időben is mind megtarták magyar neveiket.*) Századunk negyedik tizedében Bori megint magyar falu gyanánt tűnik föl; 1850-ben még az akkori absolut kormány összeírása is tiszta magyarnak ismeri el, 319 lakó közt 313 magyart és hat zsidót találván. Evvel szemben Bori jelenlegi állapota, mely szerint három negyed részben magyar, esetleg figyelmet érdemlő hanyatlást jelenthetne. A tót elem szaporodása különben csakis a cselédség hullámozásából ered: Bori állandó lakossága magyarnak mondható.

A Búr völgye torkolata fölötti tiszta magyar vidéken még néhány évtizeddel ezelőtt tót sziget létezett, Százd. E falu eredeti lakosai tiszta magyarok voltak; később németeket is telepítettek ide, de a múlt századok sanyarúsága következtében az egész lakosság elszéledt és a hagyomány szerint csak egy férfi és egy nő maradt vissza a faluban. A pusztá telkekre aztán K.-Csalomiáról, Udvarnokról és Teszérrel tótokat telepítettek. Így aztán Százdöt a legújabb időkig tótok lakták, kik azonban az utolsó évtizedekben és különösen az utolsó tíz év alatt elannyira elmagyarosodtak, hogy a falu az 1890-iki népszámlálás alkalmával már kilencz tized részben magyarnak találtatott. Százd gyors magyarosodásán vállvetve közreműködtek Ivánka Zsigmond és gróf Chorinszky földesurak, a most

*) Így a falu egyik részének neve Arnyék, a másiké Mogyorós. Dülőnevek: Nyolcsházhely, Csont-árka, Kényesi irtás (előbb Galambos irtása), Nyitványok, Ereszkedő dülő stb.

már nyugalomba vonúlt deméndi kath. pap, Szilárdy, a lutheránus pap, Schmiedt Lajos és a katolikus meg a lutheránus iskola tanítói, Kris és Gyura. A falusi tanítóknak helylyel-közzel valóban sajnálatraméltó helyzetök jellemzésére legyen ez alkalommal fölemlítve azon tény, hogy a derék katolikus tanító, kinek faluja magyarosítása körül határozott érdemei vannak, évenként alig 200 forint jövedelemre tud szert tenni; evvel tartson fönn aztán nagy családot, iskoláztassa fiát a selmeczi gymnasiumban, és maradjon még lelki ereje buzgó tanításra és magyarosításra.

Az alsó Ipoly völgye.

Szeténél értünk az Ipoly folyó azon kanyarulatához, hol az előbbi, keletről nyugotra tartó, irányát, déli iránynyal cseréli föl, míg aztán Szobnál a Dunába ömlik. A Szete-Szobi szakasz ma tiszta magyar; egyik-másik ősmagyarnak látszó faluja azonban eredetében tót vagy német volt és csakis a legutóbbi időben hasonult át a környező vidék magyarságának befolyása alatt. A feljebb fekvő Vámos-Mikola 1500 lakója közt már csak hét nem-magyart találunk, pedig eredetileg túróczi és nyitrai katolikus vallású németek és tótok népesítették. Tözsgyökeres magyar emberek itt német vagy tót nevet viselnek; a dülök és erdők neve is idegen hangzású. E község magyarosodása a katolikus plébániának 1787-ben történt fölállításával esik össze. (Addig ugyanis Vámos-Mikola Börzsöny fiókja vala). Azon férfiú, ki itt kifejtett csendes hazafias működésével egy egész várossal ajándékozta meg a nemzetet és e tetteért, a világ zajától és elismerésétől visszavonúltan, csakis hazafias érületében találta jutalmát, megérdemli, hogy emléke a nemzet tudatában megörökíttessék. Ez ugyanis Egyházy Ádám, Vámos-Mikola első plébánosa. — Vámos-Mikola magyarosodása kihatott a körülötte fekvő kisebb falvakra is. Így Bél, a múlt század végéről meglevő statisztikai források szerint még tótnak állítja, a húszas évek óta azonban magyarnak tekinthető; Ipoly-Szakállas, mely Korabinszkyknál 1786-ban magyarral elegyes tót falunak neveztetik, ma szintén tiszta magyar.

Az Ipoly a torkolatánál ismét megmagyarosodott tót területet szel át. Így Leléd, mely még Czörnig *Ethnographiájában*, tehát csak negyven évvel ezelőtt tót sziget gyanánt volt említve,

ma tökéletesen magyar; de dülő neveinek (Rikla, Gmuzjana, Misa dolina, Uhlicska, Dona, Bonda), valamint családneveinek egy része még ma is tóthangzású. A szomszédos Bajta is, még az 1822-iki esztergomi sematizmus szerint tót nyelvű, még ma 562 lakó között csak húsz nem-magyar található. — Ipoly-Damásdról, a szerencsétlen Zách Feliczián hajdani lakhelyéről, úgy vagyok értesítve, mintha ott a magyar nyelv erősen hódította; de a népszámlálás 82%-nyi tót lakosságával még mindig egészen tót szigetnek tünteti föl. — Mária-Nostra a XVIII. század óta tót telep. Az 1851-iki összeírás mindössze csak hat magyart talált. Ehhez képest az 1890-iki eredmény, mely szerint Mária-Nostra harmad részében magyar, örvendetes haladásnak tekintendő. Itt a Paulai Sz.-Vincze apáczái által főtartott óvoda és népiskola fejt ki üdvös működést.*)

Hadd emlékezzünk meg e helyen még a Mária-Nostra melletti Kóspallagról, valamint a Bajta melletti Garam-Kövesdről, bár e két község már nem az Ipoly völgyében fekszik. Garam-Kövesdről a környékén tudják, hogy tót volt. Az 1822-iki esztergomi schematizmus szerint azonban már magyar-tót. A magyarság itt folyton gyarapodott, úgy hogy az ötvenes években 261 lakója között csak 59 tót találtatott. Azóta a népszám tetemesen főlzaporodott; jelenleg az ezren túl van és majdnem kilencz tized részében magyarokból áll. — A Szob környékén fekvő Kóspallag rohamos magyarosodása majdnem hihetetlennek látszik; alig képzelhető, hogy valamely félreeső, földművelésből élő faluban a magyarság tíz év alatt tizenkilencz százalékról nyolczvanegyre emelkedjék és valószínűbb, hogy a hivatalos eredmény alatt a népszámlálási ügynökök valami tévedése lapang. Annyi azonban tény, hogy Kóspallag még ötven évvel ezelőtt magyar-tót vala, hogy pedig ma nincs ott ember, a ki magyarul nem beszélne. Iskolája is tiszta magyar.**)

*) Hogy ezen a gráci anyaházhoz tartozó apáczák mégis magyar nyelven vezetik dolgaikat, azt már egy negyed századdal ezelőtt is elismeréssel említették (lásd *Fővárosi Lapok* 1869. 187. sz.).

**) Kóspallagot Grassalkovich herceg alapította 1750-ben. Jakabovics Felician plébános úrnak szedés közben érkezett értesítése szerint, eredetileg mindenféle nemzetiségbeliek lakták volna, a magyarság azonban túlnyomó vala mindig (családnevek 80 százaléka magyar hangzású).

A Szekince völgye.

Hontmegye nyugoti határát a Szekince patak képezi, melynek völgye részben már Barsmegyéhez tartozik. Ennek alsó részében több rendbeli magyarosodást, felső részében azonban több tótosodást tapasztalunk. Így eredetileg tót volt a ma tiszta magyar Zalaba.*) A szintén magyar Tergenye ugyan eredettől fogva az. Azonban az ellenreformatio alatt a magyar reformatusok innét kiűzettek, és telkeik a fölvidékről lehozott, ugyan katolikus hitű de tót nyelvű telepítvényeseknek adattak ki.**) 1816-ban tizenkét német család telepített ide. Úgy a tótok, mint a németek azonban a magyar vidéken elmagyarosodtak. A Tergenye fölött következő falvak (a két Peszek, két Fegyvernek, Füzes-Gyarmath, Vámos-Ladány) úgy látszik eredettől fogva magyar ajkuak. Nem úgy Kis-Kér, mely e század elejéig tót volt, ma pedig tóttal elegyes magyar falu. Tót eredetét a dülök nevei is elárulják (Nadzoni, Najdmi). A falu magyarosodása 1816-ban vette kezdetét és Zatykó Mátyás Ferencz-rendi barátnak érdeme. Ha azonban a hullámozó cselédséget számba nem vesszük, Kis-Kért egészen magyar ajkúnak kellene mondanunk.

A Szekince patak Kis-Kér fölötti részében Varsány, a két Kereskény, Horhi, Disznós, Élesfalú, Bát és a két Almás mellett folyik el; e völgy közelében találjuk továbbá Csánkot és a két Zsembert. A megyének ez éjszaki részében a magyarságot mindenütt gyöngíté vagy épen ki is szorítá a tótság. — Varsány egy század előtt egészen magyar volt. Századunk köze-

*) Zalaba tót szó és panaszt jelent. Ezen vidéken (tudniillik a közel fekvő Garam melletti Bényben) volt Marcus Aurelius tábora; itt írta meg *Elmélkedéseinek* első, «a quadok elleni táborból, a Garam partján» keltezett könyvét. — Szedés alatt veszem Braun Ferencz Ipoly-szakállasi és Kovács József kisgyarmati plébános urak leveleit, melyekben kételyeiket fejezik ki arra nézve, hogy Ipoly-Szakállós, Bél, Bajta és Zalaba valaha tótajkúak lettek volna. Legtöbb kétely férme még Bajtához; de itt is magyar hangzásúak a dülök (Hosszúk, Papkutya, Borsós, Szélek, Kenderláb, Öreghegy) és a családok nevei (Cserge, Tót, Hegedűs, Zsitvai).

**) Lásd körülményesebben előadva Kiss Károly *Vázlataiban* 412. lap.

pén már magyar-tótnak említették, és jelenleg is $\frac{2}{3}$ részben magyar. Minthogy azonban még az 1850-diki magyar-ellenes összeírás szerint is majdnem két ötöd részben magyar volt, félő, hogy e falu az eltótosodás lejtőjére juthat. Mióta ugyanis Majthényi László nem maga kezeli birtokát, a szomszéd megyéből való bérlő mintegy negyven tót cselédet hozott magával előbbi lakhelyéből. Hadd reméljük, hogy ezek ez erős magyar vidéken idővel szintén el fognak magyarosodni. Állandó lakosságát tekintve, Varsányt ugyanis egészen magyarnak mondhatnók. Azonban még sem szabadna szemet hűnyunk azon tény előtt, hogy számos esetben épen az ilyen ártatlannak látszó cselédcsere-k készíték elő az eltótosodás útját. A varsányi magyarságnak negyed része reformátusokból áll; van református iskolája is, mely azonban nehezen küzd a föntartással és tanítóját rosszul fizeti. Talán hogy az ottani nagybirtokosok (báró Nyáry Béla, báró Majthényi Sarolta, Pomothy Gábor) idejében megfontolják a fenyegető veszélyt és erélyesebben támogatják e fontos véghely magyar iskoláját.

Varsánytól csak egynéhány kilométerre fekszik Csánk, az e vidékbeli lutheranus lakosságnak anya-egyháza. E falu egyik tanulságos bizonyítékát szolgáltatja azon szoros kapcsolatoknak, mely a hitfelekezet és a nemzetiség közt fennáll. Csánk két évszázaddal ezelőtt ugyanis tiszta református és magyar vala, ma azonban tiszta lutheránus és tót. Törzscsaládjai Abafy, Erdélyi, Huságyi, Nyilas, Gubányi nevet viselnek. Csánk eltótosodása annál tanulságosabb, mivel beszélő példáját nyújtja azon nagy befolyásnak is, melyet az egy pap nemzetiségi meggyőződése egy egész falu elváltozására gyakorolhat. Csánkot 1674-ben hagyta el utolsó reformatus prédikátora, a ki a fenyegető gályarabság elől Málasba menekült. Az így árván maradt gyülekezet egy Sebestini nevű ágostai papot fogadott föl. Az egy lelkész működése pedig elegendő vala arra, hogy ez egészen magyar és református község negyven év alatt úgy hitéből, mint nemzetiségéből teljesen kivetköztessék. A mostani evangélikus lelkész, Holuby Adolf, már évekkel ezelőtt ismét meg akarta honosítani a magyar isteni tiszteletet; ebbeli törekvése azonban az úri osztály közönbösségén megfeneklett. Így tehát beéri azzal, hogy híveinek — kik közül a fiatalságokban magyar szóra kiadott férfiak kilencz tized része úgyis ért magyarul — legalább négyszer évenként szó-

nokol magyarul, hogy a magyar szó megkedveltetésére magyar énekes könyveket osztogat ki hívei közt, valamint hogy az iskolában is terjeszti a magyar szót. Az iskola magyarosítása körül különben különös érdemei vannak Rohács Ödön derék tanítónak. Daczára ennek Csánk magyarosodása bizony lassan halad, míg például az előbb említett szántói fiókban Holuby jóval kedvezőbb eredményekre hivatkozhatik.

Csánk fiókjai közé tartozik meg Horhi, valamint Nagy- és Kis-Kereskény is. — Horhi Korabinszky-nál (1786-ban) mint magyar falu fordul elő; egy a múlt század második feléből fennmaradt bírói pecsét is magyar («Bíró Pomoti Mihály Anno 1770»). Törzscsaládjai a Pomothyak, Udvardyak, Gályi-Szabók; ezek közül azok, a kik reformátusok, még ma is magyarok, de az ágostai hitre áttért Pomothyak, Udvardyak és gályiak lassanként tótokká lettek. Az ott lakó hatvan református magyar, az erősen eltótosodott lutheránusok és katolikusok mellett, előbb-utóbb szintén elidegenedett volna, ha 1876-ban a kormány, Liber tanfölgyelő indítványára, egy állami iskolát föl nem állít. Így Horhi 15 év óta állami iskolával bír, melynek elnökségét Majláth István, még a barsi főispánsága alatt, elvállalta vala és mely azóta folyton az ő vezetése alatt áll. Ily körülmények között az utolsó népszámlálás már több mint egy negyedrészt magyart mutatott ki. Magamnak még nem volt alkalmam Horhit meglátogatni; azonban állítják, hogy a magyar elem tényleg jóval erősebb, esetleg 90 százalékra is volna tehető és hogy a falu egészen magyar benyomást tesz. Annál inkább remélhető, hogy itt a magyar isteni tiszteletet nem sokára majd az evangélikus templomban is lehet behozni.

Horhitól éjszakra, tehát már erősen tót vidéken fekszik a jelentéktelen Disznós, mely ma egészen tót, hol azonban egy-két magyar nevű dülő (Falutér, Kasavölgy) a magyarságnak hajdani létezését sejtteni engedi. — A Szekince völgyében Bát alatt fekvő Alsó- és Felső-Zsember meg Élesfalu századunk elején még magyar-tótnak mondatik, most azonban tiszta tót. — Magáról Bátról már előbb megemlékeztünk. — Föltűnő, hogy még a Bátnál is magasabbra fekvő Felső- és Alsó-Almásón, melyet alighanem huszíták alapítottak, magyar nevű dülőket találunk, úgymint, Nyögés, Csürhaj, Hírnöcske, Szegényó és Hanyaló (= Henyélő, tudniillik azon hely, a hol a pásztorok még most is pihennek). Szlávik evangélikus lelkész

úr ékesen beszél magyarul, de azért az egyház és iskola mégis kizárólag tót; a falut egyáltalában szláv érzelműnek tartják.

N.-Kereskény hajdan magyar és református volt; dülő nevei (Zarándok, Szurdok, Fittag) még ma is magyarok. De a múlt század végétől fogva mindig tót falu gyanánt szerepel. Majláth László és Imre földesurak és Reindl Román hazafias plébános vállvetett működése mellett a legközelebbi népszámlálásig alighanem érezhetően megváltozik a jelenlegi állapot, mely szerint Nagy-Kereskény lakosságának három negyedrésze tót nemzetiségű. — Végül még álljunk meg Kis-Kereskényen, Majláth István Bars megye volt főispánjának székhelyén, melyről — hála az ő hazafias buzgalmának — remélhetjük, hogy a legközelebbi népszámlálásig lefolyó nyolcz év alatt erősen meg lesz magyarosítva. E régebben egészen tót faluban még csak tíz embernek kellene magyarosodnia, hogy a többség a magyaré legyen.

* * *

Hontmegye nemzetiségi határvonalának beutazását azon kellemes benyomással fejezhetjük tehát be, hogy a magyarosodás ügye ma már nem fekszik parlagon, hogy különösen az utolsó évtized alatt érezhetően fokozódott az érdeklődés nemzeti létünk ez életkérdése iránt. Az elért eredmények világosan bizonyítják, hogy tapintattal párosult kitartással nem lehetetlen a tót népet a magyar nemzet szellemi életéhez is közelíttetni, ezzel hazafiságát erősíteni és így a tót testvért a magyar társadalom és művelődés teljesjogú részesévé tenni. A megyei hatóság — élén báró Rosner Ervin főispánnal és Lestyánszky Sándor alispánnal — ez irányban épen oly tapintatos, mint a cél fontossága által követelt erélyes föllépést tanúsít. Ugyanezt kell mondanunk Szabó Géza tanfelügyelő úr hazafias működéséről. Maga a magyar társadalom is úgy látszik most már élénkebben érdeklődik egyrészt a magyar szellem terjesztése, másrészt az utolsó eredményeiben állambontó panszláv törekvések leküzdése iránt, mint sem tette ezt még csak a múlt évtizedben is. Ez időben, ha az eltótosodásnak a családi élet homályában lejátszó mozzanatai valamely alkalomból köztudomásra jutottak, fájdalmas megrendülés fogta el ugyan a magyar társadalmat, de tettekre és különösen áldozatokra nem emberelte meg magát senki. Ma már a magyar nyelv terjesztésére több rendbeli alapítványok állanak rendelkezésre; a megye tót

vidékén több magyar óvoda alapított; a Fölvidéki Magyar Közművelődési Egyesület hontmegyei bizottsága is szervezkedik, bár tudtommal komolyabb működést még nem fejtett ki. *)

*) Tudtommal a megyében e célra a következő alapítványok állanak rendelkezésre: 1. az 1879-ik évből Kőrösi József 1000 forintos, később 2000 forintos alapítványa, tót vagy eltótosodó félben levő községekben magyarosító tanítók vagy egyéb személyek jutalmazására; 2. az 1885-ik évből a Szondy-alap. Ennek tőkéje a Szondy- emlékre országszerte begyűlt 3083 frt 66 kr.-ból áll, mely összeget Simor János, herczegprimás, mint a Szondy emlék-bizottság elnöke, az Ipolysági kaszinónak megyei kulturális célokra visszaajándékozta, minthogy a Szondy-kápolna és emlék fölállításának költségét nemeslelkűen egymaga elvállalta. Ez alapítványnak a magyarosítás érdekében való fölhasználása e szerint az Ipolysági kaszinó választmányától függ és úgy tudom, hogy tényleg ily irányban alkalmazza is; 3. 1886-ból néhai dr. Rózsay József, budapesti főorvos, 1500 frtos hagyománya, ugyanazon célokra, mint az 1. alatt említett alapítvány; 4. 1892-ből Pongrácz Anna 500 frtos hagyománya a magyar nyelv tanítása körül magokat legjobban kitüntető tanítók jutalmazására; 5. Majláth István alapítványa 100 frt. — Ezenkívül fölemlíthetők egyes időszakonkénti, alapítványilag nem biztosított adakozások. Így az ipolysági takarékpénztár évenként 20—40 frtot szavaz meg magyarosító tanítók jutalmazására; Hofer Márton, merei bérlő, a múlt évben négy jutalmat tűzött ki ugyan e célból, míg egy névtelen adakozó a maróti iskola néhány tanítványát jutalmazza. A Felvidéki Közművelődési Egyesület honti bizottsága azon föltételt vette föl alapszabályaiba, hogy minden tag köteles végrendeletében az egyletről is megemlékezni. Kíváncs volt, hogy e határozat ne csak papíron maradjon.

A hontmegyei választmány, valamint a felvidéki közművelődési egyesület egészében véve az óvodák fölállítására fektetik a fősúlyt. Mint-hogy pedig a hazában fönnálló egyéb művelődési egyesületek szintén óvodák fölállításával vélik a magyar állam eszméjét legjobban szolgálni, legyen szabad ez eljárás ellen ez alkalommal néhány megjegyzést kockáztatnom.

Az óvodába 3—6 éves gyermekek járnak, kik ugyan gyorsan sajátítják el a magyar szót, de épen oly gyorsan el is felejtik azt, különösen ha hatodik évköztől tót népiskolába járnak. Így tehát a magyar óvodának csak ott lehetne haszna, hol magyar népiskola következik utána. Ez esetben is azonban az óvoda csak előkészítő jelentőséggel bírna; ott tehát, hol óvoda vagy népiskola között választani kellene, okvetetlenül az utóbbinak adandó előny. Szintúgy kivihetetlen a művelődési egyesületek azon szándéka, hogy magok tartsák fönn az óvodákat, illetőleg iskolákat. Egy ilyen terv kivitele évenként milliókat venne igénybe. Minthogy ez nemcsak az egyesek, de még a közművelődési egyesületek anyagi erejét is túlhaladja, czélszerűbb a fősúlyt a magyarosodás érdekében működő tanítók jutalmazására fektetni. Világos

Ily körülmények közt remélhetjük, hogy a legközelebbi népszámlálás kedvező meglepetéseket fog számunkra föntartani, hogy addig a magyar területen létező tót szigetek fölszí-

továbbá, hogy egészen idegen ajkú vidékeken nem csak a magyar óvó, de még a magyar néptanító sem érhet el oly eredményeket, mint a nemzetiségi határszélen, ott, hol a nem-magyar ajkú nép a magyarsággal még érintkezik, hol a társadalmi és gazdasági forgalom a magyar nyelv elsajátítását elősegíti. Így tehát rendszeres magyarosító működés mellett nem szabadna az eddigi eljárást folytatnunk, nem szabadna a magyarosodás elhittett magjának szétszórása által az erőket elforgácsolnunk, hanem a nemzetiségi határból kiindulva, rendszeresen kellene az ország határa felé előre nyomulnunk, ez elvtől csakis ott engedvén meg magunknak kivételt, hol különleges helyi viszonyok — így különösen a magyarosodásra amúgy is erősen hajló városokban — a magyarosodásnak kiválóan kedveznek. Egy újabb, békés hódítása volna ez az ország még idegen részeinek, mely talán hívatva lehetne, a múlt-nak mulasztásait helyrehozni.

Hogy ilyen rendszeres eljárás mellett még csekély eszközökkel is mily eredményt lehet elérni, arról szolgálhatok saját tapasztalataimból merített tanulságos példával. Az előbb 1. szám alatt említett alapítvány ugyanis ez elvek szerint kezeltetik, azon — szerintem fontos és szükséges — hozzáadással, hogy a mely tanító egyszer jutalomban részesült, az, ha hazafias működésében megmarad, rövid idő (most négy év) múlva okvetetlen újra jutalmazandó. A lefolyt évtized óta ily módon a következő határszéli tótajkú falvakban osztattak ki jutalmak: Alsó- és Felső-Palojta, Kis-Csalomia, Teszér, Nádas, Szántó, Százd Csánk, Kis-Kereskény (azonfölül Hruссón is, melyet azonban az előbb említett összeírási hiba miatt számon kívül kell hagyni). Míg mármost a keletre szomszédos Nógrádmegye megfelelő községeiben a magyarság tíz év alatt három százalékkal szaporodott, a nyugotra szomszédos Barsmegyében egy százalékkal fogyott (!), addig az az előbbi elvek szerint gondozott 9 hontmegyei községben 22 százalékról 29-re, tehát hét százalékkal emelkedett. További négy évtizeden át folytatott ilyen működés mellett tehát majdnem 30 százalékkal szaporodnék a magyarság, úgy hogy az e határvidéken már többségre is juthatna, mely esetre aztán át lehetne menni a legközelebbi öv magyarosítására. Ez eléggé biztató eredményt pedig a cél nagyságával szemben vajmi elenyésző csekély anyagi áldozatokkal lehetett elérni! Mennyivel nagyobb volna az eredmény, ha nagyobb eszközökkel dolgozhatnánk! Világos azonban, hogy a magyarosodás ügyét magára hagyni nem szabad. Az említett három megyében egy évtized alatt 2—3 százalékkal magyarosodtak a nemzetiségi határvonal mentében fekvő tót községek (a fölötte egészen tót területen fekvők természetesen még kevessebbel!); de Pozsony és Nyitra megyében csak 1—2 százalékot tett a tíz évi szaporulat. Ha a magyarosodás ily lassú lépésben halad, 25 évtized kellene míg egy tót falu felerészében megmagyarosodik, ötven

vása még tovább haladt, hogy az eltótosodott falvak tekintélyes száma a visszamagyarosodás útjára lesz terelve, és hogy tót testvéreink egyáltalában addig még inkább meg fognak arról győződni, hogy az állam nyelvének elsajátítása fiaiknak csak hasznára válik. Rövid tíz év alatt ugyan nem lehet századok eseményeit, hibáit és mulasztásait jóvá tenni. Erre ismét nemzedékek munkája képes. Ámde tegye meg minden nemzedék a maga kötelességét. Fájdalom, nem állíthatni, mintha a jelen nemzedék különösen kitett volna magáért. A nemzetiségi állapotok legközelebbi szemléje a közeledő új század első napjára eső legközelebbi nagy népszámláláskor fog megtartatni. Ha addig életben maradunk, majd ismét találkozunk.

KÖRÖSI JÓZSEF.

évtized, azaz ötszáz év, míg egészen magyarrá válik! Tud-e a magyar állam ily soká várni? Hogy pedig e számítások pusztá számokkal való játéknál többnek tekintendők, mutatják azon tót falvak, melyeket évszázadokkal ezelőtt telepítettek magyar vidékre és melyek, daczára elszigeteltségöknek és magyarságtól való körülfogultságuknak, ma is változatlanul ép oly tótok, mint évszázadokkal ezelőtt.

Nógrádmegye nem rég örvendetesen meglepte az egész országot azon bőkezű, több ezer forintra rúgó jutalmak megszavazásával, melyeket a magyarosítás érdekében kitűnő tanítók számára kitűzött. E hazafias tettet csakis a legnagyobb elismeréssel lehet fogadni. Azonban kérdés, vajon ily áldozatokkal nem lehetne-e nagyobb szolgálatot is tenni a nemzetiség ügyének? Nógrádmegye mindössze csak néhány tanítót akar jutalmazni; ezeket is csak egyszer mindenkorra. Ha még nem késő, nagyon is kívánatos volna, hogy az ezer forintos jutalmak kisebb részletekre, illetve több évi járandóságokra átváltoztassanak, úgy szintén, hogy ezen a nemzetiségi eszme érdekében történendő befektetés nem a megye legkülönbözőbb vidékein elszórt községekre forgácsoltassék szét, hanem hogy a megye közönsége meghatározná azon nemzetiségi határövet, melyen belül e jutalmakra pályázhatni, és hogy ez elvtől csakis a nagyobb városok tekintetében engedne magának eltérést.

Örömmel értesültem arról, hogy a Fölvidéki Közművelődési Egyesület nyitramegyei választmányja saját megyéjére nézve az előbb vázolt (hontmegyei) eljárást fogadta el, és hogy már a folyó tanévben harminczhárom a magyar-tót nemzetiségi határszáron fekvő tót községben fog tizenegy ötven forintos pályázatot hirdetni, azon hozzáadással, hogy az egyszer jutalmazott tanító, ha továbbra is hazafias irányban működik, minden negyedik évben e jutalomnak újból való kiadására okvetlenül igényt tarthat. Kíváncsian várhatjuk, hogy a legközelebbi népszámlálás majd melyik megyében fog alaposabban magyarosodást föltüntetni: Nógrádban, hol több pénzzel, de kevesebb rendszerességgel működnek, vagy Hontban és Nyitrában, hol kevesebb az anyagi erő, de tömörebb és rendszeresebb az eljárás.

A MESTERSÉGES ESŐRŐL.

Második és utolsó közlemény.*)

II.

Hogy megfelelhessünk a föltett kérdésre, kérdezzük meg a meteorologusoktól, hogy mi az ő elméletek az eső képződését illetőleg. Ezek azt válaszolják, hogy az eső a vízgőz megcsúszódása, vagyis helyesebben kifejezve, a felhőket alkotó vízcseppeknek nagyobb tömegű cseppekké való tömörülése következtében keletkezik, de mindig lehülés hatására. A kellő lehülés foka változó, a különböző körülmények szerint, a mely körülmények közt legfontosabb a levegő gazdagsága vízgőzben. Ha a levegő igen nedves, akkor csekély hőfokcsökkenés is elegendő; ha pedig nagyon száraz, akkor tetemes lehülésre van szükség, hogy eső jöhessen létre.

Légkörünk víztartalma, Dalton becslése szerint, körülbelül mintegy 70 trillió tonna víznek felel meg. Egy tonna víznek a köbtartalma egy köbméter: tehát a légkörben foglalt vízgőz térfogata körülbelül százszorosa a genfi tó köbtartalmának. Ha a légköri vízmennyiség mind a föld felületén terjedne el, úgy a víz mélysége 14—15 centiméter lenne. Ez kétségkívül igen sok, de mégsem az összes vízmennyiség, a mit a levegő magában foglalhat. A levegő valójában koránt sincs tele vízgőzzel, időszak és vidék szerint még szomjas is. A hideg levegőben kevés a vízgőz; a tengerek fölött elterülő levegő sokkal több vízgőzt tartalmaz, mint az, a mely sivatagok fölött van.

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 192. számában.

De hát hogyan is megy végbe a vízgőz megsűrűsödése lehülés vagyis nedves meleg levegőnek hideg közegen való áthatolása közben? Meg kell vallanunk, hogy a felelet, a melyet e kérdésre rendesen adni szokás, nem egészen világos; de különben föl is téve, hogy a felelet teljesen kielégítő lenne, még sem járhatnánk el czélszerűbben, mintha itt oly férfiú tanulmányait ismertetjük meg, ki már évek hosszú sora óta kizárólag e kérdéssel foglalkozik, és a ki eddig is közvetlen érdekű eredményeket ért el, a szóban forgó vitás kérdést, a mesterséges esőt illetőleg. Egy skót physikus, John Aitken tanulmányairól kívánunk szólni.

Ime egyike e bűvár nagyszámú kísérleteinek.

Vegyünk két egészen egyenlő alakú üvegedényt, az egyikből szivattyúzzuk ki a levegőt, és ennek megtörténte után bocsássunk be szép lassan levegőt, a melyet előbb jó vastag gyapot-dugón átszűrtünk: így tehát ebben az edényben kristálytiszta, minden szilárd részecskétől megtisztított levegő van. A másik edényt hagyjuk úgy a hogy van, vagyis ekkor ez közönséges légköri, és így mindenféle szilárd részecskéket tartalmazó levegőt foglal magában. Külsőleg e két edény tökéletesen egyenlőnek látszik; a szem nem vesz észre semmi különbséget a tiszta és a szilárd részecskékkel megfertőzött levegőt tartalmazó edények között. De kössük össze mind a két edényt, kaucsuk cső révén, egy kis katlannal, oly módon, hogy az itt fejlődő vízgőz az edényekbe hatoljon. Ekkor már határozott különbség mutatkozik. A közönséges levegőt tartalmazó üvegben a vízgőz fehér színű, sűrű, át nem látszó felhőt alkot: ellenben a tiszta levegővel megtöltött üvegben semmi efféle jelenség nincs; a levegő átlátszósága nem változott meg, semmi nyoma sincs a legkisebb felhőnek se, a legkevesebb vízgőznek se. Itt semmit absolute semmit sem látunk, pedig kétségtelen, hogy a katlan vízgőze ide is bejutott.

Lássunk egy másik kísérletet. Egy üvegedénybe bebocsátunk szűrt levegőből, kis mennyiségű szűretlen levegőből és vízgőzből álló keveréket. A légszivattyúnak egy meghúzására e keverék kissé kiterjed, és e kiterjedés következtében a levegő túltelített lesz: egy kis finom ködöcske jelentkezik, a mi aztán lassanként leszáll. Ekkor visszaadjuk a levegőnek eredeti térfogatát, hogy a hatást egy újabb kiterjedés után is láthassuk: megint egy kis köd képződik. Ha többször ismétljük ezt az

eljárást, látni fogjuk, hogy e kiterjedésnek nincs már semmi következménye, ha csak a kiterjesztést annyira nem fokozzuk, hogy két köbcentiméterből öt köbcentiméter nem támad. De aztán ez az öt köbcentiméternyi kiterjedés is hatástalan lesz; ha 10 köbcentiméternyi kiterjedést állítunk elő, újra képződik egy kis köd. A mint már ez is hatástalanná válik, még nagyobb kiterjedést állítunk elő, és végre is elérkezik az a pillanat, mikor a kiterjedés már egészen hatástalan, bármily tetemes is legyen a nagysága. Nem képződik már köd, vagyis nem sűrűsödik meg a vízgőz, hacsak igen gyorsan nem állítjuk elő a kiterjedést, mert ekkor még mindig támad egy igen finom kis esőcske.

Hogyan magyarázzuk meg e tapasztalati tényeket, és mi ezeknek a jelentőségük a mesterséges esőt illetőleg? Minő kapcsolat áll fenn a két kérdés között?

Aitken e kísérletekből azt következteti, hogy a levegőben foglalt vízgőznek megsűrűsödése csak akkor mehet végbe, ha a levegőben szilárd részecskék vannak.

Ezek szolgálnak a megsűrűsödés magvaiúl; ezek körül rakodik le a vízgőz folyadék alakjában; a mint ezek jelen vannak, a vízgőz képes körülöttük összetömörülni, — kétségkívül a szilárd részecskék és a vízgőz hőmérséki különbsége miatt. Ha ezek hiányzanak, úgy nem mehet végbe a megsűrűsödés.

Az első kísérlet, úgy látszik, egész világosan igazolja ez állítást, és megmutatja azt is, hogy ott a hol szilárd részecskék, bármily finomak is azok, nem kínálnak a vízgőznek oly felületet, melyen megsűrűsödhetik, — hogy ott sem felhő, sem köd nem képződhetik. Ha ez így van, akkor világos, hogy a megsűrűsödés nagyságának arányosnak kell lenni a szilárd részecskék mennyiségével. Áll-e ez valóban? Aitken e kérdésre is kísérlettel felel s megmutatja, hogy mentől csekélyebb a tiszta és közönséges levegő keverékében a közönséges levegő mennyisége, annál kisebb a megsűrűsödés is. Egy harmadik kísérlete is igen érdekes fölvilágosítást nyújt a szóban forgó tárgyról.

Vegyünk egy közönséges levegővel megtöltött üveget. Ha ebbe meleg vízgőzt bocsátunk, sűrű köd képződik. Ez a köd lassan-lassan lecsapódik, és a levegő újra átlátszóvá válik. Bocsássunk be újra vízgőzt, újra képződik köd, de már kevésbbé

sűrű; ez eljárást folytatva, a keletkező köd sűrűsége fokozatosan csökken, és végre egyáltalán nem képződik köd.

Mi történt itt? Aitken úgy magyarázza meg e jelenséget, hogy a legelőször képződött köd azért volt oly sűrű, mert a levegőben lévő szilárd részecskék mennyisége igen nagy volt, és hogy a következő ködképződések azért voltak kevésbé sűrűek, mert minden egyes műveletnél csökkent a szilárd részecskék száma. Minden egyes részecske, a mely körül a vízgőz megsűrűsödése végbe ment, a reá rakodott víz súlyánál fogva az edény fenekére süllyedt, az edény fenekén összegyűlő vízbe vegyült el. Így ezek a szilárd részecskék már nem voltak abban a helyzetben, hogy új megsűrűsödést létesíthessenek. Minden egyes művelet csökkentette a használható szilárd részecskék számát, és ezzel arányosan csökkent a képződő köd sűrűsége is.

E tényekből, és még sok másból, a melyekre Aitken jutott, a skót physikus azt a következtetést vonta le, hogy a légkörben foglalt vízgőznek érzékileg észrevehető megsűrűsödése okvetetlen szükségessé teszi a szilárd részecskéknek jelenlétét a levegőben, hogy a ködnek vagy felhőnek minden egyes cseppje egy szilárd magból, egy szilárd részecskéből, egy porszeméből áll, a mely körül a víznek egy kis mennyisége összehajlik.

E tapasztalati törvény nagy fontosságú a mesterséges eső kísérleteinek helyes megítélésében is. De mielőtt áttérnénk ez érdekes pontra, még néhány szót akarok szólni Aitken bűvárlatairól. Különösen két kérdés merül itt föl: mennyi szilárd részecske van a légkörben, hol néha igen sok felhő van? — Hogyan határozhatjuk meg jelenlétüket, és honnan származnak?

A szilárd részecskék bőségében csakugyan senki sem kételkedhetik. Némely esetben szemmel láthatólag elhomályosítják a levegőt. Ilyenkor a szilárd részecskék a levegőben homályos felhőfelét alkotnak, a mit mindenki ismer. Ki ne látta volna azt a jelenséget, a mely igen gyakran megelőzi a vihart? A levegő egyszerre csak megtelik felhőszerű porszemekkel, a melyeket a kiszáradt talajról ragad fel a szél, és a melyek miatt a levegő normális átlátszóságát elveszíti. A legtöbb esetben e porfelhő azonnal visszaszáll a földre, de ez nem mindig van így. Ha a szél igen erős, akkor a porszemeket

fölragadja különféle magasságokra; a legnebezebb és legnagyobb szemecskék azonnal visszahullanak, de ez nem történik meg az igen finom kis szemecskékkel. Ezek ugyanis még hosszú ideig utazhatnak a levegőben; ezeket óriási távolságokra magával ragadhatja a szél.

Ezek a földről fölragadt porszemek földes eső alakjában hullanak le valahol: az esővel együtt esnek le, és az esőcseppek vöröses színezete miatt, a melyet a vasoxydban gazdag vörös talajról fölszállott ásványi részecskék jelenléte idéz elő, az efféle esőket véres esőknek nevezték el. Ehrenberg több ilyen esőt figyelt meg, és Arago is érdekes adatokat tett közzé az 1813-ban esett e fajta esőre vonatkozólag. Márczius havában a Calabriában lévő Gerace lakói sűrű felleget vettek észre, a mely a tenger felől keleti irányban a szárazföld felé haladt. Gyorsan közeledett a felhő. A kezdetben halvány rózsaszínű felhő csakhamar elsötétült s végre vérvörös színt öltött. Elhomályosította a nap fényét, és sötétség borult a városra; meg kellett gyújtani a lámpákat. A lakosság megrémülve és valami nagy szerencsétlenségtől rettegve, a templomokba menekült; rövid idő múlva a tűzvörös színezetű eg hatalmas mennydörgéseket hallatott, és kövér vörös színű esőcseppek hullottak alá. 1846-ban teljesen hasonló jelenséget figyeltek meg. Ekkor óriási kiterjedésű területen, nevezetesen Guyanában, New-York-ban, az Azórokon és Franciaországban hullott alá véres eső.

Khinában igen gyakoriak a porszemek színezte esők. Kétfélet különböztetnek meg köztük: a sárga esőt és a fekete esőt, és azt hiszik, hogy e homokrészecskék a mongol sivatagból, különösen a Gobi pusztaságból erednek.

Végre még a Középázsiaát bejárt utazók is gyakran tesznek említést porszem-forgatagok képződéséről. A homokszemeket ilyenkor rendkívüli erővel ragadja a magasba a szél, hogy azután más-más időben és sokszor óriási távolságokban visszahulljanak, színes eső, vagy pedig egészen száraz homokeső alakjában a földre. A homokszemecskék összetételéből gyakran egész biztossággal lehet következtetni eredetükre. Esik néha ilyen homokos eső a Kanári szigeteken is, s azt hiszik, hogy ezek afrikai eredetűek és Saharától jönnek. A következtetés némely esetben egészen bizonyos. Ha az ily homokszemecskékben olyan infusoriumokat találunk, a melyek, a

mint ezt Ehrenberg kimutatta, csakis Dél-Amerikában élnek, igen bajos dolog lenne föl nem venni azt, hogy ezek Dél-Amerika síkságairól és pusztaságaitól jönnek. A szilárd részecskék mennyisége az ily felhőkben gyakran igen tetemes; így a Lyonban 1846-ban lehullott homokszemek súlyát 7200 mázsára becsülik.*)

Az ilyen homokosók azonban mégis csak kivételesen fordulnak elő, és ha ezek némely esetben tanúskodnak is a légkörben foglalt szilárd részecskék nagy mennyiségéről, azért mégsem bizonyítják azt, hogy szilárd részecskék általában és bármikor is szép számmal foglaltatnak a levegőben. Hogy meggyőződhessünk a porszemek rendes jelenlétéről a levegőben, egyáltalán nincs szükség valami bonyolódott kísérletre vagy megfigyelésre. Lépünk be a legjobb karban tartott, a leggondosabban kitisztogatott szobába, a hová már hónapok óta nem tette be senki a lábát. A szoba be volt zárva az egész idő alatt, és mégis minden egyes bútordarabot vastag porréteg borít, a mely az ajtóknak és ablakoknak hasadékein szivárgott be. Ha felig kinyitunk egy ablakot, a beözönlő napsugárban a porsze-

*) Megemlítjük, hogy hazánk is egy nevezetes példával járúl a földes esők sorához. 1841-ben augusztus hó 10-kén hullott le a sopronmegyei Iván helység környékén az «iváni köeső». A mondott napon délután erős zivatar volt, a mely eltartott egészen esti nyolcz óráig, utána szélcsend állott be, majd 10 órakor rövid záporosó kerekedett, miközben különféle nagyságú és alakú kövecskék hullottak alá, a melyek a földön mintegy három négyzet mérföldnyi területet teljesen elborítottak. E különös természeti jelenség nagy föltűnést keltett, nem annyira itthon, mint Németország tudósai között. Merészebbnél merészebb hypothesisokkal álltak elő, hogy megmagyarázzák a köesőt. A kérdést végre Redtenbacher prágai tanár (utóbb híres bécsi egyetemi tanár) és Ehrenberg berlini tanár döntötték el, a kik chemiailag analysálták az iváni köveket, és ez úton teljesen meggyőzően kimutatták földi eredetüket. Az utolsó kétséget is eloszlatta az a körülmény: hogy az Iván helység környékén több lábnnyira a föld mélyében találtak a lehullott kövekkel teljesen megegyező kövecseket. Úgy hogy ezek alapján az iváni köeső magyarázata igen egyszerű. Valahonnan Iván környékéről fölragadott a hatalmas szélfürgeteg ilyen kövecseket, ezek aztán a légkörben a széllal Iván fölé utaztak, a hová a záporosóval együtt lehullottak. Az iváni köesővel behatóan és szakszerűen foglalkozik Nendtvich Károlynak a Természettudományi társulat *Évkönyveiben* megjelent cikke (*A királyi magyar természettudományi társulat évkönyvei* I. kötet 1841—1845).

mecskék ezreit látjuk tánczolni, különösen akkor, ha megelőzőleg néhány lépést tettünk a szobában, hogy mozgásba hozzuk a levegőt. Tegyük félre akárhová egy destillált vízzel megtöltött, nyitott szájú edényt: bizonyos idő múlva ennek fenekén üledéket fogunk találni, a melynek kétségkívül a porszemek lerakódásából kellett származnia. De az ily eljárások csakis teljesen határozatlan eredményekre vezetnek, minden pontosság nélkül. Hogy határozott adatokat nyerhessünk a porszemeknek hely és idő szerint változó mennyiségére, valami más, biztosabb módszerhez kell fordúlunk. Egész szépen sikerült a levegőben lévő organikus részecskéknek, csíráknak és mikrobáknak számát meghatározni. Bármily kivihetetlennek látszik is a kísérleti meghatározás, mégis az eddig ismeretes eljárásokkal föl tudjuk deríteni a városok és hegyek levegőjében lévő mikrobák mennyiségét abszolút pontossággal, — már a mily értelemben szó lehet az e fajta bűvárlatoknál abszolút pontosságról.

Vajon azt, a mit megtettek a levegő élő csíráira vonatkozólag, nem lehetne-e alkalmazni e szervetlen részecskékre is? Újra Aitken az, a ki megadja a feleletet.

Szerinte akkor, a mikor a képződött ködben minden egyes porszem körül vízgőz cseppé tömörül össze, igen kényelmesen meg lehet a porszemek számát határozni, még akkor is, ha magok a porszemek még *microscopice* sem láthatók. Meg kell tudni illik számlálni a ködben foglalt vízcseppeket egy adott nagyságú légkör-darabban. Látnivaló, hogy e módszer a fent bőven ismertetett elmélet föltétlen helyességét követeli, és ez nagy gyöngéje is. De azért egyelőre fogadjuk el a követelmény helyességét. Hogyan járjunk hát el? Vajon úgy-e, hogy valami módon előállítunk egy tetszőleges mennyiségű, mondjuk egy liter, vagy félliter ködöt, azután tényleg meghatározzuk a lehulló cseppek számát? Ez nagyon alkalmatlan lenne, és az eljárás módja egészen más is. Ime ez a következőkön alapszik. Ha a porszemektől lehetőleg egészen megtisztított edénybe kis mennyiségű levegőt bocsátunk, és ha ezt vízgőzzel telítjük, akkor, a mint már láttuk, elég egy kissé megnagyobbitani az edény méreteit, elég kissé kitágítani a levegő térfogatát, vagyis más szóval a levegőt kissé lehűteni, például egy dugattyú segítségével, a melyen 2, 3 vagy 10 centiméternyit húzunk, és így a levegőnek nagyobb kiterjedést adunk, mint a

mennyit a külső hőfok és nyomás mellett elfoglalna, elég, mint mondtunk, kissé kiterjeszteni e levegőt, de úgy hogy a levegőnek és a vízgőznek mennyisége változatlan maradjon. Egy szóval a levegő legyen a vízgőzzel telítve, és hűljön le. Ekkor köd képződik, a mely az edény oldalfalaira és fenekére vízcseppek alakjában rakodik le; ezeket mikroszocppal megszámlálni már könnyű dolog, ha a számuk nem szerfölött nagy. Egy kis fogással jelentékenyen csökkenthetjük a vízcseppek számát, a nélkül, hogy az eredménybe hibát csempésznénk be. Lássuk, hogy mikép? A helyett, hogy az edényt, a melyben a meghatározást végezni akarjuk, külső levegővel töltенők meg, mindössze igen kicsiny térfogatú, például egy köbcentiméter közönséges levegőt bocsátunk be, a melyhez még hozzáadunk 9 vagy 99 vagy 999 köbcentiméter teljesen tiszta, gyapot-dugón átszűrt és így porszemektől megfosztott levegőt.

Világos, hogy ez a keverék 9-szer, 99-szer, vagy 999-szer kevesebb porszemet foglal magában, mint a megvizsgálandó közönséges levegőnek 10, 100 vagy 1000 köbcentimétere, s valójában a mikroskop alatt tényleg megszámlált vízcseppek számát 10-zel, 100-zal, vagy 1000-rel kell csak megszorozni, hogy a keresett mennyiséget megkapjuk. A szóban forgó fogásnak nincs is más czélja, mint az, hogy diluáljuk a levegőt, és hogy megkönnyítsük a számolást, leszállítván a megszámlálandó vízcseppek számát. Elfogadva ezt, — és el is fogadhatjuk, mert a módszernek e része semmiképen sem támadható meg, — íme a következőképen járunk el. Egy köbcentiméter megvizsgálandó levegőt, a melyet a Rue de Rivoliban, vagy a Bois de Boulogne-ban, vagy pedig az Eiffel-torony tetején, 300 méter magasságban a föld fölött, gyűjtöttünk össze, együvé keverünk 99 köbcentiméter szűrt levegővel. E keveréket egy 100 köbcentiméteres edény foglalja magában, a melynek térfogatát egy dugattyúval tetszés szerint nagyobbíthatjuk. Az edénybe nagy gonddal megválasztott, egy négyzetcentiméter területű, igen finom fémlemez van elhelyezve, a mely pontosan egy centiméternyi távolságban van a készülék tetejétől megerősítve, és úgy tekinthető, mint a fölfogója azon vízcseppeknek, a melyek a tető és a lemez között lévő egy köbcentiméternyi levegőből képződnek. Nem szükséges tehát megolvasni az összes vízcseppeket, a melyek az egész edényben keletkeznek, hanem csupán azokat, a melyek e fémlemezre

rakódtak, ezt a számot aztán meg kell szoroznunk 100-zal, hogy megkapjuk a 100 köbcentiméter levegőben képződő esőcseppek számát; azután még egyszer 100-zal kell szoroznunk, mert a megvizsgálandó levegő a keveréknek csupán egy 100-ad része. Magától értetődik, hogy e fémlapocska úgy van elhelyezve, hogy könnyű szerrel történhessék a megszámlálás, a nélkül, hogy a készüléket csak érintenünk is kellene. A fémlemez be van osztva rendkívül finom vonalakkal négyzetmilliméterekre, és így nem a lemez egész területén, hanem csakis bizonyos számú négyzetmilliméteren olvassuk meg a cseppecskék számát.

Leghelyesebb, ha először a szűrt levegőt bocsátjuk be az edénybe és csak, miután ennek valódi tiszta voltáról meggyőződünk, úgy hogy a vízgőzzel való telítés és a térfogat-nagyobodás után nem képződik egyetlen vízcsepp sem, csak ezután bocsátjuk be a megvizsgálandó közönséges levegőt. Ha már ismerjük a közönséges levegő mennyiségét, a mely a tiszta levegővel keveredik, és ha ismerjük az egy köbcentiméterből fejlődő cseppek számát, akkor igen egyszerű számítás útján megkapjuk az összes porszemecskék számát, még pedig kielégítő pontossággal, mert minden egyes vízcsepp egy-egy porszemnek felel meg.

Aitken nem jutott mindjárt erre az aránylag egyszerű eljárásra. Neki bizony igen-igen sok munkára és bűvárlatra volt szüksége. Így például, csak a végből is, hogy a vízcseppeket fölfogó lemez előállítására megtalálja a legalkalmasabb anyagot, Aitkennek igen sok kísérletet kellett végezni. Az üveg, bármily finom, bármily tiszta legyen is, nem ér semmit, mert mindig vannak rajta a megszámlálást zavaró hibák és végre is a skót physikus rendkívül finom és tükörsímaságú ezüst lemez használatában állapotodott meg. De még a legtokéletebb eszközökkel is gyakran követett el hibákat. Így az oly esetekben, a mikor teljes lehetetlennek látszott, hogy az eredmények ne egyezzenek meg, mégis a talált eredmények boszantó módon elütöttek egymástól.

E kellemetlen körülmény okát mindenfelé keresték, de open ott, a hol az nem volt található. Végre is lehullott a fátyol. A szóban forgó esetekben az eredmények változó volta attól a módtól függött, a hogyan a szűrt levegőt előállították. Ha a levegőt gyorsan hajtották át a szűrőül szolgáló gyapotdugón, akkor még maradtak a levegőben porszemecskék és a

szűrés így nem volt kielégítő, mert a tiszta levegőben maradt még annyi porszem, a mennyi már nem hanyagolható el. Lassan, igen lassan kell a szűrést végrehajtani, hogy tökéletesen tiszta levegőt kapjunk és ennek tisztaságáról mindig meg kell győződni egy vagy több előleges kiterjesztés útján. Hogy ez miképen történik, azt már tudjuk. Ime itt van például, egy edényben levegő, a melyet jogosan gondolhatunk tisztának; vizgőzzel van telítve, s ha a túltelítést előidézzük, lehűtés vagyis az edény térfogatának megnagyobbítása útján, mégis egy pár vízcsepp képződik, jeléül annak, hogy a tisztának vélt levegőben kétségekívül maradt néhány szilárd részecske. Ismételjük az eljárást: ekkor már nyoma sincs vízcseppnek. Ismételjük újra, úgy hogy sokkal jobban kiterjesztjük az edény térfogatát és lám újra jelentkeznek a cseppek. Mit bizonyít ez? Aitken szerint azt mutatja, hogy maradtak még a levegőben porszemek, de sokkal kisebbek, mint azok, a melyek az első kiterjedéskor a sűrűsödés magvaiul szolgáltak. De végtére mégis elérkezik az a pillanat, a melytől fogva bármily nagy legyen is a kiterjesztés, többé már nem képződik vízcsepp: tehát ezt a levegőt, már minden, még a legfinomabb, porszemtől is megtisztítottnak tekinthetjük, a legdurvább szemek mindjárt az első, a legcsekélyebb tágitásnál eltávoztak; a legutolsó, a legnagyobb tágitás a legfinomabb részecskéket távolította el. Ebben a levegőben tehát már semmi szín alatt nem képződhetnek vízcseppek. Ez csak bizonyos határig, csak bizonyos körülmények között áll, mert rendkívül gyors kitágítás még ekkor is képes vízcseppeket előállítani. Aitken azt gondolja, hogy ebben az esetben a megsűrűsödés mag nélkül vagyis szilárd részecske nélkül megy végbe. Egy szóval nagy óvatossággal, főleg lassúsággal, kell itt dolgozni.

A midőn már teljesen ura volt Aitken a módszerének, hozzáfoghatott a rendszeres számlálatokhoz és kereshette különféle helyeken és különféle időkben a levegőben foglalt porszemek számát. Tanulmányainak ez a része valóban tanulságos. Világosan mutatja, hogy a porszemek száma mennyire változik a hely és a körülmények szerint és nem egyszer valósággal hihetetlen nagyságú számokat mutat föl. Egész röviden összefoglalom itt Aitken meghatározásait. Valamennyi közt a legkisebb érték, a melyet Aitken meghatározott, az volt, hogy egy köbcentiméter levegőben tizenhat szilárd részecske van; ezt

az eredményt csakis egyetlen egyszer találta Skócziában, a Ben-Nevis csúcsán, 1890 júliusban, a mely egyike volt a legesősebb hónapoknak, a minő már régóta nem fordult elő e vidéken. De ez az érték csak kivétel számba megy. Más hegyeken, így például a Rigin is, Aitken 500—2000 és még ennél is több porszemet számlált meg egy köbcentiméter levegőben. Így például egy vihar előtt a szilárd részecskék száma 4000 volt és vihar után e szám leesett 725-re. Svájcz levegőjét, különösen a hegyekét, általában igen tisztának lehet mondani. Bellagióban és Bavenóban már kevésbbé, mert itt 3000—10,000 szilárd részecskét talált. A Földközi-tenger partvidékének levegője még kevésbbé tiszta; Hyèresben egy halom tetején Aitken 3500 porszemet számlált meg a levegő köbcentiméterében, mikor a szél a tenger felől fújt; mikor pedig a város felől jött, akkor a porszemek száma sokkal magasabb, 25,000 volt. Cannesben ugyanezen különbség tapasztalható; a levegő legtisztább a nyílt tenger felől jövő szél idejében, ekkor a szilárd részecskék száma 1500; ha pedig a városban magában tette a megfigyelését, ott egy köbcentiméter levegőben már 150,000 porszemet talált. Mentonében az eltérés jóval kisebb: a két érték 1200 és 7200. Párisban a 300 méter magas Eiffel-torony tetején, déli szél idejében, az érték rendkívül változott, 226 és 104,000 között; a Rue de l'Universitében a változás határa 210 és 160,000 volt. Londonban ezekkel körülbelül megegyeznek a tapasztalt eredmények. Edinburgban és Glasgowban óriási nagy a levegő köbcentiméterében foglalt porszemek száma, az elsőben 260,000, a másodikban meg közel 400,000. De csak akkor válnak e számok valóban csodálatosakká, ha a szobák belsejében tett megfigyelésekre vonatkoznak. Így egy szobában például, a levegő köbcentiméterében egész könnyen lehet két millió fölül számlálni porszemeket, és ha a szoba alsó részének levegője helyett, közvetlen a plafonddal szomszédos levegőréteget vizsgáljuk meg, itt a porszemek száma fölszökik egész öt vagy hat millióra is. És ha a gázláng fölött elterülő levegőt elemezzük, akkor ebben a porszemek száma harmincz millióra is fölemelkedik. Vagyis ennek a levegőnek 100 köbcentiméterben több porszem van, mint a földön ember.

A megelőző számokból világosan látjuk a nagy változandóságot. Körülbelül teljes lehetetlenség tehát a levegő köbcentiméterében foglalt porszemek számáról közép értéket adni.

Látnivaló, hogy a magasabb fekvésű helyekre és a tengermel-
lékre kiszámított középérték jóval kisebb a sík vidékek közép-
értékénél, és hogy ennél meg igen-igen sokkal nagyobb a
városoké. De valami állandó nagyságú középértéket igen bajos
dolog meghatározni, mert ugyanazon a helyen is az időszakok,
a szelek szerint és a szerint, hogy volt-e nem régebben eső
vagy nem, a nyert értékek nem csupán egyszeresei vagy két-
szeresei, hanem tízszeresei és százszorosai is lehetnek egy-
másnak.

Tehát az a levegő, a melyet mi beszívunk, csak úgy
hemzseg a porszemektől és valóban jó magasra kellene a lég-
körben emelkednünk, hogy oly levegőt találjunk, a mely töké-
letesen ment lenne a szilárd részecskéktől: sőt talán le is
mondhatunk arról, hogy egyáltalán találhassunk ilyen levegőt.

De honnan jönnek a levegőbe ezek a porszemek? A fele-
let épenséggel nem nehéz: igen sokféle forrása lehet a por-
szemeknek. Első sorban is maga a föld; ennek legfinomabb
részecskéit száraz időben magával ragadja a szél; a növé-
nyek, a melyeknek szervetlen alkatrészei a fölbomlásnál külön
válnak; az állatok is, a melyeknek bőréről minden pillanatban
ezer meg ezer szilárd részecske válik le; az ipari és házi tüzek,
a kemenczéknek és hutáknak füstje, mind, mind millió meg
millió szilárd részecskét bocsát a levegőbe; a tűzhányó hegyek,
a melyek a kitörés idejében, füst és hamu alakjában csodás
mennyiségű végtelen finom kis részecskéket okádnak a lég-
körbe; végre a meteorok, a melyek mindennap millió számra
hatolnak be légkörünkbe, és a melyek itt fölbomlanak apró
részecskékre és így növelik a már meglevő porszemek számát
azokkal, a melyek alig-alig megmérhető anyagoknak — napon-
ként 100—1000 tonnának — porrá bomlásából keletkeznek.
És ez az összes? Lehetséges, hogy nem,*) de valójában már

*) Ismeretes, hogy a levegőben nagy számmal vannak még élő
szerves testecskék is: spórák, himpor-magocskák és végre mikrobák.
Néha a levegő óriási mennyiséget foglal magában az utóbbiakból.
Manfredi tényleg kimutatta, hogy Nápoly utczáin a pornak egy
grammja tíz millió, sőt 5000 millió mikrobát is foglal magában. Sok
közöttük betegséget is okoz. Különösen nagy számmal találták a
tuberculosis és a septicemia mikrobáit; világos, hogy a legkisebb szél-
nél, a mely magával ragadja az útca porát, jelentékenyen növekedni
kell a légkör porszem-tartalmának, és hogy a szél e porszemeket nagy
távolságokra elhurczolhatja és szétszórhatja.

ennyi is untig elég és az ember fölteszi önkéntelenül a kérdést, hogy ily körülmények között is bírunk még lélegzeni, mikor az a környezet, a melyben élünk, félig szilárd, félig légnemű. El kell tehát fogadnunk azt, hogy a légkörben óriási mennyiségű porszem van, hogy van egy jobbadára láthatatlan felhő, a melyet a mindenféle végtelen kicsiny szilárd részecskék alkotnak.

Némelykor ez a felhő láthatóvá is válik. Így egy amerikai csillagász Langley, egészen jól látta 1878-ban, az Aetna csúcsáról és 1881-ben a Whitney hegyéről, a mely az Egyesült-Államok legmagasabb csúcsa. «Lenn a völgyben», így írja, «a légkör gyönyörű átlátszó volt, de a hegy tetején tekintetünk nem bírt keresztül hatolni a porszemek valóságos óceánján, melynek igen nagy volt a fölülete, a mélysége nem volt látható. de lehetett körülbelül hat vagy hét ezer láb, mert a velünk szemben lévő heglánczolatból mindössze a legmagasabb részlet látszott. A portengertől visszavert fény színe haragos vörös volt, és ez az óceán minden irányban egész a horizontig kiterjedt. Abban a magasságban, a hol mi voltunk, az ég színe sötét-viola volt és úgy látszott, hogy a levegő minden porszemtől; de pontban délben, a mikor egy előttünk égnek emelkedő hegycsúcs árnyékába értünk, az ég a nap körül fehéres színezetet öltött, telescopunk világosan mutatta, hogy e tüneményt a levegőben lévő végtelen kicsiny porszemecskék myriádjai idézték elő.» Ez a porfelhő az amerikai Geological Survey igazgatója, Clarence King szerint lőszrészecskékből állott, a melyeket a szél Khina síkságairól ragadott föl. Ugyanezt a porszem-óceánt még Piazzzi-Smith is megfigyelte, a Ténériffa hegycsúcsán.

Mindenki, a ki csak valaha csekély távolságra lakott tűzhányó hegytől, tudni fogja, hogy mennyiszer elsötétül a légkör és mennyiszer változik az égboltozat színe kitorés idején. Ki van közöttünk olyan, a ki ne szemlélte volna csodálatlan az eget 1884-ben, a Krakatoának hatalmas kitorése, ez óriási porfelhő képződése után, a mely felhő többször egymásután körülfutotta egész földgömbünket, és a melynek egyrésze igen valószínűleg még jelenleg is a légkörben tartózkodik. Félig a légköri porszemeknek lehet tulajdonítani a gyönyörű naplenyugvásokat is — és talán visszaemlékeznek olvasóim arra a gyönyörű színezetre, a mely a naplenyugvánál föllépett,

mikor a Krakatoa porfelhője elvonúlt fölöttünk — sőt még talán a tenger színezetének egy része is a légkörből lehulló szilárd részecskéknek tulajdonítható.

Egy szóval, a legtisztább levegő is mindig foglal magában nagy mennyiségű porszemet. Ezek a magas fekvésű helyeken a legfinomabbak, a síkságokon a legdurvábbak, mert súlyuknál fogva mélyre szállanak, de sehol sem hiányzanak. Több van belőlök nagy szelek, tűzvészek, vulkáni kitörések után; kevesebb van eső után, mint előtte és a sík tengeren, mint a szárazföldön: de mindig és mindenhol megvannak; s ha majdan rendszeres tanulmányokat folytatnak, ha a meghatározások Aitken nyomdokain haladva, szaporodnak, különféle helyeken vagy pedig ugyanazon a helyen, de különféle időszakokban, akkor alkothatunk magunknak némi halvány fogalmat annak a por-óceánnak sűrűségéről, a melynek közepette élünk

III.

Úgy látszik, hogy nagyon is eltávoztunk Dyrenforth tábornok úrtól és az ő mesterséges esőjétől. Épen nem; nincs tanulmány, a mely szorosabb kapcsolatban lenne a szóban forgó kísérletekkel, mint épen az, a melyet a fentebbiekben ismertettünk; nincs más, a minek nagyobb jelentősége lenne a mesterséges esőre nézve, mint épen ennek. Mégis ezt az amerikai tábornok teljesen figyelmén kívül hagyta, úgy hogy valószínű, hogy neki egyáltalán nem volt tudomása Aitken búvárlatairól.

Valójában a fentebb mondottakból már igen valószínű az, hogy a légkörnek az a rezgése, a melyet valaminémű robbanás zaja idéz elő, nem tekinthető az eső keletkezése vagyis a vízgőz megsűrűsödése okának, föltéve természetesen azt, hogy az a légkör, a melyben a robbanások történnek, magában foglalja már a kellő mennyiségű vízgőzt. Ha tehát a Llano Estacado-ban végzett kísérletek után valóban esett is eső, valami más oknak kellett hatni, a mely kikerülte az amerikai tábornok figyelmét, és a mely talán a robbanással fölszabadult szilárd részecskék nagy sokaságában keresendő. A tábornok nagy zajt akart csinálni, de ugyanakkor szilárd részecskéket is állított elő és az lehetett az eső egyik oka, hogy a légköri vízgőz-

nek magvakat szolgáltatottak, a melyek körül az összetömörülhetett és a zaj talán épenséggel semmiféle szerepet sem játszott.

Azt mondjuk-e ezzel, hogy a porszemek jelenléte elegendő, és hogy az esőnek mindannyiszor esni kell, a hányszor csak a levegő bizonyos mennyiségű porszemet magában foglal? Nem, semmi esetre sem! Az eső képződése ez ideig még olyan jelenség, a melynek elmélete kétségkívül világosabb, mint maga a gyakorlati tény, és a melynél számos tényező lép föl, melyek közt minden egyesnek szerepét meghatározni igen nehéz dolog. Rendesen föl szokás venni, hogy az eső hasonló folyamat útján keletkezik, mint a destillatio. A hideg vagy meleg levegő érintkezvén a tengerekkel és a földdel, a mely sohasem tökéletesen száraz, magába szív bizonyos mennyiségű vízgőzt, a mely a nyomás, a hőmérsék szerint változó, és a mely mindaddig láthatatlan marad a levegőben, míg ennek hőfoka nagyon alá nem száll. Ha a hőmérsék csökken a földön vagy ha a meleg levegő magasra szállva, a légkörben lehül, mert a kisebb nyomás alatt kiterjed, akkor felhő vagy köd képződik és megállapított dolog, hogy füstnek vagyis légköri szilárd részecskéknek jelenléte nagyon elősegíti e képződést. Ez annál inkább valószínű, mert a porszemek gyorsabban hűlnek le, mint a levegő és így meg van könnyítve a vízgőz megsűrűsödése a porszemek körül, mert ez a folyamat csakis lehülés mellett mehet végbe. Szükséges tehát az eső képződésére, hogy a vízgőz magában foglaló levegő lehüljön s ezt teszi is, mikor fölemelkedik, mert ekkor kiterjed és veszít melegéből. Az ágyúlövés vagy a dinamit-töltény fölrobbanása előidézheti-e vajon ezt a kiterjedést vagyis lehülést? Az ember nem képes belátni, hogy minő úton állhatna be így akár melyik is; mert a lehülés és a kiterjedés helyett a robbanáskor épen csakis fölmelegedés és pillanatnyi összenyomás következhetik be. Tehát az amerikai tábornok kísérleteinek eredményeit egészen más alapon kell magyarázni mint a hogyan azt ő tette. A hangnak semmi szerepe sincs itten, valamint a mennydörgés nem létesíti az esőt, hanem csakis kíséri ennek képződését vagy az esőképződés legelső phasisait, a helyett, hogy megelőzné. Inkább kell azt hinnünk, hogy a dinamit a puskapor és a léggömbök robbanásai valami összetett módon hatnak; talán úgy, hogy mozgásba hozzák a légkört és elősegítik az alacsonyabb fekvésű rétegek lehülését azzal, hogy sokkal magasabbra hajtják, a hol aztán már kiter-

jedhetnek és lehülhetnek; továbbá úgy, hogy szaporítják a vízgőz-mennyiséget, mert hiszen a hydrogénnek és oxigénnek robbanása vizet hoz létre; végre tetemesen szaporítják a por-szemek számát, a melyek sokkal hamarább hűlnék le, mint a levegő, és így magvakat formálnak, a melyek körül végbemehet a vízgőz megsűrűsödése. Az, hogy a hangnak, mint hangnak valami hatása lenne az esőképződésre, nagyon, de nagyon valószínűtlen dolog.

Dyrenforth tábornok véleménye tehát tarthatatlan; a nyert eredményeknek magyarázata meg épenséggel helytelen.

Meg kell jegyezni még azt is, hogy kísérleteinek alap-gondolata sem az övé.

Az a gondolat, hogy mesterségesen kellene előállítani az esőt, kétségkívül már igen régi és igen gyakran törekedtek ezt megvalósítani. Így hajdan francziaországi falvakban ágyút sütöttek el, a mikor sűrű fellegek borították az eget, abban a hitben, hogy ily módon előidézik az eső leszakadását. Az eső gyakorisága a nagy csaták után, a melyekben oly igen nagy számmal vannak a tüzet és halált okádó fegyverek, nem egy gondolkodó föben azt az eszmét ébresztette föl, hogy béke idején is ágyúk elsütésével és különféle robbantásokkal esőt lehetne előállítani. Igen nehéz dolog volna határozottan megmondani azt, hogy ki formulázta legelőször szabatosan e gondolatot: valószínűleg többen tették ezt azok között, a kik a az ágyúzás és az eső közti kapcsolatot megfigyelték. Mindamellett úgy látszik, hogy a legelső, a ki a legnagyobb kitartással küzdött ez eszme mellett, s a ki ennek valóságos bajnoka volt, az Le Maout, egy saint-brieuci gyógyszerész, a ki 1824-től kezdve teljes erővel tanulmányozta a nagy csatákat követő meteorologiai jelenségek megfigyelését és a ki megfigyeléseinek eredményeit nyilvánosságra is hozta több közleményben, melyek közt a legelső 1854-ből, a legutolsó meg 1886-ból való.

Kétség sem fér hozzá, hogy őt illeti az elsőség az amerikai tábornok fölött. Ha valaha sikerül bebizonyítani azt, hogy maga a hang előidézte rezgés képes megsűríteni a vízgőzt, hogy nem csupán véletlen összetalálkozás van a harangzúgás vagy a dobpergés és az eső között, akkor bizonyára Le Maout-ot illeti majd meg az elsőség dicsősége és nem Dyrenforthot. Meg kell jegyeznünk, hogy Le Maout össze is állította az ütközetek hosszú sorát, a melyeket rögtön a hely színén figyelemreméltó

esőzés követett. Ilyen volt a crécy-i ütközet, a hol először jelenik meg a tűzérés, a melynel mindjárt a csata kezdetén Mézeray szavai szerint: «egy óriási vihar, sűrű villámlások és dörgések közepett, oly hatalmas záport zúdított alá, hogy a kezíjak húrjai megtágultak és elvesztették minden erejüket, ilyen volt a trafalgari, a drezdai, az eylaui, a hohenlinden, a varèse-i, a marignani, az almai, az inkermanni, a puéblai, a palestrói, a magentai, a solferinói ütközet és még igen sok más az olaszországi hadjárat ideje alatt, mikor is Algir éghajlati viszonyaiban jelentékeny változás állott be; ez az eset volt végre még 1870-ben is, a mikor a januártól egészen júliusig tartó tűrhetetlen szárazságot, a melynek megszűnése végett már nyilvános imákat is rendeltek, mindjárt a háború megkezdése után hatalmas esőzések követték». Hogy azonban tudományosan s eredményképen indokolt ítéletet mondhassunk, szükség lenne hosszú sorára a bizonyítékoknak és megfigyeléseknek, a melyeket igen nehéz összegyűjteni, szükség lenne valóban rendszeres és kísérleti tanulmányra, de mindez még a jövő méhében rejlik.

Ez természetesen nagyon leszállítja Le Maout megfigyelései értékét, de ezek nem is tekinthetők megfigyeléseknek. Kísérleti tanulmányok kellenek, de nem olyan bizonytalanok és fölületesek, mint a minöket 1891-ben az Egyesült Államokban kezdetek. Az ilyen alapos tanulmány épenséggel nem fog a könnyű föladatok közé tartozni. Mindenekelőtt szigorúan meg kell állapítani a kiválasztott vidék meteorológiai viszonyait; meg kell határozni az egy évben lehulló eső átlagos mennyiségét; föl kell jegyezni azokat a szeleket és azokat a hőmérsékleti viszonyokat, a melyek a vízgőz megsűrűsödésére kedvezők és ha már egyszer ismeretesek a rendes föltételek, akkor meg kell változtatni e föltételeket és hozzájuk adni egy ismert vagy mérhető hatású megzavaró okot.

Kétségekivül a megfigyelés gyakran pótolhatja a kísérletet; de ez esetben tökéletesen ismerni kell a körülményeket. Fölösleges is hozzátennünk az előbbiekhöz még azt, hogy ha valami biztos következtetést akarunk levonni, akkor különféle helyeken és különféle körülmények közt kell kísérleteket tenni; tudni kellene azt, hogy a szélnek és a levegő nedvességtartalmának minő viszonyai mellett lehet mesterségesen előidézni a felhők képződését; tudni kellene még mesterségesen

előidézni az esővé való sűrűsödését a természetes vagy a mesterséges felhőknek, a hely színén vagy távol. Valójában ez a föladat a legnehezebbek közé tartozik, tekintve azt a sok tényezőt, a melynek szerepe van az eső keletkezésében, tekintve azt, hogy e tényezők nagy részénél hiányoznak a valóban biztos ismeretek és tekintve végre a tényezők képzelhető változásait. Ha sikerül kimutatni azt, hogy egy bizonyos vidéken, a hol rendes körülmények közt eléggé állandó az átlagos esőmennyiség, jelentékenyen felszökken a megtett kísérletek után, akkor lehet arra következtetni, hogy «van valami a dologban»; de még ez is nehezen fog menni.

A helyzet körülbelül a következő. Úgy látszik, hogy bizonyos körülmények közt rázkódások és robbantások segítségével az ember mesterségesen előidézheti a felhőknek és az esőnek keletkezését. Melyek tehát ezek a körülmények? Nem tudjuk pontosan, de bizonyos, hogy a vidékek szerint változók. Melyek azok a módszerek, a melyeket használnunk kell? A hang magában kielégítő-e; vagy pedig szükség van még másra is? Szükség van talán a porszemek jelenlétére? Szükség van talán a hőmérséknek és nyomásnak bizonyos módosítására? Mindezt nem tudjuk, csakis a jövő mutathatja meg azt az elméletet, a melyet el kell fogadnunk; egyedül a jövő vonhatja le a következtetéseket a kísérletekből és akkor majdan tudni fogjuk végre, hogy vajon hang vagy pedig porszemek előidézhetik-e az esőt. Természetesen kísérleteket kell tenni még majd Espynek, egy amerikai meteorologusnak, véleménye tárgyában is, a ki már 1837-ben ajánlkozott arra, hogy mesterségesen előállítja az esőt óriási tüzek gyújtásával, azt gondolván, hogy az így keletkező és vízgőzt magában foglaló meleg levegőáram esőt hoz létre, a mint oly magasságra emelkedik, a hol a nyomás csökkenése következtében lehül, kiterjed és túltelített lesz. Az ausztráliai kormánynak kellett volna 1884-ben ily kísérletet tenni, mivel tudvalevőleg Ausztrália egyes vidékein kétségbeejtő szárazság uralkodik; de visszarettent a kormány az óriási költségtől, a melybe a kísérlet megtétele került volna. Úgy számították ki, hogy naponként kilencz millió tonna köszönet kell elégetni, hogy Sydneyben a légköri csapadékot hatvanhatról százra emeljék.

Még lehet még fontolni Bellnek az ajánlatát is, a ki 500 méter magas kivájt hengereket akar fölállítani, a melye-

ken keresztül meleg levegőáramot kellene hajtani a légkörbe, vízgőzzel telítve. Ez tehát némileg megegyeznék Espynek a tanácsával.

Ki kellene még próbálni Allen módszerét is, a ki Indiában azt ajánlja, hogy az esőt oly röppentyűknek fölbocsátásával állítják elő, a melyek képesek jelentékeny hideget előidézni. E gondolat igen észszerű, mert ha el is térnek némely pontokban a vélemények az eső keletkezését illetőleg, abban az egyben általánosan megegyezik mindenki, hogy a hőmérsék különbsége igen jelentékeny szerepet játszik, és hogy a vízgőzzel telített levegő lehülése okvetlenül szükséges feltétel arra, hogy a vízgőz esőcseppekké sűrűsödjék. Allen föltalált egy olyan röppentyűt, a mely képes 1600 méter magasságba emelkedni, vagyis oly magasságra, a hol a nedvesség mennyisége közel van már a maximumhoz; ez a röppentyű nagy nyomás alatt fölhalmozott éthert foglal magában, a mely forrni kezd, gőzzé válik és így jelentékeny hideget idéz elő; a röppentyű lehullását szálló ernyő késlelteti. Próbát kellene tenni ezzel a módszerrel és mindazokkal, a melyeket még ajánlani fognak, mert el kell ismerni, hogy kezdetben nem lehet mást tenni, mint tapogatózni, minthogy a szóba jöhető tények rendkívül különfélék és az elméletek egymásnak ellentmondók meg bizonytalanok. Aitkennek, Dyrenforth tábornoknak és a többi kísérletezőknek kutatásai csak igen relatív módon igazíthatnak útba bennünket; ezek még mind olyan jelenségek, a melyek ellenőrzésre és igazolásra szorúlnak; ezek még olyan adatok, a melyeknek értéke előttünk mindezideig ismeretlen és nem is lesz addig valóban világos, a míg kezdetét nem veszi a rendszeres kísérletezés.

Annyi azonban bizonyos, hogy Dyrenforth tábornok nem talált föl semmit; elmélete kézzelfoghatóan hiányos és nem is az övé az elmélet. Ha Dyrenforth újra megkezdéné kísérleteit, úgy intézze, hogy azok komoly kísérletek legyenek; oly vidéken tegyék őket, a melynek rendes meteorológiai viszonyait jól ismerik és hogy ellenőrizzék e kísérleteket oly férfiak, a kik valóban tisztában vannak a komoly kísérletezés követelményeivel.

I. S. K.

BYRON DON JUANJA MAGYARÚL. *)

Egy könyv, mely bár csak fordítás, irodalmunk gazdagítását jelenti s melyet annál igazibb örömmel üdvözölhetünk, mert ha messze állunk is még attól, hogy Byronnek összes műveit nyelvünkön bírassuk, ezentúl legalább ezt a fő művét nem kell nélkülözni többé a hazai olvasónak, mely a legnagyobb újkori angol költőnek valóban legnagyobb, legjellemzőbb s legszebb munkája. *Don Juant*, némelyek szerint e századnak egyetlen költeményét, mely *Faust*hoz mérhető; vagy mint magok az angolok ma hiszik: egyáltalán azt a byroni alkotást, «melyhez hasonlót senki sem kísérelt meg addig s melyben a genius annyira összehangzott a föladattal, hogy később e kísérellet esetleges fölújítása fölösleges lett volna bárki részéről is».

«Húsz esztendő fekszik a fordítás első kezdetei s befejezése közt. Ifjúkorban kezdtem el, öszülő fejjel végzem be . . . Szinte nehezen esik megválnom tőle, mint egy bizalmas, kedves ismerősömtől, a ki ragyogó szellemével sokszor gyönyörködtetett, bölcs humorával sokszor megvigasztalt.» Így ír a magyar fordító, Ábrányi Emil, előszavában s e melancholikus színezetű vallomás, midőn egyfelől rokonszenvet kelt a fordító iránt, másfelől egyszersmind már előre is nem csekély érdeklődést támaszthat az olvasóban maga a mű iránt.

Húsz évet fordítani a rövid emberi életből, valamely jelen-

*) *Don Juan*. Lord Byron verses regénye. Fordította Ábrányi Emil. Első rész. I—VI. ének. Bővített kiadás. Buda-Pest, Révai testvérek. 8-adr. 352 l. — U. az. Második rész. VII—XVI. ének. U. ott. 8-adr. 396 l.

tékeny munka elvégzésére, ehhez annyi kitartás kívántatik, mi az érzés- és gondolkozásmódnak korai megállapodottságára mutat, annyi ügybuzgóság, odaadás, mi alig képzelhető az eszményért való lelkesülés nélkül. S az is bizonyos, hogy a mely irodalmi mű évtizedek során át állandóan le bírja bilincselni szellemét s becsvágyát egy oly költőnknek, ki éppen nem az irodalmi hagyományok és tekintélyek tiszteletéről ismeretes, az nem tartozhatik a világirodalomnak azon kikiáltott remekei közé, melyeket ildomból mindenki magasztal ugyan, de olvasni vajmi kevesen olvasnak.

Csakugyan bámulatos egy mű ez a *Don Juan*, melyet 30 éves korában kezdett el költője, ki mindössze 36 évet élt. Egyformán lángolhat érette az ifjabb olvasó hevüλέkeny szíve, s adózhatik hódolattal szépségeinek az érettebb kor tisztúlt műérzéke. Az ifjú még ki nem tört vagy már lázadó vágyainak, szilaj szenvedélyeinek találja meg benne visszhangját; megtalálja benne eszmények utáni rajongását s a csalódások miatti keserveit, ki nem forrt kedélyének disharmonikus hullámszását, érzelmesség és gúny, extasis és cynismus közt, még legfrivolabb hajlamainak is lel benne tápot. Ha ez az ifjú aztán később mind jobban «öszülő fejjel», gyérülő hajzattal kezébe veszi hosszabb időközönként e könyvet, kellemes csalódással fogja tapasztalni, hogy a régi varázs még mindig nem tűnt el belőle, mint annyi sok egyébből tényleg eltűnt az életben az elszálló évekkel. Úgy fogja tapasztalni, hogy ez a *Don Juan* újabb kedélyállapotának accordjaival is összehangzik, most is éppen úgy szól szívéhez és lelkéhez, mint hajdan. Sőt most talán még inkább: most, midőn a szív már hültebb, de még mindig van benne némi maradványa a régi hévnek; midőn a fenköltebb érzelmekre rálehel már az ész hideg fuvallata s bizonyára a tapasztalatok hervasztó szele is, de még ki-kisüt a verőfényes, melengető őszi nap, mielőtt végleg ránk borúlna a köd s az örök tél. Vannak, kik éppen az élet derekán élvezik *Don Juant* a legteljesebben.*)

*) *Don Juan* is emphatically the poem of intelligent men of middle age, who have grown weary of mere sentiment, and yet retain enough of sympathetic feeling to desire at times to recall itt. — Nichol: *Byron. English men of letters*. Mac Millan. New edition. Chapter IX.

Ez a bámulatos mű a maga idejében óriási botrányt okozott. A közvélemény fölháborodott, sőt mondhatni: földühödött miatta. Elátkozták, mint olyat, mely ördögi genialitással terjeszt pokoli erkölcszelenséget: költőjét agyonkövezték, a mennyire ez szellemileg lehetőség. Ha ma a *fin de siècle* olvasó végig lapozza a könyvet, bár ő neki már sok oly mozzanat föl sem tűnik talán, mi a kortársakat verig lázította, mindazonáltal ő is be fogja látni, hogy a *Don Juan* telides telve van oly meresszésekkel, melyektől kegyetlenül tüszkölhettek a kortársak. Azonban a mai olvasó alkalmasint még sem fogja egészen arányosnak találni az okkal az okozatot; nem fogja a hiba mérveihez illően méltányosnak ismerni el a kárhoztatás nagyságát. Épen ezért, ha meg akarjuk érteni azon fölháborodás okait s következőleg, ha be akarunk hatolni e mű kortörténeti jelentőségébe, azt kell figyelembe vennünk *Don Juan*ban, milyen módon nyilatkozik Byronnek viszonya saját idejének politikai, vallási, társadalmi eszméihez, egész életfölfogásához, egyáltalán mindahhoz, mit egy németből kölcsönzött kifejezéssel világnézetnek nevez a philosophia.

Hanem én itt tulajdonkép a magyar fordításról kívánok néhány méltató szót szólni s így csak futólag érinthetem e kérdést, melynek fejtegetéséhez a fordító előszava is érdekes adalékokat szolgáltat, ha nem is világítja meg elég sok oldalról. Mindössze néhány mellőzött vonással kívánom pótolni a nála meglevőket.

Az életrajz-írók szemére hányják Byronnek, hogy politikai nézeteiben ingadozott, ma ócsárolta, a mit tegnap még magasztalt s egyáltalán egyéni benyomásainak hódolt; hogy vallási elvei sem voltak szilárdabbak, s ha hitét veszttette az orthodox dogmákban, nem tudott a deismusig elmenni, az általa különben szintén kigúnyolt catholicismushoz hajlott és scepticismusa nem gátolta, hogy babonás legyen, kísértetekben higgyen stb. stb. Azonban, ha ily gyarlóságokkal volt is teljes Byron, ez nem teszi még őt képtelenné azon fenkölt szerepre, milyenre ő is mint annyi más, szintén nem tökéletes lény, vállalkozott; valamint az is tény, hogy Byronnek saját kora ellen viselt harca határozottan nemes, mert magasabb elvi okokból eredt. Kétségtelen ugyan, hogy ez a sárkányölő Szent György vitéz néha szűnyogokat üt agyon; kétségtelen, hogy sajnálatos személyeskedésekre is ragadtatja magát s kegyetlen

bosszút vesz azokon, kik őt, a társadalomnak addig bálványát, bűnbakká nyomorították rágalmaikkal, családi életét földúlták s őt számkivetésbe menni kényszerítették: de ezt nem tekintve, Byron egy fenkölt elv érdekében harczol tulajdonképen. Azon elv érdekében, mely azóta az összes újkori műveltségnek egyetemes jelszava s melyet e sokat mondó szóban összegezhetni: szabadság! liberalismus!

Nem ismerek a gazdag Byron-irodalomban senkit, ki szebben fejtené ki rövid-velősen a *Don Juan* ebbeli fontosságát, mint Byronnek épen azon német fordítója, Gildemeister, kit a magyar fordító — mint maga vallja — commentárjában a legtöbb helyt követett. Bár az idézet kissé hosszadalmas lesz, ide jegyzem az olvasó engedelméből: méltóbbal nem egészíthetném ki a magyar fordító fejtegetéseit.

«A lövéseket különböző irányokban szórja e költemény, azonban valamennyi egyazon ellenségnek szól, annak a Nagy-Britanniában uralkodó rendszernek, mely az államban mint feudális oligarchiának szívtelen önzése lép föl, vagy mint a javadalmakban dúslakodó hivatalos egyháznak korlátoltságra valló türelmetlensége jelentkezik, vagy mint kizárólagosságot negélyező «jó társaság», kérlelhetetlen illemszabályokkal a nyilvánosság számára s titkos vétkekkel házi használatra.*) De állam, egyház és jó társaság mind nem oly formalis megtestesítői a költő által annyira gyűlölt nemzeti vétkeknek, mint maga az irodalom, mely azt választotta föladatúl, hogy a napi hatalmasságokat dicsőítse, a britt aristokratiának sikereit a népek szabadsága elleni küzdésében, a zsíros anglikán papság fönséges voltát, az előkelő világ erényeit magasztalja ódáiban, hymnuszokban és pedig egész komolyan.»**)

Innen a sok kifakadás a tory-minister, lord Castlereagh, a népek elnyomója ellen, az uralkodók «szent szövetsége» ellen, a zsarnokok trónja s általában a trónok ellen, melyeken Györgyök s Katalinok ülnek, innen a császárnőnek és Suwarownak kegyetlen rajza, a fönséges ékesszólás azon uralkodói szeszé-

*) «Lerántani a leplet egy ily álszent társadalomról, úgy mond fordítónk, talán durvaság, talán paraszt tempo (!), talán rossz akarat, de semmi esetre sem erkölcstelenség». Byronnál bizonyára egyik sem!

**) *Lord Byron's Werke*. Übersetzt von Otto Gildemeister. V. Band. 3-te Auflage. Berlin 1877. — Zur Orientirung.

lyek ellen, melyek ezreket juttatnak vágóhídra a népből a csataterén, — a szabadságharczok, forradalmak jóslása s magasztalása — Napoleon dicsőítése stb. Innen Berkeley püspök nevetéséssé tétele, ki azt állította: «nem létezik anyag», s az egész anglikán papság korlátoltságának, vakbuzgóságának megképmutatásának, főleg pedig kapzsiságának gúnyolása. Innen bizonyos káviár-szerű részletek: a Faublas és Cassanova tollához illő frivol éjjeli találka rajza mindjárt a költemény legelején, továbbá a hírhedt háremtörténet, s azon pikáns részlet a londoni high-life chronique scandaleuse-éből, melyektől hadd fintorodjanak a prude orrok! Innen továbbá a czélzások Caroline királyné válópörére. Innen végül költő-kortársak szurkálása s az egész műnek Southeyhez, az akkori udvari költőhöz intézett vérig ostromzó ajánlása. Szóval mind oly dolgok, melyek szentségtörés számba mentek akkor s mind egyetemesebbé tették a «feszítsd meg» kiáltást.

Azonban még ha nem foglalt volna is el Byron ily ellenséges, lázadozó álláspontot korának egyházi, politikai és társadalmi élete ellen, még akkor is már pusztán egyéniségével kihívta volna a közvéleményt. Ez egyéniség még ma is a lélektani problémák közé tartozik. Hajdan így apostrophálta Byront csatornán inneni collegája és némileg tanítványa, Lamartine:

Toi, dont le monde ignore encore le vrai nom,
Esprit mystérieux, mortel, ange ou démon....

S e csodás szellem a maga hihetetlen színjátszásával, kifogyhatatlan rejtelseivel még ma is talányszerű. Legtárgyilagabb bírálói sincsenek vele tisztában s merő tárgyilagosságból inkább sötét színekben hajlandók őt látni, mint nem; ne hogy megtévedjenek, készebbek minél több rosszat hinni el róla. Így például a lelkiismeretes, komoly Elze *) a miatt sajnálkozik, miért ismerjük annyira részletesen Byron életét, s miért nem lehet azzal a fehér lappal kicserélni, mi körülbelül a Shakspere összes életrajzát képezi. Pedig bizonyos, hogy ha beteljesülhetne Elze vágya, melyet Shakspere iránti odaadása sugalmazott e jeles shakspereolognak, — ha csakugyan fehér lappá változhatnék Byron életrajza, azért még egyetlen egygyel sem

*) *Lord Byron*. Von Karl Elze. 3 te verbesserte Auflage. Berlin 1886. — X. fejezet. Zur Charakteristik.

kevesbednék az erkölcsi szörnyetegek, az elzüllöttek, mondjuk: a Luciferek száma, minőnek pedig oly divat képzelni Byront; de igenis szegényebb volna az emberiség története egyikével azon megvesztegető egyéniségeknek, kik a tüneményszerű ritkaságok közé tartoznak, s a nemes lélekkel társult nagy tehetségeknek. S a mi fő: ha Byron életét s egyéniségét nem ismernők eléggé, akkor nem érthetnők kellőn vele összeforrt költeszetét sem és pedig nemcsak a subjectív vonatkozásokat véve, hanem egyáltalán azt az egész hatalmas forrást, melyből az újkori költészet ha nem is fakadt, de mindenesetre fő tápot nyert.

«Ein grenzenlos-geniales Werk, menschenfeindlich bis zur herbsten Grausamkeit, menschenfreundlich in die Tiefe süssester Neigung sich versenkend». E paradoxonnak, melylyel Goethe jellemzé egykor a *Don Juant*, mely alapja van. «Csohlálatos hang, úgymond fordítónk is, melyben Rousseau érzelmessége Voltaire ironiájával párosúl», bár a *Don Juan*, melyben mindenütt érezni a szív melegét, soha le nem süllyed azon sívár hideg sarcasmusig, meddig a *Candide* satyr-szerzője, kiből a szív helyén is agy lüktetett, valamint *Don Juan* mély megindulásai, gyöngéd vagy szenvedélyes hevületei viszont messze, egy tisztább légkörbe emelkedőleg túlszárnyalják a *Nouvelle Héloïse* zavaros fejű és zavaros szívű declamatióit. Mind e paradoxonok, e hasonlatok tulajdonkép azt az új szellemet akarják körülírni, melyet Byron hozott be a költészetbe, s melynek aztán magán a szárazföldön akadtak igazi követői, egy Musset és Heine lettek további apostolai. Nem a világfájdalmat értem ez új irány alatt, bár ezt az egyetemes uralomra vergődő elemét az újkori költészetnek szintén Byron importálja igazában, szétrobbantva általa a tó-iskolának addigi kicsinyes, hétköznapi s minden mély szenvedély híján sínylődő költészetét. A mivel maga a *Don Juan* tényleg újat hozott a költészetbe: az a világfájdalom humora. Az a lelki meghasonlottság, mely pessimistikusan hangol, de annyira nem napjainkbeli pessimista költészet még, hogy a költő szemébe gyakran szökik titkolt ellágyulás könnye, édes ábrándozással elandalodik. majd hévtől gyulad ki arcza, kebléből fojtott zokogás tör ki perczre s ajkáról a szív heve árad ékesszólón: a másik pillanatban pedig egyet fintonit megvetőleg arczán, frivolságot vagy ep cynismust negélyezve rejti el megindulását, mint Byron maga vallja egy helyt; egyáltalán gyakran tréfát és gúnyt űz

olyasmiből, mit csak azért nem akar komolyan venni, mert különben végtelenül kétségbe ejtené.

Íme csak egy pár, a mint a mű végig lapozása közben szemembe ötlenek, azon motivumokból, melyek *Don Juan* költőjét világfájdalmas humorra hangolják: a társadalom szükségképi, lényeges békói s ezzel szemben a természetnek ideiglenesen elfojtható, de a legelső alkalommal szilajon kitörő kíváncsi; az erkölcsi elvek gyöngesége a szív örök törvényei ellenében; az ember physiologiai részének gyarlósága, az állatiság, a betegség, mely a vallásos hajlamokat fokozza a gyáva «teremtés urában», ki addig a skeptikust adta; a mulandóság, minek az állatok is alá vannak vetve, valószínűleg mert őseik Éva almafája körül tartózkodtak az eredendő bűn elkövetésekor; az ember erkölcsi részének gyarlóságai, az ellentétes erzelmekek kereszteződése, az önzés szerepe a legnemesebb indulatokban, tudásunk relativ volta; — a lelki mulandóság: az illúziók elröppenése, a nagy örömök s fájdalmak emlékének kihálása, a vágyak kiveszése az elsivárult szívből — a Loos des Schönen — a sors vad, kegyetlen szeszélyei stb. stb. Ha ehhez veszszük azt az ördögös verve-et, a szellemességnek azt a forrongó, szikrázó árját, a ragyogó, pikáns, elmés ötleteknek bámulatos halmazát, a túláradó szilajság csapongásait, szóval mindazt, mi csoda, hogy egészen e költemény megírásáig költőnk lelkében benne bírt maradni, lappangni s nem tört ki hamarabb: ha mindezt elgondoljuk, érthetni fogjuk, mily riadalmat kellett keltenie e «sátáni költészetnek» — mint Byron irányát nevezték — már humorja miatt is, mint a mely új, szokatlan világnézet egyaránt veszélyeztetni látszott az erkölcs nyárspolgári conventióit és örök törvényeit.

Ez így nemcsak irodalomtörténeti, de egyáltalán kortörténeti szempontból annyira érdekes mű: elbeszélő költemény, bár annyira tarkítva mindenféle hangnemű subjectiv kitéréssel, úgynevezett lyrai részletekkel, mint addig költő még nem merte tenni, a mivel Byron szintén új irányt mutatott a Musset-knek és pedig a költészeti műfajok természetszerű határvonalainak szeszélyes összevegyítésére. E nagy terjedelmű költemény hőse Don Juan, kiről azt véli a magyar fordítás előszava, hogy «a híres spanyol nőcsábítónak» nemcsak névrosza, de «sok tekintetben követője, több idealizmussal fölruházva». Talán mégis közelebb járunk az igazsághoz, ha sem-

miféle tekintetben sem rokonítjuk Byron hőseit a Mozart operájának, illetve Molière vígjátékának, vagy még szabatosabban: a mondának hőisével, miután «ez a Don Juan teljességgel nem gonosz, nem egoista, nem gyűlöletes, mint collegái; ő nem csábító, nem áldozatainak megrontója; ő csak átengedi magát a kínálkozó alkalomnak; van szíve, vannak érzékei, s ezek egy szép égalj alatt mind életre gerjednek benne; így kell ennek történnie 16 éves korunkban, valamint így 20-ik évünkben, sőt talán 30-ik évünkben is».*) A Manfredek, Larák, Cainok kaini bélyegéből semmi sincs az ő tiszta, derült homlokán: tehát még a rendes byroni typustól is elüt, egész új emberfajt képvisel. E hőst a kalandok hosszú során vezeti végig a költő. Hogy «24 énekre szabta verses regényét», ezt nem állíthatni egész biztossággal; mint Elze kissé udvariatlanul írja: «es ist thöricht zu sagen, das Gedicht sei auf 24' Gesänge angelegt gewesen, es war gar nicht angelegt». Az I. ének 200-ik versszaka még csak tizenkét könyvre tervezi a művet: is meant to be divided in twelve books. Hogy miként fejezte volna be Byron töredéknek maradt művét, ez szintén csak bizonytalan találgatás: lehet, hogy leguillotinoztatta volna hőseit a francia forradalomban, s aztán elkísérte volna őt a pokolba; de az is meglehet, Byron saját szavai szerint, hogy mint egy erkölcs-nemesítő társulatnak (Society for the Suppression of Vice) tagjától vett volna tőle búcsút: esetleg még a pokolnál is rémesebb helyre juttatta volna végezetül, szerencsétlen házasság bilincseibe.

De hagyjuk azt, mi lehetett volna Don Juanból, s lássuk azt, mit tényleg nyújt a költő. Nem a tizenhat ének tartalmát akarom mind sorban itt elmondani, csak a fő mozzanatokot foglalom egybe a hős életéből, azaz kalandjainak sorozatából, melyek tulajdonkép meg annyi önálló történetké, minden szerves kapcsolat nélkül egymás közt.

Don Juanban mint ifjúban először megfogamzani s kifejlődni látjuk a szerelmet, mely öntudatlanságból öntudatra ébred. A serdült kor e szerelme nem pusztán az ébredő érzékek mámora nála; nem olyan Cherubino di Amore ő, hanem mély szenvedélyre hangolódó, erőteljes férfiaság lappang

*) Taine: *Histoire de la littérature anglaise*. Tome IV. Livre IV. Chapitre II. 2-ème édition. Paris, 1866.

benne. Társfele egy idős férj oldalán sínylődő ifjú nő, kit saját föllobbanó szíve miatt cserben hagy erénye a kötelesség útján s kit megejt azon fiatal szív varázsa, melyet épen ő ébresztett föl önkénytelenül. Nem nagyon erkölcsös történet s ugyancsak frivol *in flagranti* epizóddal van erősen fűszerezve, de bájos, örökké igaz történet, mely az emberi szív gyarlóságait illusztrálja, valamint álmélkodásba ejtőn tárja föl nem sejtett rejtelseit ép azon kényes jelenetben. Végül aztán minden frivolságért dús kárpótlást nyújt e kaland tragikus befejezésével, midőn a fiút messzi útra bujdosztatja, a nőt pedig kolostorba küldi. E melancholikus kihangzású frivol kalandra komor, borzadalmas kép következik, minőt a calaisi csatornán innen a romantikus festészet Victor Hugoja, Géricault alkot majd ez idő tájt a *Naufrage de la Méduse*ben: hajótöröttek éhhalála — Juan ugyanis hajótörést szenved — s a civilisált emberekben megnyilatkozása az ösvadságnak, a kannibalismus alakjában. Ráadásul az emberevést követő epileptikus rohamok, tomboló dühös örülés. A legszonyúbb rajz, minőt valaha költő az ember-állatról nyújtott; egy Baudelaire legfőlebb undorítóbb, de nem megrázóbb. E stanzák a világfájdalmas, sőt pessimistikus költészetnek legirtózatosabb lapjait képezik, irtózatosabbak minden *Charognen*ál, s annál megrendítőbbek, minthogy a költő tulajdonkép mind hajótörések autentikus elbeszéléseit követi leírásában s minden Hugo-Zola féle phantastikus túlzásoktól távol marad.

A fekete felhők azonban foszladoznak, a vihar csöndesül, elszűnik s új decoratio tárul szemünk elé, az előbbinek hatásos ellentétéül, színekben s napfénytől ragyogó: Görögország örök mosolyú ege, hol partra mosottan fekszik az ájult Juan. A sziget urának, egy kalóznak lyánya, Haidée megtalálja s komornája segélyével életre hozza, ápolja, atyja elől elrejtve. Az ifjú aztán csakhamar oly érzelmeket kelt s érlel meg e szűztiszta, drága gyermek szívében, melyekről ennek addig álomszerű, homályos sejtelsei ha voltak; mint bizonytalan vágyainak megtestesüléseért rajong ő Don Juanért s egész természetszerűen átengedi magát e bűvös, ismeretlen érzésnek, korlátlanul. Ez új szerelmi kaland, mely a romantikus költészetnek egész, majdnem azt mondhatni: tropikus színpompájával van övezve s kelet bíborát, márványát, aranyát, tengerének s egének kékjét bírja hátteréül, — ez újabb szerelmi történet mintegy fordítottja

az elsőnek: itt a férfi már a tapasztaltabb s a nő képviseli az öntudatlanságot, a szív és érzékek teljes ártatlanságát. Nem akarnám azzal kisebbitni e remek idyllt, az egész költeménynek legremekebb részét, hogy a *Paul et Virginie* érzékeny históriájához hasonlítsam, hisz a szenvedély e hevületeiről, a jellemek e fenkötségéről s erejéről fogalma sem volt a jámbor Bernardin de Saint-Pierrenek s Haidée az újkori költészetnek leghájosabb nő alakjai közé tartozik, oly örökéletű mint Shakspeare Juliája vagy Goethe Gretchene. De máskülönben alapjában véve rokon a thema, melyet a két író földolgozott: szerelmi boldogság fejlődése a természet ölen, melyet a civilisatio beleavatkozása tönkre tesz. Ezt a civilisatiót Byronnál az öreg kalóz képviseli, egy igazán byroni hős, olyas Lara-féle alak, ki Don Juant aztán rabszolgavásárra hurczoltatja el, mire Haidée lelke e rohamos, kegyetlen csapástól összetörik, elméje elhomályosul: a mint hasztalan kísérlik lethargiájából eszmélésre bírni, s a mint lassú lelki haldoklásának physikai halálvet véget, e Tennyson-i thema, mely Tennyson érzékenykedési hajlamai helyett realistikusabb mozzanatokkal van elbeszélve, oly bájos és megható, hogy csak azért nem nevezem páratlan-nak a világirodalomban, mert többet érdemel, mint azt, hogy ily banális mondással dicsőítsük. S minthogy az imént Bernardin de Saint-Pierre nevét szalasztottam ki tollamból, hadd említsem meg itt végül annak nevét, kinek szelleme tulajdonkép vonúl végig e történeten, s ki egyáltalán sok pontban elődje, mestere Byronnek, bármennyire tiltakozott is emez e párhuzam ellen. Rousseaut értem, kinek ugyan bizonyára nem volt sejtelve az érzelmek e tisztaságáról, üdeségéről, de kire egészen rávall az a lelkesültség, melylyel Byron a szabad természet ölen, a társadalmi convenientiákon kívül és fölül éneklimeg a szív jogait. Sand György mondta a legszilajabb vádbeszédeket a házasság intézménye ellen, igaz: de szintoly igaz, hogy Byron az, ki varázsával megejt s a természet-kultus pártjára elcsábít.

A rabszolgavásáron Don Juant a szultána, egy káviárra áhítózó bűvös demon, megvéteti s női ruhában behozatja a hárembe. A föllázadt férfi-büszkeség azonban, fokozva Haidée friss emlékeitől, visszautasíttatja hősünkkel a neki szánt szerepet. Éjjelre aztán az egyik háremhölgy hálótársául osztják be Don Juant; a hölgy éjjel rémes sikoltással veri föl a közös háló-

terem csendjét, mert — úgy mond aztán — különöset álmodott. Juan másnap elmenekül a szultána bosszúja elől, az eunuch segítségével, ki szintén féltheti nyakát, magával szöktetve hálótársát is. Ismét frivol történetke, mint a költemény elején, de ismét bámulatos rajza az örök-igaz emberi történeteknek: ez a szultána egy török környezetbe helyezett Phædra, vagy helyesebben: teljesen érzeki temperamentumú Roxane, ki politikai cselszövény helyett szerelmi cselszövénynek él. Ezenfölül a háremhölgyek leírásával mily albumát önti élénkbe költőnk a női szépségeknek, melyek szín- és alakbeli változatossága, finomsága fölülmúlhatatlan! S mint előbb a tenger sziklapartjának tág perspektívájától, a természet szabad legétől emelkedett tüdők: most a háremnek üvegházi, illattól terhes, meleg légkörével mámorosít meg, az ezeregy éj tündérvilágának mystikus világításával kápráztat el. S mint az első ének csiklandós kalandjára, úgy itt is rideg, borzalmas fönségű jelenet következik: egy csatakép majdnem breugheli világításban, Izmaila ostromoltatása Suwarowtól, melyben az oda menekvő Don Juan is részt vesz. Ez énekek a csatának azt a ragadós örvöngő deliriumát festik, mely a tömeget a puskapor szagától elfogja, úgy a mint ezt tudtommal még csak Mérimée festette egy rövidke rajzában (*La prise de la redoute*); a háborúnak mindazon kegyetlenségeit, melyeket egy Tolstojnál vagy ha actualisabb hasonlat tetszik, a *Débacle* írójánál olvashatni. Byron művét az *Iliasz*hoz hasonlította: ez a része bizonyára nem érdemetlen ily párhuzamra s nem követ el profanatiót, midőn ez énekekben folyton a trójai hősök nevét emlegeti, — a rokonszenves hősiségnek ily mérvű példáit aligha találni Homerben s e példák vajmi jól eső enyhét nyújtanak az újkori civilisatio visszataszító brutalitása közt, milyeneket Homer szintén nem ismer még. Mint látni, ez a *Don Juan* távolról sem kizárólag oly szerelmi történet, mint gyönyörű orosz utánzata, az *Anyegin*: az angol költő itt egészen elhagyja ezt a hangnemet, annyira, hogy Don Juan szökevény társáról, az érdekes Duduról, többé szót sem ejt, — mi lett vele, homályt borít rá.

És itt a kilenczedik énekkel, tehát a költeménynek közepén valamivel túl, alább hagy az a rendkívüli inspiratio, mi a költő szárnyalását eddig oly bámulatossá tette. Don Juant Izmaila bevételének hírével mint követet Katalin császárnőhöz küldik, ki aztán kegyenczévé teszi, mígnem a kegyeitől her-va-

dozót egészségi tekintetekből Angliába küldi diplomatai megbízással: kíméletlen gúny, cynismus e részekben van legtöbb, s egyszersmind legkevesebb az előbbi részek költői bájából. Londonban útonálló pisztolya fogadja Don Juant, majd az erényt negélyző főrangú körökben látjuk őt forogni, hol aztán pajkos játékot űz vele a csábos lady Fitz-Fulke, ki éjjelenként rémes kísértetnek öltözve ingerkedik vele, mígnem egy este Don Juan sarokba szorítja a szobájába belebegő rémet, s a lady elbűvölő kaczer mosolylyal leveti leplet és . . . a költemény félbeszakad. Nichol úgy véli, hogy a műnek ezek a részei mit sem engednek az előbbieknél: «no part of the work has more suggestive interest or varied power», úgymond; részemről azonban hosszadalmasnak, elnyújtottnak találom az egészet: az epikai elem valósággal belefúl a subjectiv kitéréseknek itt már nem is annyira lyrai mintsem inkább szónoki árába. Eszmei tekintetben emelkedett ugyan a költemény e szétcsapongó részletekkel, melyek aránylag a legnagyobb részt tartalmazzák a költemény kortörténeti jelentőségéből. A szívbeli érzelmek azonban itt már sekélyesebbek, túlnyomó a frivolság, a gúny túlzása, bár tagadhatatlanul többször föl-fölcsillámlik a költő régi venája, így a Newstead-kastély, ez exkolostor komor pompájának leírásában, melyet méltán neveznek Byron legremekőbb leírásaival versenyzőnek, s még inkább a ladyk rajzában, kik közt bizonyára nem csak a lady Adeline alakja páratlan, mint «a női jellem subtilis elemzése», mint Nichol véli.

. . . Ilyen volna körülbelül, gyöngye jellemzésben az a nagy költemény, melyet Ábrányi Emil a magyar olvasónak nyújt: ezúttal egész terjedelmében. Mindössze csak az ötödik ének utolsó előtti azaz 158-ik versszakát mellőzte: «Thus in the east they are extremely strict» . . ., úgy hogy ez ének nála 159 helyett csak 158 versszakra terjed. Miért mellőzte fordító épen ez egyetlen egy versszakot, melyben férfitársaságok hangjára emlékeztet ugyan az élcz, de nem merészebb mint annyi más, mit a fordító nem mellőzött: nem értem. A mi magát a fordítást illeti, a miről tulajdonképp akartam szólni ez immár hosszúra nyúlt ismertetésben, ez átlag véve valóban sikerült. *Don Juan* a legnehezebben fordítható költemények egyike, melyet hogy valaki sikerülten idegen nyelvre átültethessen, okvetetlenül kíváncsós, hogy versenyezni tudjon az eredetinek fölülmúlhatatlan verselési bravourjával, fordulatainak kápráztatón szeszé-

lyes ötleteivel, s kifogyhatatlan szellemességével. Ábrányi Emil e tekintetben nem végezte méltatlanul föladatát s fordítását minden magyar olvasó hálával élvezheti, annál is inkább, mert többször oly sikerülten fordítja le Byronnek leghíresebb szép helyeit, hogy az eredetinek finomságaiból kevés vész el, a kifejezések árnyalatainak akkora gazdagságával rendelkezik könnyű tolla.

Nem idézek e sikerült helyekből, melyekre úgysis ráakadhat mindenki, inkább azon, kétségkívül kevésbbe kellemes kötelességem teljesítésére takarékoskodom a térrel, hogy a fordítás gyöngéire is rámutassak. Nem minden röstelkedés nélkül teszem ezt, hisz semmi sem könnyebb mint másban hibát keresni s találni, még ha évtizedeket fordított is az illető munkájára. A bírálónak azonban lehetetlen elhallgatni esetleges gáncsait, ha azt akarja, hogy dicséreteinek szintén meg legyen a magok súlya. Ép ezért természetesnek fogja találni fordító, ha művéről szóló megjegyzéseim nem szorítkoznak pusztán magasztalásra s a fényoldal mellett az árnyoldalt sem mellőzöm, bár előre is bevallhatom, hogy ez az árny nem fölöttébb erős, nem von le túlsokat a mű értékéből.

Fordítónk mint minden fordító, töröl az eredetiből. A baj csak az, hogy talán kelleténél is többet töröl, gyakrabban rövidít mint óhajtandó, s helyenként aztán kelleténél bővebben pótol a sajátjából, körülírásokkal s más ilynemű szabadosságokkal él. Példáimat össze-vissza, találomra veszem.

XIV 3. And both may after all turn out untrue. An age may come tont of eternity, when nothing shall be either old or new. Death, so call'd, is a thing which makes men weep. Durva prózában: «S meglehet, végre is mindkettő tévesnek fog bizonyulni. Eljön majd az idő, öröklét forrása, midőn semmi sem lesz többé régi vagy új. (Der Tag kann kommen, Quell der Ewigkeit, wo weder Altes wird, noch Neues sein. Gildemeister.) Az úgynevezett halál oly dolog, mi könnyekre fakasztja az embereket». Ábrányinál: «Hát ha ez se fog beválni majd a végső percz után, ha folderül a mély örök titok. Rémült szemed mint rettentő csodán függ a halálon, jötte gondot ad». XVI. ének, a különben ügyesen fordított románczban: Nor wine, nor wassail could raise a vassal to question that friar's right. Prózában: «sem bor, sem sör nem bírt rá még hűbérést, hogy kétségbe merje vonni (Gildemeister: verlachen) e barát jogát». Ábrá-

nyinál színtelenül: «Nem űzi el táncz, dal, kehely; jogából mit sem ad». XVI. 11. Titus exclaim'd: I've lost a day. Of all the nights and days most people can remember (I've had of both, some not to be disdain'd.) I wish they'd shate how many they have gain'd. Prózában: «Titus így szokott fölkiáltani: Elvesztettem egy napot. Minden éjjelökre s nappalokra az emberek legnagyobb részt vissza bírnak emlékezni. (Nekem is jutottak mindkettőből olyanok, melyek némelyike nem megvetendő!). Szeretném, ha megállapítnák, hányat nyertek meg ök!»! Ábrá-nyinál ennyi: «Titus stb. Én arra kérlek, vallanád be, hány napot vagy éjet nyertél, czimborám». Az erős rövidítés miatt a költőnek subjectiv közbeszólása, ez a nála oly lényeges momentum is törölve! II. 135. He slumber'd; yet she thought, at least she said (The heart will slip even as the tongue and pen), he had pronounced her name, but she forget that at this moment Juan knew it not. Prózában: «Juan alvék; Haidée azonban úgy vélte, vagy legalább úgy mondta (a szív is néha ép úgy megcsuszamlik, mint a nyelv és toll), hogy Juan az ő nevét ejtette ki; elfeledte, hogy e perczen Juan még nem tudta azt». Ábrányinál: «Mintha most sóhajja fölszállana . . . kiejtené nevét . . . Eszébe sem jut a bohó leánynak, hogy hisz be sincs mutatva még Juannak». Byron közbevetett mélabús humorú megjegyzése itt e jelzőbe szorítva össze: «bohó». A társadalom convenientiáira emlékeztető: «be sincs mutatva» phrasist, részemről szintén nem találok szerencsés változtatásnak, az illető helyzet egész jellegét tekintve, a Byron egyszerű s természetes kifejezése helyett. Íme még egy példa arra, mint cseréli föl fordítónk az eredetinek zárjel közé tett reflexióit kevesebbet mondóval: XIV. 5. The very suicide that pays his debt at once without instalments (and old way of paying debts, which creditors regret) let out impatiently his rushing breath. Prózában: «Maga az öngyilkos is, ki adósságát egyszerre, részleges törlesztések mellőzésével fizeti meg (oly régi módja az adósságfizetésnek, mit sajnálnak a hitelezők), türelmetlenül bocsátja ki magából rohanó lelkét». Ábrányinál: «Az is, ki önön életére tör, nagy tartozását (más nem ily botor!) prompt megfizetvén, mily sietve dől az elmúlásba».

Mennyire szereti megváltoztatni Byron pointejeit a magyar fordítás, még más helyeken is tapasztalhatni. I. 98. I have forget the number and think no man should rashly quote for

fear of a mistake. Prózában: «Elfelejtettem már a számot (tudni illik a tízparancsolat illető pontját, melyet némely feleség áthág), s azt hiszem, nincs férfi, ki hajlandó volna hirtelenében idézni, félve, hátha rosszul talál idézni». Ábrányi: «Nem jut most a szám eszembe és rosszul idézni fájna». Ugyan ott 99.: And when the spouse and friend are gone off wholly, he wonders at their vice and not his folly. Ábrányinál: «Ha ördög elvitt nőt és jó barátot, csak akkor bámul (a férj), hogy semmit se látott». E helyett: «ekkor az ők vétken s nem a saját bolondságán álmélkodik». VI. 24. A bűnös szerelemben égő nő éjjel ágyában álmatlan hánykolódik, s remeg «nehogy felkeltse nagyon is törvényes hálótársát» (too lawfully bed-fellow). Ábrányinál: «a boldog hitest». Mindkét helyt elesett Byron gúnya. Íme viszont egy nem ironikus hangnemű pointe, melyet a magyar fordítás szintén módosított s következőleg élet törte: IV. 45. Her father's blood before her father's face boil'd up, and proved her truly of his race. Ábrányinál, ki az első felét szépen s erővel adja vissza: «Atyjától nyert arczában atyja vére gyűlad ki (kihagyva: atyja arcza vagyis szeme előtt) s lázad önön nemzőjére». E helyett: «valóban atyja gyermekének bizonyítva őt».

Félreértést alig találni, a mi nagy dolog egy ily hosszú lélekzetű költeményben. A fordítások e réme alig kísért itt. Részemről csak II. 160. találtam egy jelentéktelen esetet. «Töröknek, avagy (mert papucs meg turbán s tör elmaradt) görögnek öltöztették», olvassuk a magyarban. Byronnál ez áll: And dress'd him, for the present, like a Turk or Greek, that is, although it not much matter'd, omitting turban, slippers, pistols, dirk. Vagyis: töröknek vagy görögnek öltöztették, leszámítva azt a különben nem lényeges dolgot, miszerint stb. Und türkisch oder griechisch ward er nun gekleidet, wenn auch nicht gleich im Momente mit Turban, mit Pistolen, Dolch und Schuhen. (Gildemeister.) Mint látni, utóvégre az egész eltérés nem lényeges dolog, s meglehet, hogy tulajdonképp csak szándékos módosítással állunk szemben. Valamivel komolyabb ellenvetés érheti VIII. 23, hol az ókori történet bűvárát jelentő antiquarian: antiquariusnak van fordítva, mi magyarban tulajdonképp irodalmi «öregnemű üzért», ószerest jelent. E versszaknak van egyébiránt egy másik, még nagyobb baja is. Byron ezt mondja: Juan olyasmi volt, melyet így meg így «nevez Erin

a maga ős Ers vagy Ir nyelvén, mely egyébiránt meglehet, hogy pún nyelv»; egyszersmind egy hosszú zárjelet vet közbe arról, hogy valóban a pún nyelv utódja-e az ír. Ábrányi e passust így változtatja meg: «Erinnek ősi nyelvén, mely ma kint él a koldus nép közt s nincs kegyelve fönt», de bár kihagyja azon szavakat: «mely egyébiránt meglehet, hogy pún nyelv», megtartja a bizonyítgató zárjelt. VII. 79. viszont nem elég világos. Byron itt azt mondja: a Homér korabeli hadakozási módhoz nem térünk vissza többé soha, hacsak . . . De előbb hadd idézzem Ábrányit: «Ha csak löportól nép kevesb vezett el nem régiben, mint hitte sok király, ifjú szabadság lánczkovácsolója, de a szabadság soha sem lesz Trója!» Byronnél: «ha csak nem találjuk úgy, hogy a lőpor sokkal kevésbbé pusztító, mint mindazon trónok remélték, melyek mostanság az ifjú szabadság elpusztítására egymással szövöttek, de melyek majd nem fognak ám a szabadságban egy második Trójára lelteni!» Unless gunpowder should be found to harm much less than is the hope of every court which is now leagued young freedom to annoy; but they will not find liberty a Troy. Ugyanitt a második sorból: all ears though long, all ages though so short, Ábránnynál elesett a korra vonatkozó gúny s csak ez áll: «Minden fület, ha még oly hosszú».

Szóval Ábrányi nem fordít oly hűséggel, mint valamely interlinearis fordítás eszközlője, s él a lehetőségig mind azon szabadalmakkal és szabadosságokkal, melyek minden műfordításnak többé-kevésbbé lényeges járuléakai. S valóban örvendenék, ha mindössze csak ennyi kifogásolni valót kellene s lehetne említnem munkájáról. Azonban, fájdalom, van egy oly gyöngéje, melyhez képest az eddig mondottak jóformán számba sem jöhetnek, s mely annyira szembeszökő, hogy lehetetlen elhallgatnom. S ez abban áll, hogy Ábrányi az eredetinek színét-hangját — bár szerencsére nem mindig — megmásítja. Oly közönséges kifejezéseket, oly nyers Kraftausdruckokat használ léptenyomon, milyekkel Byron nem igen élt, ki ha gondolataiban cynicus is néhol, stíljében azért választékos, elegans. XIV. 1. «Sok bölcsészet elfityúlna» 't would spoil much good philosophy: vagyis «sok jó philosophiát tönkre tenne». I. 59. «E fehér személy nem más mint Julia, a kecses madám». This single one could be but Julia, vagyis: «ez egyetlen egy csak Julia lehet». I. 98. «Vegyünk egy férjet, kinek babája (Byronnél lady.

neje) megfordúl néha idegen tanyán». (Byronnél: take leave to o' erstep the written rights of woman, szabadságot vesz át-hágni a nők irott jogait.) II. 163. «Hamar bevágta görög alfa-bettát. (Learn'd better, jobban megtanulta.) V. 134. Even ye who know what a check'd women is (enough, God knows!), would much fall short of this, vagyis: «még ti is, kik (Isten a mondhatója, mennyire) tudjátok, mi egy vágyaiban korlátozott nő, még ti is vajmi messzi estek attól, hogy ezt elképzeljétek». Ábrányinál: «Még az sem, ki látott asszonyt dühben, ily mér-get nem pipázott». V. 143. «Mentséget motyog» (stammer, dadog); «dandytől, ha legszebben kotyog (dandy's dandiest chatter, a dandynak legdandysebb csevegése, ob man auch süß, wie süsse Herren spricht, Gildemeister.) VII. 42. Bár a törökök nem sertésevők, úgy mond Byron, szeretnék most «megmen-teni szalonnájukat (tudni illik bőrüket)», to save their bacon. Ábrányinál: «Szeretnék mind, ha disznóban lennének». A mi az eredeti élcznek nem épen finom æquivalence, s nem is eléggé világos, mi pedig minden élcznek alapföltétele. VII. 70. I hate recruits with wives: gyűlölöm a feleséges katonákat, Ábrányi-nál: «Nős katona mind gyöngé és számár». Ugyanitt 73. Su-warowról e kifejezés: rather wild than wise, melyet Gildemeister így ad vissza: anscheinend halb besessen, Ábrányinál ezzé durvul: «őrültként ugat»; szintúgy Ábrányi és nem Byron az, ki e hadvezért ily czímmel tiszteli meg: «szurtosképű varga». VIII. 42. Hasonlóan Ábrányi és nem Byron beszél így: a zsold (Ábrányinál: lénung) «sem kutya». Ugyanott 89 ez áll: «Nem szoktam én hosszan piszkálni rémes dolgokat», to be terrific, rémes lenni. A 45. versszakban már épen homályossá teszi az értelmet ez alacsony szólásmódok erőltetése: «Nem tudni, hol jobb, fönn (tudni illik az ostromlott vár falán) a kőburok pár-kányán ülni kaczkias bajuszsza (!) vagy gazdálkodni még alant a szuszsza». So that you scarce could say who best had chosen, the gentlemen that were the first to show their martial faces (Gildmeisternél: Schnurrbart!) on the parapet, or those who thought it brave to wait as yet; vagyis: «úgy hogy nem tud-nátok megmondani, kik választották a jobbik részt, azok a gentlemanek-e, kiknek elsőkül tűnt föl a várfalon martialis ábrázatuk, vagy azok-e, kik vitézebbnek tartották egész mos-tanáig várni még».

Mindez alsóbb rangú kifejezések oly drasticus komikai

hatásra vannak számítva, minő Byron szellemétől mindig távol állt. Ábrányi azonban nem elégszik meg a Kraftausdruckokkal, hanem keresve-keresi az oly idegen szavakat is, melyek tulajdonkép valamely parodia vagy travestia stíljében volnának igazán helyökön. II. 121. What was shocking neki: «borzadjon a fájin» (igaz, hogy itt a rím kedvéért). V. 123. A moment more would hurt your reputation, vagyis: «egy pillanat még s foltot ejtesz hírneveden», Ábrányinál: «bökd ki ezt a szót vagy tönkre vágta reputatiód». IV. 24. «E methodus legjobb; mások preferálják a bort». V. 156. «E komplementum most Juanra von minden szemet». VII. 44. John Bull «ha fráz töri, mindjárt illuminál», Byronnál: a grand illumination which to . . . J. B. is of all dreams the first hallucination, Gildemeisternél: wenn er phantasierte. Ugyanott 52. «Faktum, hogy ő, a fővezér maga egzercérozni (to drill the awkward squad, a bamba csapatokat gyakoroltatni) egy csöppet se restel». VIII. 117. «Pardon-gráciát adnának neki», to concede quarter. Ugyanott 129. «A gonosz, lump francziák», the French, that dissipated nation, Heimath der Verworfenheit, Gildemeister. XI. 81. «Gazdag leány svindlérbe harapott»: some heiresses have bit at sharper's hooks, örökösnők kalandorok horgán akadtak meg stb. stb. Annyira beleéli magát Ábrányi ez írásmódba, hogy még előszava s commentárja sem ment tőle: «paraszt tempókról», «szaftos káromkodásokról» beszél.

Mint tudott egy oly művelt ízlésű költő, minő fordító, ily ízléstelenségbe bonyolódni egy Byron tolmácsolása közben? A megfejtés nem nehéz. Ábrányi azt a daczos szilajságot, mi Byronnak egyik jellemvonása s mint ilyen a stílben is nyilvánul, lehetőleg jellemzetesen akarta visszaadni s így aztán merő jellemzetességre törekvésből túllőtt a célon. E cél maga, a fordító szándéka tehát elismerést érdemel, csak az eszköz nincs jól megválasztva hozzá. Valószínű egyébiránt, hogy a kinek igényeit nem kényeztette el annyira az eredetivel való folytonos foglalkozás, annak mindaz kevésbbé vagy alig fog föltűnni, a mit a föntebbiekben érintettem, s a mi mind nem zavarhatja a magyar olvasót abban, hogy igazi élvezettel olvassa végig hazája nyelvén a külföldi irodalomnak ez egyik legnagyobb remekét. Készségesen bevallom még azt is, hogy Byronnak ez a kissé drasticusított alakja mindig jobb, mint egy egészen símára fésült, tönkre ildomosított Byron; valamint azt is,

hogy részemről inkább óhajtottam minél szigorúbban ítélni meg Ábrányi munkáját, semmint bókokkal udvariaskodni, bár én is azok közé tartozom, kik mikor először vették kezökbe a magyar fordítást, minden bírálgatást félre téve, azon örvendeztek, hogy elvégre magyarul láthatják megjelenni azt a művet, melynek szeretete és élvezése őket is az ifjú korból az élet derekára elkísérte, s örvendeztek, hogy annak ily jeles, buzgó s tehetséges tolmácsa akadt.

HARASZTI GYULA.

COLETTE FOGADALMA.

Regény.

Második közlemény.*)

Márczius 10.

Határozottan kell valami titkos válokokonságnak lenni köztem s a hó közt, mert ma reggel is csak egy hajszálon múlt, hogy a hó ott nem fogott. De ezúttal egyéb dolgom is volt, mint a zivatar takarója alatt szunnyadozni. A kinek telve van a keze valami rábízott kincscsel, nem védekezhetik úgy, mint az, kinek szabad a keze! . . . Ezúttal tehát küzdöttem, s íme, itt vagyok!

Távozásom könnyen megesett. Mihelyt Benoîte, kinek épen nagy takarítási napja volt, belemerült ebbeli szokott gyönyörűségeibe, Egyet pedig bezárhattam a ruhaszekrénybe: azonnal illaberek! én is tovább álltam.

Ruhámat jól fölaggattam, lábamra hegymászó czipőt húztam, nagymámi-köpenyeget vetettem vállamra, s így fölszerelve egész Szibériáig utazhattam volna. Sohse is volt ennél kellemesebb utazás!

Alig mentem ötszáz lépést egyébiránt, egyszerre valami fekete tömeg zuhant útamba . . . az én szegény kutyuskám volt, utánam jött!

Még nem tudom mint történhetett, vajon feldöntötte-e a szekrényt, kitorpte az ajtót vagy lerágta a zárt, s úgy szabadult meg? De mihelyt megbizonyosodtam felőle, hogy nem árulta

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 192. számában.

el a házbelleknek kiszökésemet, s hogy senki sem jön nyomában, megvallom, rendkívül kellemesen esett, hogy az egész úton támaszomul szolgálhatott, s hogy most már másod magammal vitathattam meg, mi lesz teendőm és mondandóm.

Lancien anyó házikója jó kívül esik a falun, félre, egy fenyücsoport közé van fészkelve, melynek felső ágai második födelet alkotva terjeszkednek fölébe. Az odavezető ösvényen ugyan csak le van taposva a hó, s nehezen hiszem, hogy nyáron fű nőhessen rajta. Elég az hozzá, ezúttal mégis én voltam a legelső látogató, s minthogy nem jött más senki sem még, reméltem, hogy hosszabb ideig fog velem beszélgetni.

A mint újjhegygyel megkoppintom az ajtót, egyszersmind bekukkantok félszemmel a közeli ablakon . . . A jósnő ott ül bent, a tűzhely mellett. Magán a tűzhelyen öt-hat üszök füstölög, fölöttük jókora üst, melynek födelét nagy vigyázva le-le emeli a jó néne és megszagolgatja a kiáradó illatot . . . Hü, a manóba, mintha emberhús-szagot éreznék . . . Borzongás szalad végig hátamon, s a helyett, hogy megint kopogtatnék, inkább félre ódalgok kissé . . . Hanem persze! A ki jósnő, mindent tud! Ez is a falon keresztül megérzi ottléttemet, föl-kell helyéből, kinyitja az ajtót, pillanatig rám tekint, aztán a falhoz lapúl, olyan alázatosan, mint valami kétségbeesett kéregető, de ép oly kevéssé csodálkozva jöttömön, mint ha már hússzor is jártam volna nála:

— Colette kisasszony? . . . tessék bejönni! Melegedjék meg kissé; ma reggel nagyon csípős a hideg!

Azzal betelepít egy szalma karosszékre, mire Egy is elterül lábamnál, kéjesen kinyújtva talpait a meleg kövezeten, az anyóka pedig ismét elfoglalja rendes helyét, velem szemben. Nem tagadhatom, hogy az első perczekben egészen kiestem sodromból, nem tudtam, mit teszek. Köpenyegem a szék karjára dobtam, úgy, hogy a hópelyhek a mint a melegtől olvadoztak rajta, hideg cseppekben hulltak róla be nyakamba; az pedig nem is ötlött eszembe, hogy megmozduljak helyemből.

Ő e közben fölszította a tüzet, elkaparta a hamut, s mindent a nélkül, hogy bár egy szót ejtett volna; aztán épen abban a perczen, mikor már nem bírhatva el tovább a csendet, jobb hiányában valami ostobaságot készültem kikottyantani, megszólalt.

— Szereti forrón? — kérdezte nyugodtan, miközben újra

kifődte nagy üstjét s egy darab pompásan megfőtt burgonyát vett ki belőle.

A burgonya haja föl volt hasadozva, s e nyíláson át kiduzzadt porhanyó, hófehér bele; rózsás párája, a mint fölszáll, az egész szobát betölti illatával.

Erre már az én nyelvem is megoldódzott s szaggatott mondatokban előadom bajomat s tanácsot kérek: minden pillanatban félben kell szakítanom szavaimat, mert vagy újjamat kell fúnom vagy egyik tenyeremből a másikba költöztetem át a burgonyát.

Lancien anyó véges végig hallgatja beszédemet, a nélkül, hogy megmoczcanna, bár kezeit ott tartja feje fölött összekulcsolva, legfőlebb csak elmosolyodik s mosolygása mind jószágosabb lesz. Mikor aztán befejeztem mondókámat, szelíden így felel:

— Szép gyermekem, a maga baja nem olyan nagy baj, s egyáltalán azt tartom, hogy mikor az ember még csak húsz éves, akkor még minden baján lehet segíteni. Csak attól tartok, hogy ezek a falubeli jó emberek talán megtévesztették a kisasszonyt a felől, mire vagyok én képes, s mire nem; attól tartok, nehogy azt higye rólam, olyan hatalmam van, mint a milyen nincs. Azok az orvosságok, melyekkel én gyógyítok, nagyon egyszerűek; s meglehet, hogy a kisasszony is tudna olyan jókat, sőt talán még jobbakat is találni, ha utána járna. Míg ez a nagy hideg tart, például, nem engedem kijárni, ágyban tartom a lázbetegeket, meg a kik köhögnek s mindazokat, kiknek semmi keresetök künt; ellenben a szabad levegőre küldöm a vérmes embereket, s azokat a renyhéket, kik rendesen a kályha mellett bóbiskolnak vagy napestig a pipafüstöt fújják. Mivel mind a két esetben hasznos, a mit rendeltem, s mert ez az egyszerű dolog eddig senkinek sem jutott eszébe, hát azt mondják, hogy Lancien anyó csodákat művel, s ez mindennel így van . . . Pedig, köztünk legyen mondva, nem sok ördögösség kell az egészhez, úgy-e bár? Most már úgy-e boszankodik a kisasszony, s azt gondolja magában, hogy, ha mindezt tudta volna, nem tette volna meg ezt a hosszú utat azért, hogy egy ilyen tudatlan vénasszonyt fölkeressen! De talán mégis megtaláljuk, a mire a kisasszonynak szüksége van. Ha a tündérek és varázslók ideje el is múlt már, maradt azért még legalább egy néhány jóltevő szellem, kik készek minket kihúzni a bajból: én azt javaslom, próbáljon ezekhez folyamodni . . . Isten

örizz, hogy tiszteletlenül beszéljek rólok, s azokhoz a szellemekhez akarjam hasonlítani őket, kiket a régi emberek csak úgy gondoltak ki meséikben! Hanem ebben az esetben, mint-hogy úgy sem bír dolgán segíteni földi hatalom, talán még sem ártana a mennybeli szentekhez fordulni, kisasszonykám?

«A mennybeli szentekhez! . . .» Megvallom, egészen elhültem ennek hallatára, és ha Lancien anyó, egy szép ifjú lovagot húz ki kenyeres ládájából, hegyesre pödört bajuszzsal, s kezében tollas kalappal, — ha ilyesmit tesz elém, aligha csodálkoztam volna el jobban, mint most.

Minthogy azonban várni látszott feleletemre, így szóltam:

— Bizony ez nem jutott még eszembe!

— Na lám — válaszolta — mindjárt gondoltam!

S oly világosan és érthetően kezdte nekem magyarázni, miként teljesül minden óhajvásunk, ha buzgón imádkozunk; mint kell eljárni: kitől kell kérni ezt és ezt a kegyet, kitől a másikat, hogy valósággal úgy tűnt föl nekem, mintha a legbizalmasabb ismeretségben lenne azon híres szentekkel, kikről így beszélt és mintha tökéletesen ismerné mindeniknek legutolsó gondolatát is.

— Mikor kis gyermek volt, lelkecském — szólt többi közt — kitől kérte azokat a gyümölcsöket, melyeket kis kezeivel el nem erhetett, oly magasán függtek a fán? . . . A nagyobb emberek-től, nemde? . . . Most már, hogy megnőtt, most már ép úgy elérheti a földi dolgokat, mint bárki más; de a mi még most is magasabban függ, semhogy kezeügyébe eshetnék, azzal tegyen úgy mint régente: igyekezzék olyanokhoz folyamodni, kik magasabbak, följebb valók, úgyis mindig lesz valami, mit nem fog elérhetni! . . .

Olyan egyszerűen, de oly magasztosan beszélt — ha ugyan szabad e szót itt használnom — hogy bár nem akarom kisebbitni plébánosunkat, de soha egy prédikációja sem ért föl ezzel, s hite oly igaz volt és annyira áthatott engem is, hogy szívem hevesebben kezdett dobogni, a mint őt hallgattam, s úgy tetszett nekem, mintha a kis ablakon át, a felhők közt a menny minden szentjét látnám, a mint kezöket felém nyújtva reám mosolyognak a távolból, s készek engem mind azon jótéteménnyel elárasztani, a mi csak hatalmokban áll, ha hozzájuk fohászkodom.

Miként is nem gondoltam soha erre a mentő esz-

közre, most már föl nem foghatom! És ha most elgondolom, mennyire betölti azóta tett fogadalmam egész életem, mennyire eltölti szívemet: sírni szeretnék, a sok hiába elvesztegetett idő miatt!

De mégis már nem volna érdemes! Hisz az a kilencz nap, a meddig fogadalmam tart, oly hamar eltelik, s elég rövid időnek tetszhetik, ha elgondolom, hogy végeztével a boldogság vár reám!

Szent Józsefhez kell fordulnom, azt mondta Lancien anyó; nincs rá eset, emberemlékezet óta, hogy ez a szent megtagadott volna az enyémhez hasonló kérést. Csakhogy buzgón kell imádkoznom, fogadalmamat híven meg kell tartanom, s föltétlenül kell hinnem benne! . . .

Föltétlenül! Hisz annyira hiszek már benne, mintha a szent maga ígerte volna meg kérésem teljesítését, s a világért sem hosszabbítnám meg fogadalmam határidejét egy felórával sem, a kiszabott időn túl! . . . Mózes is nagyon drágán fizette meg meg gondolatlanságát, mikor másodszor is ráütött vesszejével a Hóreb sziklájára. Én megleégszem az első ütéssel is. Csakhogy én aztán ezt a varázseszközt oly szívvel-lélekkel fogom használni, s oly meggyőző szavakat fogok találni, hogy a forrás talán a kilenczedik napot sem várja meg, hogy előtörjön a sziklából.

Jaj! az a kedves Lancien anyó, valósággal imádom! És ha ő is úgy akarja, az ő számára is lesz hely abban a hintóban, mely engem innen tova röpít.

Márczius 11.

Az oltár, mit szentemnek emeltem, gyönyörű, s egészen elfoglalja szobám egyik sarkát.

Természetesen az okozott legtöbb gondot, míg egy igazi Szent József szobrot tudtam találni, s már végső kétségbeesésből Keresztelő Szent Jánost akartam e célra használni, alázatosan beleegyezését kérve, hogy engedje meg, miszerint Szent József neve alatt imádkozhassam hozzá, midőn sikerült fölfedeznem a kápolna egy zugában, a mire szükségem volt.

A szobor kicsi, de egészen ezüst, és a picziny liliomszál, mit kezében tart, oly remek, mintha élővirág volna.

Mind több és több polczot raktam alája, úgy, hogy most már a gyertyatartóknál is magasabban áll, s e magaslaton a

távolságtól még kisebbnek látszik, mint a mekkora; úgy tetszik, mintha már az ég felhői között veszne el félig-meddig.

Az oltár elé ezt a magyalbokrot tettem oda dísznek, piros bogyoival: a parkból hoztam, ott virított a hó alatt; oda tettem még a hány térdeplőm volt, most már egyet sem használok belőlök profán czélokra . . .

Március 12.

Vajon miként fog segítségemre jönni a Szent? Vajon mily alakban fog küldeni számomra szabadítót? Ezt már el nem képzelhetem, akár mennyit tünődöm is rajta. Nem képzelhetem, mint szállhat majd alá az égből, hogy egy szegény kis Colette baján segítsen, itt a hegyek között, hová eltemették védenczét?

Mily titokzatos úton lesz ő képes arra bírni egy ismeretlen férfit, hogy erre vegye útját? S aztán miként fog bemutatkozni majd ez az úr? Meghúzza-e majd a kapu nagy csengőjét? S aztán így fogja-e magát bejelentetni Benoite által: «Kisasszony, eljöttem! Én vagyok Szent József küldöttje!»

Mind tünődöm, találgatom, míg belekábulok.

Majd elfog az ijedtség: hátha tünődéseim, találgatásaim által már vétettem az ellen, hogy föltétlenül higyek. Pedig Lancien anyó megmondta, hogy «vakon» kell hinnem! Ilyenkor aztán félbeszakítom gondolataimat, bedugom fületem, behúnyom szememet és semmire sem gondolok már . . .

Március 13.

Naponként annyiszor ismétlem imádságomat, oly gyakran le-le térdelek szobrocskám előtt, hogy néha attól félek, hátha nagyon unalmasnak fogja találni, s elvégre még beleun. Megkísértem tehát, hátha némi változatosságot tudnék kigondolni imám szövegében.

Megfordítom a mondatok sorrendjét; lényegét nem változtatom ugyan, de legalább a szavakat újabbakkal cserélgetem; oly kaczerkodással válogatom a szavakat, mint valami író, ki stíljét csiszolgatja; szeretném, ha több nyelvet tudnék beszélni, hogy imámat reggel francziául, délben olaszul, este pedig spanyolul mondjam el, változatosság kedvéért.

Egyébiránt minél inkább telik az idő, annál szilárdabbá válik hitem: most már egész bizton várom a jövőt!

Március 14.

Már csak öt nap van még hátra! . . .

Egy-egy pillanatra akaratlanul is oly hevület fog el koronként! Ez az esemény, mely oly rohamosan közeleg, s mely annyira át fogja alakítani egész életem, valami különös hatással van rám, ha elgondolom, s úgy fölízgat!

Azonban úgy vélem, már ideje volt előkészületeimet elkezdeni: azzal is töltöttem a mai délelőttöt, hogy holmiaimat rendezgettem, kivált azon csecsebecséket, melyeket legjobban szeretek.

Míg ezzel foglalatostkodtam, Benoîte bejött s látta, mint hajtogattam össze épen két nyári ruhámat. Nevetve kérdé:

— Mi az, kis Colette, talán útra készülünk? . . .

Én mitsem feleltem; nem érzem magam még följosogítva arra, hogy bármit is eláruljak. De az bizonyos, hogy Benoîte jobban el nem találhatta az igazságot!

Már egész biztos, hogy védszentem és én érteni kezdjük egymást. Ma a mint lelegyintettem lábairól legfinomabb batistezsebkendőmmel a port, mi tegnap óta megszállta, úgy vettem észre, mintha mosoly villant volna meg szemében s mintha a kis lilomág piczit meghajolt volna, biztató jelként.

Március 16.

Van-e valami arczkifejezésemben, magamviseletében, mi elárul: nem tudhatom, de tény, hogy nagynéném tágra nyílt szemmel mered rám mostanság s nyugtalan tekintettel követ.

Belepillantottam egy tükörbe, hadd lássam tehát, mi mutatkozik rajtam valami különös? De semmi egyebet sem vettem észre, mint hogy arcom rózsásabb, szemem pedig feketébb lett. Úgy tetszik, mintha pár nap óta egész külsőm színezete áthatóbbá vált volna, a mi ép úgy mint más egyéb, csak arra mutat, hogy rám nézve rendkívül fontos esemény van közeledőben.

Szegény Egyem is idegenszerűnek kezdi találni viselkedésem, nem tudja magát mihez tartani. Ezelőtt ha letérdeltem, azért guggoltam le, hogy vele foglalkozzam s ő olyankor mindig mellém telepedett, gombolyagba tekerődve, hogy vánkosló vagy esetleg labdául szolgáljon. Most azonban föltétlenül csend a parancsszó, s a hányszor felém közeledik, mindig megállítja fölemelt újjam.

Márczius 17.

Lelkem hevülete nőttön nő s már nem tudok mit gondolni ki, a mivel még jobban nyilváníthassam buzgalmam tüzét. Bizalmam is minden pillanatban fokozódik, s attól tartok, nehogy elbizakodottsággá fajúljon el, annyira szilárd és nyugodt. Mikor újjaimon számlálom el a három főerényt, mindig megállapodom a *Hitnél*: nem tudok tovább menni, egészen leköt!

Azt mondják erről az erényről, hogy hegyséket is mozdít; miért ne lehetne képes tehát legalább akkorácska lyukat ütni az én falamon, a mennyin én épen kibújhatnék innen?

Egyébiránt minden kedvez ügyemnek, s minden felől csak úgy árad rám a sok biztató előjel . . .

Így például, ilyen jó jelnek tekintem azt, hogy épen márczius havában, vagyis Szent Józsefnek havában, nyertem azt a gondviselészerű tanácsot; valamint azt is, hogy kilencz napra szóló fogadalmam, melyet csak úgy taláломra, minden előzetes szándék nélkül kezdtem meg, nem is gondolva az effélére, épen magának a szentnek neve ünnepén telik le mintegy symbolicusan!

A nélkül, hogy föl akarnám magam csigázni, a nélkül, hogy csalfa látományokat erőltetnék magamra, mondhatom, hogy mindebben valami fensőbb szándék nyilvánulása észlelhető; néma, de profétai intés, melynek mélységét egészen fölfogom! . . .

Márczius 18.

A szél csak úgy tombol, a zuhogó hó forgó tánczot jár, s a mint végig tekintek ezen a szeplőtlen tiszta fehér mezőn, mely a végetlenbe terül el szemem előtt, megrémülök arra a gondolatra, hátha valamelyik perczen megpillantom szegény vándoromat, a mint erre felé útát tör magának.

Koronként úgy tűnik föl előttem ez a fehér síkság, mintha az én életemnek lenne képe, mely ép oly zavartalan, egyhangún síma, s mint ez a mező ott künt, s csak arra vár, hogy egy élő lény léptei fölzavarják zsibbadásából! . . . Hanem aztán feledem az ily hasonlítgatásokat s csak a jelenre, a dolgok gyakorlati oldalára gondolok.

Vajon egyáltalán képes lesz-e megtalálni az útát ott fönt, a két lejtő érintkezésénél, s ha, mint velem történt minap, vélet-

lenül el talál csuszamlani valamelyik szakadék szélén, ki értesít majd engem róla?

Ha nem volna késő rá, előkeresnék valahonnan még egy szentet s azért könyörögnék hozzá, világítsa meg útját egy kis fénysugárral, hogy könnyebben küszködhessék el idáig.

De nem, ez annyi volna, mint kétkedni Szentemben, talán meg is haragudnék érte: én tehát mindent az ő kezébe teszek le, egészen ő reá bízom ügyemet.

Márczius 19.

Elérkezett új életem fordulópontja, a sorsomat megváltoztató válság napja! . . . Egy ideg sincs bennem, mely ne remegne a fölindulástól, mintha kétszeres gyorsasággal keringne vérem, s úgy túlárad tetőtől talpig bennem, hogy majdnem bőröm alá érzem átömleni.

Már az imádkozás sem képes visszaadni nyugalmam . . . Most már az ablak mellé térdelek, honnan hangom el képes hatni az oltárig, míg szemem viszont így képes az udvart folyton figyelemmel kísérni.

Minden zaj zavarba ejt, a legjelentéktelenebb neszre is összerезzenek . . . Lépteket hallok. «Ő volna-e?» Kopogtatnak. «Engem keresnek-e?» És így tovább, mindennel.

Pedig magam sem képzelem, hogy hamarább érkeznek, mint dél. Ez a legjelentősebb időpont az éjfel mellett. A nappal közepét képezi, s bár mily kevésbé látható is ma a nap az égen, mindnyájan tudjuk, hogy tízenkettőkor mindig delelő pontján áll, s válság pillanatát jelzi a délelőtt s a délután folyama között.

Tehát igen alkalmas egy időpont lenne rám nézve is, úgy hiszem, mert az én reggelenek is vége, s már üthetne delem.

Különben minden kész! Legcsinosabban álló ruhámat vettem föl; övembe s hajamba pár zöld ágacskát tűztem, a remény színét, melyet a tél hidege sem tudott kiölni a parkból, valamint szívemből nem! A nélkül, hogy elárultam volna magam, úgy irányoztam Benoite intézkedéseit a reggelire nézve, hogy ha vendég talál érkezni, nem kell előtte szégyelni magunkat, s én számítok rá, hogy megérkezik!

Mint régente a zárdában énekelgettük játék közben: «Elütötte már a delet», s még mindig sehol semmi!

Ablakomban ülök és folyton várok.

Már alkonyodni kezd, s ez elszomorít . . .

Azonban e felhomályban is elég messze látok még, s csak nézek-nézek lankadatlanul . . .

Jaj milyen hosszúnak tetszett ma a reggeli! Nem voltam képes levenni szemem az ablakról; fölösleges mohóság, miután még mindig itt ülök egyes egyedül!

Bizonyosan jobban szereti az esthomályt az én Szent Józsefem, s hogy idevezesse boldogságomat, megvárja, míg elrejtheti kezét a sötétség.

Éjfélig különben még mindig remélhetek s készülök is a virrasztáshoz. Egy pár nagy tuskót teszek a tűzre, karszékemet az ablakhoz húzom, s oltáromon egy gyertyát gyújtok meg, az utolsót, mi még maradt, egy egész kicsit! De hogy elhasson világa oda föl a mennybe, még egy kisebb is elég lenne, úgy hiszem; a mi pedig utasomat illeti, bár mily gyöngé is e lán-goeska, fénye még is vörös pontként fog világítani az éj ködében. Különben nem sok fáradságba kerülne annak, ki idevezérli vándorom, hogy csillaggá változtassa, ha akarja! . . .

Márcezius 20.

Szomorú vagyok s fázom; a meleg ágy sem tudott föl-
üdíteni a fagyos virrasztás után.

Éjfé! Mily késő egy idő! Soha mostanáig fönt nem maradtam ilyen sokáig! Oh e késő órákban, e mélységes csöndben, mily kicsinek, mily semmisnek érzi magát az ember! . . .

Oda künt fölkelt a hold, s hosszú fénysávokkal ezüstözte be a hómezőt; a távoli fenyveknek, mint megannyi csillároknak, mintha kristály csüngők függtek volna ágaikról! . . .

De mily lassan teltek az órák! Minél inkább közeledett az annyira várt pillanat, szívem annal hevesebben kezdett dobogni, s úgy tetszett nekem, mintha nem is bennem, hanem valami mellettem levő dolog zakatolna oly erősen. Aztán mikor megcsendült a tizenkét óraütésből a legelső, hirtelen minden zaj megszűnt. «Most vagy soha!» gondoltam magamban, s végig számláltam a tizenkét ütést, szememet behunyva, s kezeimmel is jól beszorítva szempilláimat, hogy csak azután nezzek szét, ha már elvégeződtek az ütések . . .

De akkor is ép úgy, mint azelőtt, minden kihalva; az udvaron nem látszott semmi, de semmi; a kapu csöngettyűje

néma maradt, s az úton élő lénynek még csak árnyéka sem mutatkozott! . . .

Ugyanezen pillanatban gyertyám halk serczenéssel kialudt . . . Azt hiszem egészen elégett már; de ép úgy hihettem volna azt is, hogy a szobrocska maga fújta el, ezzel is jelezni kívánva, hogy nincs mit várnom többé, mindennek vége örökre! Gyászos egy pillanat! És a szív még is oly gyalónak van alkotva, hogy ugyanazon perczen akaratom ellenére már visszavontam magamban azt az «örökre» szót, mit imént ejtettem ki. Igaz, ezúttal nem történt meg a csoda; de végre is, hátra volt még a holnap, s egy szenttel nem lehet csak úgy kikötni egy pár óra s perc miatt, mintha valami adásvevésről lenne szó.

Talán azt akarta, hogy kilencz nap teljesen elteljen, egészen bevégeződjék, és csak más napra halasztotta a megjutalmazást. Huszonnégy órai halasztás: ennyit csak adhatok még neki?

Ezzel aztán elaludtam, nem valami boldogan ugyan, de kialudtam magam, s most már újra örállomásomon vagyok.

És megkezdődött ez a nap is. Vajon mint fog végződni?

Márczius 23.

Mint végződött! . . . Jaj istenem! Istenem! ki láthatott volna ilyesmit előre, s ki jósolhatta volna meg nekem, hogy esztelen szelességem odáig juttat, hogy majdnem halálát okozom egy embernek! . . .

Hogyan történt a dolog, már nem emlékszem egész tisztán; de azt hiszem, a hasztalan várakozás, mely csak nem akart véget érni, nagyon idegessé tett.

Az órák egymásután teltek, a nélkül, hogy meghozták volna, a mit vártam; az idő már nagyon hosszúra nyúlt, s mindegyre jobban sajgott szívem, a mint reményem tünezett.

Minél szenvedélyesebb volt hitem, annál keserűbb volt most a csalódás s lassankint valósággal harag és esztelen boszúvágy fogta el lelkemet.

Hisz ez valóságos csalás volt!

Nem imádkoztam-e teljes szívemből? Hát akkor miért nem teljesül az ígélet?

Fönszóval ismételtam e kérdést, kérve, könyörögve szobrom előtt, majd elfogott a méltatlankodás s szemrehányásokkal illettem Szentemet.

Magától értetődik, hogy se kérésemnek, se haragomnak nem lett semmi eredménye . . . Azonban a mint belejöttem a beszédbe, magam magamat föltüzelttem, s annyira fölizgattott az érzedarabnak némasága, mintha csak akarattal tette volna . . .

Miután én úgy kipanaszoltam neki nagy szomorúságomat, s miután mindent ígértem neki, a mit csak képzelőtehetségem s szívem sugalmazni tudott, miért maradt ő mégis néma? . . .

Mit tegyen tehát az, ki egészen egyedül áll e földön, s kit senki meg nem hallgat, ha aztán látja, hogy hiába imádkozik az éghez is, ott sem talál meghallgattatást?

S minden szó után megálltam, vártam . . . időt engedtem neki, hátha még is! . . . S mind hiába! . . .

Ekkor aztán egyszerre oly kétségbeesett düh rohant meg, oly haragra lobbantam, minőt még soha sem tapasztaltam magamon, s érezve, hogy teljes joggal bosszúlhatom meg magámat, lekaptam a szobrot helyéről, s a mily erővel csak bírtam, úgy vágtam ki a mezőre néző ablakon, e szavakat kiáltva:

— Csaló! . . . Pusztulj innen! . . .

A mint épen a padlóra zuhan csörömpölve az ablaküveg, mit a szoborral kitörtem, hallom hogy oda lent valaki elkiáltja magát.

Egy férfit pillantottam meg, kinek vér borította arcát. Szent József belyukasztotta homlokát bal szeme fölött, s a mint a szerencsétlen hátratántorodott a hirtelen ütéstől, mindkét lábával egyszerre megbotlott a házunk falából lehullott kövekben, s estében összezúzta a fél térdét.

Már három napja virrasztjuk Benoîtetal, s ágya mellett írom most e sorokat és sírok hozzá.

Márczius 24.

Az orvos ma újra eljött; most már véglegesen föltette a térdre a köteleket; hanem a fej, az még mindig nincs rendben, s ez úgy látszik rosszat jelent.

Jeget rakunk homlokára, a minek itt eléggé bővében vagyunk. Mikor az imént távozott az orvos, megveregette vállam s így szólt:

— Na ha nem gyógyúl meg, nem a magácska hibája lesz, kis ápolónő. Csak rajta, bátorság!

Bátorság? Mikor e sebkötélékeket kell látnom s hallanom, mint beszél ő félre lázas önkívületben!... De még is boldoggá tesz az a tudat, hogy a mennyi tölem telik, mindent megteszek érte; s most csak arra fordítom időmet, hogy kigondoljak egyet s mást, a mivel még jobban enyhíthetnék helyzetén.

De jaj, mennyi baj volt nagynénémmel! Miféle jeleneteket, milyen lármát csapott eleinte! Mikor Benoîte s én egyesült erővel ideszállítottuk valahogy ezt a hatalmas alakot, az útról föl a konyhába, nagynéném épen belépett egy másik ajtón.

— Hát ez már mi? — kiálltott rám, fölrántva karját.

— Egy sebesült, kedves néném!

S míg ezt mondtam, ideiglenesen lefektettük egy paplanra, mit a tűzhely elé vetettünk.

— Sebesült?... Hát en aztán mit csináljak ezzel a sebesülttel?... Ugyan hol tudtátok fölszedni!...

Csak úgy áradt belőle egyre-másra a kérdés. Benoîte nem engedte magát félbeszakíttatni s csak úgy odavetette:

— A kisasszony ütötte le, valamit kidobott az ablakon!...

— De hát ki ez az ember? Mit mondott!... Egyáltalán mit akar itt ez az uraság?...

— Mit akar? Nyugalmat! — szoltam, vissza nem tartóztatva magam s vállat vonva. — Meg valamit, a mi elállítsa a vérzést.

— Hallani sem akarok róla, tudod? Hallani sem! — szolt hátrább húzódva. — Nekem nem kell férfi a házamnál!

— Nem is kínálja vele senki! — viszonzám még nyomatékossabban; — majd gondoskodom én róla!

— S ugyan mit csinálsz vele?

— Ápolni fogom, magától értetődik.

— Ugyan hol és kivel? Talán egymagad éjjel-nappal?

— Benoîte-tal, s átengedem neki a szobámat!

— Meg vagy bolondúlva? — felelte dühösen, hátat fordítva nekem; — lesz gondom rá, hogy meg ne tehesd!

— Ugyan miként? Talán kidobja a hóra, hogy ott künt megfagyjon elhagyatva?

— Eh! — szolt, fölbigygyesztve ajkát. — Nagy szavak!

Üres beszéd! Azt hiszed, olyan kicsiség miatt mindjárt meghal az ember! . . . Egy óra sem telik bele, s ez az úr maga jószántából fog távozni s nem tudja majd mire vélni, hogy ilyen óbégatást viszel véghez miatta!

— Legyen meggyőződve, néném, hogy akkor nem tartom öt erővel itt!

— És ha itt marad a nyakadon úgy, a milyen állapotban most van, mit csinálsz vele?

— Megmondtam már az imént — feleltem, magamon kívül az elkeseredéstől, s fölemelve zsebkendőmet, melyet addig a sebre nyomva tartottam, — először is be akarom gyógyítani ezt a sebet, melyet itt tetszik látni, s ha ez meglesz, és ez az úr majd távozni akar, mint néném mondta, összetett kézzel akarok hozzá könyörögni, bocsásson meg nekem, a miért betörtem fejét. Érti már kedves néném?

Semmit sem akartam többé hallani, egy árva szóval sem akartam tovább folytatni azt a gyűlöletes szóváltást, annál is inkább, mert féltem, nehogy vagy egy szó megüsse beszédünkben a szegény sebesült fülét; csak elküldtem Benoîte-ot, készítsen el mindent, a mi szükséges, s én mellette maradtam térdelve, friss vízzel locsoltam homlokát, s szívszakadva vártam az életnek valami jelét.

De szederjes ajkai csukva maradtak, s a vér, mely vékony sávként szívárgott végig lassan, de folyton, a fehér lepedőn egy csomóba gyűlt össze, s mind nagyobb foltta szélesült.

Mint valami tigris a kalitkájában, úgy járt föl s alá nagynéném a háttérben, folyton előbbi szavait dörögve, míg engem rémítő félelem fogott el, hogy ezek a csukott szempil-lák, melyek fölébe én oly aggódva hajoltam, soha sem fognak többé talán fölnyílni, hogy talán halott fekszik itt előttem, kinek homlokán örökké rajta marad kezem nyoma!

Egyszerre csak láttam, hogy Benoîte sebesen fut és hangosan kiált a kapuból valaki után, hogy megállítsa; egy percz múlva az orvos lépett be vele együtt. Valami szerencsés véletlen következtében e kerülő úton tért haza, s Benoîte, ki az ablakból meglátta őt, még elég jókor behívhatta . . . Egy óra lefolyása alatt ők ketten ágyba fektették a szerencsétlent, bekötötték homlokát, s ha nem is tudta eszméletre hozni az orvos, legalább elért annyit, hogy újra lélegzeni kezdett, még pedig könnyen és rendesen.

Oly tekintélylyel, mit csak egy idegen és orvos fejthetett ki nagynénémel szemben, mindjárt eleinte kiutasította őt a szobából az orvos, kit szintén végleg fölbosszantott magatartása. Mikor aztán távozott, néném még mindig ott sompolygott a folyosón mellettem, mindegyre csak nyögött s egyre azt hajtotta, hogy ő nem fogja ápolni a beteget; mihelyt megpillantotta az orvost, oda kiáltott neki:

— Tudja meg orvos úr, nekem semmi közöm hozzá . . . én ugyan az újamat sem mozdítom érte . . .

— Annál jobb lesz, nagysád — felelte az orvos röviden — fiatal kezek mindig gyöngédebben ápolhatják a sebeket, s már az is enyhítőleg hat a betegre, ha csinos arczocskát lát maga körül.

Azóta három nap telt el, s ha a láz engedett is valamit, még mindig félrebeszél betegünk.

Leggyakrabban bizonyos Jacques nevét emlegeti, mivel olyan bádar beszélgetéseket folytat, s olyan furcsa szavakat mond ilyenkor, hogy néha akaratom ellenére kénytelen vagyok nevetni és sírni is egyszerre! Különösen gyakran ismétli továbbá azon szavakat, melyeket hanyatt estében mondott. Azon pillanatban ugyanis, midőn én és Benoîte oda futottunk hozzá, már a földön feküdt ugyan, de még eszméletén volt, s a mint melléje érkezve kétségbeesetten kiáltám: «Szent Isten, mi lelte?» fél térdre állt, sajtósárga mosoly vonult el ajkán, ha ugyan képzelhető, hogy valaki ilyen állapotban mosolyogni tudjon, s így szólt: «Aha, a brahmin!»

Azzal hanyatt esett, s mi behoztuk. Azóta többször emlegeti ezt a brahmint s én el nem tudom képzelni, mit akar vele mondani.

Ki lehet tulajdonképen ez az ember, mit sem tudunk róla. Az orvos tudakozódott a falusi korcsmákban; de sehol sem tudtak olyan utasról, ki megfelelt volna a személyleírásnak; mintha csak úgy bukkant volna föl a földből ezen az átkozott uton.

Ruházata finom, elegáns; rövid téli kabátja pompásan van prémezve, keze fehér s arczvonásai, már legalább mennyit a sebköteléktől belőlők láthatni, előkelőségre mutatnak. Zsebében mindössze csak egy jegyzőkönyvet találtunk, de sehol semmi cím nyoma, podgyászul valami bőrtáskát viselt hátán, melynek zárja be van csukva. Sehogy sem tudtam megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy feltörjem; az orvos is bele-

egyezett, hogy várjunk még néhány napot, abban a reményben, hogy majd ő tőle magától nyerhetünk fölvilágosítást.

Benoîte sem tud kifogyni a találgatásokból.

— Háttha amolyan házaló — mondá az imént, podgyászának bizarr alakját nézegetve. — Vagy talán fényképész lesz? Az sem lehetetlen, mert akárhányszor megesik, hogy az ilyféle emberek nem hurrulnak magokkal nagyobb bagázsiaát.

Én azonban magam részéről nem osztozhatom e véleményben: ha tekintem kezét, szemöldökét, szakállát: herczegnek vagy legalább is grófnak képelem; annyi bizonyos, hogy előkelő származásúnak kell lennie. Milyen korú lehet s mi a neve, erre nézve kalandosabbnál kalandosabb föltevésekbe bonyolódom.

Hogy szép ember volna, nem gondolnám s különben sem jut eszembe most e félével törődni. Lelkiismeretfurdalás és gyötrő aggodás tölt el most egészen; ezzel alszom, ezzel táplálkozom.

Az orvos is rendkívül megharagudott ma reggel, mikor megint ott talált már a szobában.

Egész tekintélyét latba vetve rám parancsolt, hogy azonnal lemenjek és egy kis sétát tegyek az udvarban.

De künt a friss levegőn fejem csak elkábúlt, szemem káprázott s fölsiettem a beteg mellé, szilárdan elhatároзва, hogy nem mozdulok addig mellőle, míg vissza nem tér eszmélete . . .

Csak egy értelmes szót, mely azt bizonyítsa, hogy agyának nem esett baja, s a többit aztán ehhez képest mind semmibe veszem.

Márczius 25.

Megtörtént! Megszólalt! Meg van mentve, s én oly túlboldog vagyok, hogy szeretném hangosan kikiáltani.

Tegnap este, minden álmosságom mellett is, még virrasztani akartam, s hogy kényelmesebben legyek, mint saját ruhámban szoktam lenni, melynek újjai oly szűkek, hogy nem tudom jól kinyújtani karjaimat, fodros szoknyája pedig mindenüvé beleakad, fölvettem magamra pongyolának a legkevesbbé viseltest azon ócska selyem holmik közül, melyeket a múlt hóban kotorásztam elő a szekrények fenekéről.

Ebben a bő, síma és simulékony szoknyában, s a csinos

kis derékban, melyet mintha csak rám szabtak volna, annyira jól éreztem magam, hogy nem tudom mint történt, de egyszerre csak elaludtam karszékemben, még pedig oly hirtelen, hogy nem is küzdhettem az álom ellen; úgy maradtam ott, talán két óránál is tovább, egészen megfélekedezve betegemről.

Aztán egyszerre csak fölébredtem; a lámpa kiegett, a tűz kialvó félben volt, borzongani kezdtem, s erőt vett rajtam az a levertség, mi ilyen magányos virrasztáskor rendesen meglesi az embert; fölugrottam, hogy megnézzem, hány óra.

Hála Istennek, még volt pár perczem addig, midőn be kellett adnom az orvosságot, s elég időm maradt, hogy befűthessem a fagyossá hűlő szobát.

A mint a kandalló előtt térdelve, épen egy nagy tuskót tettem a parázsra, s ezt fűvásommal élesíteni iparkodtam, hogy a mohos fa tüzet fogjon, egyszerre csak halk szavak ütötték meg fülem, melyek hozzám voltak intézve; ez annyira meglepett, hogy ijedt sikoltással fölugrottam, bár semmit sem értettem volt belőlök.

Hirtelen eszembe jutott betegem, s az ágyhoz futottam; csakugyan ő szólított. Fél könyökére támaszkodva, szabadon levő szemét tágra nyitva, feszült kíváncsisággal nézett rám, s jobban meglepetve látszott lenni, mintha hirtelen a másvilágon találta volna magát. Oly soká maradt e helyzetben, a nélkül, hogy újra megszólalt volna, tetőtől talpig végigméregtetve engem, hogy végre is összeszedtem bátorságomat s én akartam megszólítani őt, ekkor azonban ajkaim mozgásából kitálalta szándékomat s megelőzött.

— Asszonyom — szólt kissé vontatottan, mintegy beakarva várni, ha nem tiltakozom-e e címzés ellen, — szabad kérdenem, hol vagyok én most tulajdonképen?

— Erlange de Fond-de-Vieux kastélyában uram — felelém kissé reszkető hangon.

— Sohsem hallottam híret — mormolta — S ön úrnője e kastélynak? — folytatá, fejét fölemelve.

— Félig-meddig, uram.

— És . . . bocsássa meg naivságomat, asszonyom, de igazán kezdem hinni, kissé megzavarodott az elmém . . . mit is csinálok én itt tulajdonképen?

— Gyógyulását várja, uram! . . . Azon szerencsétlen baleset után ide hoztuk és . . .

— Oh! tehát baleset volt! — szólt.

És a mint épen így akartam fölkiáltani: «Esedezem uram, legalább ne gondolja, hogy egyéb volt!» ugyan oly hidegvérrel így folytatta:

— Lenne-e olyan kegyes, asszonyom, még megmondani nekem, melyik évben vagyunk jelenleg?

Ha nem láttam volna arczán a teljes nyugodtság kifejezését, biztosan azt hittem volna, megint félrebeszél, de a leg-higgadtabb társalgás fesztelen modorával beszélt, s én gépiesen így feleltem:

— 1885-ben, uram . . .

— Igazán! — szólt félhangon, mintha magában beszélne. — Nem hittem volna, hogy ilyen a divat! . . .

Aztán minden átmenet nélkül kérdé:

— Kaphatnék-e tollat és papírt, hogy megnyugtassam egy barátomat, kit kétségkívül nagyon aggaszt a bizonytalanság?

— Jacques urat? — kérdeztem önkénytelenül.

— Valóban őt! — felelte. — Tehát itt járt ő, asszonyom?

— Nem uram, de mikor ön félrebeszélt . . .

— Oh! félrebeszéltem . . . Hm! s a mit olyankor mondhattam, nem botránkoztatam meg vele az ön ártatlan fülét?

S minthogy meg sem gondolva, mit teszek, tagadólág ráztam fejem:

— Úgy annál jobb! — folytató. — Tehát úgy látszik, mikor bolond az ember, több belátást tanúsít, mint mikor eszén van! . . . És lesz olyan szíves, asszonyom, ide adni, a mit kértem? . . .

— Mindent, a mit csak parancsol, uram, de holnap. Most éjtszaka van, s éjjel nem szokás írni.

— Miért ne? — kérdezte, — ha lámpája van az embernek.

S ő maga is mosolygott azon, mit mondott, mint valami gyermek.

— Mert az orvos azt mondta, hogy a legnagyobb csöndre és nyugalomra van önnek szüksége; soha sem bocsátaná meg nekem, ha ezt megengedném, válaszoltam.

Szemöldöke összehúzódott, mint olyan embernél szokott, ki nem ismer ellentmondást, s oly élenken rántotta ki karját

a takaró alól, hogy önkénytelenül is hátráltam egy lépést; mire ismét elmosolyodott s így szólt fejével bólintva:

— Ne ijedjen meg, asszonyom, s bocsássa meg, hogy miattam itt állva maradt. Hanem beteg ember nem igen tud eleget tenni az udvariasság követelményeinek.

S kezével egy karszékot mutatott nekem.

A mi engem illet, én roppantúl meg voltam zavarodva!

Ez az ember, ki most tért magához az önkívületből, idegen házban, kinek nagyon kell szenvednie, s ki mégis nyugodtan kezd mindenféléről beszélgetni ezen a kissé ironicus hangon, a nélkül, hogy csak egy szóval is kérdezné, miféle baleset juttatta e betegágyba: ez az ember cseppet sem hasonlított ahhoz, kit én képzeltem magamnak.

Nem ültem le; csak kezemet a karszék hátára támasztottam, s ott álltam egy szó nélkül e különös egyéniség előtt, nem bírva összeszedni gondolataimat. Aztán végre, midőn az óra felet ütött, eszembe jutott az orvosság.

— Ezt meg kell innia, uram! — szóltam, kezembe véve az asztalról az odakészített poharat.

De ő félre nem érthető mozdulattal visszautasított, s én nem tudva egyebet tenni, esdeklő hangon ismételtem:

— Kérem uram, ettől el fog aludni!

— Tudom jól! — mormolá fogai közt — benne van a darabban.

Aztán szó nélkül kiitta a poharat; s a mint Benoîte, kit reávettem volt, hogy feküdjék le kissé, csöndesen bejött, megjegyezte még:

— Itt jön az öreg François is!

Ezzel fejét a vánkosra hajtotta, halkan mormolva: «Köszönöm!» — s tíz percczel később már aludt, s aludt egész az orvos jöveteléig, ki most nála van.

Az orvos kielégítőnek tartja a beteg állapotát, legalább bizonyos pontig; azt hiszi, már nem kell tartani agyvelőgyuladástól.

Azonban különös betegünk jelleme nem kevésbé lepte meg őt is, mint engem; a mint az imént kijött tőle, csak úgy törülgette homlokáról a verejtéket.

— Miféle gonosz csont az, édes lányom — így szólt — bár csak maradt volna önkívületben még vagy egy hónapig! Most

már nem lehet vele bírni! Már is fölkelésről beszél, meg hogy nyakába veszi a világot.

A mint az orvos szavaiból kivettem, ma reggel, mihelyt a beteg belépni látta őt, azonnal egészen fölült ágyában, a legkevésebbé sem törődve kötélkeivel, mintha nem is léteznének, s elkezdte rövid, de udvarias szavakkal megköszönni neki a rája fordított fáradságot:

— Ez az idő nem épen arra való, hogy az orvosi kar hegyi ösvényeken szaladgáljon! — szólt; — bocsánatát s elnézését kérem, uram.

Aztán egy csomó kérdéssel állt elő, melyek körülbelül ugyanazok voltak, mint melyeket hozzám intézett a múlt éjjel, mi azt bizonyítja, hogy az én feleleteimet nem találta a legvilágosabbaknak; s mindezt oly gyorsasággal adta elő, hogy az orvosnak a lélekezete is elállt bele, a mint gondolatait követni iparkodott.

Mikor aztán így tájékozódott tartózkodási helyének földrajzi fekvéséről, a mivel úgy látszik nem volt egészen tisztában, nagy élénken kezdett a maga bajáról tudakozódni.

— Itt valami keménységet érzek! — szólt, térdére mutatva — mit jelentsen ez? Remélem csak nem vágta le lábamat tudtomon kívül? S itt? Belyukasztották a koponyámat, hogy egészen be van bonyálva a fejem? . . .

Az orvos tőle telhetőleg igyekezett őt megnyugtatni, de ő nem az olyan betegek közül való, kiket üres szavakkal lehet áztatni. Mindent töviről hegyire kikérdezett, hogyan van minden s miért van úgy, a legaprólékosabb magyarázatokat kellett neki adni a megsérült helyek s csontok részleteiről.

— Na ez aztán gyönyörű! — mormogta magában. — Így elcsúfítani azt, a mi még legtűrhetőbb volt egész arczomban! . . . Eh! de hát, ha a nagy Pyrrhus fejére téglá esett, miért ne eshetném én üvegcserepnék áldozatául.

— Szó sincs róla, hogy áldozatul essék! — felelte a doktor.

— Teringettét nem is szándékom! — válaszolt a beteg. — Ma reggel még kissé bágyadtnak érzem magam, de egy hét sem telik bele, s meg fog menekülni háziasszonyom attól a sok alkalmatlanságtól, mit egy ilyen egész idegen beteg okozhat neki. Mondja ezt meg neki, orvos úr, kérem! . . .

Mivel az orvos szó nélkül bólintott fejével, s mozdulatá-

ból tisztán ki lehetett olvasni ezt: «Csak beszéljen, kedves barátom! nem akarok önnek ellentmondani, de tény, hogy roppant ostobaságokat mond!» a fiatalember ebből megértette, hogy a jóindulatú helyeslés csak jóindulatú áztatás akar lenni, illetve csillapító szer, a lázbetegnek szánva, míg az orvos bozontos fehér szemöldöke mögött valószínűleg egészen más gondolat rejtőzik.

Ekkor oly követelőleg kezdte kérdésekkel zaklatni, ostromolni az öreget, mondja meg neki órára és perczre, mikor fog meggyógyulni, egyre hangoztatva, hogy egy ilyen korú férfit nem lehet mesebeszédekkel ámítani, — hogy az orvos végre egy havi határidőt tűzött ki, föntartva azonban magának, hogy szükség esetén egy másodikkal is megtoldja.

Na ekkor aztán látni kellett volna, milyen dühbe jött! . . .

— Egy hónapig, orvos úr? — így kiáltott föl. — Egy hónapig! . . . Egy egész hónapig akar engem itt tartani! arra ne is gondoljon! . . . Gondolhatja, hogy kissé másforma terveket szöttem magamnak a tavaszra, minthogy a csontjaim összeforrását lessem itt szép csöndesen! különben is azt hiszem, másutt is ép oly jól elkészülhetek vele, mint itt! . . . Egy hónapig! . . . De hisz egy hónap múlva én már indiai ég alatt alszom, pálmahéj-gyékényen s hat rabszolgá legyez.

— Na hisz akkor valósággal repülnie kellene, uram! — mondta erre az orvos nevetve. — De ezt nem tekintve, beszéljünk csak kissé okosan. Azt hiszem, nem akar minden áron egész életében nyomorék maradni, azért, hogy pár nappal hamarább kelhessen föl?

— Bizonyára nem! mert én több hasznát veszem lábamnak, mint a legtöbb ember; de ezzel a készülékkel itt a térde-men nem egyre megy-e, akár ágyban, akár vasúti kocsiban fekszem? Hisz ott is ép oly mozdulatlan maradhatok.

— Talán ha fellegeken utazhatnék, igen! . . .

— Van még más módja is! — vizonzá élénken a beteg. — Hát a hálókocsikat, nem veszi kérem számba? Akármilyen vad legyen is ez a hegyvidék, még is csak találkozik majd egy tuczat ember, kiket rá lehet venni, hogy elvigyenek engem hordágyon a legközelebbi vasúti állomásig. Onnan aztán szép csendesen elérek majd a tengerpartig, itt pedig valami csolnakon, meg olyan csúsztatón, milyenen a nehéz terheket szokták a hajóra szállítani, én is bejutok majd egy hajóra, a nélkül,

hogy mocczaznom kellene, s akkor lesz elég ideje csontjaimnak összeforni.

— Valami főben járó ügy miatt kell útnia? — kérdezte a doktor.

— Nem, csak egész egyszerűen időtöltésből, s mert nekem úgy tetszik.

Erre az orvos szó nélkül vette kalapját, s nagy bolyhos felöltőjét, mely egy széken a tűz mellett száradt, s az ajtó felé indult; de a beteg, a mint látta, hogy távozni akar, oly dühbe jött, s olyan izgatott lett, hogy nehogy újra beálljon a láz, az orvos visszatért az ágyhoz.

— S szeretném tudni, ki akadályozhatja meg ebben? — szólt az idegen, mind jobban fölizgulva.

— Uram Isten! hát ki más, mint én — felelte az orvos, letéve kalapját, s a legnagyobb nyugalommal visszaülve székre. — Jöjjünk tisztába egymással egyszer s mindenkorra, s mivel ön nem szereti a mesebeszédet, legyünk nyíltak. Mindenekelőtt, engedje meg kijelentenem, hogy alapjában véve, én a legcsekélyebbet sem törődöm se önnel, se a térdével, és minthogy látom, hogy ön nem sokat bánja, összeforr-e a csontja vagy sem, én tőlem más körülmények közt bizony akár ízréporrá zúzhatná magát, még a kis újjam sem mozdítnám miatta, elhiheti! De én most orvosa vagyok önnek, s ez egészen megváltoztatja a dolgok állását. Volt-e ön katona, uram? Nem tudom, de valószínű; úgy hát bizonyosan tudni fogja, miben áll ez intézménynek ereje. A vak engedelmisséget értem. Kiállítanak egy katonát az őrhelyre, azzal a parancscsal, ott egy élő lelket sem bocsásson át. Miért? hogyan? ki nevében? ezt ő mind nem tudja; de e parancs következtében szuronyt szegez, akár barát, akár ellenség közeledjék. Mi orvosok is, ilyen forma helyzetben vagyunk. Találkozom önnel útközben, nem ismerem önt, se ingem se gallérom az egész ember, s tőlem mehet, míg a szemével lát. De essék ön el, sebesüljön meg, vagy valamely más baj miatt lerogyni lássam önt, azon pillanattól kezdve ön az enyim, visszafordulok, önhöz sietek; fölemelem önt, beviszem valahova, s oly felelős vagyok érte, mint a katona az általa őrzött kapuért. Lehet, hogy ön nem lesz tetzésesemre, hogy kellemetlen lesz önt ápolnom, talán ép ellenségeim közé tartozik ön; de betegség s halál ólálkodnak ön körül, s nekem kötelességem résen állni, s megghiúsítani tervö-

ket. A nélkül, hogy ismerném önt vagy rám bízta volna önt valaki, felelős vagyok önről, csupán azért, mert sebestült, s mert itt senki sincs más, a ki meggyógyíthatná. Kísértse meg, hogy átlépje ezt az ajtót, s én szuronyt szegezsek, előre is figyelmeztetem, uram! . . .

— Orvos úr! — viszonzá azonnal a fiatal ember, feléje nyújtva kezét — bocsásson meg, íme foglya vagyok, becsület-szóra. Ne szíveskedjék azzal mentegetni előbbi szavaimat, hogy talán a betegség tett ilyen türelmetlenné s heveskedővé; én mindig olyan vagyok, milyennek most lát; de megvallom, hogy bár milyen önfejű legyek is, ha valaki eltalálja, miként kell velem elbánni, s hol foghat meg, annak beadom a derekamat.

— Nos, miután ezt tudom, most már semmi baj — válaszolta a jó orvos.

Ezzel magára hagyta heveskedő betegét az íróeszközeivel, melyeket végre megkapott.

Ez alkalommal egyszersmind tisztába is jöttünk idegen vendégünkkel, s most már körülbelül tudjuk kilétét.

Pierre de Civreuse grófnak hívják, s a mennyire első látásra ítélni lehet valakiről, foglalkozása: ostobaságokat követni el, legalább így mondta nekem az orvos. Egyébként sok tekintetben kiváló ember — ebben egyezik véleményünk az orvossal — s nyilván nem valami közönséges jellem.

Az orvos is viszont megmondta neki a mi nevünket, a nénémét s az enyémet és így most már be vagyunk mutatva egymásnak. De a baleset valódi okát nem említette még a betegnek, nehogy túlságosan fölizgassa vele őt, ki úgyis nagyon ingerlékeny; s ez nekem kimondhatatlan megkönnyeb-bülésemre szolgál. Mert mind jobban és jobban kezdek félni ez idegentől, s nem tudom milyen arczczal fognék eléje állni, ha magyarázatra kerülne a sor.

Benoîte, ki az imént bent volt takarítani, azt mondja, hogy még mindig ír, s én magára is hagyom most az ő Jacques barátjával. De roppant kétségek gyötörnek, hogyan fog mindez végződni, s hogyan fogok én valaha bocsánatot nyerhetni egy ilyen kevéssé előzékeny természetű embertől.

PIERRE DE CIVREUSE JACQUES DE COLONGESHOZ.

«Úgy-e azt hitted, édes fiam, hogy meghaltam? Mondhatom, magam is azt hittem néhány napig.

«Nem tudom hány óra hosszáig voltam így eltemetve; hogy hová, nem mondhatnám meg egész biztosan, de alkalmasint oda, hova minden ember kerül, kit eszmélete elhagyott; nekem úgy tetszett, hogy nagyon mélyen lehetek a föld alatt, s annyira rám nehezült ez a föld, hogy a mi akaraterőm még maradt, annak végső megfeszítésével folyton azt próbálgattam, vajon nem ütközik-e bele vállam koporsóm deszkájába, ha fölfölemelem. Annyi bizonyos, hogy ha már egyszer ilyen távol jutott az ember, legalább is felét megtette végső útjának, s ott épen azon a ponton áll a két világ határán, hol elég egy hely, hogy tőle másik oldalára billenjen le a mérleg.

«... Szerencsére a jobbik felére hajlott ez a mérleg velem — emberileg értve persze — s egy szép este aztán fölébredtem, habár esésemről kissé össze is törve, miután nem eshetik az ember akkorát, a nélkül, hogy nyoma ne maradna; én is úgy tapasztaltam, hogy térdem fa-lapoczkák közé van beékelve, homlokom pedig mindenféle kötelékek borítják.

«Épen éjfél utáni valami óra — a legalkalmasabb időpont visszatérni a másvilágról — s ez volt az első földi hang, mit agyam fölfogott.

«Ha jól emlékszem még a földi dolgokra, mondtam magamban, úgy ezek a kis gépezetek nem szoktak tizenkettőnél többet ütni; föltéve tehát, hogy ennek az órának ütése sem haladja meg e számot, úgy valóban a földön vagyok, s csakugyan élek.

«Az óra igazolta föltevésemet, s most már biztos levén a felől, hogy csakugyan én vagyok én, fölnyitottam szememet, megtudni hol vagyok.

«Nemde ismered kedves barátom a Feuillet Oktáv *Tündérét*? Ezt a szellemes kis darabot mindenütt játszáik, s alkalmasint te is láttad? Nos tehát, ezen az este, azt hiszem tegnap volt ez az este, a *Tündér* első fölvonására ébredtem föl, s egy pár jelenetet magával d'Athol kisasszonynyal játsztam végig. Ne gondold, hogy tréfálok s hallgasd figyelemmel, a mi következik.

«Az első dolog, mi egy beteg figyelmét magára vonja, az ágy szokott lenni, melyben fekszik. Az enyémmnek csavaros oszlopai vannak, s gobelines mennyezetű, XIII. vagy talán XIV. Lajos korából, nem esküdném meg rá; valami ócska selyem a takarója, ágyfüggönynek is beillenek, ha nincs ellenedre, hogy így nevezem. A szoba, hol fekszem, igen nagy s alig világítja meg az a két sárgás gyertya, mi roppant magas gyertyatartókban ég; a falakat faragott tölgyfa táblázat borítja s inkább csak gyanítani lehetett, mint látni, a ködbe vesző magasságban ott fönt-fönt a tető gerendáit, melyeken itt-ott arany vonalak csillannak meg.

«A fal mellett nagy, egyenes hátú pamlagok állnak, melyeknek már látására is megfájul az ember háta, aztán egy csomó egészen egyforma térdeplő, szép sorjában rakva, mint a templomban; szőnyegnek pedig nyoma sem látható a padlón.

«Végül, a kandalló előtt egy karszékekben — gondoltad úgy-e, hogy ezt a karszéket utoljára tartogatom? — csinos kis karcsú, szőke hölgyecske aludt egész egyenesen ülve, csúcsos derekú rózsaszín atlasz ruhában. Ruhája kétszáz évesnek látszik, ő maga tizenhétnek: hogyan lehessen e kettőt összeegyeztetni? . . . Oly sokáig töröm fejem e talány megfejtésén, hogy a hölgyecske egyszerre csak nagy hirtelen fölébred.

«Olyan pillantást vet ágyam felé, mint valami tetten kapott iskolás gyermek; de ha nem csalódom, a felhomályban azt hiszi, az igazak álmát alszom, s e felől megnyugtatta, mint kötelességtudó Vesta-szűz, a tüzet veszi gondjaiba. Leguggol, összekaparja a parazsat, s teljes erejéből fújni kezdi, úgy hogy a perje mind a hajába száll; aztán nagy bajjal fölemel két kézzel egy tuskót, körülbelül a negyede lehetett egy közép nagyságú tölgynek, s hirtelen beledobja a kandallóba.

«Mozog, tehát él; végkép le kell tennem arról az eszméről, hogy valami régi időbeli várkisasszonyt látok magam előtt, ki valamely különös varázslat következtében megkövesülve maradt itt fészkében; végre rájövök, hogy én azon bretagnei kastélyban vagyok, hol Jeane d'Athol úzi jámbor varázslatát, s megtéríti a skepticus Commingest, nem használva hozzá más bűbájt, mint hogy dédanyja ruháiba öltözik, s öreges beszéd-módot negélyez. Csakhogy ezúttal megfélemedezett a rizspor-felhőről, melybe burkolózzék, s nem iparkodott hajának szürkítésével mozdítani elő a csalódást.

«A lehető legszelídebben megszólítom, ő erre egy kiáltással felugrik helyéből. Ébredésem alkalmasint nem volt fölveve a jelenetbe, s a hölgyecske roppant zavarba jön. De azért még is ágyamhoz közeledik, s beszélgetünk egy keveset, csak-hogy egyik félreértésből a másikba esünk, mert ő szándékosan félre akar vezetni, én pedig tudtára igyekszem adni, hogy belelátok játékába. Végre is, mint ilyen esetekben szokás, altató szerrel ráz le nyakáról, de az ital nem hat oly hamar, hogy ne láthatnám belépni a harmadik személyt is, egy öreg duenna képében, ki olyan összeaszott, mint valami tavalyi téli alma; szúrós apró szemével alig tekintett rád, nézése már is át meg átjárt; szóval pompásan játszhatja az öreg François szerepét. Erre aztán a függöny legördül, s én csak másnap reggel ébredék föl, ugyanazon környezetben, csupán azzal a különbséggel, hogy most egy szellemes, bár kissé nyers modorú orvost látok magam előtt, ki pár rövid szóval értesemre adja, mi a bajom, s olyan alaposan lefűlel, midőn ellene szegülni próbálok, hogy még most sem tértem teljesen magamhoz utána.

«Ha pontosan óhajtod tudni, barátom, mi bajom, hát halld: a fejem be van hasítva, egyik térdem meg eltört. Gondoltad volna valaha, hogy ilyen törekeny legyen ez a két holmi? Én a világért sem hittem volna. Ép azért most már a legnagyobb óvatossággal s a leggyöngédebb figyelemmel ügyelek minden tagomra.

«Az ember föl nem tenné, hogy a szárcsont és a térdízület közt ilyen folytonossági hiány állhasson be! Az egyik szilánkokba hasadt, a másik meg összezúzódott, a térdkalács pedig ráadásul kiugrott helyéből, s most olyan, mint egy megbolondult delejtű, mely irányát vesztette, s nem tudja, merre is kell fordúlnia tulajdonkép.

«... A mi koponyámat illeti, a homlokcsont van rajta megsérülve, de azzal biztatnak, hogy pár nap alatt tökéletes beforrására számíthatok.

«Mint láthatod, igyekszem jó kedvet mutatni, pedig dühös vagyok, olyan dühös, mint milyen csak legjobb perczeimben szoktam lenni, s ha eszembe jut, hogy téged most hónapokon át nagybátyád mellett tart vissza kötelességed, még csak fokozódik hangulatom kellemessége. Hetekig mozdulatlanul feküdni, s te ne lehess segítségemre e tortúra elviselésében!... El tudsz-e engem képzelni hat láb magas hó alá

temetve, s egyedül a rózsaszínű hölgyecske társaságára utalva? Mert feledém említeni neked, hogy olyan hótakaró alatt vagyunk, akár az őszi vetés; csak rajtunk áll, hogy kicsirázzunk, s orvosomnak fölváltva hétmértföldes csizmában meg norvég korszolya-czipőkben kell járnia, hogy hozzám elhatolhasson.

«De hát mi az oka mindennek? fogod kérdezni. Mi az ördögöt kerestem én ott ezen a helyen, az Isten háta mögött? . . .

«Mindjárt megmondom. Emlékezhetsz, hogy délre szándékoztam utazni; azonban az a gondolatom támadt, hogy megelőzőleg valamely igazi téli táj szemlélésén készítem elő szemem, hogy aztán annál jobban élvezhesse az erős ellentétet, a napsütötte tájt. Úgy akartam tenni, mint azok az ingyenczek, kik reggel koplalnak, nagy sétát tesznek a szabadban s csak aztán ülnek a jó ebédhez.

«E célból megállapodtam egy kis faluban, melynek nevét hiába írom meg neked, mivel te sem ismered jobban, mint a mennyire én tegnap ismertem, s úti táskával a hátamon elindultam gyalog a hegyekbe.

«Megmagyaráztattam magamnak az utat, s így tudtam, hogy egyenes irányban haladva a hegycsúcsra érek, s onnan nagyszerű kilátás fog eléem tárulni, hatalmas fenýűerdő gyönyörű völgy fölött, talán valami régi kastélylyal élénkítve.

«Egy fél kilométernyi utat megtéve, egészen kint voltam a természet ölén, s ha te sohsem bolyongtál a szabadban az év e szakában, nem képzelheted, mennyivel mélyebb csend honol ilyenkor ott, mint minden más évszakban. Bárhova lépsz sehol semmi nyoma valamely más lábnak, egyetlen állat kiáltása sem hallszik, s még csak a rózsaszín virágú lóhere sem váltakozik itt a kékkel vagy a gabna sárga színével, mindenfelé egyforma csillogó fehérség, mely elragadó szép az első félórában, de a másodikban már fárasztó s később idegesítő s vakító.

«Sehol semmi egyenlőtlenség a talajban, semmi melyedés, szakadék; minden eltűnt; a legnagyobb fokú egyenlőség, minőről valaha köztársaság álmódott! Néha-néha egy-egy hollósereg csap le nagy károgva, a legszemtelenebb elbizakodottsággal, mert érzik, hogy már csak ők az egyedüli élő lények e pusztaságban. Ők most itt az urak, jól tudják! A bokrok ágait dérré fagyott harmatgyöngyök borítják. Ez a harmat már negyed éves, s még néhány hétbe fog kerülni, míg elpárolog,

ráadásul átkozott metsző hideg a szél, mely csak úgy hasogatja az ember arczát.

«Hanem nincs olyan hosszú út, melynek végét ne lehetne egyszer érni, s rendre-rendre eljutottam a völgynyíláshoz, a fenyü-erdőhöz, az ígért szép kilátáshoz, sőt végre a kastélyt is megpillantottam. Ennek leírását elhagytam, mivel magam is alig nézhettem meg, mint majd hallani fogod; különben ezután úgy is kényszerülve leszünk közelebbi ismeretséget kötni egymással.

«E kastélynak egyik szárnya az országútra rúg ki; e része előtt állapodtam én meg, s egész gyanútlanul iparkodtam letisztítani a havat egy nagy köről, hogy ráüljek s kedvemre nézegethessem ezt a tájat, melynek vadregényes, mélabús szépsége egészen elragadott.

«Különös kíváncsiság fogott el; bizonyos sejtalem szálolt meg, miszerint e falak mögött valami rendkívüli, meglepő dolognak kell rejtőznie, s hirtelen heves vágy kezdett sarkalni, hogy behatoljak oda. Tudod különben, hogy engem mindig kísértetbe hozott, a mi el volt előlem zárva vagy elérhetetlennek látszott, s nem emlékszem, hogy suhancz koromban kedvem kerekedett volna az alsó ágakról tépni le almát egyetlen egyet is . . . De már a felsőbb ágakról nem merném ezt állítani.

«Ekközben eszembe jutott utolsó beszélgetésünk. Emlékszel még arra az estére, midőn szóba került utazásom, s te óvatosságra intettél engem? Legyek csak egyszer Indiában, mondtam, mindent megnézek; s különösen mindazt, mit európai szemnek nem szabadna látni. Be akarok hatolni a család bensejébe, meg akarom ismerni titkos szertartásaikat, nevetség vagy visszataszító szokásaikat, s végül ki akarom lesni magának az isteni tiszteletnek szent rejtelseit is, kelljen bár húszféle álruhába bújnom, hogy belopózhassam Brahma lábaihoz, s fátyoltalanul és a ritusszerint imádhassam őt. — És te erre így feleltél igen okosan:

«Vigyázz magadra! minden ember feltékenyen őrzi a maga titkát és tűzhelye sérthetetlenségét, de a keleti jobban mint bárki más, s még csunyan megfizetheted azt a gyönyörűséget, hogy olyan helyen akarsz járni, hova senki rajtad kívül még nem tette lábát.

«— Ugyan mitől kellene tartanom? kérdeztem nevetve.

Talán bizony azt hiszed, az Isten zavartatni engedi magát. miattam, s abban a szerencsében fogok részesülni, hogy mozogni látom tizennyolcz lábát, a mint majd leszáll emelvényéről?

«— Ő talán nem — felelted, — de hívei röviden végezhetnek veled, s könnyen megeshetik, ha átléped a szentély küszöbét, hogy valami brahminra akadsz, ki orrodra koppint, hogy emlékeztessen rá, miszerint tiszteletben tartsd a határvonalakat.

«Miként történt, hogy én erre gondoltam abban a pillanatban? Talán azért, mert azt kértem magamban, vajon olyan könnyen fölkelhető-e a francziák érzékenysége is, mint a hinduké, — vagy azért, mert azon vettem észre magam, hogy önkénytelenül is a fal magasságát méregettem már szememmel, s rést kerestem, hova megvethetném lábamat? Elég az hozzá, épen abban a pillanatban egy ablakot hallok csörömpölni, melyet kitör valaki, s még mielőtt bár csak jaj-t kiálthattam volna, épen homlokon talált valami tárgy, melynek mivolta felől még nem vagyok tisztában, s melyet biztos kézzel hajítottak ki.

«Az ütés oly erős volt, hogy megtántorodtam tőle, s mindkét lábammal megbotolva az úton heverő kövekben, egész súlyommal térdre buktam, még pedig oly ügyetlenül, hogy egy cseppet sem bírtam zuhanásom föltartóztatni, s ebből származott az egész baj, mit fönnebb elbeszéltem neked.

«Bizonyára ennél nem lehet visszautasítóbban felelni valakinek tolakodására, s mi sem tanusíthatta hamarébb, mennyire helyes volt figyelmeztetésed, mint az, hogy kíváncsiságom már csírájában így összezúzatott, s már a harmadik hosszúsági fok alatt találkoztam brahminoddal?

«Valaki nagy ijedve rohant hozzám, zavart kiáltást hallatva; hanem én megesküdttem volna, hogy a földből hirtelen sűrű köd szállt föl, mert már semmit sem bírtam megkülönböztetni, s azt hiszem, azonnal el kellett veszítnem eszméletet.

«Miként kötözték be sebeimet legelőszőr, arra egy cseppet sem emlékszem, s úgy látszik, négy teljes napot töltöttem túlvilági álomban.

«Hogy kinek köszönhetem ezt az én leüttetésemet, s mi fele eszközzel sebesítettek meg így, erről csak a legnagyobb tartózkodással nyilatkoznak előttem környezőim, úgy, hogy csak

találgatásokra szorítkozhatom ; de ha megint viszontláthatom a rózsaszínű hölgyecskét vagy a szúrós szemű öregasszonyt, majd kiderítem én a dolgot.

«Egyelőre legalább tartózkodási helyem nevét tudom, ez : Erlange de Fond-de-Vieux kastélya, hova te is címezheted leveleidet.

«A levélhordó feljön ide néha-néha, különösen olyankor, ha úgy találja, hogy a szomszédos falvakba szülő levelek már elég nagy csomóvá gyűltek össze, vagy pedig, ha a mészáros vagy fűszerkereskedő részéről valami olyan nagyobb küldeményt kell fölhoznia, mi megérdemli, hogy megtegye az utat ide.

«Két nő lakik egyedül az egész kastélyban, d'Épine kisasszony és d'Erlange kisasszony : nagynéne és unokahúg ; s midőn arra akartam célzást tenni a doktor előtt, hogy bizonyosan nem egy tekintetben terhőkre lehetek, ez oly őszinteséggel igyekezett meggyőzni az ellenkezőről, hogy kénytelen voltam föl hagyni aggályoskodással, s elfogadni e kis menedékhely jótéteményeit.

«Mondtam-e már, hogy egy havi mozdulatlanságot emleget ez az orvos, mi orvos szájából legalább is kétannyt jelent, s a mellett még egész vízszintesen kell feküdnöm ?

«Erre a gondolatra majd megpukkanok dühömben, s ha eszembe jut, hogy egy pusztá falnak egészen plátói szemlélése miatt, mi utoljára sem tartott tíz percznél tovább, s miért egy cherub sem pirulhatna, most heteket kell három asszony társágában elunalmaskodnom egész a belebutulásig, a helyett, hogy tigrisre vadásznék India mocsaraiban, szeretném teljesen szétzúzni már úgy is kikezdett fejemet ! . . .

«— De mivel már a falakon belül vagy, s fejedbe vetted volt, hogy oda bejuss ; miért panaszkodol most ? fogod felelni.

«Na, hát épen a miért bent vagyok, akarnék most már kijutni ; mindent láttam már, s ez a minden bizony még egy nyolczvan esztendő ember szemének sem volna valami nagy gyönyörűség.

«De most hallgassunk el, Jacques ; kopogtatnak az ajtón, még pedig oly könnyedén, mint azt csak egy kis finom újjacska teheti. Húzódjál meg tehát most az ágyoldalban, kedves barátom, mindent elmondok neked, légy nyugodt ! . . . »

Márczius 26.

Tegnap, az orvos távozása után, oly soká késlekedtem, hogy Civreuse úr szobájába visszamenjek, mert szabadjára akartam őt hagyni, hadd írjon, míg végre aztán nem tudtam miként is lépjek be megint hozzá. Egyszerűen kopogtatni, bemenni, s leülni rendes helyemre, ez annyit tett volna, mint kényszeríteni őt, hogy velem társalgást kezdjen, másfelől meg ha igen soká magára hagyom, talán kellemetlen lehet rá nézve, ha esetleg kívánni talál valamit.

Szívesen beküldtem volna Benoîte-ot, de néném, ki azt negélyezi, hogy teljességgel nem vesz tudomást a sebesült itt-létéről, néhány nap óta túlhalmozza őt mindenféle munkával; most is szobájában tartotta őt azon ürügy alatt, hogy a függönyöket kell porolnia.

Végre egy jó eszmém támadt; behívtam kutyámat, s szépen értésére adtam, mit akarok vele, hova kell vinnie azt a czédulácskát, mit nyakába akasztottam. Aztán halkán kopogtattam az ajtón, s félreállva beeresztettem őt.

A czédulára ezt írtam: «Civreuse úr kéretik, sziveskedjek megmondani, egyedül óhajt-e maradni vagy van-e valamire szüksége? A kutya visszahozza a feleletet vagy várni fog, a míg szükséges; elég neki annyit mondani: «Indulj!»

Pár percz múlva már hallottam, a mint «Egy» az ajtót kaparta, s nyakkötőjén ott találtam a saját czédulácskámat, melynek hátsó felére ez volt írva: «Civreuse úr nagyon szegyenli bevallani: de majd meghal az éhségtől és szomjúságtól, s a hűséges követ, a mint az imént két lábra állt, hogy ide-nyújtsa nyakát, földöntötte asztalkáját, a tintatartóval együtt. Civreuse úr rendkívül sajnálja, hogy nem szedheti föl azokat ő maga.»

Erre persze rögtön bementem, s egy pillanat alatt fölállítottam az asztalt, s úgy, a hogy feltöröltem a tintát, mialatt Civreuse úr így szóló kérdő hangon:

— D'Épine kisasszony? . . . vagy d'Erlange kisasszony?

— D'Erlange kisasszony — feleltem élénken, — mert kevésbé volt hízogó rám nézve az összetévesztés.

— Bocsanat — felelte a beteg, — de egyaránt léteznek öreg s fiatal nagynénék is.

S a mint lábam hegyével dörzsölgettem a tintafoltot a padlón, mentegetőzni kezdett, hogy ily nagy bajt okozott, mire

én megnyugtattam őt, azt felelve, hogy én cseppet sem törődöm a foltokkal, csak ne én rajtam essenek, a mi különben tiszta igazság.

Aztán megkérdeztem, ha nincs-e valami különös kívánsága az étkeket illetőleg s értésére adtam egyszersmind, hogy Erlangeban csak olyan falusiasan van ellátva az éléskamra; mire Civreuse úr azt felelte, hogy miután ő olyan utazásra készült, melynek folyamában nem volt biztos, lesz-e minden nap mit ennie, most szerencsésnek érezheti magát, ha a legegyszerűbb ebédet is kapja, akár miből álljon az.

Sikerült Benoîte-ot egy negyed órára kiragadnom néném körmei közül, s midőn neki távoznia kellett, én szolgáltam ki betegünket, bort töltöttem neki, kenyeret szeltem s a többi. Civreuse úr, míg evett — és mondhatom, a legpompásabb étvágygal evett, — néhány kérdést intézett hozzám, az ő szokott hideg s kissé közönyös hangján, mi nemcsak hogy majd megfagyaszt, de egyáltalán úgy hat rám, hogy a legképtelenebb feleleteket adom egyre-másra; legalább azt következtetem abból, hogy közbe-közbe úgy néz rám, mintha a világon a legnagyobb ostobaságot mondtam volna; pár percz múlva ott is hagytam, s neki fogtam a kávéja készítésének.

Benoîte főv vizet hagyott számomra a tűznél, a kávé is odatette, s megmagyarázta, mit kell tennem; de bizony annyira nem értettem én ehhez a dologhoz, hogy midőn hozzá akartam fogni, azon vettem észre magam, hogy minden utasítást elfeledtem az utolsó szóig, s a legborzasztóbb zavarban kuporogtam a tűz előtt, egyik kezemben a vizes bögrével, másikban meg a kávéval.

Tudtam, hogy bele kell öntenem egyiket a másikba, de melyikkel kezdjem, s hogyan elegyítsem össze, ezzel nem bírtam tisztába jönni.

Hogy a vizet öntsem a kis fa dobozba, ezt még is furcsának találtam; valószínűbbnek tartottam, hogy a kávé kell tenni a vízbe. Ha Benoîte-hoz megyek tanácsért, ezzel kiteszem magam annak, hogy vagy egy órahosszáig hallgassam nagynéném szemrehányásait s haragkitöréseit, másfelől meg Civreuse úr folyton oly higgadt figyelemmel kísérté ágyából minden mozdulatomat, mi egészen kihozott sodromból. Végre hirtelen elhatároztam magam, az egész kávé egyszerre bele-

hintettem a vízbe, aztán visszatettem a tűzre, s egy pillanatig fölforrni hagytam.

— Hozhatom a kávéját, Civreuse úr? — kérdeztem az ágyhoz közeledve.

— Megköszönöm — felelte a legteljesebb nyugalommal, s felém nyújtotta csészéjét . . . De jóságos ég! valóságos sárlé ömlött a csészébe, feketés sűrű és utálatos folyadék, minek már látásától is rosszul lett az ember, s mi aztán akkora halomban ülepedett meg az edény fenékén, hogy bizony nem tudom, kinek lett volna kedve meginni.

A mint ezt észre vettem, rémült meglepetéssel hagytam abba a töltést, s fölkiáltottam:

— Jaj ez nem kávé! Bizonyosan rosszul csináltam; dehát én nem tudok kávé főzni!

— Én sem — felelte Pierre úr, ki még mindig tartotta csészéjét; — de azt hiszem, rendesen azzal szokták csinálni.

S újjával a kávészűrőre mutatott, melyet Benoîte egy asztalra tett volt, s melyről én egészen megfélelkeztem; mire én aztán kissé indulatosan kérdeztem, miért nem mondta ezt hamarább.

— Azt hittem, törökösen akarja készíteni — felelte.

Utoljára is átszűrtem egy csészényit egy batiszt darabkán, s Civreuse úr fenékig kiitta, nem is hunyorított.

— Fölvette hát újra igazi alakját? — szólt aztán, midőn visszaültem szokott helyemre, a karosszékekbe.

— Igazi alakomat? . . . de hisz mindig ilyen vagyok.

— Az éjjel nem volt!

— Oh! mert azt a régi ruhát öltöttem magamra! Csakugyan nagyon furcsa lehettem benne . . . szeretném tudni, vajon mit gondolt ön magában, mikor meglátott?

— Azt gondoltam, hogy a jó szerencse olyan helyre juttatott végre, hol az idő megállította folyását, s kétszáz év óta nem húzták föl az órát.

— Miért lenne ez jó szerencse?

— Mert nem ismerek ostobább dolgot, mint a jelen kor — felelte.

Én erre azonnal így válaszoltam:

— Na, én ismerek még is valamit, mi még ostobább, s ez az, ha egy cseppet sem ismerjük ezt a jelen kort, mint például, én!

— Sohse búsuljon miatta, sokkal jobban hasonlít hozzá, mintsem képzelné!

Aztán, mivel észrevette, hogy ez a megjegyzés még sem volt valami túlságosan udvarias, sietett így folytatni, mielőtt még felelhettem volna:

— Hol van a kutyája, kisasszony, miért hagyta kint? Remélem, nem miattam?

— Félttem, hogy alkalmatlan talál lenni önnek . . .

Tagadólag rázta fejét; én tehát az ajtóhoz futottam, hogy kinyissam, s az a bolondos «Egy» egy ugrással benn termett, lábaim körül hengergőzött, térdemre nyomta orrát, s majd hogy föl nem döntött szilaj örömyilvánításaival. Civileuse úr szótlan nézte végig az egészet, de a mint letérdeltem, hogy kutyám két első lábát nyakam körül fonhassa, így szólt:

— Nagyon szereti ön ezt az állatot?

— Végtelenül! — feleltem megindult hangon. — Első sorban az én jó öreg Benoîte-omat, s aztán őt: ezt a kettőt szeretem a legjobban a világon!

— Akkor hát a nagynéni csak harmadik sorban következik? — mondta félhangon, gondolom inkább magában beszélve, mint hozzám.

Én is ugyan oly halkán mormoltam:

— Még ott sem.

De azt hiszem, Civileuse úr ezt már nem hallotta; s én fölálltam, hogy leszedjem az asztalt.

Kis idő múltán azt kérdezte, hány óra, s a mint ezt megmondtam neki, nem állhattam meg, hogy hozzá ne tegyem:

— Nagyon félek, uram, hogy igen hosszúaknak találja itt a napokat, s előbb-utóbb rettentően fog unatkozni.

— Oh! én nem jövök itt számításba — felelte azonnal; — de ön miatt aggódom. Miféle kellemetlenség, hogy így egyszerre csak házukban teremjen egy magával jó tehetetlen idegen, mennyi alkalmatlanságot fog ez önnek okozni!

Már láttam, hogy hálálkodásra akar sort keríteni, tehát hirtelen félbeszakítottam s így szóltam élénken:

— A világért se higye: sőt épen ellenkezőleg! . . . Én nagyon örvendek neki! . . . roppant mulatságos!

Persze, én magányos elhagyatottságomra gondoltam, a mint ezt mondtam, arra az öröme, hogy legalább is két hónapig egy élő lélek lesz közelemben; de ő, azt hiszem, másként

értette, mert összeszorította ajkát, s fejét ünnepélyesen meghajtva, így válaszolt:

— Akkor hát annál jobb, minden rossznak megvan a maga jó oldala; örvendek, hogy legalább van valaki, ki kedvét lelheti ebben a dologban!

E perczen bejött Benoîte, s én kaptam az alkalmon, hogy kisurranhassak, mert nem tudtam már mit mondani.

Mindent összevéve, egy cseppet sem tetszik nekem ez az úr, s csak ne ösztönözne folyton hévvel az a vágy, hogy megnyerhessem bocsánatát, s rendre-rendre elfeledtessem vele rossz végű heveskedésemet, biz én kereken megutálnám, s ki is mutatnám neki egész őszintén.

Ez az örökké egyformán hideg modor azt a hatást teszi rám, mintha féket akarna vetni az én élénkségemre, holott semmi köze hozzá; s az a gúnyos tekintet, melylyel minden mozdulatomat kíséri, folyton arra készítet, hogy valami illetlenséget mondjak neki. Ha egyszer a köteléket leveszik fejéről, s két ilyen szem tekint majd rám, nem fogom többé kiállhatni; — úgy tetszik, még most is érzem tekintetét, itt a falon keresztül is rám súlyosodik.

SCHULTZ JOHANNA után, *franciából*

L. N.

T É L E N.

I.

Beh jó világ a hóvilág,
De csak meleg szobában ;
Virúlhat kinn a jégvirág,
Ha kézben telt pohár van !

Fel is köszöntöm tél apót,
Hogy újra visszatére :
Terítsen enyhe takarót
Vetésre, venyigére ;

Vidor tavasz keljen nyomán,
Nyár is, ősz is dicsérje,
S jó uj bor és kenyér után
Hálánk hiven kísérje.

II.

Az egész táj egy hótenger,
Rajt' egy-két bágyadt sugár,
De nyugodt, mint öreg ember,
A kinek nincs vágya már.

Lomb, virág és víg madárdal
Eltűnt, mint a szerelem ;
Az emlék is lassan elhal,
Száraz kórón s levelen.

Nyári hő és enyhe éje
És villám elköltözött,
Mint a becsvágy szenvedélye,
Küzdve annyi vész között.

Minden nyugodt és kifáradt,
De nem vénség ez s halál,
A mi nyugszik, újra támad,
És tavasz, nyár visszaszáll.

Csak te vagy más, oh emberszív,
Tél ha egyszer behavaz,
Hiú vágyad hasztalan vív,
Nincs számodra uj tavasz!

III.

Erdő alján, hegy tövében
Van egy kicsiny házam nékem,
Nyáron jobb, de télen is jó,
Bár befújja olykor a hó.

Most is fujja, most is vijja,
Szegény kis ház alig bírja,
De azért, ha erősb lenne,
Sem alunnám jobban benne.

Jókor fekszem, későn kelek,
Egész évet kipihenek;
Egy kis nyugtom mért ne legyen?
Természet is nyugszik télen.

De ki zörget, vaj' mit akar?...
Senki, csak a bőszi zivatar,
Hogy' fú, jajgat, hogy elvadúl,
Ösvényt, utat befú, feldúl!

Már a sok hó egész özön,
Egy hétig most posta se' jön,
Se baj, jobb is, rekedjen ott,
Nem olvasok így hirlapot.

S nem boszant meg léha szellem
Hosszu cikkben, nagy beszédben,
Hamis páthosz, rossz magyarság,
S több ilyen, most divó, kórság.

GYULAI PÁL.

A KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT TÉLI MŰTÁRLATA.

Az utolsó órában jutván azon veszélyes megtiszteltetéshez, hogy a lezajlott téli műtárlat eredményéről e szemle olvasóit értesítsem, teljes mértékben tudatában vagyok a felelősségnek, mely e föladattal vállaimra nehezedik, annál is inkább, mert nem érzem magam eléggé hivatottnak a tárggyal úgy végezni, mint a hogy vele az előttem járt annyi elismert nevű szaktekintély végezett. Csak az ügy iránti lelkesedés és a jó szándék menthetik merész vállalkozásomat, ezek pedig gyöngyei segédek arra, hogy ítélvén, teljes biztonságban nézzek a magam megítéltetése elé is.

Nem véletlenségből használtam soraim elején a műtárlat említésekor a «lezajlott» jelzót; mert ha a műtárgyak magok némán beszélnek is a szemlélőhöz, bezzeg nem voltak némák az idén megteremtőik és kiállítóik — legalább részben — jogos avagy jogtalan panaszaikkal és követeléseikkel annyira foglalkoztatván a sajtót és közönséget, a mennyire talán a műtárlatok kezdete óta még soha. A mozgalom még e sorok keletkezésekor sem csöndesedett le és hullámai nyilatkozatok, kérvények és megismételt választások alakjában mind szélesebb gyűrűket vetnek. Nem érdektelen kissé foglalkoznunk azzal, hogy mi indíthatta a művészeket ez actióra és mennyiben lehet egyik vagy másik rész sérelme igaz avagy csak képzelt. Személyesen minden mozgalomnak, küzdésnek barátja vagyok, mert általában nyugalom, a kifáradtság és közönyösség nem is mutatna egészséges művészi termelésre. De a küzdelem elvi jelentőségű legyen és ne személyes kérdésekben

tetőzzék; az elsőben mindkét fél csak nyerhet, míg a másodikban a leginkább vesztes fél — maga a hazai művészi ügy marad.

A mozgalom első részéhez, mely hazánkban — most legegyszerűbben — egy *Salon des refusés* létesüléséhez vezetett, a téli tárlatra beküldött művek szokatlanul nagy száma adta az ösztönt, mely szám az idén 805-re emelkedett. A műcsarnok helyiségeiben annyira-mennyire 500-at még el lehet helyezni, de ennyit is csak úgy, hogy sok helyen a festmények négyes-ötös sorban függnek egymás fölött, minek következtében a legfelső sorok tárgyait csak sejteni lehet, de látni nem. A tárlati bizottság a beérkezett művek közül 278-at visszavetett és nyugodt lelkiismerettel mondhatom, hogy ha azokhoz még vagy 80-at társul szegődött vala, a tárlat művészi színvonalát hajszálnyival sem csökkenti. Azonban a visszautasítások már e föltűnő nagy száma is — mely pedig a helyi viszonyok helyes méltatásával történt — visszatetszést keltett az érdekelt körökben és a visszautasított művészek egy *Salon des refusés* létesítését határozták el. Minden beszédnél jobban igazolta maga a visszautasítottak tárlata a képzőművészeti társulat tárlati bizottságának eljárását, a mennyiben a kritika majdnem egyhangúan elismerte, hogy az ott kiállított képek bizony igen gyöngék és sorsukat legnagyobbbrészt megérdemelték. A mozgalmat mindazonáltal még sem helyteleníthetem, mert ha olyan tárlatban, mely a hazai művészet egy évi termelésének színét-javát van hivatva bemutatni, még egészen ki nem forrott, kezdetleges avagy hanyatlást mutató munkákat, a művészi színvonal csökkentésének veszélye nélkül, befogadni nem szabad — az egyéni boldogulhatásnak még sem szeretek útjában állani, s ha az magának útát keres és piacot követel, törekvésének jogosultságát nemcsak hogy teljes mértékben elismerem, hanem támogatom is benne.

Előre látható volt, hogy az egyszer mozgalomba jött kedélyek nem fognak egykönnyen lecsillapodni és csak alkalomra várnak, hogy egy új jelszó alatt csatába induljanak. Az új jelszavat a művészek egy részének a társulat művészi — tárlati és rendező — bizottságával való elégedetlensége szolgáltatta. Ezek ellen folyt, sőt folyik még most is a támadás egy részről és tart a védelem más részről, kárát azonban aligha nem hazai művészetünk fogja vallani, ha kölcsönös békülékenységgel

és belátás a tusának hamarosan véget nem vet. Művészeti tárgyak tárlata nem egyéb, mint versengés a babérért; már pedig nincs oly pályázat a világon — bárki rendezze is azt és bírálja is el — a hol egy-két, tényleg avagy csak állítólagosan sértett becsvágy vagy mellőzött képesség ne találkozzék. Az elégtétel-keresésnek van elég módja, legkevésbé azonban az, hogy házi pörpatvar a nagy közönség előtt folyjon le. Nagyon könnyen veszthet vele a művészet nimbusa, különösen akkor, ha a küzdelem — a mitől a jelen esetben is tartok — végezetül csak személyek ellen és személyekért folytatódna.

A műtárlat az idén egy becsületes közepes művészi érték képviselője, egyrészt kimagasló, de másrészt teljesen rossz művek nélkül is. En részemről igen meg tudom becsülni az eredményt, mert tartalmasabb művészi termelésnek tartom, mintha hibás alkotások tömegéből csak egy-két, bár minden tekintetben kifogástalan conceptio magaslanék is ki. A festésnek, faragásnak még a mestersége is az arany közép úton halad; alig van itt-ott egy-egy túlzó plein-air darabos ecsetkezeléssel vagy csinált világítás minutiosus kidolgozással — egy-egy legutolsó részletig elsímitott, avagy csak megnagyított kő vagy bronz képmás. A festésben képviselt műfajoknak az egész termeléshez arányló százaléka azonban már kedvezőtlenebb világításban mutatja azon eszmekört, melyben művészeink mozognak — vagy jobban mondva: kénytelenek mozogni. Egy kis statisztika azonnal fölvilágosít mindenről. A kiállított 527 műtárgy közül 179 idegen és harmincznégy szobrászati munka volt, maradt tehát a magyar képírásra 304 mű. Ezek között az arczkép és alaktanúlmány ötvenhárom számmal, a genre-festészet 97-tel, a tájkép és állatkép 112-vel, a történelmi és bibliai tárgyú festészet nyolczczal, a miniature, csendélet, rajz stb. harmincznégygyel volt képviselve. A míg tehát a tájkép több mint egy harmadát, az életkép pedig majdnem egy harmadát és az arczkép egy hatodát képviseli az összes műveknek, addig a történelmi és vallásos festészet azoknak csak egy harmincznyolczad része! Hát e számok kettőt bizonyítanak. Először azt, hogy közönségünk még nem kedveli a képírásnak, hogy úgy mondjam, monumentális fajait — és ennek következtében másodszor azt, hogy a festőknek kelletténél többet kellvén életföntartásukra gondolni, kénytelenek művészetöknek könnyebb, a vásáron kelendő ágait művelni.

(közöttök sem találkozáván mindennap egy Matejkó-jellem) és így érkezések nem marad arra, hogy nagyobb szabású, komolyabb compositiókra sikerrel vállalkozhatnának.

A minőségre is több rendbeli kifogást tehetünk. Az arcképeken és alaktanúlmányokon nagyon megérzik a photographiának a szaga és míg a genre-festészet legnagyobb része idegen vagy idegenszerű és nem tesz egy lépést sem előre, addig a tájkép határozottan hanyatlik; sokszor hatásvadászó (nyugvó napok és kelő holdak!) vagy sommásan megfestett, hogy gyorsan meglegyen. Nemzetünk harczias erőneit egy-két manőverkép jelképezi és a régebben annyi szerencsével művelt paraszt-genre-ből alig maradt hírmondó. Új, részben igen élet-erős tehetségek az idén is, még pedig nagyobb számban tűnnek föl, (húsznál több az először kiállító művész), de ehhez már hozzá vagyunk szokva és úgy vagyunk vele, hogy nem is igen merünk neki örülni, mert tudjuk, hogy legnagyobb részök el fog az úton maradozni, szárnyaszegett műzsájok nem bírván őket a mindennapi élet porából az eszmények magasságába emelni.

I.

Az arcképek között talán legvonzóbb volt előkelő fölfogása, keresetlen pose-janál, beszédes kifejezésénél fogva a Ferraris Arthur külföldön nagyra nőtt hazánkfiának 46-dik szám alatt kiállított női arcképe, melylyel közönségünket egy csapásra meghódította. Nehéz is valami bájosabbat elképzelni, mily természetes egyszerűséggel támaszkodik ez a hullámos vörös hajú, érdekes arczvonású, fekete selyem ruhás nő könnyedén balkarjára; jobbja legyezőt tart és míg balja mintegy öntudatlanul a fűző csipkéivel játszik — tekintete a semmiségben vész el. Mindez oly értelemmel van a vászonra varázsolva, hogy szinte elfeledjük hibáit: az igen világító húsrészeket, a ruha merev ránczait, azt a rideg egyenes vonalat, melyet a bal alsó kar és kéz a legyezővel képez. Balló és Komlóssy sorakoznak méltán Ferraris mellé. Amannak a 285. sz. L. P. főrendiházi tag ülő helyzetű életnagyságú képmása meglepő hasonlóságú, lelkiismeretes rajzzal és azzal a csodálatos életerő hű visszaadásával, mely e gyöngye alkotású

testben lakozik. Emennek igen érdekes a 189. sz. vadászruhás férfi arcképe — bár fölfogásban egy kissé Benczúr Károlyi Gyulájához hasonlít; kár, hogy friss, vidor arczát oly szépen fésült haj koronázza és, hogy a lelóggó balkéz, jóllehet kissé erőltetett helyzetben van, annyira megőrzi szalónias fehérségét. Roskovicsnak a legkülönbözőbb értékű arcképei voltak a tárlatban: Két férfi képmása (276 és 399) a díszruhához illő teljesen hivatalos hidegségben; a 314. sz. gr. H. nővérek arcképei sem legjobbak, de igen sikerült a 317. női fej, finoman modellált érdekes hamvas arcszínrel és bizonyos melegséggel mély tekintetében. Arcképfestőink czéhmestere, Benczur Gyula, nem szerencsés az idén műveiben. Úgy gróf Festetich Tasziló, mint gróf Almássy Dénesné életnagyságú képmásaiban úgyszólván az accessoriumok azok, melyek a leg-sikerültebbek — egyikben az arany szkofiumos díszruha, a másikon az atlasz, a háttért elfoglaló kandalló, az előtérben fekvő szőnyeg. Ez utóbbiban az alak tartása is meglehetősen erőltetett. Talentumos Strobentznek, műtárlatainkon szintén először szereplő honfitársunknak, 192. sz. férfi-arcképe: egy hideg templomban gémberegett újjakkal dolgozó fiatal festő; hanem hogy miképen kaphat a nagy hidegben a hajzat is lilaszínű színezetet, azt nem tudom. Jó Vajdának 249. sz. női arcképe, bár kaczkias pose-ja nem egészen illő a kivágott fehér atlaszruhához. Stetka dr. K. F.-et életnagyságú képmásában majdnem törpének jellemzi. Skutezkynek 316. sz. kis *Elégedettje* tulajdonképen nem egyéb egy gyermek-képmásnál, még pedig a javából — gyermekhez illő tartásban, hamiskás nevető szemekkel, sokkal jobb, mint a különben érdemes Vastagh és a korábbi sikereiről ismert Baditz parádéba öltöztetett babái. A fiatalok közül leginkább Veress fej-tanulmányai keltettek közfigyelmet.

Az allegorikus alakok között nagyságra első helyen állott Eisenhut *Hungariája* — de nem értékre. A keleti élet avatott kezű mestere a Hungariát is túlságosan keletiesnek jellemezte és egy fiatal backfisch állított elének, mintha nem is nyomná maholnap egy ezer esztendő múlt vállait. Nem csodálható, ha szép palástja, márvány trónja, kardja és jól megmarkolt koronája ellenére nem gyújtott, nem lelkesített. Spányik *Frou-frouja* rokonszenvesebb fogadtatásban részesült; empire-ruhás alaktanulmánya kissé puha testű, de különben ügyes, decoratív dolog.

II.

Genre-festészetünk idegenszerűsége leginkább onnan ered, hogy az azt művelő festőink legnagyobb része — akarva vagy akaratlanul — majdnem állandóan a külföldön tartózkodik. Hogy ezek egy kissé idegen ízű ételeket tálalnak föl közönségünknek, az a művészetre nézve ugyan mindegy, de nem a nemzetiségre. Különben inkább cselekedjék ezt, mintha faji emlékező tehetségek őket cserben hagyván, olyan kasírozott magyarokat szerepeltessenek, mint például Herzl *Csárdásában* (401.) vagy László a *Bánatában* (216.) című korcsmai jelenetében.

A magyar tárgyú életképek között első sorban fölemlítendő Biharinak *Pusztai csendélete*. Nem tudom, művének melyik része sikerültebb, a genre-e, a kitünően megfigyelt, tösgyökeres magyar typusú, botjára könyöklő és a távolban merengő subás pásztor alakjában — vagy a tájkép-e, a hideg őszi alkony egén úszó vékony felhőknek mesteri perspektívájában? Annyi bizonyos, hogy ég és föld, pásztor és nyáj igazi szín- és hangulat-harmóniában olvadnak össze és a képnek művészi értékét minden időkre biztosítják. Bihari mellé méltán sorakozik Pap *Ures bölcsőjével* (409.) Gazdaember és felesége gyermekök halálán keseregnek. A fájdalom kitörése megkapó természetességgel nyilatkozik a két különböző nemből: míg az anya megtörötten az asztalra borúl, kinyújtott karjának egy gestusával mégis visszatartani igyekszik a mereven maga elé bámuló, ökölbe szorított kezű férjet a sors elleni föllázadástól. Vígabb húrokat pönget Margitay két képében, a *Féltékenyben* és az *Első váltóban*. Margitay a humoros, szatirikus szalon-genre hivatott művelője és habár jelenetei, alakjai sokszor már a torzképet érintik is, bizonyos igazságot, élet-hűséget nem lehet megtagadni tőlök. Így a *Féltékenyben* az udvarló dandy alakja, pose-ja kitünően van ellesve; kevesbbé sikerült maga a compositio a három egy sorban ülő alakkal, az udvarlás tárgyának túlzott zavarával, a féltékenynek taglejtésével. Az *Első váltót* bemutató falusi zsidók pompás typusok, de se a család, se annak szép reményű sarja nem bír bennünket érdekelni. Knoppnak jelenete a Stefánia-gyermekkórházból (136.) és *Elkényeztetettje* (356.) derék,

becsülésünkre méltó törekvésről tesznek tanúságot, szintúgy Újváry, Spányik, Grünwald Béla és Zemplényi művei is. Skuteczkynek 212. sz. kis képében *Könnyű más kárán nevetni*, nagyszerű humorral van a hóban elesett és összetört pipáját szemlélő öreg városi írrok mérge ecsetelve; igen jó a háttért alkotó architectura, elhibázott a nevető alakok nagysága. Ugyanazon szerzőnek budapesti *Vámháztere* (144.) kevésbé szerencsés, mert a térnek jellegét megadó nézőpont nincs helyesen megválasztva és a különböző mélységben levő embercsoportok perspektívája hibás. Nadlernek olajfestménye, a *Tere-tere a mosás mellett*, élénk, napsütötte mosónőket ábrázol a Balaton partján, a háttér elhanyagolásával; Brucknak *Libapásztor-lyányában* pompás a napos mező. Sajnálom, hogy Baditz nem szerencsésebb az idén *Vagyok olyan legény mint te* című képével, sem Dudits a *Nagymama névnapjával*. Ellenben Kimnach a *Szapuló asszonyokban* igen szép, napsugárral és levegővel teli kis képet nyújtott. Kimnach képezi egyszersmind az összekötő kapesot a polgári és katonai genre között, a menyinyiben második, 297. sz. képének tárgya egy erősen puskázó honvéd tűzvonal. A legénység ugyan egy kissé álmosan tüzel, de nem is csoda, ha az előtérben térdelő káplár úr ábrándozik, a helyett, hogy vagy a bakákra vagy az ellenségre ügyelne. A többi, kevés számú katonai képből fölemlíthetjük még Pataky *Megbeszélését*. Gondolata kitünő: a sötét előtérben háttal a szemlélőnek áll egy huszár-svadron, de egy széles nyíláson át látni engedi a teljesen megvilágított középtérben Ó Felségét táborkara élén; a háttér az egyes hadosztályok egymásba folyó tömegei alkotják. A kivitel azonban hiányos és teljesen fölösleges volt a középtér alakjait arczképezni, mikor ecsetje ahhoz nem elég finom és mikor azt a távolság sem igen engedi. Hollósynak a hazai népeletből vett kicsiny, majdnem miniatürszerű életképe: a lyánynak együttesen szépet tevő paraszt legény és huszár (105.) igen csinos, kedves kis mű — borzasztó magas árral. Tahinak elczelő bakái (357.) ügyesen vannak megfestve — kevésbé a rátartós szakácsné.

Tárgyukat a külföldi életből merítő genre-képek szerzői között első helyen Eisenhutot és Ferrarist kell említenem. Az elsőnek különösen *Kairói gyermekiskolája* (185.) kitünő alkotás. Csoportosítása átgondolt, világítása igen érdekes: egy homályos udvarba fölülről bevetődő éles napsugár, mely itt-ott

vibráló reflexeket vet a leczkéjüket hangosan tanuló, álló vagy kuporgó nebulók arczára. A másodiknak 30. sz. képében *Mich-Michet*, a tudós majmot mutatják egy kairói útczasarkon. Jóízűen mosolygó, majdnem fémfényű fekete arcok nézik a nevetséges művészkedést. Csoportosítása, technikája igen ügyes. Érdekes, mily találóan jellemzi a gyermekek vidorságát és a felnőtt keleti ember nem lármás nevetését. A keletről Németországba visznek bennünket Strobentz, László, Csók, Liezenmeyer és Peske. Strobentznek Münchenben arany érmet nyert képe, *A templomban*, egészséges realismussal, lelkiismeretes technikával van megfőstve. Igen sikerült az előtérben háttal ülő öregasszony, míg a háttér üvegablakai inkább papírosból valók — annyira kevésbé áttetszők. László *Müncheni udvari sörházában* igen érdekes, élettelses compositiót nyújt az ott összeverődő különböző típusok hű jellemzésével, mely az előtér obligát angol házaspára nélkül is leköti figyelmünket. Csók a *Cselédszerzőnél* című képében szintén az ott véletlenül találkozó, egymástól elütő típusokat rajzolja; az egyes alakokat szépen domborítja ki, de magában a tárgyban sok kapcsolat nincs, s azért nem tudja figyelmünket tartósan lekötöni. Liezenmeyer mestertől már sok jobb képet láttunk az ideinél és Peske is mintha elhagyná egy kissé magát; több képe közül legvonzóbb a 166. sz. *Nehéz munkája*, a nagy sóprút alig elbíró kis gyermek jól megfigyelt mozdulatával. Francia izű a Munkácsy-díjat nyert Halmi *Tükös esküvője*. Benne a fiatal művész határozottan előre haladt; a tárgy ugyan meglehetősen hidegen hagy bennünket, a mint hidegen hagyja a ministrans gyerek kivételével a papot és tanúkat — de egyes alakjai jól vannak átérezve és a vászonra vetve: így a szertartást lemorzsoló pap, a bekukkantó kíváncsi gyerekek. Az összekelő pár maga nem igen rokonszenves. Ugyancsak francziás Pollnak *Szélcsendje* is, hanem a «plein-airismus»-nak olyan túlhajtásával, hogy például az előtérben könyöklő és a nappal szembe néző hajósinasa már nemcsak lesülve, de csaknem megsülve is van.

III.

Igen nehezemre esik a tájképekből egy «szemelvényt» kiválasztanom, mert azok az idén nem bővelkednek mesterművekben. Hivatott művelői közül többen csekélységekkel vannak

képviselve, mások ismét megállapodtak vagy visszamentek. Aggházy két kisebb jobb és egy közép nagyságú meglehetősen üres képpel szerepel. Mesterháznak két kisebb jelentőségű műve van; Mannheimernek gyári külvárosa, Nápoly melleki tája és kerítésfalas kis képe nem sokkal többek vázlatoknál, ellenben *Holdvilágos éjszakája* kissé vakító fényével sikerült munka. Újvárynak tájképei friss, erőteljes fakturával bírnak és az ő Mannheimerénél szelídebb világítású *Holdas éje* (284.) kitűnő effectusaival a tárlat legsikerültebb művei közé sorolható. Jó még Hárynak *Pápai malomja* is. Az őszi hangulatot kedvelő Spányi három képpel van képviselve és fő motívumaiúl az idén a megvörösödött lombzatot, a megsárgult természetet választja. Jelentékenyebb műve a 400. sz. *Őszi napsugarak*, bár azt hiszem, hogy a falevelek ilyen színváltozásában egy kissé túloz. Tölgyessy, ki annakelőtte inkább a nagy horizontokat kedvelte és azokat szerencsével is reprodukálta, e néhai előszeretettét csak egy, de relativ legjobb képeben: a *Száraz malomban* nyilvánítja. Négy képe erdőszél vagy erdő, rendesen esti világításban, kevésbé modellált lombzattal, gyöngye staffage-zsal. Előbbi maniere-je sokkal nagyobb sikereket biztosított neki. A rég látott Paczka, neje collaborációjával készült sziklás hegyszakadékot küldött be, igen jó — bár egy kissé hatást kereső világítással. Wellmann, Szlányi, Mihalik dicséretes igyekezettel dolgoznak. Mednyánszkyval zárom a tájképfestők sorát; nem mintha ő volna köztök az utolsó — költői, de bizarrságra hajlandó tehetsége ezt a föltevést kizárja — hanem azért, mivel az idén kiállított képei műértők között a legtöbb controversiára szolgáltatott okot. Voltak, kiket mysticismusa az extasisig ragadott: ez az igazi költészet, ez hangulat, ez művészet! míg mások ismét azt vitatták, hogy ilyen mázolásokat el sem szabadott volna fogadni. Tessék már most igazságot tenni a két vélemény között. Az igazat megvallva, ha odáig nem megyek is, hogy az idei képeit figyelembe sem vegyem — azok határozottan nem tetszenek. Míg pályatársai közül annyian a napvilággal élnek vissza, addig Mednyánszky a másik túlzásba esik: a szürkülettel, a köddel, a párával űz oly veszélyes játékot, a mi már nem való a művész ecsetjére; mert a hol nemcsak hogy nem látok, hanem alig is sejtek valamit, azt festményben megörökíteni legalább is fölösleges. Nem az ő képei hatnak reám, hanem az én

hangulatomtól, kedélyállapotomtól függ, hogy azokkal ideig-óráig foglalkozzam, tárgyukhoz vonzódást érzek; e pillanatnyi hangulatom elmúlván — művei mi érdeket sem képesek bennem gerjeszteni. Még legjobb kisebbik képe, a *Nyírfák*, de ezt is csak két öles távolságból lehet élvezni, kivitele annyira darabos. A *Vízen* című festményében uralgó homályban alig tudjuk megkülönböztetni a háttér csalitasát a sziklaoldaltól, nem tudjuk, hogy a vízen himbálódó ladik közepén levő fehér folt valami pislogó tűznek a füstje-e, ruhadarab-e vagy micsoda? Nedves, ködös *Alkonya* már éjtszakának is beillik: egy határozatlan szürkés tömeg közepén egy valamivel kevésbé szürke folt kígyószik = út; az út közepén egy fekete folt = ember; a kép jobb oldalán egy vörhenyes pont = pásztortűz. Én legalább így látom a képet — meglehet, hogy más valaki mást magyaráz ki belőle.

Állatfestőnk úgyszólván csak egy van, Pállik, de ez a javából. Különösen sikerült *Bégető kosa*; a juhak gyapját azzal a selymes lágyssággal — közel s távolból egyforma hatással — senki nálánál jobban festeni nem tudja. *Megsebzett dämvrada* kevésbé jó, mert a tárgy maga igen nagy a festmény méreteihez képest és a halálra sebzett vad egy kissé túlságosan erőltetett helyzetben van ábrázolva.

IV.

Kalapot emelek azon hat bátor ember előtt, a kik közönnyel, skepticismussal, gúnyolódással nem törődve, a magasabb eszmények régiójába mertek emelkedni; kik azon biztos tudatban, hogy képeik nyakukon maradnak, azoknak becsülettel való elkészítésére mégis vállalkoztak; kik megmutatták azt, hogy ha a vallásos festészet nem is bír manapság oly szárnyakra kapni, mint a naiv hit és vallásos ihlet korszakában, nemes becsvágytól sarkalva, elismerésünket kivívó műveket tudtak teremteni; kik — azaz bocsánat, «ki»-t mondhatok ezúttal, mert a történelmi festészet csak 1, mond egy embernek egy művével van képviselve — tehát ki fejszéjét oly fába merte belevágni, mely nálunk még ledöntve nincs: a hazai történelem fájába, melynek számos írott gyümölcse értelmünket lelkesíti ugyan, de nem szolgáltat a képzőművészetek számára fölaprózott hasábokat, a melyek tüzeljenek és mele-

gítsenek; ki nem a járt úton akar haladni, hanem küzd a növekvő áradat, a byzantinismus és a művészetben a kereskedelmi szellem ellen. Tisztelettel hajlom meg igyekezetök előtt. Igyekezetnek mondom, mert műveik még távolról sem érték el a tökély fokát — a mi különben nem is csoda, hiányozván minden vezető mester és minden előző iskola hagyománya — de épen merész föllépésekben vélem zálogát látni annak, hogy az egyszer megkezdett úton kitartanak.

Jendrássik a magyar történelem szomorúbb oldalait lapozgatta és abból 398. számú képének tárgyául Erzsébet és Mária királynék novigrádi fogságát választotta. Sajnálom, hogy nem tudta azt nagyobb szerencsével földolgozni. Már a compositiója sem kedvező; a kép nagyon üres és a középen menekvő két nő helyzete és taglejtése nem tudja velünk elhitetni, hogy azok nem egy rakonczátlan, hanem egy vérszomjas tömeg elől iparkodnak szabadulni. A veszélyt tényleg csak egy bedugott dárda jelképezi, de ez korántsem gerjeszti bennünk azt a borzalmat, mint például Paul Delarochenak *Eduard király gyermekeiben* az ajtó nyílásán át beszűrődő világosság. Mária gestusa élettelen, mesterkélt; Erzsébeté jobban el van találva, de inkább emberi, mintsem királynői.

Grünwald Béla meglehetősen nagy méretű képében azt ábrázolja, a mint a tűz közé telepedett pásztoroknak a Krisztus születését hirdető angyal megjelenik. Grünwald ez, emberi kezek alkotta fényforrásnak minden esetlegességét kihasználja; a zsarátnok lobogó lángjával élesen világítja meg egy térdelő öreg pásztor ősz szakállú ábrázatját — mely, mellesleg legyen mondvá, a legjobb tanulmány a képen — félhomályban hagyja azt az elhibázott, túlságosan ijedt tartású fiatal embert, kinek az angyal megjelenik és az izzó parázsra rajzolt sötét körvonalokban emeli ki a tűz előtt kuporgó gyermek alakját. Nincs mindegyik alak jól a maga helyére állítva és rajzhiba meglehetősen számmal van a képben, de azért a mű tehetségről és komoly törekvésről tanúskodik és mi ez utóbbiban a fiatal művészt csak bátorítani tudjuk.

Balló egy *Pietát* és hozzá egy tanulmányt állított ki; az előbbi tehetséggel megcomponálva, az utóbbi lelkiismeretesen rajzolva. A *Pietá*jában kesergő anya testtartása azonban kényelmesebb, hogysen az egy fájdalmában összetört asszony helyzetét híven adná vissza; kezei és lábai azonkívül elrajzol-

tak. Színei mélyek és egymással összhangzók. Ferenczy a tékozló fiú hazatérését festi meg. Gondolata költői: a félmeztelen megtért tétovázva nyitja ki házuk kerítésének ajtaját, míg a távolban az ősz apa, kezeivel védvén tekintetét a nap-sugarak ellen — sejtí már a bekövetkezendőket, de még nem mer hinni szemeinek. Nincs a compositio magaslatán a főalak rajza, mely teljesen el van hibázva. Majdnem Wohlgemuth iskolájába helyez vissza bennünket Wellmann *Madonnájával*, egy viaszbabut szoptató olasz asszonynyal, kinek isteni hivatását azonban mysticus arczkifejezése, sejtőleg a semmiségbe vesző tekintete elég híven ábrázolja. Kacziány *Keresztlevétele* csak vázlatos tanulmány.

V.

A miniature-t tizennégy darab, festmény képviseli. Közöttök legkiválóbbak a Kardoséi: *Érdekes olvasmány*, *Meglepetve* és a *Dohányzó*. Az elsőben a nőnek fölolvadó — a másodikban a szerelmet valló férfi van ábrázolva; a csoportok majdnem azonosak, sőt az utóbbi sokkal előnyösebb marad vala, ha onnan a Deus ex machina megjelenő férjet ismét eltávolították, kinek megjelenése, taglejtése torz, a mélyen átérzett és szépen megrajzolt csoportozat mellett. Kardos igen lelkiismeretesen rajzol és jól fest; azt hiszem, hogy tőle e téren még sokat várhatunk. Neogrády szintén festett egy pár csinos miniaturt, ellenben Mannheimer széles, darabos ecsete nem való a festészetnek e kényes ágához.

Pastelljeinknek, vízfestményeinknek számát az idén az Esterházy-díj megkettőztette és ezt művészetünkre nézve nagy előnynek tartom. Nem ismerek egy modern női szalon bútorzatához illőbb faldísz egy pár színes, friss aquarellnél. Olaszok, angolok, belgák már régen jó példával járnak előttünk, de magunk erejéből nem tudtuk őket követni mindaddig, mígnem egy jó ízlésű főúr nemes kezdeménye ezt az utat is megnyitotta előttünk. Még ugyan nagyon távol vagyunk a föntnevezett iskolák színvonalától, de egynéhány egészséges, fiatal erővel dicsekedhetünk, melyek messzire vihetik még hazai festészetünknek ez újabb ágát is. Nadler válik ki közülök képeinek ensemble-jával; nyolcz Balatonparti tanulmánya nevetve és

haragosan, fényben és árnyban ábrázolja országunknak ezt a gyöngyét, mindegyik érzéssel és ízléssel megválasztott állásponttról, a helyzetet hiven jellemző színezetben. Neogrády, Hány, Tahi, Szlányi és Edvi Illés műveikkel sokat ígérnek, részben adnak is, úgy hogy az aquarell jövőjét biztosítva látom.

VI.

Szobrászainknak művei átlag véve magasabb színvonalon állanak. Monumentális főladatok megoldására ugyan csak a fiatalabb erők vállalkoztak, de az öregebbek közül többen megoly előkelő művészi becsű képmásokat állítottak ki, melyek művészetünknek becsületére válnak. Képmásaival Zalát tartom első sorban fölemlítendőnek. *Forster György, Gróf Károlyi Gyula, Gajzágó Salamonné* márvány mellszobrai és egy gyermek képmásos domborműve erős egyéni alakításáról és férfias vésőjéről tesznek újra tanúbizonyságot. Különösen Forster nagy előszeretettel kidomborított jellemző arcvonásai érdekeltek, míg Gajzágóné fölfogása, a hogy egy bizonyos lélekvidámság arcvonásain visszatükrözik — igazán mesterileg sikerült a művésznek. Lágyabban kezelte Strobl vésőjét *József főherceg, Klotild főhercegnasszony* és a fiatal *László főherceg* fehér márvány mellszobrain, annyira, hogy már egy kissé meszsze is ment vele. Előkelő munka ugyan mindegyik, de e fölfogás és vésőkezelés leginkább a pelyhes, fiatal arcot illetván meg az, tudniillik László főherceg szobra, sikerült is a legjobban. Életnagyságban, gipszben, mintázta Strobl saját édes anyját. Ez már egész munka. Kezeit ölében, egy nyitott könyvön tartva és egy kissé megtörve ül a rokonszenves arcú matróna. A homloksont alatt mélyen ülő szemek gondolkodó tekintete nagyon jó és az egyszerű, szeles mintázás teljesen harmoniában van az egész conceptióval. Ugyancsak Strobl mutatja még be *Beöthy Zsolt* képmását, egy finom márvány domborműben; azonkívül *Tisza Kálmán* és *Keresztessy József* bronzba öntött mellszobrait. E két utóbbi műve közül Keresztessy fölfogásában nyilatkozik nagyobb ihlet; öntve mind a kettő igen jól van. Erőtelmes tehetségre vall Bécsben dolgozó fiatal honfitársunknak, Fadrusznak, *Krisztusa a keresztfán*. Kár, hogy a sötét lépcsőháznak egyik szögletébe került, hol biz' a legjobb akarattal

sem lehetett érdemeit kellően méltányolni. Mintázása, a kissé sovány karok mellett, a legszigorúbb követelményeknek is megfelel és szerzője első fölléptével sokat ígér. Mintha összebeszéltek volna, két másik fiatal szobrászunk az első fiatalság még nem egészen fejlett formáit örökíti meg férfiban és nőben: Kallós *Dávid*jában a gyermek férfi tetterejét ábrázolja, Hirsch pedig a *Rózsa* cím alatt egy meztelen női alakot mintázott. Az előbbi a jobb és nemesebb, de azért mindkettő sok szerencsével adja vissza a művésztől maga elé kitűzött célt. Loránfi *Vénust* modellálta, a mint Amort a nyílazásban tanítja. (*Első lecke.*) Fehér márványban készült, kisebb méretű, bájos rococo stílusban kidolgozott csoportozat. Senyei a város megbízásából egy nyilvános kút számára tervezett egy bronzba öntött csoportozatot, két békát leső gyermeket. Nem valami kitűnő ízlésű, de tehetséggel készült mű; bronzának felső fölülete — sokszor a mintázás hátrányára — igen le van cisellálva. Ifj. Vastagh György egy érdekes színezett gipsz szobrot: egy szerecsen háremőrt és egy — macskamozdulatukban jól megfigyelt — oroszán-párt állított ki; Szárnovszky pedig finom kivitelű, de magas röptű conceptionnal meg nem áldott érem-mintákat.

VII.

Tekintélyes számban vesznek műtárlatunkon részt az idegen művészek; festményeiknek, szobraiknak száma majdnem egy harmadát teszi az összes kiállított műveknek. A számarányt a külföld művészeti viszonyaiban beállott túltermelés és pangás megmagyarázza. A képviselt mesterek kiválóbbjai nincsenek ugyan annyian, mint a korábbi években néhányszor, de van sok olyan idegen mű, a mely ismét a hazai viszonyok mostohaságával szemben a művelt külföldi államokban uralkodó kedvezőbb fölfogás, a művészi alkotási váagnak szabadabb teret engedő igazi műpártolást tükrözteti vissza. A magyar művészi termelésnek szűk korlátok közé szorított eredményeivel ellentétben, melyek inkább csak azt tanúsítják, hogy a versenyképes tehetségeknek nem vagyunk híján, a mostani tárlat is több oly idegen művet mutathat föl, melyek régi, gondosan ápolt művészi hagyományoknak érett gyümölcsei. Érde-

kes tanulságul szolgálhatnak művészeinknek, de még inkább komoly figyelmeztetésül azoknak, a kik első sorban vannak hivatva a magyar művészet hathatósabb fölkarolására és azon föltételeknek biztosítására, melyek nélkül a magyar művészet meggyökerezését a nemzeti talajban hiába várjuk. Mindezek oly tényezők, melyeket, sajnos, mi nélkülözünk és még a legjobb akarattal sem tudnánk mátol holnapig elővarázsolni. Ehhez intensivebb művészi élet volna szükséges: államnak, közönségnek szélesebb alapokon nyilvánúlt műpártolása, a mitől pedig még nagyon, de nagyon messze vagyunk.

Arczképeket természetesen külföldről nem igen küldhetnek; alig van egy pár, de azok kitünők. A Smith C. Frithjof Weimarból az, ki Ferraris arczképének méltó vetélytársát állította ki. Kevés eszközzel, mély fölfogással helyez elénk egy gondolkodó, pápaszemes korosabb férfit. Egész testtartása, kezeinek gestusa egyszerű, mesterkéletlen; arczszíne egy kissé vörös és az a jószág, az az értelmesség, a mely a szemüvegen keresztül a nagy kék szemekből felénk tekint, mesterien van ecsetelve. Schram Bécsből több arczképet küldött; lágy, síma modora pompásan símul a bársonyhoz, atlaszhoz, de kevésbbé jól idomúl a húshoz. Színei majdnem minden képén oly egyöntetűen édeskés-sárgások, hogy műveit — nem épen előnyükre — már messziről jellemzik. 91. számú óriási pastellje egy kissé erős, mélyen kivágott selyem ruhás nőt ábrázol, nagy stílusban; *Gloria* című művében pedig egy meglehetősen kedvezőtlen helyzetben rajzolt templom karzatán, orgona és zenekar kíséret mellett, több nő énekel; a pompás mennyezet, boltozatok, aranyos oszlopfők és ragyogó technikával megfestett márvány balustrade mellett a személyek bennünket alig érdekelnek.

A genreben több régi jó ismerősünk köszönt felénk: a korán elhunyt Peel egy kis meztelen, a folyóban fürdőzni készülő pásztorlánykával és egy spanyolfal mögött a kádfürdőtől huzódzó és bújó, gyönyörű két kis gyermeklánykával van képviselve. Verstræte *Ej a pusztán* című kisebb képe igen banguatlattjes; a holdvilágos réten barmait legeltető parasztlány gondolatokba merült és mintegy öntudatlanul ütögeti botjával a virágok kelyheit. Verhas a múzeumban levő nagyobb képének egy kis pendantját küldte be, a tengerparton álló, vörös hajú, ábrándozó nőjében. Marrnak, a *Flagellansok* hír-

neves szerzőjének, képében egy hollandi csatornán visznek át Ūrnapijára fehérbe öltözött lánysereget; csupa átlátszó pára és tompított napfény az egész kép. Abry egy manőverhez meglehetősen élet és érdek nélkül tüzelő űteget mutat. Jorisnak római nyilvános írója az előtte sereglő, türelmetlenül várakozó asszonynéppel — majdnem miniature-szerű kidolgozásban — igen sikerült. Firle ezuttal egy nagyobb képpel szerepel: virágos zöld rétre hoz ki az anyja egy lábbadozó fiatal paraszt menyecskét. A betegnek anyjára támaszkodó megtört alakja, fájdalomosan mosolygó arczkifejezése élénk ellentétben van a teljes pompájában díszlő természettel; a nagy érdekű munka azonban még sem oly sikerült, mint Firlének az előző években nálunk kiállítva volt művei. Knirr Münchenből egy igen jó compositióval áll élénk. A *Válságos pillanatokban* egy öreg orvos írja — valószínűleg az utolsó — receptjét egy kis beteg lányka számára, kinek lélegzetét aggódva lesi anyja. A tudományával már használni nem tudó orvos tanácstalan alakja kitűnően van concipálva; és ha az anya tartásába, kifejezésébe még egy kissé több érdeklődést, fájdalmat tudott volna bele lehelni a művész, munkája egyike lett volna a legkiválóbbaknak. Checa már országot-világot bejárt római kocsiversenyét és egy saturnáliát állított ki. A versenynek mozgalmas, életteli-halállal teli compositiója, színei, porban fürdő levegője egy, tehetsége magaslatán álló művész kezeire vall; rajza azonban több helyen hibás. Saturnáliájában az örült hajszában keringő alakok egy olyan gordiusi csomót formálnak, a melynek szálain szemeinkkel alig tudunk eligazodni. Garneloé a műtárlatnak legnagyobb méretű képe: a *Megakadályozott párbaj*. Egy kis erdő szélén nekivetközve állottak már az ellenfelek, a midőn párbajozók és segédek látását, hallását kikerülve, egy elegáns coupé érkezik, abból kiszáll az egyik félnek atyja, felesége és nővére, körülveszik, nyakába borúlnak — és vége a mérkőzésnek; a másik udvariatlan urat, ki a nők jelenléte ellenére verekedni akar és öklét szorongatja, remélem, majd ki fogják józanítani segédei. A mint látjuk, a tárgy elég hatásos, de túlságosan hatásvadászó arra, hogy igaz lehessen. Ezzel is úgy vagyunk, hogy a művésznek nem tudjuk elhinni a helyzet komolyságát és inkább azt véljük, hogy az egész egy modern szalondráma ötödik fölvo-násának utolsó jelenete, a mely után mindjárt csárdást fognak táncolni. A nagyobb csoportozatot a férj és hozzátartozói al-

kotják, a kisebbet az ellenfél segédeivel; a kettő között két visszatekintő alak kivételével az összekötő kapszúl csak az elejtett foulard-t és legyezőt földről fölvevő segéd hajlott alakja szolgál. A férj is jobban tenné, ha vagy kiszabadítaná magát az ölelő karok közül, vagy engedne — de rögtön — a könyörgésnek, mert ily helyzetben, sokáig magába mélyedve, fontolgatni és a dolgok pro és contráját mérlegelni nem való. Kocsin, lovakon a nagy sietség alig látszik. Mindez bizony sok és lényeges hiba, de azért mégis el kell ismernünk a festő művészi tehetségét; egyes alakjai kitűnően vannak megrajzolva és megfestve és a gondosan kezelt elő- és háttér erdeje, mezeje szakavatott kezet tanúsít; kár, hogy compositiójának életet nem tudott adni. Possart történelmi stílusban tartott jó tájképet és kissé erősen mozgolódó *Prometheust*, a lengyel Kossak pedig francziák és osztrák ulánosok közötti csete-patét állított ki. Hirschlnek jégablákon bolyongó Ahasverusa hidegen hagy bennünket. Hangulatteljes két éjszakvidéki tájképet állított ki Normann Adelsten, egy kellemes tavaszi virányt Munthe, és igen alapos készültséggel festett tájképeket Ciardi, Biseo, Van Leemputten és Murcette. Gyönyörű pompéji architecturákat küldött aquarellban Bazzani; Villegasnak velencei *Ca d'or*ja költött staffage-ával valóságos kis bijou. De a természet tanulmányozók és festők között a legelső helyen Bartels áll. két tenger melléki képével. A *Viharos dagály*ban egy kis fríz falut eltemetni készülnek az orkán korbácsolta hullámok. A férfiak távollétében a nők igyekeznek menteni, a mit lehet, és tódulnak a vízben és havas esőben a talán egyedül menedéket nyújtó sziklaerős és góthikus templomhoz. Igen sok drámai erő van ez egyszerű compositióban, de színezés tekintetében még sem oly hatásos, mint másik képe, a *Hullámtörés*. Magányos sziklás part felé hullámok torlódnak. Még mélyen járnak az alig elmúlt vihar nehéz fellegei, de a nap már kisütött és megaranyozza a tajtékos habokat. A fellegek mély árnyéka az egyik részen, a napsugarak játéka a másikon, a hullámok áttetszősége, torlódása és végre megtörése oly mesterileg van ábrázolva, hogy legnagyobb dicséretünk is csak alig elég a kép méltatására, főleg, ha még meggondoljuk, hogy mindkettő vízfestmény. Villegas is állított ki még két nagyobb szabású vízfestményt, a *Penitentiárust* és az *Államtitkár előszobáját*.

Mindkettőben a compositio és színek egyaránt versenyeznek a babérért.

Az idegenek szobrászati művei között a velencei és nápolyi kő vagy bronz fej-tanulmányok mellett ott találjuk a milánói Butti bronzba öntött *Bányászat*-t, mint a műtárlat egyik legkomolyabb művészi termékét. A testölő munkától halálra fáradtan dőlt le a szegény munkás taligájára és ott akaratlanul álomba merült. Ruhája foszlott, arcza kimerült, beesett, izmai ernyedtek. A művész fölfogása erősen realistikus, de túlzás nélkül, megtartva a művészettől szabott határt. Az öntés kitünő.

E sorok befejezésének pillanatában jött tudomásomra, hogy a sokat vitatott jury végre összeült, sőt határozatát is meghozta. Ez ítélet szerint az arany érem magyar művésznek nem adományoztatott oda ; az idegenek közül Bartels *Hullámtörése*ért és Butti *Bányász*áért kapott arany érmet. A társulati díjat Fadrusz kapta, *Krisztus a keresztfán* című szobraért. A Ráth-féle díj Pálliké lett a *Bégető* kosért, az Esterházy-díj Nadleré lett, *Mocsaras Balatonpart*jáért ; a Mübarátok ösztöndíját Grünwald Béla kapta az *Erdő szélén* című tájképeért és a *Krisztus születését hirdető angyal* bibliai tárgyú festményeért. Az ítélet olyan, melynek minden pontjához csatlakozom.

FITTLER KAMILL.

APÁCZAI MINT PAEDAGOGUS.

Mióta Szilágyi Sándor 1860-ban Apáczai Cseri János életét és munkásságát egy mai napig értékes és maradandó becsű dolgozatban tárgyalta, ismételve foglalkoztak szakférfiaink a XVII. századnak e kiváló alakjával, a nélkül, hogy egyéniségét, törekvéseinek magvát és értékét teljesen tisztázták volna. Nem mindig a helyes szempontból vizsgálták Apáczai működését, úgy hogy nem csodálatos, ha igen eltérő eredményekre jutottak. Az Apáczai-irodalomnak legújabb terméke *) ismét más szempontból vizsgálja a székely tanítót, de ezúttal a kiinduló pont kifogástalan, mert Apáczai jelentősége kétségtelenül pædagogiai, elméleti és még inkább gyakorlati működésében van. Neményi Imrének melegséggel, sőt áradozó lelkesedéssel írt dolgozata megérdemli, hogy szélesebb körökben is olvasókat nyerjen, hiszen hazai iskolaügyünk múltjáról úgylis alig tud a művelt magyar közönség (honnan is tudna róla?), hiszen magok a magyar tanférfiak is rendszerint tájékozottabbak Würtembergnek vagy Svájcznak tanügyi történetében, mint saját iskolaügyünknek százados fejlődésében. Neményi múltunknak egyik legjobb emberét választotta tanulmányra hőségé és behatóan, sokszor inkább a védő ügyvédnek egyoldalú és túlzó szenvedélyességével, mint a tárgyilagos történetíró nyugodt mérlegelésével tárgyalja e sokat szenvedett

*) *Apáczai Cseri János mint pædagogus*. Neveléstörténeti tanulmány. Írta Neményi Imre, az újpesti kir. áll. polgári leányiskola igazgatója. Buda-Pest, 1893. Lampel, 71 l. — Neményi füzeté után jelent meg Bánóczi Józsefnek jelesen tájékoztató dolgozata Apáczairól, *Athenaeum*, 1892, 351—364. l.

és korán elhunyt (csak 34 évet élt!) jelesünknek életét, tanulmányait és munkásságát. Apáczai szerinte a magyar oktatásügynek lánglelkű reformátora, a hazai művelődésnek fölkent bajnoka és vértanúja, a hivatásának mindent, jólétét és életét is föláldozó tanító mintaképe. Eszméivel megelőzte korát, mely őt nem értette és azért üldözte; sőt eszméi, bár mind igazak és üdvösek, még ma sem jutottak nálunk mindenütt érvényre. Munkáinak tanulmányozása a legmelegebben ajánlható, mert a tanító nemcsak okulást, hanem lelkesedést is méríthet azokból.

Neményi, mint alapos tanulmányokon nyugvó dolgozatának címe is mutatja, Apáczait csupán mint *paedagogust* mutatja be és csak nevelésügyi munkáit elemzi behatóbban. De a nagy iskolamester életrajza fonalán megemlékszik munkásságának egyéb irányairól is és, a mi dolgozatának becsét tetemesen emeli, kiterjeszkedik a magyar oktatásügy korabeli állapotának rajzára is, — hisz a reformátor érdemét csak akkor értjük meg egészen és méltányolhatjuk helyesen, ha ismerjük azokat az állapotokat, melyeket átalakítani, javítani törekedett, ha látjuk azokat az akadályokat, melyekkel meg kellett küzdenie.

Az 1625-ben született Apáczai, a ki a belga egyetemeken végezte theologiai s philosophiai tanulmányait, 1653-ban, tehát 28 éves korában lett tanár Gyula-Fehérvárott, melynek iskoláját akkor (a mi jelentőségét illeti, nem egészen méltatlanul, de szervezetét és tanárainak számát tekintve, mégis túlzó nagyítással) akadémiának, sőt egyetemnek tekintették. Ez iskola akkori viszonyainak rajzából kiindulva, Neményi néhány fővonással, de érdekesen és általában helyesen jellemzi a korabeli magyar iskolákat, első sorban, tárgyának természete szerint, találó párhuzamot vonva a nagyszombati catholicus egyetem és a gyulafehérvári protestáns kollégium közt. A jezsuiták vezetésére bízott catholicus intézetekben «általában az alak és a külső volt minden. Főczéljuk volt, hogy ügyes diplomatákat és udvari embereket neveljenek, vallásos irányban túlbuzgókat, kik majdan a catholicus vallásnak erős támaszai, a protestantismus szenvedélyes ellenségei legyenek. A nemzeti szellem ápolására a nagyszombati főiskolában kezdettől fogva nem sokat adtak. Catholicus főpapjaink között, kik Magyarország civilisatorai, sokszor végzetes időben védői, min-

denkor dicsősége valának, Pázmány volt az egyedüli és eddig szerencsére az első s egyszersmind az utolsó is, a ki vakbuzgó hitábrándtól elkábítva, szem elől tévesztette a magyar állameszme minden érdekét . . . A Pázmány által alapított intézetek és az azokban működött tanárok nevelték azt az ellatinosodott, majd elnémetesedett, a honfiúi érzésből majdnem egészen kivetkőzött főúri nemzedéket, a mely felszázaddal és egy századdal későbbben alig volt képes megőrizni az ősök becses hagyományait. A protestáns közép- és felső iskolák . . . nemcsak számra nézve, hanem a bennök ápolt hazafias szellemre és nagy részők intellectuális szempontból is magasan fölül álltak a katholikus középiskolákon» (22. l.). De azért volt itt is javítani való elég, a tanításnak úgy anyagában mint módszerében: a legtudósabb tanárok is tanítottak a physika és chemia mellett mágiát és alchymiát, az astronomiával kapcsolatosan astrologiát és «nagy lelki gyönyörűséggel látták azt a szent borzalmat, melylyel tanítványok és laikusok őket tekintették és bizonyos büszkeséget helyeztek még az „ördögös“ epithetonba is, melyet a közvélemény reájok ruházott» (23. l.). A tanítás anyaga és módszere általában még le nem vetkőztette volt a középkori scholasticismus békóit; az értéktelen tudnivalók tömege kiszorította az életre irányzott tanítást; a latin nyelv uralma erősen veszélyeztette a nevelésnek és tanításnak nemzeti jellegét és hivatását.

Szerzőnk Apáczai pædagogiai műveinek *) terjedelmes és vonzó elemzésével kifejti, hogy e lelkes hazafi és tanár mindenre kiterjedő figyelemmel és semmiféle akadálytól vissza nem rettentett buzgalommal hogyan követeli és részben maga viszi keresztül az oktatás reformját. A legegészségesebb elveket hirdeti, a legigazabb elméleteknek alkalmazását sürgeti: tárgyakat tanítsunk, ne szókat, magát a nyelvet, ne a nyelvtan szabályait; a könnyebbről haladjunk a nehezebbre; az életben is hasznos ismereteket közöljünk tanítványainkkal; önmunkásságra vezessük a gyermekeket; ne hanyagoljuk el a növen-

*) *Magyar Encyclopaedia* 1655. (újra 1803). — *De studio sapientiae* (u. o.). — *Akadémia felállításának módja és formája* (1658), kiadta Szabó Károly, 1872, és *Oratio de summa scholarum necessitate* (magyarul Hegedűs Istvántól, 1876.) E munkákat a jelenkor igényeinek megfelelő új kiadásban kellene közrebocsátani.

dékek testi fejlődését stb. stb. «Apáczáinak egész életében egy eszme lebegett szemei előtt, melynek megvalósítása után való vágy emésztette életét: nagynak, műveltnek, a többi számot tevő európai népekkel egy színvonalon lévőnek szerette volna látni nemzetét. E cél elérésére pedig hatalmas eszközül a nemzeti műveltséget tekintette: magyar iskolákat, egy magyar egyetemet, hol magyar kézikönyvekből, magyar nyelvű előadások után, mindent magyar nyelven tanuljon az ifjúság» (32. l.). Ez eszme szolgálatában állt egész tanári és írói működése, mely azért első sorban e szempontból méltánylandó. Nem a tudományok előbbre vitelében fekszik érdeme, nem ez teszi nagyságát; hanem a magyar nemzeti műveltség eszméjének lelkes, ihletett hirdetése. Eredetiségre, tudományos dolgokban, ő maga sem tart igényt. Midőn *Encyclopaediája* előszavában felsorolja forrásait, nyíltan és szerényen kimondja: «Nem féltem a magok tudományában legjártasabb férfiaktól kölcsönözni. Ki a legjobb vezéreket választja, csak nyomukba lépjen, kevésbbé fog tévedni; az óriás vállán ülő gyermek többet lát, mint maga az óriás.»

De nem folytatom a kivonatokat, annál kevésbbé, mert őszintén kívánom, hogy e hazafias hévvel és a hivatott tanítónak ihletett lelkesedésével írott füzetet minél többen elolvasásák. Ismertetésemnek e közvetlen célját bizonyára nem fogja veszélyeztetni az a néhány kritikai megjegyzés, melyeket a mondottakhoz még csatolnom kell — az igazság és a buzditásra méltó szerző érdekében.

Midőn szerző kiemeli, hogy Apáczai sok helyes pädagogiai elv hangoztatásával egy és két századdal megelőzte a neveléstudomány fejlődését, hozzá teszi: «Mindezekben nem az a szomorú és elszomorító, hogy a külföldi neveléstörténet-írók nem vettek és nem vesznek tudomást egy harmadfél század előtt megjelent magyar író munkájában, mint gazdag kincses bányában letett örökbecsű nevelési és oktatási elvekről; mert, jobbhoz nem lévén szokva, ezen ugyan hamar megvigasztalódhatnánk; hanem hogy mindezt itthon sem vesszszük még észre és egyes íróink egész symplíciter mint Comenius utánzóját állítják oda Apáczeit, a mi nem is felel meg a valóságnak» (42. l.). E vád csakugyan elszomorító és egymaga eléggé mutatja, hogy hazai nevelés- és iskolaügyünk múltja, csekély számú érdemes adalékot nem számítva, távol sem

részesült még abban a gondos figyelemben és alapos tanulmányban, melyre mindenképen rendkívül érdemes. Mert azt csak nem kell még ma is bővebben kifejteni, hogy az általános művelődéstörténetnek alig van fontosabb és tanulságosabb ága, mint a nemzeti nevelésügy története.

De midőn e pontra nézve teljesen osztozom szerzőnk fölfogásában, egy másik pontot illetőleg nem helyeselhetem eljárását. Értem a mai viszonyokra és állapotokra vonatkozó többnyire könnyedén oda vetett, sokszor túlzóan igazságtalan, néha nem is egészen izléses megjegyzéseit és ítéleteit. Midőn pl. előadja, hogy hőse a «reáliák» tanítását és a «szaktanítást» (de Apáczai e terminusok egyikét sem ismeri) sürgeti, bámulandónak mondja éleslátását és paedagogiai mély megfontolását, «melylyel e kiváló férfiú harmadfél evszázad előtt olyan tanítási elveket és eszméket penget, melyeket ma is csak kezdünk méltányolni» (29. l.) és (u. o. alább) Apáczainak a nyelvtanításról nyilvánított elveit olyanokúl nézi, «melyeket ma a Ploetz és Toussaint-Langenscheidt-Ollendorf-féle nyelvtanítási módszerekben csoda methodusként bámulunk» (?). Még alább: «A nyelvtan tanításában, jöllehet nem nevezi meg, (Apáczai) a kifejtő, föltaláló módszert ajánlja, melynek eszméjét, miután az ő munkájában evszázadokon keresztül el volt temetve, csak a legújabb korban találták föl mások» (31. l.). Ugyanazon a lapon, Apáczainak tanártársaihoz való viszonyáról szólva: «Az egész ügynek előzményei és lefolyása arról győzhet meg bennünket, hogy a tanárok közötti collegiális viszony ezelőtt harmadfél századdal is csak épen olyan vígasztaló, szeretetteljes és épületes képet nyújtott, mint akár — — napjainkban». Alább (47. l.) idézi Apáczainak egy mondását, hogy tudniillik tanulásra csak azt kellene fölvenni, a ki szereti a tudományt és elég erős a tanulás alatt fekvő nehézségeknek jól elviselésére: hozzá teszi, hogy «ma, midőn a hivatlan szellemi proletáriatus oly íjesztő mérvben szaporodik, . . . elmehetünk Apáczaihoz tanácsot venni az iránt, hogy miképen orvosoljuk a társadalom testén évődő e veszedelmes rákfenét». És így s ily modorban még sok helyütt. E reflexiók rendszerint alaptalanok, túlzók és sokszor teljesen hamis világításba helyezik Apáczai nézeteit, melyekbe szerzőnk ismételve idegen eszméket erőszakol bele, pl. a kifejtő módszert, a magyar állameszmét, a vallás-erkölcsi oktatás fogalmát stb. Történeti dolgozatokban

általában őrizzük meg kell attól, hogy modern jelszavakat alkalmazzunk a múlt idők tüneményeire, mert ezzel elrontjuk a rajzolt képnek igazságát és sokszor erőszakosan tévedésbe ejtjük az olvasót.

Szerzőnk helyesen tiltakozik az ellen, hogy Apáczait egyszerűen Comenius utánzójának tekintsük, de micsoda képtelen túlzás az azután, midőn hozzáteszi (45. l.), hogy Apáczai *Encyclopaediájának* «egy lapján több és nagyobb szabású nevelési és methodikai eszméket találunk letéve, mint Comenius összes munkáiban». Csakugyan azt higye az olvasó, legjobb akarata ellenére is, hogy Neményi sohasem látta Comeniusnak egyetlen munkáját is? Később (68. l.) még tovább menve, egyszerűen kimondja, de természetesen egy betűvel sem bizonyítja, hogy «a nemzeti iskolát és az anyanyelvi oktatás eszméjét Comenius kölcsönözte Apáczaitól és — nem megfordítva», — sőt ráfogja Comeniusra azt az elképzelhetetlen badarságot, hogy ő akarta ugyan, «hogy az ifjúság minden nemzetnél anyanyelvén taníttassék; csakhogy, úgy látszik (?), előzőleg minden nemzet anyanyelvének a latint szerette volna megtenni». Komoly szakférfiúnak óvakodnia kellene az ily állításoktól, melyek hazafiságát ugyan nagyon ragyogónak mutatják, de szakismeretét és józan ítéletét nagyon kétes világításba helyezik — minden ok és cél nélkül; mert Apáczai nagysága sehogy sem követeli, hogy a jelenkor pædagiáját még a XVII. század mögött is elmaradottnak, a XVII. századnak egyik legkiválóbb pædagogusát pedig buta és jellemtelen embernek hirdessük. A hol azután szerzőnk kifejti, hogy hőse semmit sem vett Comeniusból, ezt azzal bizonyítgatja (67. l.), hogy Apáczai az *Encyclopaedia* előszavában öt nem sorolja föl forrásai közt. Hát csakugyan azt hiszi Neményi, hogy Apáczai, kit méltán kora egyik legtanultabb és legolvasottabb emberének tekint, az idézett helyen minden könyvet és író megnevezett, a kiből valamit tanult? No, ez ugyan szerény bibliotheka volna, mely Apáczai sokoldalú és kiterjedt tudását valóban még nem is sejtethetné.

És itt e dolgozatnak nézetem szerint leggyöngébb oldalára kell utalnom. Szerzőnek igen rosszúl esik Szily Kálmánnak kegyetlen ítélete Apáczai matematikai s physikai munkásságáról, melyre vonatkozólag az tudvalevőleg röviden, de velősen kimondta (*Természettudományi Közlöny* 1889, 468.

lap): «Apáczai, enyhén szólva, eklektikus, magyarán beszélve, szolgái kompilátor volt», — de persze megczáfolni ez ítéletet nem tudja, mert tényeket megczáfolni nem lehet. Szily valószínűen nem is mondta volna ki ily határozottan véleményét, illetve nem is tévesztette volna szem előtt, hogy Apáczai *Encyclopaediájában* tankönyv fekszik előtte, melynek sohasem lehet az a föladata (bár mellesleg ennek is megfelelhet), hogy a tudományt előbbre vigye, ha ellentétes állításokkal szemben nem kellett volna a tárgyilagos igazságot kimutatnia. Tény, hogy Apáczai a közlött ismeretanyag tekintetében csak kompilátor, még pedig nem is mindig jó kompilátor, mert igen lényeges ismeretek körében nem áll korának színvonalán. Ezt Neményi is elismeri. Annál föltűnőbb, hogy Apáczai paedagogiai nézeteinek tárgyalásánál soha, de egyetlen egyszer sem tartja szükségesnek fölvetni azt a kérdést, hogy vajon Apáczai e neveléstani elveit és tanait mind maga, önálló tanulmány útján nyerte-e vagy nem vett-e egyet-mást a philosophia és paedagogia terén főleg a renaissance óta nagyszabású munkásságot kifejtett előzőitől? Szerző ezt a szempontot teljesen mellőzi dolgozatában és még közvetlen tanáraival és kortársaival sem méri össze hőjét — pedig ez utóbbiak közt legalább Keresztúry Pál és Ladivér Illés *) valóban megérdemelték volna a figyelmet, — úgy hogy Apáczainak minden legkisebb eszméjét, tanácsát, javaslatát olyannak tünteti föl, az olvasó legalább olyannak kénytelen tekinteni, melyről előtte senki

*) A XVII. századnak ez érdekes és tekintélyes alakját, ki úgy látszik, nagyobb hatással volt korára, mint Apáczai, Teutsch püspök legújabbán mint az erdélyi szászok emberét mutatta be. (*Allgemeine Deutsche Biographie*, XVII. 506. l.) Pedig Ladivér magyar ember volt, Zsolnán született 1630 körül és Eperjesen halt meg 1686-ban. Nem egészen egy évtizedig (1673—81.) szolgálta a szászok iskolaügyét, előbb mint a nagyszombati gymnasium lectora, utóbb mint a segesvári gymnasium igazgatója. Teutsch püspök meleg elismeréssel méltányolja e jeles tanférfi érdemeit, de nem terjeszkedik ki paedagogiai nézeteinek fejtegetésére, melyekről mááutt sem találni behatóbb tárgyalást. Ideje volna, hogy a magyar nevelés- és iskolaügy történeti fejlődésének tanulmányát alaposan megindítsuk (régí források kiadásával és lefordításával is), mert e nélkül a legújabbán sokat hangoztatott magyar művelődéstörténelem nem igen marad egyéb, mint külsőségek és kuriózumok gyűjteménye. Az erdélyi szászok e téren is régen megelőztek bennünket.

még nem is álmodott. Pedig első pillanatra világos, a mi eleve sem lehet kétséges, hogy a lelkes magyar tanférfiúnak számos helyes és szép eszméjét már előtte is kifejezésre juttatták oly írók, kiknek munkáit Apáczai kétségtelenül jól ismerte. Hisz paedagogiai és iskolaügyi elveinek egy tetemes része már ókori, görög és latin írókban található, másokat és igen számosokat Luther, Calvin és a reformatio többi vezérférfiai is sürgettek, ismét másokat a humanisták is hangoztattak már stb. Azt sem szabad felejtetni, hogy, kisebb emberekről nem is szólva, Montaigne 1592-ben, Verulami Bacon 1626-ban, Descartes 1650-ben haltak meg, hogy Comenius a század közepén közöttünk élt és működött, az *Encyclopaedia* pedig csak 1655-ben jelent meg nyomtatásban. Hogyan alkossunk magunknak helyes képet valamely író vagy reformer jelentőségéről, ha nem tudjuk, hogy eszméi mennyiben tekinthetők tulajdonának és mennyiben függ ő előzőitől vagy kortársaitól? Abban pedig nagyon téved szerzőnk, ha azt hiszi, hogy Apáczai legkevesebbet is veszítene történeti jelentőségéből, ha kiderülne, hogy paedagogiai bölcsességét nem a saját újjából szopta, — a mi eddig még másnak sem sikerült. Nem abban van az ő korszakos szerepe, hogy valamit fölfedezett, a miről előtte senki sem tudott, hanem hogy a magyar nemzeti műveltségnek ihletett apostola volt oly korban, midőn lángoló szózata nem érdem, hanem bűn számba ment, midőn ernyedetlen, önfeláldozó munkásságát nem arany, hanem vas lánczokkal jutalmazták. *) Az egyetemes nevelés- vagy művelődéstörténelem ezentúl sem fog nagy tért juttathatni Apáczai alakjának és működésének, mert nem volt (e hazán kívül) sem kortársaira sem az utókorra befolyással; saját nemzeti műveltségünk fejlődésében azonban a legelső helyek egyike illeti meg e nemes szívű, lángoló lelkesedésű, sokat szenvedett férfiút, a ki a magyar nemzeti művelődés eszméjét szabatos kifejezésre juttatta oly korban, midőn nálánál mindenkép kedvezőbb talajon működő kor-

*) A történeti nyomozás e pontra nézve sem fog véteni a kegyelet ellen, melylyel Apáczai emlékének tartozunk, ha kiemeli, hogy a lelkes reformer talán nem a legtapintatosabb úton és módon hirdette nem is egészen világos és kiforrt eszméit és így nem egyedül ellenfeleinek konokságában keresendő azon keserűségek forrása, melyek Apáczai életét oly zaklatottá és szomorúvá tették.

társai legnagyobb részt még mindig a latinos műveltség és középkori scholasticismus légkörében mozogtak. Helyesen és szépen mondja Beöthy Zsolt, hogy miben áll Apáczai nagysága: «abban az erkölcsi forrásban, melyből a kölcsönzött philosophiai tanítások, akkor példátlanúl, nemzeti nyelven törekedtek a nemzeti elméhez; abban a prófétai lélekben, mely minden áron tudományt kívánt nemzetének, mert tudomány nélkül való nemzet elvész; abban az ihletes éleslátásban, melylyel tudta és hirdette, hogy ez a tudomány csak magyar tudomány lehet.» Ez érdemei megértetik velünk, hogy a magyar irodalomtörténet már eddig is méltányolta Apáczai jelentőségét és maradandó helyet jelölt ki számára azon jeleseink sorában, kik nemzeti műveltségünk megteremtésén, ha közvetlen siker nélkül is, fáradoztak; de nem igazolják semmiképpen, hogy magyar neveléstörténet-íróink nem méltányolják teljes érdeme szerint e működését, mely pedig Apáczai egyéniségének és tevékenységének igazi magva. Mert ő nem volt tudós, még kevésbbé philosophus, mert nem volt önállósága és semmiben sem vitte előre tudásunkat; ő tanító volt szívvel lélekkel és róla is áll az, a mi minden igazi tanár- vagy tanítóról áll, hogy tudniillik az iskolában kifejtett működése összehasonlíthatatlanul értékesebb és hatásosabb volt, mint írott munkáinak összesége. Ha Neményi kis művének nem is volna egyéb érdeme, mint hogy Apáczainak e paedagogiai jelentőségére, ha nem is kellő történeti érzékkel, rámutatott, már ezért is elismerés illetné szerzőnket, kiről őszintén kívánom, hogy a magyar nevelésügy története körül megkezdett munkásságát lehetőleg szélesebb alapokon és a történeti szempontnak mélyebb érvényesülésével, de minden esetre folytassa.

HEINRICH GUSZTÁV.

É R T E S I T Ő.

Báró Kemény Zsigmond összes beszélyei. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Két kötet. Buda-Pesten. Franklin-Társulat. 1893. Ára 3 forint.

Nem csak kötelességet teljesít a Kisfaludy-Társaság, mikor egyik volt elnökének kisebb beszélyeit összegyűjtve kiadja, hanem szolgálatot is tesz a szépirodalom kedvelőinek. Negyven éve már, hogy e beszélyek megjelentek, de az olvasó ma is örömmel fogja elismerni értéköket s úgy fogja találni, hogy a később támadt beszélyek halmazából még mindig úgy kifénylenek, mint régi serlegeken a rubint. Még ma is elmondhatjuk, hogy annyi világismeretet, tudást, műveltséget, alkotó erőt, oly gazdag lelket erős képzelemmel nem párosított magyar író beszélyeiben, mit Kemény Zsigmond.

A beszélyek Kemény Zsigmondot erősen a romanticismus hatása alatt mutatják. Képzelve szeret oly téreken kalandozni, melyeket közönséges ember szeme meg nem lát. Nyitva áll előtte a mese bölcs világa, a keleti mondák gazdagsága, ismeri a tündéreket, a sivatag világában bájos alakokkal tele oasisokat teremt, s valahányszor érzelmet fest vagy egy nőalak szépségét akarja elénk tüntetni, ott van rajtok mindig a romantikus érzelem csilláma. Az irodalomtörténet-íróra s a psychologusra itt még szép föladat vár. A beszélyekben Kemény gazdag phantasiáját már teljes kifejettségében látjuk. Érdekes volna közelebbről kutatni, milyen egyéni benyomások fejlesztették, milyen irodalmi hatások táplálták.

Gazdag képzelmét azonban mindig féken tartja erős pszichologiai érzéke s az alakok romantikus meze mögött s a hősök és hősnők regényes kalandjai háttérében többnyire oly lélektani problémák bukkannak föl, melyek az emberi természet gyökeréből valók.

A társadalom sikereitől elkényeztetett Saroltában a szerelem érzete küzd a hiúsággal s ez a küzdelem idézi föl a katasztróphot. Sarolta hiúságát, melyben lényé legfinomabb csápjait kibocsátja, mélyen megsértik. Ez megtorlást kíván s hogy a megtorlást elérje, egy pillanatra szerelmét, boldogságát oda dobja s eltántorúl. Ebből származik a tragikai bevégezés. Egy másik beszélyében pedig a nő szerelme összeütközésbe kerül a szokásokkal, régi megszentelt hagyományokkal. Nandane, a szép bramin leány, egy angol tisztet szeret s ez érzelmében megnyílik lényé, mint a lotoszvirág kelyhe, de azért a máglyára követi utált, öreg férjét, mert valami lehetetlenségnek érzi azt, hogy nyíltan megszeghesse a bevett szokást, a látszatot, az «illetmet». Beszélei meséiben szereti Kemény a romantikust, a kalandost, a meglepőt, nem riad vissza a borzasztótól sem; hanem pszichológiája mélyebb, mint pusztán kora divatja; általános érvényű problémákat keres, a hol erős szenvedély az emberi természetből fakadó gyöngeségekkel egyesül vagy harcra kel s teszi végzetessé az egyén sorsát. Nem különbségekből alkotja meg jellemeit, sem egyoldalú lélektani abstractiókból, hanem az emberi természet alapjából merít, mely mindig egyenlő marad.

Sok tekintetben érdekes *Allikmet, a vén törpe* című beszéle. Hőse humoristikus személy, egy «regényes» hajlamú ifjú, ki szerencsére veszély nélkül kijózanul. Egy álom tanítja meg az élet értelmére. A humor egy kissé nehézkes. szárnytalan s a beszély értelme tulajdonkép az «álomban» pontosul össze, hol a humor helyébe a tündérképekkel játszó romantikus képzelet lép. A beszély különben azért is érdekes, mert kétségtelenül bizonyítja, hogy Kemény olvasta és szerette a Hoffmann Amadé beszéle.

Megvan benne a phantastikusnak s józanságnak az a bizarr vegyülete, mely egyébként Kemény Zsigmond természetét is jellemzi; a képzelemnek szabad csapongása, melyet a másik pillanatban egy skeptikus mosoly ködbe oszlat. A mondott beszélynek egyik alakja: Tadé úr, igaz nevén Sanksakonhaura Telhat Almalek, ki a bűbájosság titkait ismeri, a múltba s jövőbe tekint, s különben picziny, töpörödött, szúró tekintetű s titokzatos hatású emberke. Ennek az epizód-alaknak eredeti világa csakugyan Hoffmann meséi. A beszély sajátos szövése is kétségkívül Hoffmannból merítette Kemény az ösztönt. A hősnek, Bánházy Arthurnak, álma azonban, mely őt romantikus érzelmeiből kigyógyítja, már egészen a Kemény Zsigmond bölcsesége, költői, phantastikus mezben.

S ez a bölcsesség szól a *Két boldog* című rajzból is. Ki a bol-

dogabb? Csiaffer basa-e, ki a fatumot tisztelő hitében, a Korán igéreteibe vetett föltétlen bizalommal megy Belgrádba, hogy nyaka köré vonják a selyemzsinórt s ki bűnnek tartaná sorsa megváltoztatására csak kis újját is fölemelni; vagy Kún Kocsárd, ki egy tenyérnyi terméketlen földért is szembe szállni kíván Rákóczy György fejedelemmel? Ki a boldogabb; talán Kemény Zsigmond sem tudta volna megmondani, kiben volt valami Csiaffer basa szelleméből, mint Kún Kocsárd tevékeny, izgalmakra vágó jelleméből is. A boldogság kérdése a világ ellentéteit átérző ember előtt mindig anti-nomikus s folyton kísértő, csábítgató problema, melyet rendesen az nem talál meg, a ki keresi.

— r.

A kereskedelemügyi miniszternek 1891. évi működéséről a törvényhozás elé terjesztett jelentése. Buda-Pest. 1892. 1080 lap.

Tulajdonkép Lukács miniszter jelentése elődének utolsó évi működéséről. A remények, melyeket a nemzet Barosshoz kötött, nem valósúlhattak meg. A lázas, csaknem szakadatlan munka, melyre őt becsúgya s a nemzet fokozódó helyeslése sarkalta, míg egyrészt veszélyezteté törekvéseinek sikerét, másrészt elhinté nála a halál csíráit. Szomorú gúnya a sorsnak, hogy ő, a ki a nemzetet regenerálni akarta, nem jutott odáig, hogy a physikai létnek, az egészségnek s a munkaerőnek föltételeit méltányolni bírta volna. Hiába figyelmeztette őt erre az Országos Közegészségi Egyesület, a lejtőn, melyre lépett, meg nem állíthatta. Tragikai végéből talán merítünk némi tanúságot.

Magával a jelentéssel szemben csaknem mind ismételhethők azt, a mit előző alkalmakkor kiemelni kötelességünknek tartottunk. Közgazdasági életünk fejlődésével párhuzamosan vesz mindig nagyobb arányokat az állam tevékenysége is. Szaporodnak közgei, hatalma, a működés tere tágul, fokozódó tevékenysége újabb meg újabb sikereket mutat föl, de mind a mellett nem ment az egyoldalúságtól.

A miniszterium nem csupán javítja útainkat, hanem szaporítja is őket. Hidakat épít — még a Dunán is. A posta forgalma egy év alatt 262 millióról 276 millióra nő, a táviratoké 4·5 millióról 4·9 millióra emelkedik, a fölösleg az 1890. évi 3·37 millió forinttal szemben, 1891-ben 4·16 millió. A postai takarékpénztár betétei fényesen megegyezik azt az átmítást, mely szerint a kis emberek nálunk taka-

rékoskodni nem tudnának. Javul kereskedelmi mérlegünk, a tőzsde forgalma nő, Fiumén át 5·6 millió forinttal több értékű árú jó be hozzánk, mint 1890-ben.

Szükségese-e tovább is elősorolni az emelkedés jeleit?

Ezekkel szemben fönmaradnak a régi hiányok. A kis iparnál ugyanazok a jelenségek mutatkoznak, mint előbb: «tőke, hitel, szak-képzettség és műveltség hiánya!» A két utóbbin a miniszter a szak-oktatás reformjával s az által igyekezik segíteni, hogy törekvő ipa-rosokat külföldre küld ösztöndíjakkal. De vajon mit tesz azért, hogy a tőke hiánya megszűnjék, bár elismeri, hogy ez legalább oly fontos tényező az iparban, mint a szakképzettség? Nem növeli-e nagyra iparosainknál azt a törekvést, mely mindent az államtól vár, nem terjeszti-e ki tevékenységét oly térekre is, hol azt az egyéni törekvések sérelme nélkül ki nem fejtheti? Föl bír-e emel-kedni oda, hogy ne csak a vagyonnak szaporítására, hanem arányos megoszlására is gondoljon?

Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület 1891-ben mozgalmat indított meg consularis szervezetünk újjáalkotása iránt. Azt hittük, e jelentés pár szóval ki fog térni erre, annyival inkább, mert a ter-vezett reform, melynek szükségét maga a külügyi miniszterium is elismeri, mélyen belevág iparunk és kereskedelmi érdekeinkbe. E helyett a consularis ügynek összesen kilencz sor van szentelve, me-lyekből megtudjuk, hogy a bottusani alconsulatus megszűnt, Orsován pedig a szerb kormány tiszteletbeli consulatust állított föl. A mi va-lóban lekötő udvariasság szomszédaink részéről, de bennünket igazán kevésbé érdekel, mint az, vajon a kereskedelmi miniszte-rium mily álláspontot foglal el a megindított mozgalommal szemben.

Oly sűrűn, oly illetékes helyekről hangzik felénk a fölvilágo-sítás, hogy a tőzsde, mint az értékpapírok piacza, milyen fontos, milyen jelentékeny szerve gazdasági fejlődésének. Tudjuk, de épen ezért szinte csodálkoznunk kell rajta, hogy a különben annyira bő-szavú jelentés az értéktőzsde belső életéről a tagok és látogatók sza-porodásán kívül mit sem mond, pedig ma a midőn az értéktőzsde élete föllendülőben van, a midőn már legalább gondolni lehet a ma-gyar értékpapir-piacznak emancipálására, nagyon is helyén lenne vázolni a tőzsde fejlődésének főbb irányait, az ott történektől folyó tanúságokat. A miniszter börse-biztosainak ez nem utolsó föladatát képezné, azonban úgy látszik nem termettek rá. Lukács miniszter több ízben kijelentette, hogy előde nyomdokain szándékozik haladni, azt hiszszük azonban, hogy a dolgok fejlődése, ez elhatározás elé ne-

hézségeket fog gördíteni. Azon problémákat, melyeket az élet fölvet, ignorálni lehetetlen lesz, e mellett nehéz lesz szemet hűnyni azon hiányokra, melyekben Baross közgazdasági politikája szenvedett. Ezeknek csak némelyikére utaltunk ez alkalommal, bővebben kifejtettük őket az 1889-re és 1890-re vonatkozó jelentések méltánylásakor, akkori nézetünkön nincs ok miért változtassunk.

T. N.

J. J. Rousseau par Arthur Chuquet. Paris, Librairie Hachette et Cie. 1893. (Les Grands Écrivains français.)

A terjedelmes Rousseau-irodalomban e kis kötet mindig kiváló helyet fog elfoglalni. Az életrajzi részben a szerző példás tömörséggel foglalja össze a kutatások eredményeit. Itt alig jellemez, csak elbeszél, minden mondata valami tényt állít eléünk és a tények képpé csoportosúlnak. Azután Rousseau munkáit elemzi, nem a föltűnőt keresve, hanem az igazat. Chuquet nem akar ragyogni, legkiválóbb gondja az, hogy hű képet rajzoljon.

Igen hálás dolog ily nagy tárgyról egy kis összefoglaló munkát olvasni, kivált oly írótól, ki biztos ítéllettel s tárgyilagos szellemmel válogatja ki a sok mondandó közül a lényegest. De kissé kényes föladat röviden szólni oly munkáról, mely maga is rövidítés. Azért csak az utolsó fejezetek egyikénél akarunk időzni, hol a szerző mintegy összefoglalja az előbb mondottakat.

Egész könyvet kellene írunk — úgy mond — hogy ismertessük Rousseau befolyását a korabeliekre és az utána következő korok embereire. Mindent, a mit írt, hirdeti és előkészíti a forradalmat. Megjósolta *Emile*-jében, hogy a nagy monarchiák hanyatlanak s hogy a válság közeledik. Átérezte az alantas osztályok mély nyomorát. Siratja a nép sorsát, «mely kétségbeesetten nyög az elnyomás terhe alatt». Megtámadja a rendi előítéletet és a goth eszméket. A nemesség — úgy mond — nem a téntával van írva régi hárttyákra, hanem a szív mélyére kitörülhetetlen betűkkel; a szénégető neje tiszteletre méltóbb, mint a fejedelem kedvese; az uralkodónak el kellene fogadni menyéül a hóhér leányát is, ha fia ezt választja; Saint-Preux, ez a quidam többet ér, mint Európa minden nemes embere és férfiúi becsülete nyom annyit, mint a d'Etange báróé; a gazdagoknál van minden vétek és a szegényeknél minden erény; a szemérem, az igazságosság s az emberiség polgári szavak.

Tagadta a műveltség jótéteményeit; félrevetette a történetet; a múltnak megvetését hirdette, szava után indulva, kortársai lenézték a valóságot, a hagyományt eldobták és tiszta lapra építettek.

A forradalom valamennyi politikusa Rousseauból merített lelkesedést. De követői közül Rolandné volt a legkíválóbb és legszeretetre méltóbb. Méltán nevezték Jean Jaques leányának, vagy a nők Jean Jaquesjának. Csodálta *Emilet*. A *Heloiset* az érzelem remekművének nevezte; «a ki olvasása után jobbnak nem érezte magát» — úgy mond — «annak lelke agyagból van». Rolandné Rousseauinak köszöni szelleme hevét és emelkedettségét. Mint Rousseau, ő is hisz Istenben, a lélekben és a halhatatlanságban s mint Rousseau Jézust a legtökéletesebb embernek, az Evangeliumot a legtökéletesebb könyvnek tartja. Mestere példájára emlékiratokat ír, szerelme Buzot iránt olyan Jean Jaques féle, mely dicsekszik az erénynek hozott áldozatokkal s azt hiszi, hogy pompásan összeegyeztette a kötelességet a szenvedéllyel.

De Rousseau nem csupán a forradalmi dráma szerzőire hatott. A nép nem kevésbé érezte hatását annak, ki büszkén munkásnak mondotta magát és a citoyen czímét vette föl. Jean Jaques a tömeg előtt a természet és az igazság barátja, a szegények és a szenvedők védője volt. Megilletődéssel nézték Quevedo metszetét, mely Rousseaut gyermekek és anyjoktól szoptatott csecsemők körében ábrázolta. A bölcsék mintaképének és az emberiség jóltevőjének hirdették s a zsarnokság áldozatának tekintették. A katonák is így éreztek. «O Jean Jaques» — így kiáltott föl egy önkénytes — «miért nem vagy tanúja forradalmunknak. Pedig te voltál hirdetője. A te írataid világosítottak föl bennünket.»

A forradalomban Rousseau hatása alatt két szónoki iskola alakult: az egyik az erős, a képekben gazdag, a színes ékesszólásra törekszik; a másik csak a hideg, az éles, az átható okoskodást használja. Robespierre az előbbi iránynak a képviselője; Saint-Just az utóbbié. Robespierre mintaképe a *Heloise*, mely mindig asztalán hever; Saint Justé pedig a *Contrat social* dialektikája.

De Rousseau dicsősége az, hogy oly tanítványai voltak, mint Bernardin de Saint-Pierre, Chateaubriand, Georges Sand és még mások. Ő tanította őket a természet leírására. A tanítványok fölülmúlták a mestert; részletezik és körülírják a látványt, melyet ő csak nagy körvonalaiban tekintett meg, de mégis ő volt a nagy újító és kezdeményező. Végül ő vitte be az ént az irodalomba. Mindegyik iratában foglalkozik önmagával, nincs egy műve sem, mely ne volna

telve «lelke indulataival», mint ő maga mondja. Életének második felét azzal töltötte el, hogy elbeszélje annak első felét. Rousseau tehát lyrikus, a XVIII. század legnagyobb lyrikusa.

Fölfedezi a személyes inspiratio erét. Példájára Chateaubriand, Mme de Staël, Lamartine, Vigny, Hugo, Musset vallomásokat tesznek és meglepő hatásokat érnek el vallomásaikkal. Rousseau a romanticismus atyja. Maga is használja e szót, «a regényes» és «festői» értelmében. Nem volt-e meg már benne is a végtelen vágya és gyötrelme?

Hatása messze terjed hazája határán túl. Hogy többet ne említsünk, Byron is utánozta; lapozgatta *Heloiset*, midőn a Léman partjait meglátogatta és *Childe Harold*jában megénekli a nagy sophista szerencsétlenségeit s lelkes szavát, mely egy világot lángba borított.

Rousseau, írja Georges Eliot, «fölelevenítette lelkemet és új képességeket ébresztett föl bennem». ml.

Kőrösi Sándor, olasz-magyar grammatikája. (Grammatica teorico-practica della lingua ungherese.) I. r. Buda-Pest. Egyetemi könyvnyomda. 1891. 8. adr. 148 l.

A fiumei állami középiskolákban kilencz év óta tankönyv nélkül folyt az alsóbb osztályokban a magyar nyelv tanítása. Mennyire megnehezítette ez a körülmény az állam nyelvének elsajátítását, csak az méltányolhatja kellőképen, a ki tudja, hogy a fiumei magyar királyi állami főgymnasiumban s az állami kereskedelmi akadémiában olasz a tannyelv, úgy hogy még a magyar nyelvet is olaszúl adják elő, s bizony a legegyszerűbb dolgokon kell a tanítást kezdeni.

Itt szép föladat várt egy jól készült magyar nyelvtanra, nemcsak az iskolában, hanem a társadalomban is, hogy a kik a magyar nyelvet elsajátítani akarják, legyen hova fordulniok. Volt ugyan már olasz nyelven írt magyar nyelvtan a forgalomban, így egy *Rendszeres magyar nyelvtan*, melyet Gressits írt, de ugyan kinek volna lelke 10—13 éves gyermekekkel egy rendszeres grammatikát megtanúztatni, kivált a mely a nyelvtudománytól már rég sutba vetett neolog alakokat, mint «várni fogtam, várni fogandottam» tanít. Volt még egy kis gyakorlati nyelvtan Lengyeltől, a mely azonban elemi iskolák számára készült, de különben is már teljesen elfogyott. Legjobb olasz nyelven írt magyar nyelvtan volt még eddigelő

a Győröké (most budapesti tanár és festő), ki alapos nyelvészeti ismeretekkel fogott hozzá módszeres nyelvtanának megírásához, csak hogy a gyakorlatok nagyon kis számban vannak benne, továbbá csak az I. részszer készült el s különben is könyve már évekkel ezelőtt teljesen elfogyott.

Kőrösi S. nyelvtana a közoktatásügyi minisztérium megbízásából és költségén készült. A közoktatásügyi tanács elfogadta és jónak véleményezte. A könyv emez I. része az egyszerű mondatot foglalja magában. E részben szerző az igei állítmánynyal kezdi, aztán a névszót mint alanyt nyújtja, majd helyhatározóval bővíti a mondatot, aztán a névszót mint állítmányt ismerteti, most következik a névszó mint tárgy s egyuttal a névszó tüzetesen, az igék tárgyas ragozása, egyéb határozók begyakorlása s végül a jelző. Az egészen végigvonul az igeitan, a rendes és a leggyakrabban használatos rendhagyó, ikes és iktelen igék ragozása a jelentő mód minden idejében.

Minden egyes fejezet a következő részekből áll: 1. Olvasmány (valamely alkalmas hazafias vagy magyar néprajzi tárgyú költemény — mindjárt a legelső Gyulai P. *Hadnagy uram* című költeménye — vagy gondosan kidolgozott olvasmány, többnyire a hún-magyar mondakörből). 2. Az olvasmány lefordítására szolgáló adatok, melyekben gondosan számon tartja szerző, mily szokat és alakokat kell már a tanulónak ismernie, a mit még nem ismer, azt egyszerűen olasz fordításban közli. 3. Az olvasmányból levonható nyelvtani ismeretek fejezetenként s azok begyakorlása külön-külön; a magyarból olaszra és olaszról magyarra fordítandó gyakorlatok előtt az olvasmányból szerzett ismeretekre támaszkodva szócsoportokat állít össze és szólásmódokat ismertet. 4. Kérdések, melyekre a tanulónak magyarul élő szóval és írásban kell megfelelni. Itt először rendszeren a fejezet élén álló olvasmány tartalmának egybeállítására szolgáló, aztán meg az átvett nyelvtani anyag és szókincs alkalmazására szolgáló kérdések vannak.

A könyv végén a nyelvtanban előforduló összes szokat lelkiismeretesen magában foglaló magyar-olasz és olasz-magyar szótár van, a minek a tanuló esetleg nagyon jó hasznát veheti, mert nem lehet elvárunk, hogy valaki az összes megtanult szókra mindig emlékezzék. Végül pedig tudományos rendszer szerint egybeállított részletes tartalommutató van.

Eddigi, idegenek számára írt, magyar nyelvtanaink idegen kategóriák szerint az olasz után a birtokos jelzőt (genitivust) vagy

a tárgyat (accusativust) ismertetik. Kőrösi a birtokos jelzöt utoljára hagyja, mert a birtokos és birtok szórendje, de maga az egész constructio is rendkívül nehéz az indogermán nyelvűekre nézve; a tárgyat szintén későbbre hagyta, nyilvánvaló, nemcsak azért, mivel a tárgyas és alanyi ragozás, a magyar nyelv eme rhodusi szobra, szoros kapcsolatban áll vele, hanem azért is, mivel az olasz épen úgy, mint a francia, egyáltalában nem ismeri az accusativust. (Ha azt mondja: «A macska fog egér», akkor a macska fogja meg az egeret, ha pedig azt mondja: «Az egér fog macska», akkor az egér fogja meg a macskát.) Csak a szórenddel fejezi ki az alany- és tárgy-különbséget, a mi azonban tekintve, hogy a francia és olasz a szenvedő constructiót is gyakorta használja, olyan ingatag alap, hogy egyáltalában nem lehet rá építeni. Szükségesnek látta tehát Kőrösi, hogy az alany után oly mondatrészt adjon, melyen a magyar ragnak az olaszban is mindig élesen megkülönböztethető exponens (præpositio) felel meg, hogy a tanuló korán megszokja, hogy a névszónak, ha nem alany vagy állítmány, mindig raggal kell bírnia. Erre legalkalmasabbnak kínálkozott a helyhatározó. De más okból is előbbre kellett Kőrösi-nek nyelvtanában a helyhatározót tenni. Hogy ugyanis a tárgy ismertetése után mindjárt a tárgyas ragozás szabályait taníthassa, óhajtott volt, hogy a tanulók akkorra, mikorra a tárgyragot megtanulják, a rendes igék alanyi ragozását már alaposan elsajátították legyen. Hogy pedig ezt begyakorolják, időre van szükségök; időközben a mondatot bővíteni is kell, még pedig oly mondatrészszel, mely át nem ható igék mellett állhat. És itt elmondhatjuk, hogy valószínű virtuozitást fejtett ki szerző, mert a 45. lapig előforduló gyakorlatokban majdnem kivétel nélkül át nem ható igék vannak. Itt a mondat tárgyának ismertetésével megkezdődnek az átható igék, de az 58. lapig a tárgy vagy névelő nélkül, vagy határozatlan névelővel áll, mert előbb a tárgyragot kellett begyakorolni s csak azután a tárgyas ragozást és e ragozás használatának szabályait.

Egyáltalában minden egyes lapon kitűnik, hogy Kőrösi minden törekvése odairányult, hogy a magyar nyelvet, mely bizony nagyon nehéz, mert merően új az olasz fiúnak, lehetőleg megkönnyítse. Ezért kezdi el az olvasás és kiejtés tanítását az olasz kölcsönzőkön, ezért van az, hogy sok nyelvtényt egyszerűen csak példákon mutat be, a nélkül, hogy nehézkes grammatikai magyarázatokba bocsátkoznék. Itt az analogia hatalmára épít; így például a 71. lapon és 73-on: *Tudsz magyarul?* vagy a 75. lapon: *egy pohár víz, egy szem szilva, egy szál gyertya*, vagy a 85. lapon: *mennyibe kerül?*

vagy a 84. lapon «hány éves vagy?» «nyolcztól kilenczig» stb. — A hol pedig szabályt ad, ott igyekszik röviden, velősen adni; így a helynevek használatánál (35. l.), melyet Hunfalvy *Nyelvtudomány és Nyelvtanítása* alapján dolgozott föl, vagy a 94. lapon, «Gyula, atyád hív» vagy a «101»-en «junius 3-a» stb. stb.

Kőrösi nyelvtanában a budapesti gyakorló főgymnasium módszerét követi, melyet Kármán honosított meg s melynek alapján Simonyi és utána Szinnyi is magyar nyelvtanokat, Bartal-Malmosi pedig latin nyelvtanokat írtak.

Egy dologgal gyarapította Kőrösi a Kármán kezdte módszert és ez a kérdések a fejezetek végén, melyekre előszóval és írásban kell megfelelni. Ennek eszméjét Kőrösi Claussnak Milanóban megjelent olaszok számára írt német nyelvtanából vette; Claussnál azonban csak a bevezető részben van néhány ilyen kérdés, melyek természetesen nem vonatkoznak olvasmányra. Olasz nyelven Kőrösi nyelvtana az első, mely olvasmány alapján tanítja a nyelvet.

p. — i.

A. Smythe Palmer. D. D. The perfect gentleman. Cassell et Co. London, Paris, Melbourne. 1892.

Mindamellet, hogy szeretjük magunkat gentleman-nemzetnek nevezni, a magyar közéletben ritkán találkozunk vele. Társadalmunk nem jutott odáig sem, hogy a gentleman tiszta fogalmával bírna. Az még a kisebbik baj, hogy e fogalomra kifejezésünk sincs. de ezzel úgy vannak a többi nemzetek is. A gentleman specialis angol fogalom, de példányai találhatók más nemzeteknél is, s a műveltségnek mintegy virágát képezik. Nekünk vannak gavallérjaink, csak hogy a magyar gavallér nem mindig gentleman és a gentleman nem is szükségkép gavallér. A modor finomsága, a vele való érintkezés örömei, kellemesebbé tehetik megjelenését, de lényegét tulajdonkép nem alkotják. Nem alkotja ezt még az előkelő születés, a vagyon, sőt a liberalis nevelés sem. Ismertünk egyet, a ki nagy vagyon által biztosított kényelmes élet után egy nagyobb iparvállalat detail-üzletében mint eladó évek során át működött. Este azonban egyetemi tanárok és miniszter-candidatusok társaságában a perfect gentleman mintaképe volt. Mi tehát tulajdonképen az, a mi a férfit gentlemanné avatja, erre igyekszik felelni Palmer három, nagy elmékben gazdag évszázad nevezetesebb íróinak véleményét

összegyűjtve. A fáradságot megéri a czél. Burke, a múlt század legfényesebb publicistikai tehetsége, állítja azt, hogy a gentleman-érzület Angliában a műveltségnek és mindazon jónak, melyet a műveltség magába zár, sok emberöltőn keresztül egyik legerősebb támasza volt, melylyel — és ez egy angolnál valóban elég nagy szó — hatását tekintve, csak a vallás mérkőzhetik. A fogalom tehát nem lehet új, de nem is az; mert már 300 év előtt jelent meg egy mű — *Institution of a gentleman* — mely vele foglalkozik. Száz évvel később Brathwait azt állítja, hogy a gentleman férfi önmagában; férfi a szabó, divatkereskedő és illatszerész művészete nélkül is. Chesterfield szerint — természetesen — lényegét a gyöngéd és előkelő modor alkotja. Igen, föltéve, hogy a belső megfelel a külsőnek, mert a gentlemannek önérzetesnek kell lenni, olyan érzelmű férfinak, a ki előtt a legfeneklebb eszmények lebegnek, a ki mások érzelmeit a legnagyobb mértékben tiszteli. Nem keresi, kerüli az aljast mindenben és fölteszi, hogy mások is hasonló törekvésektől vannak áthatva. Modorában finom, előkelő, nem kevésbé az gondolataiban és érzelmeiben. Épen ezért a játékos, kinél az élet czélja a játék, a professionatus párbajozó, kinek eszköze az erőszak, a tékozló, a ki elkölti ősei vagyonát s ily módon megrövidíti utódait, nem lehet gentleman. Áthull tehát a rostán azoknak nagy része, a kik nálunk igényt tartanak e névre. Elvekkell kell bírnia, olyanokkal, melyek őt megőrzik az aljas tettektől s nemes czélok tisztább világába vezetik. Van annyi önérzete, hogy nem akar többnek tűnni föl, mint a mi, de gondja van rá, hogy imponáljon így is jellemének nemességével, törekvéseinek tisztaságával. Épen ezért születve van rá, hogy vezessen s a politikai élet színét megadja. Boldog Anglia, hol az embereknek egész osztálya joggal tart igényt arra, hogy gentlemannek neveztesék. Ők a nép természetes vezetői, de nem is riadnak vissza azon törődésektől, melyekkel e szerep szükségkép össze van kötve. «Előmozdítói a javításoknak, vezetői a közügyeknek, szorgalmas, tanult, tehetséges emberek, a legfölvilágosultabb, függetlenebb és hasznosabb polgárai az országnak».*) Ahhoz, hogy mindezek lehessenek, nem szabad náluk hiányozni sem a felelősség érzetének, sem az erkölcsi bátorságnak. Vajon ezzel szemben föntarthatjuk-e azon mérészállítást, hogy gentleman-nemzet vagyunk? Fajunk legtipikusabb példányai ma is túlon-túl bálványozzák az édes semmit tevést, az igazi úr nálunk ma is czél nélkül születik, ez kiváltsága.

*) Taine.

A valódi gentleman soha sem beszél magáról, legfőlebb ha kényszerítve van rá, nem hallgat a megszólásokra s mindent igyekszik jó oldalról fogni föl. Soha sem aljas, soha sem unfair, a mely fogalomra épen úgy nincs szavunk, mint a gentlemanre.

«'t is the heart in danger true,
The honour free from stain,
The soul which scorns the vain,
Holding the world but at its due,
That makes the gentleman !»

T. N.

Az egységes középiskola és nemzeti kulturánk. Irta dr. Kemény Xaver Ferencz. Buda-Pest. Hornyánszky.

Mikor írják majd meg a jelszavak történetét Magyarországon? Bizonyára helyet szorít majd az, a ki e gazdag anyag tárgyalására vállalkozik, az egységes középiskola jelszavának is, melynek hívei egy-két év óta meglepő módon és rohamosan megsaporodtak. Az egységes középiskola jelszava Németországon született, egészen specialis német viszonyok hatása alatt, és ámbár hazájában Németországon csak az elszigetelt kísérletezés terére szorítva maradt, Németországon kívül itt-ott mégis divatba jött. Ez eszme híveinek főismertető jele a következő: mindegyik mást-mást ért az egységes középiskolán. Csak a címre nézve értenek egyet, a tartalomra nézve rendkívül eltérnek.

Kemény Xaver Ferencz igen érdemes munkára vállalkozott, midőn e kis műben alapos és beható módon tárgyalja az egységes középiskola kérdését, más tanügyi kérdésekkel egyetemben, melyek most mindinkább előtérbe lépnek.

A szerző Sophocles egy görög mondását választotta műve jeligéül, a mit annál nagyobb örömmel látunk, mivel a szerző — ha nem csalatkozunk — physikus, ezek pedig ritkán szoktak ilyen lobogó alatt haladni. A mű abból az enquête-ből indul ki, mely tavaly februárban a közoktatási miniszter elnöklete alatt ült össze, az egységes középiskola kérdésének tisztázására. Mindenekelőtt constátálja a szerző, mennyire eltérők, sőt ellentmondók a legfőbb vonásokban is azok a módok, melyek szerint az egyes enquête-tagok megalkotandónak vélik az egységes középiskolát. Vannak — hogy több lényeges eltérést ne említsünk — olyanok, kik tisztán egysé-

gesnek, vannak, kik kétágúnak akarják, mások háromágúnak, sőt még több ágazatúnak is óhajtják.

A szerző ebből az alkalomból rendre vizsgálja azokat az argumentumokat, melyeket az egységes középiskola mellett szokás fölhozni: azt, hogy megkönnyíti a pályaválasztást (a mi a gyakorlatban nem áll), hogy előmozdítja a szellemegységet (a mi nem az iskolák uniformizálásában rejlik), végre, hogy olcsóbb, mint a mai középiskolai rendszer. Ez utóbbira nézve azt jegyzi meg a szerző: «Szomorú jele volna az államférfiúi bölcseségnek, ha az államháztartás ügyein azokkal a megtakarításokkal akarna segíteni, melyeket közoktatásunk intézményeiből talán ki lehet csavarni, de melyek a nemzet szellemi vagyonának oly veszteségét és meggyöngyülését okozhatnák, melyeket pénzzel helyreütni nem lehet». Ez, mint általános mondás igaz: ez esetben, az egységes középiskola esetleges költségeire vonatkozólag azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy az egységes középiskolát kétségtelen csak milliókra rugó befektetésekkel lehet létesíteni.

A reáliskolai műveltség értékének meghatározására Kemény a legnevesebb polytechnikumi tanárokhoz fordult. Művében megtaláljuk Illosvay, Fölser, Tötössy, Schuller, Wartha, Lipthay, Rados, Klimm műegyetemi tanárok nyilatkozatait, melyekről Kemény a következő következtetéseket vonja le:

1. Azok a műegyetemi tanárok, kik hallgatóikat inkább elméleti irányban óhajtják kiképezni, jobban vannak megelégedve a gymnasistákkal.

2. Kik hallgatóikat gyakorlati mérnököknek, építésznek, chemikusoknak stb. akarják képezni, inkább a reáliskola tanítványait kedvelik.

3. A tulajdonképeni polytechnikumi tárgyakra a reálisták jobban vannak előkészítve.

Előttünk is kétségtelen, hogy a jó reáliskola jobban készít elő a műegyetemre, mint a jó gymnasium.

A klasszikus nyelvek művelő fontosságát igen jól érzi és fejti föl a szerző. Ő a sértetlen gymnasium érdekében szólal föl. «Megtartani egy tantárgyat — mondja igen helyesen — és jelentőségét csökkenteni, az nem a tanterv javítása, hanem a hanyatlás szervezése». Kemény oly fontosnak tartja a latin nyelvet, hogy a reáliskola rendes tantárgyai közt is helyet kíván neki szorítani. Az élő nyelvekre nézve ellenben megszorítást tart szükségesnek: szerinte a középiskolákon csak egy modern idegen nyelvet kell tanítanunk. Úgy látszik

a szerző azt hiszi, hogy két modern nyelvet úgy sem bír el a középiskola, egyiket a másik rovására tanítunk és sem az egyikben, sem a másikban nem tudunk kellő eredményt fölmutatni. Melyik legyen ez a modern nyelv? A szerző felelete a következő: Műveltségi viszonyaink okvetetlenül megkövetelik, hogy a francia és német műveltség paritásban legyen nálunk. E czélból szerinte a középiskolák felében a németet, másik felében a francziát (illetőleg az angolt) kell tanítani. A szerző tehát e részben is fölöslegesnek tartja az uniformizálást.

«Minden oly reform — mondja helyesen a szerző — melynek szükségessége nem az érdekeltek közmeggyőződésére támaszkodik, hanem csak egyes, bármily jeles miniszter akaratára, az halva született. Minden oly töredékes intézkedés az oktatásügy terén, mely szervi összeköttetésben nem áll egy általános elvi alapokon nyugvó köznevelési rendszerrel, az bármikor félretelhető az illetékes szakemberek ellentmondása nélkül. Azért is a miniszter, ki ma ilyen, a közmeggyőződésre nem támaszkodó reformot létesít, nem tudhatja, hogy holnap utódja nem lesz-e egész más elvek embere s könnyen halomra dönti azt, mit elődje egy-két évvel azelőtt létesített, ha annak megteremtésében valódi erős meggyőződéssel nem vettek részt azok, kik azt a reformot, föntartani és megvédeni hivatva volnának. Az ilyen folytonos experimentumok — akár a mindig megújuló földrengés — végtelen kárára van a nevelésnek. Mert nemcsak hogy megszakad a folytonosság a közoktatásban, de a fiatal lelkekben is megrendül a bizalom az iránt, hogy az, mit tanítunk, valóban szükséges és hasznos-e, hogy érdemes-e azt a sok időt és fáradságot szentelni rá, melyet tőlök megkövetelünk».

Azt a dilemmát, a melybe az egységesítés által jutunk, a következőkép fejezi ki a szerző: «Attól kell tartanunk, hogy az egységesítéssel vagy még fokozzuk az eddigi megterheltetést vagy (hogy ezt a bajt kikerüljük) annyira alá kell szállítanunk követeléseinket, hogy középiskolai oktatásunkra a laposság bélyegét sütjük rá».

Valóban, igazat kell adnunk a szerzőnek e részben, ha látjuk az egységes középiskolai tervezeteket: reálisiskola és gymnasium tökéletlenül összecsapva, minden tárgy megingatva vagy alászállítva, a francia eltörülve, a görög félretolva, a rajz új fő-fő tárgynak kijelölve, a gyökeret verő állapotok megváltoztatva, mind ez kellő motívum nélkül, a hivatalnoki uniformizálás és egy problematikus kísérlet kedvéért.

Kemény könyve élénken, a valódi meggyőződés hevével és

bátorságával van írva. Nem mindenben értünk vele egyet; de érdekel és örömmel láttuk, hogy alapos tudással védi a magyar közoktatás consolidálását.

— 8.

A Budapesti Hírlap és gróf Széchenyi István.

Midőn ez év január 15-én a magyar tudományos akadémia Széchenyi-ünnepet ült, a *Budapesti Hírlap* szokása szerint, Széchenyi Istvánról egy nagy hangú czikket írt, mely meglehetősen tájékoztatlanságot árul el, mind a Széchenyi-irodalomra, mind magára Széchenyi Istvánra nézve. Szolgáljanak e sorok némi fölvilágosításul.

A *Budapesti Hírlap* elpanaszolja, hogy az új nemzedék mily kevésbé ismeri a magyar nemzet újabb történetét. «Soha Magyarországon nem tudtak oly keveset — úgy mond — a közvetlen elődök dolgairól, mint mai nap. A legszánalmasabb tudatlanságra bukkanunk, ha a harmincz és negyvenes évek dolgait kérdezzük. Középiskoláinkban a professorok rendesen csak 1825-ig jutnak el, a többiről szerezzenek a tanulók egyébkönn tudomást. De honnan? Foglalkoztak-e történetíróink, publicistáink azon korszaknak törekvéseivel, küzdelmeivel? Jó szerencse, hogy Jókaitól legalább a neveket és érzéseket tanulja meg az olvasó közönség. Széchenyinek nincs egy becsületes modern életrajza irodalmunkban, Grünwald megalkothatta volna, de ő hősének csak belső világát, nem történetét, nem fejlődését rajzolta, lélektani és politikai tanulmányt írt, nem történeti korképet.»

E szerint a magyar nemzet újabb történetét egyedül Jókai írta meg s csak abból tanul a *Budapesti Hírlap* neveket és érzéseket. Meg is látszik rajta. De ki tehet róla, hogy nem ismeri Horváth Mihály több kötetes munkáját, a mely épen 1825-től 1850-ig tárgyalja történelmünket? Kinek a hibája, ha tudomást sem vesz Eötvös, Kemény, Csengery és mások emlékezéséideiről, tanulmányairól, melyek az újabb magyar szónokokról és államférfiakról szólnak; továbbá arról a sok emlékiratról, a melyeket a forradalmi időkről írtak? Némely kézikönyveink is bővebben tárgyalják hazánk újabb történelmét, mint Jókai. Különösen Marczalinak a *Legújabb kor története* című munkája, mely terjedelmesen, sőt itt-ott eddig nem ismert forrásból is merítve, tárja elénk a magyar közélet eseményeit.

A Széchenyi-irodalmat sem ismeri a *Budapesti Hírlap*, pedig

jó hasznát vehette volna cikke írásakor. Neki, úgy látszik, mindenben csak egy írója van. Itt is szerinte csak Grünwald írta meg Széchenyi belső világát s életrajzát is leginkább ő írhatta volna meg, holott Grünwald munkája Széchenyiről csekély becsű; nagy részt Széchenyiből vett idézetekből és kivonatokból áll, s a mit Grünwald tesz hozzájuk, nem egyéb, mint saját alanyi érzelmeinek és eszményeinek reá erőszakolása korra, emberekre és Széchenyinek téves, psychiatriai szempontból való megítélése. Ha Széchenyiről olvasni akar, utasítjuk a *Budapesti Hírlapot* Kemény Zsigmond kitűnő és terjedelmes tanulmányára, mely részletesen tárgyalja Széchenyi politikai pályáját s mint embert és államférfiút oly biztos vonásokkal rajzolja, hogy a később napfényre került adatok is igazolják mindazt, a mit lélektani éles belátása megállapított. Utasítjuk továbbá a Falk Miksa könyvére, a mely Széchenyit bölcsőjétől koporsójáig kíséri; utasítjuk Kecskeméthy Aurél művére, mely Széchenyi döblingi életét rajzolja, a Kovács Lajos két kötetére, melyek Széchenyi 1846-tól 1849-ig terjedő munkásságáról és élményeiről nyújtanak fölvilágosításokat. Utasítjuk végre több kisebb műre, tanulmányra és emlékbeszédre, különösen Zichy Antal értekezéseire.

Azonban, úgy látszik a *Budapesti Hírlap* nemcsak a Széchenyi-irodalmat, hanem magának Széchenyinek munkáit sem igen olvasta, különben nem dicsőítené annyira Széchenyinek 1842-ben tartott akadémiai beszédét, mely a legélesebb ellentétben áll a *Budapesti Hírlap* chauvinismusával. «Széchenyinek legfőbb gondja a magyar nyelv volt — írja a *Budapesti Hírlap* — mindenütt a nemzetben az elaggodás jeleit látta, de a magyar nyelvben megismerte az örökkön ifjú őserőt és ebbe vetette bizodalját. Ezt sejtette, a mikor a magyar tudományos akadémiát nagy adományával megalapította, ezt tudta, midőn 1842-ben híres beszédét mondotta az akadémia díszülésén. Mekkora erővel hirdeti ott a nyelv evangéliumát. Ki tudná ma ezt a beszédet tartani?» Az igaz, hogy Széchenyi ifjúkori pessimismusában elaggottnak tartotta nemzetét s elhitte Herder jóslatát a magyar elenyészéséről, de ebből lassanként kigyógyította nemzete ifjúságába s még ki nem fejlett sajátságaiba vetett hite, melyet eléggé kifejez jelmondata is: Magyarország nem volt, hanem lesz. A nyelvnek, mint pusztán nyelvnek, nem tulajdonított örök ifjító erőt, de kiinduló pontul vette, mint a nemzetiség főtényezőjét, mint eszközét a nemzeti műveltségnek, melynek alapján indítandó meg a társadalmi és állami élet nemzeti fejlődése. S épen azért a magyar nyelv hivatalossá emelésén túl, ellensége volt minden túl-

zásnak, durvaságnak, erőszakosságnak nyelvünk terjesztésére nézve. Azt hitte s nem ok nélkül, hogy egyedül szeretetre méltóságunk, szellemi és anyagi súlyunk az, a mi olvasztani képes. Ez eszmét fejezi ki Széchenyi híres akadémiai beszéde, melyet a *Budapesti Hírlap* vagy nem olvasott vagy teljesen félreértett. Ha most tarthatná Széchenyi e beszédet, Kaas Ivor és Ábrányi Kornél sokkal inkább megtámadná őt, mint megtámadták az akkori hírlapírók, gr. Apponyi Albert pedig azt mondaná reá: sok helyes van e beszédben, de az egész mégsem helyes, mert nem felel meg a nemzeti aspirációknak.

Megbámulja *Budapesti Hírlap* a harminczas és negyvenes évek csodálatos idealismusát, áldozatkészségét, eszmei gazdagságát s fájdalmasan fölkiált: «A Széchenyi iskolája kihalt s a maiak meg sem értik Széchenyit és korát». Vajon kihalt-e minden eszményiség és áldozatkészség napjainkból? Bizonyára nem halt ki, mutatják azon számos tudományos, irodalmi, közművelődési és jótékony intézetek, a melyek napjainkban alakultak egyesek áldozatkészségéből; Széchenyi az akadémiára tett áldozata sem maradt követők nélkül. Hogy csak a legnagyobbakat említsük, nem rég egy egyszerű váci polgár, Hamernyik János, ugyanannyi összeggel járult az akadémia tőkéjéhez, mint a mennyivel Széchenyi megalapította; Semsey Andor pedig annál többet, százezer forint alapítványt tett. Az sem igaz, hogy Széchenyi iskolája kihalt s a maiak meg sem értik Széchenyit és korát. Az kétségtelen, hogy se gróf Apponyi Albert, se Ugron Gábor, se Eötvös Károly nem tartoznak Széchenyi iskolájához; nem azért, mert ellenzékiek, hanem azért, mert akarva, nem akarva, elfordítani törekesznek a nemzet figyelmét mindattól, a mi inkább biztosítja jövőjét, mint a meddő közjogi viták. De az nem áll, mintha a mai nemzedék nem értené és semmit sem tanult volna Széchenyitől. Nem hasztalan hirdette Széchenyi, hogy némely kérdések nemcsak egy szempontból megítélendőek, hanem azon vegyes házasságnál fogva, melyben Ausztriával együtt kell élnünk, kettős szempontból is, hogy intézményeink reformja, a nemzetiség erősítése, szellemi és anyagi fejlődésünk biztosítja leginkább jogunkat is s a többi csak a lassú és természetes fejlődés kérdése. Mindezt megtanulták Széchenyitől legjelesebb újabb államférfiaink, meg a nemzet nagy többsége, mely egy negyed század óta folyvást támogatja ez irányt.

A *Budapesti Hírlap* azt is fölemlíti, hogy az akadémia némi hálátlansággal viseltetett Széchenyi iránt, a mennyiben unszolni

kellett munkái kiadására, a melyekből mindenki egész teljességében megismerheti és megértheti Széchenyit. Mi nem tudunk semmit ez unszólásról. Mihelyt az akadémia megvette Széchenyi kiadatlan kézíratait, hozzá fogott először még ismeretlen munkái és levelezései kiadásához. Aztán összegyűjtette beszédeit és hirlapi cikkeit, melyeket már megjelent munkáinak új kiadása fog követni. E kiadványok ismertetése és méltánylata ügyében nem igen fejtett ki nagy buzgóságot a *Budapesti Hirlap*. Épen azért nem illenek ajkaira a nagy hangú vádak. Minden esetre a *Budapesti Hirlapra* reá férne egy kis szerénység, igazságérzet és Széchenyi munkáinak figyelme-
sebb olvasása.

Gy. I.

Új magyar könyvek.

Ágai Adolf. Porzó. Igaz történetek. Húsz elbeszélés. Buda-Pest, 1893. Lampel R. (8-adr. VII, 317 l.) 2 frt 40 kr.

Benedek Elek. Történetek a gyermekszobából. Buda-Pest, 1893. Pallas ny. (8-adr. 190 l.) 2 kor.

Björnson Björnsterne. Magnhild. Norvég elbeszélés. Fordította K. J. 2. kiadás. Buda-Pest, 1893. Athenæum. (8-adr. 187 lap.) 50 kr.

Bodnár Sándor. A difteritisz elleni védekezés. Buda-Pest, 1893. Dobrovsky és Franke. (8-r. 23 l.) 20 kr.

Castelar Emil. A római műveltség és a klasszikus művészet. Spanyol eredetiből fordította Szathmáry György. Buda-Pest, 1893. Lampel R. (8-r. 148 l.) 1 frt 60 kr.

Cserhalmi Hecht Irén. A francia romanticismus korszaka. A magyar drámairodalom történetéből. Buda-Pest, 1893. Ifj. Nagel O. (8-r. V, 527 l.) 5 frt.

Czóbel Minka. Maya. Költemények. Buda-Pest, 1893. Singer és Wolfner. (N. 8-r. 116 l.) 1 frt.

Decsy Géza. Irodalmi dolgozatok. (Vers és próza). Arad, 1893. Réthy L. és fia. (8-r. 145 l.) 1 frt.

Dekameron (magyar-). Száz magyar író elbeszélése. Összeállította Hevesi József. III, IV, V. kötet. Buda-Pest, 1893. Singer és Wolfner. (8-r. 351, 352 és 300 l.) Egy kötet 1 frt 50 kr.

Frederik Jenő dr. Az agyrémeknek (viziók) és az álomlátó elragadtatásoknak (eksztázék) eredetéről és természetéről. Egy titkos természeti tüneteménre vonatkozó független tanulmány. Buda-Pest, 1893. Ifj. Nagel O. biz. (N. 8-r. 39 l.) 50 kr.

CSIKY GERGELY. *)

Ha minden nemzet minden körülmény között veszteséggül érzi egy kiváló írónak kidöltét, mennyivel súlyosabban érezheti azt egy számra nézve kisebb nemzet oly időszakban, mikor megalapított politikai uralmát és fensőségét szellemi munkásságával kell megszilárdítania. A gondviselés kegyelme nagy elmékkal ajándékozta meg nemzetünket művelődésünk alapvetésekor. Ha szükség volt rájuk akkor, szükség van rájuk jelenleg is, midőn culturánk monumentális épületét tető alá kell hoznunk, hogy messzi ragyogva, hirdesse és igazolja politikai vezérszereplésünk jogosultságát.

A magyar faj nincs azon szerencsés helyzetben, hogy bizonyos terület kizárólagos lakója lévén, vezérlő hivatottságához szó sem férhessen; más fajokkal és nemzetiségekkel közösen lakja ezt az országot, melyeknek politikai hatalmán kívül szellemi, művelődési túlsúlyával kell megmutatnia, hogy nem a viszonyok véletlensége tette államalkotó és összetartó fajjává, hanem rátermettsége, hivatása, és hogy nemcsak politikai adományokkal dicsekedhetik, hanem bírja mindazon képességeket, melyekkel egy modern államnak kereteit betöltheti. Ennélfogva minden művészeti termék, mely szellemünk diadala, egyúttal politikai szolgálatot is teljesít.

S e tekintetben a cultura nagyobb igazolás a politikai hatalomnál, mert ez utóbbira nézve csakugyan rá foghatnak fajunk ellenségei, hogy a történeti hagyomány folyománya-képen kedvező viszonyok kegyelméből élvezzük a vezérlést, de midőn a magyarság folytonos szellemi haladásával elsőbbségét

*) Ez emlékbeszéd fölolvastatott a m. t. akadémia f. év január 30-án tartott ülésében.

kétségkívül kimutatja a többi fajok közt, ki ne volna kénytelen elismerni, hogy benső tartalmunknál, fajunk szellemi erejénél és súlyánál fogva illet meg minket az első hely? Kétszerte fájdalmasan esik tehát oly írónak elhunytá, mint Csiky Gergely, ki tevékenységének fájdalom! csak rövidre szabott ideje alatt nemcsak a magyarajkú közönség körében vergődött népszerűsége, hanem — mint német, szerb, horvát és más nyelvű fordítások mutatják — úgy az országban, mint annak határain túl figyelmet keltett és becsületet szerzett saját nevének, s a magyar névnek is.

Csiky Gergely Szigligeti Ede örökségét a nemzeti színházban s a magyar színirodalomban Szigligeti kezéből vette át. Drámairodalmunk ez igazi ősapja és megalapítója kicsinyeskedés nélkül szívesen elismerte, sőt fölkereste a mutatkozó színműírói tehetségeket, megnyitotta előttek a nemzeti színház ajtait előzékenységgel, mondhatni atyai gondoskodással. Akárhányan dolgozunk még manapság, kik neki köszönhetjük az oly becses első buzdítást, zsengeink színrejuttatását — de egyet sem födőzött föl, a ki annyira hivatott és képes lett volna — rendkívüli termékenységenél fogva — őt úgy pótolni, mint a temesvári paptanár. S a közönség, mely a *Jóslat* első előadásakor örömmel tapsolta elő másod emeleti páholyának homályából azt a torzonborz hajú, oroszlánfejű, kiberetvált arcú papot, szentesítette Szigligeti ítéletet a nélkül, hogy azon az este akár Szigligeti, akár a közönség, sőt maga az író is gyaníthatták volna, hogy mire van ő kiszemelve. Jelentőségét közönség, irodalom s ő maga is csak a *Proletárok* első előadásán fedezték föl, mikor az új magyar társadalom e rajzának színrehozatalával — megteremtette az új magyar társadalmi drámát. S ezzel egyszerre a magyar drámairodalom élén találta magát.

Magyar társadalmi drámákkal oly hatást, mint Csiky, csak a negyvenes években még Czakó Zsigmond ért el. A *Végrendelet*, *Kalmár és tengerész* tartották akkor oly lázban a közönséget és töltötték meg úgy a pénztárt, mint Csiky nagy társadalmi színművei. Mind a kettő megtestesülése volt kora ízlésének, s a hogy a negyvenes évek közönsége tódult Czakó valószínűtlenségektől hemzsegő — de idegrázó jeleneteire, úgy gyönyörködött a mi nemzedékünk Csiky egészséges humorában, élénk, igaz realismusában.

Csodálatos, hogy épen egy pap — egy catholicus pap lett az új magyar társadalmi drámának megalapítója! Igaz, nem egy jeles művelője a színpadnak került már ki a catholicus papságból — nemssak nálunk — másutt is, (a *Közönyt közönnnyel* nagyhírű költője, Moreto, pap volt, Dugonics András és mások szintén), de azok nem a társadalmat rajzolták, mint Csiky, hanem az emberi szívet s az embert; az érzelmeket lehet tanulmányozni, ismerni a zárda falai között is.

Csiky élénk társadalmi érzékét, mely később oly fényesen megnyilatkozott, nem tompította el az egyhangú, magányos, elzárt élet a temesvári papnevelőben, hol mint theologiai tanár máig is értékes egyháztörténeti és egyházjogi irodalmi munkálkodásával kartársainak büszkeségét képezte. Ha az emberrel foglalkoznám, ha nem csak szellemi arczképét akar-nám megrajzolni, alkalmam nyílhatnék érdekes fejtegetésre azon kétségkívül nagy lelki harcokról, melyek a seminariumi tanár, a fölszentelt pap lelkében véghez mehettek, míg a nagy elhatározás benne megérett, és kivetkőzve a papi ruhából, tisztán hivatása sugallatának engedett.

De bár szakított a seminariummal, sokat hozott onnan magával és sokat köszönhetett egyáltalán papi nevelésének: classikai műveltségét, nagy nyelvismereteit, gondolkodásának fegyelmezettségét, munka-edzettséget és rendszerességét a munkában; mindezekkel a becses tulajdonságokkal, melyek az irodalmi hierarchiának oly magas polczára juttaták, talán nem bírt volna olyan mértékben, ha nem a tudományos papi pályán nyeri neveltetését, hol a munka az egyedüli élv és szórakozás.

Előkelő culturája, fényes írói tulajdonsága föltűntével azonnal megragadták az irodalmi és művészeti körök figyelmét. A nemzeti színház rögtön fölismerte benne a játékrend oszlopát és tért nyitott neki elejénte a drámabíráló bizottságban, utóbb a művészeti titkár czíme alatt állandó hivatalt teremtvé számára; a Kisfaludy-társaság másod titkárjának tette meg az új tagot és a magyar tudományos Akadémia is sietett kebelébe fogadni azt, a kit koszorúkra méltatott.

Helyét mindenütt betöltötte, mert mindenről volt fogalma, csak egyről nem — a sine curáról. Munkás és kötelességérző, megbízható és gyors volt ő mindenek között, s a hol — mint nálunk — annyian élveznek előnyöket munka nélkül, ő minden legkisebb kedvezését a sorsnak munkával csikarta ki. Pedig ha va-

laki, ő megérdemelt volna oly állást, mely a kenyérkereset gondjaitól teljesen fölmentette volna, hogy tisztán s egyedül csak hivatásának élhessen. Ezt ő kielégítő mértékben nem érthette meg, noha igényei nem lettek volna túlságosak, s élete utolsó hónapjaiban is mindig ez a gond foglalta el annyira, hogy még egy új politikai lap vezetésének elvállalása is járt a fejében, a mi természetesen a drámairodalomtól teljesen elvonta volna.

Csiky föllépése összeesik a nemzeti színház új korszakával. Új igazgató, új színész-nemzedék és új közönség — új írók vártak. Szigligeti után Paulay Ede vette át a nemzeti színház vezetését, a régi művészi gárdából csak néhány koryphæus maradt fenn, fiatal erők léptek a megürült helyekbe, s a főváros magyarosodása oly közönséget is hozott a nemzeti színháznak, mely régente leginkább a német színházat szokta látogatni. Csak egy új író, egy nagy vonzerő hiányzott, hogy a máskor gyakran üres nemzeti színház estéről estére megteljék. Csikyben megtaláltuk azt az író, s e négy tényezőnek együttes működése, az igazgató becsvágya és buzgalma, az új színészek jeles alakításai, a közönség új rétegeinek részvétele és az eredeti drámairodalom tevékenységében kiválókép Csikynek művei emelték a nemzeti színházat az anyagi virágzás azon fokára, melyen most áll.

Csiky szépirodalmi tevékenysége, ha leszámítjuk régibb, kizáróan vallásos irányú működését a papnevelőben, mind össze 16 évre terjed, s ez alatt mennyit teremtett! Lefordította Plautust, Sophoklest, fordított Euripidesből, egy csomó jeles külföldi művet és színdarabot ültetett át, írt regényeket, beszélyeket, értekezéseket, elnyert tizenkét díjat, és harmincegy színdarabbal gazdagította a színházak játékrendjét. Megpróbálkozott a drámának minden formájában, írt polgári, költői, történeti vígjátékot, bohózatot, polgári és történeti drámát, tragédiát, fővárosi életképet, sőt operette-szöveget is. Teremtő ereje örökké forrongásban volt, drámai-érzéke minden tárgyban azonnal megtalálja a drámai magot, s elénk képzelődésében minden esemény azonnal drámai formát ölt. Csak azt sajnálja, hogy nincs elég színháza, melyeknek dolgozhatnak.

Úgy ismerte minden műfajnak kellékeit és oly hajlékonysággal alkalmazkodott hozzájuk, hogy minden téren megállott, sőt jeleset termelt. Nem jeles, tiszta vígjáték-e a *Buborékok*,

nem egyik leghatásosabb történeti tragédiánk *Spartacus*, hány jobb bohózatunk van *Mukányinál* és melyik érzékeny vígjátékunk aratott nagyobb sikert, mint a *Nagy mama*?

Otthonos lévén minden műfajban, otthonos ő minden stílusban is, a tisztában úgy, mint a vegyesben egyaránt. Ír ő tiszta vígjátékot vagy tragédiát, s ír olyan műveket, melyekben a drámai és bohózatos elemek váltakoznak. Milyen különbség van az *Ellenállhatatlan*, a *Nagyra termett* és a *Proletárok*, a *Czifra nyomorúság* között! Elejénte a tiszta stíllal próbálkozott meg, de mikor látta, hogy első nagyobb sikerét a *Jóslat*ban nem követik újabbak, legkivált, mikor a 400 aranyos *Ellenállhatatlan* bágyadt hatását tapasztalta, belátta, hogy a közönség ízlése már erősebb, fűszeresebb eledelhez van szokva, s a régi classicus divat a színpadon túlélte magát. A mint egykor Shakespeare a vígát és szomorút, a bohózatost és tragikait vegyítette, úgy csinálta ezt újabban Sardou is. *A jó barátok*, *Benoiton család*, *A jó falusiak*, az alapeszmét különböző oldalról képviselő vígjátéki genre-alakokkal tarkított családi drámák erős bonyodalmakkal. Rendesen vígjátékiilag indulnak meg, s az expositioban csak vékonyan húzódik végig a későbbi drámai cselekvénynek első erecskéje, míg utóbb a dráma nyomul előtérbe. Csiky ezt a modort fogadta el, de egészen nemzeti ízlésünkhöz és egyéni tehetségéhez képest alakította át, a víg elem nála sokkal rikítóbb, elevenebb, tarkább, mint a francziáknál, kik inkább a temperált színeket és hangokat kedvelik és realismusa is sokkal erősebb, vaskosabb. Ezzel a modorral, ezekkel a színekkel, ezzel a hanggal rendkívüli hatást ért el. Minden oldalról hallatszott az örömkialtás: ime! megvan a régóta várt realista drámaíró! De csakhamar, már a *Stomfay család* és *Bozótty Márta* után más hangulattal állott szemben — kivált a kritika részéről. Sokalták a realismust, s a mit nemrég dicsőítettek, azt most nagyon is vastagnak, nyersnek kezdték találni. Mint Csiky magát kifejezte volt: mindennap mást követeltek tőle, ma kenyeret, holnap piskótát. Pedig csak nem lehet az író Proteus, csak nem alakulhat át folyton más-más emberré!

Mégsem fogtak ki rajta, az ő tehetségének rendkívüli hajlékonysága s alkalmazkodása képessé tette rá, hogy a legkülönfélébb igényeknek megfeleljen.

Drámái közül *Cecil házassága*, *Sötét pont*, *Vasember*, *Divatkép*, az ő mérsékeltabb színeivel, azok a darabok, melyek-

ben a változó ízlésnek megfelelni iparkodik, stílja egységesebb, embereinek indító okai és rúgói tisztábbak, pessimismusa kevésbé sötét. Legjobban eltalálta ezt a *Nagymamával*, mely nagy sikerét annak köszönheti, hogy egészen más Csiky nyilatkozott meg benne — mint a kit éveken át ismertünk! 'Csupa jó ember! Egyetlen egy sem gazember! S az «ártatlan» darab rendkívül tetszett, csak olyan diadala lett, mint volt a *Proletároknak*.

Nem érdekes észlelés ez ma napság, mikor a realismus és naturalismus oly divatos jelszavakká lettek és a napi kritikának nagy része fitymálva néz le mindarra, a mi «szelíd», a mi «ártatlan», a mi nem borsos és paprikás? Milyen hamar jól lakik a közönség a pessimismussal és sötétséggel, s milyen jól esik aztán egy eszményibb világ verőfénye, hol nem érdekek, hanem érzelmek uralkodnak, hol nem azt keresik, a mi rossz, csúnya, visszataszító, hanem a mi szép, nemes, fenkölt? Csiky soha sem szállt a mai úgynevezett realismus fertőjébe, a szennyet ő sohasem cultiválta, mint Zola és mások, ő csak az élet küzdelmes oldalával foglalkozván, tárgyánál fogva kénytelen volt sötétebb színek használatára — mégis kellett a reactiót tapasztalnia! De mikor látjuk, hogy Zola egy-egy regényének ma már azzal csinálnak reklámot, hogy leányok kezébe is adható — akkor óvakodjunk a realismus túlságaitól! Thackeray, Walter Scott, Dickens is realisták voltak, még sem álltak soha szemben semminemű reactióval, mert az ő realismusuk megállt bizonyos határnál, s az igazat is mellőzte, ha az egyúttal nem volt ízléses is.

Csiky Gergely nagy hatásának titkát nemcsak erőteljes tehetségében találjuk, hanem abban a körülményben is, hogy újat mutatott be. Bemutatta az új magyar társadalmat, eszméivel, áramlataival, jelszavaival, alakjaival.

Magyar társadalom igazában csak azóta van keletkezőben, mióta alkotmányunk helyreállított. 1848-ig csak kasztok képviseltek, 48 után pedig — az elnyomás korszakában a közélet teljes pangása mellett nem fejlődhetett ki és csak töredékes maradt. Magyar városi középosztályra volt legnagyobb szüksége társadalmunknak, irodalmi szempontokból is, mert annak életéből dolgozhatik leginkább az író. De a magyar polgárság, a magyar városi középosztály régebbi társadalmunk tagozatából annyira hiányzott, hogy ha a színműíró például

egy magyar bankárt vagy gyárost szerepeltetett, egyszerűen hazudott, mert magyar bankár akkor nem létezett (hisz a tőzsde még mai napság is német!); gyáriparra meg magyar ember csak elvétele, kivételesen adta magát.

Ezt a magyar középosztályt, mely az összes polgári tevékenység minden ágát és faját felöleli, látjuk most már napról napra szaporodni, erősödni, fájdalom! nem ugyan oly módon, hogy a magyar faj veti magát rohamosan minden polgári foglalkozásra, hanem túlnyomólag úgy, hogy azok az elemek, melyek e téren régóta mozognak, lassanként elmagyarosodnak. Ez az átalakulás még nincs befejezve, társadalmunk még ma is hézagos, nem egységes, a nemzeti cultura nem nyomta minden rétegre saját bélyegét, a félig-meddig idegen, be nem olvasztott, föl nem szítt elemek pedig legalább egyelőre nem szolgáltatnak alkalmas anyagot a nemzeti íróknak.

Csiky ezt nagyon élénken érezte és érezte egyúttal, mily hátrányos a magyar színműírónak helyzete más nagy nemzetel, például a német, s kivált a francziával szemben, ki egy gyökeresen franczia, minden ízében kifejezett, culturailag egységes társadalomból s a leggazdagabb társadalmi élettel bíró világvárosból veheti anyagát. És nemzeti színházunkban ezzel az irodalommal, ennek az irodalomnak java termékeivel — (hiszen csak a legjavát hozzuk be) kell a magyar íróknak versenyezni! Annál nagyobb Csikynek érdeme, hogy ezt a versenyt oly diadalmasan megállta. Egy időben az ő darabjai kapósabbak voltak a franczia játékrend legdivatosabb darabjainál.

Ő az új magyar társadalomnak majdnem minden osztályát fölleptette. Képtárában találunk képviselőt, hivatalnokot, hírlapírót, (kivált reportereket), látjuk a gentryt különböző válfajaiban, a gazdagtól az elszegényedettig, váltakoznak a gyárosok, katonák, tanárok, orvosok, ügyvédek, tanfelügyelők, királyi tanácsosok, nyelvészek, diurnisták, férfi és nő uzsorások, városatyák, mágnások, örmény nagykereskedők stb.

Legnagyobb hatást az elzüllött alakokkal ért el, ezek képviselték az irányzatosságot, mely műveinek egy részén átvonúl, A társadalom küzdelme az újkor követelményeivel, igényeivel, a magyar faj harcza a megélhetésért, ez az eszme lebeg állandóan szeme előtt, ezt testesíti meg különböző tárgyokban és alakokkal. Fájdalommal, részvéttel, keserűséggel nézi a harczot, de mély humora enyhíti a sötétséget pessimisticus fölfogásá-

ban. Gazdag kedélyessége sohasem hagyja el, s azért a közönség, sőt a sújtott osztályok is megbocsátották neki a satirát. — Kemény igazságokat hangoztat sokszor; a léhaság, családi gőg, henyeség, hivalkodás, stréberség, úrhatnámság minduntalan erős vágásokban részesül, melyek az ő álláspontját világosan elárulják. Ő nincs megelégedve a divatos áramlattal és közszellemmel, az üres fitogtatásnak, a tessék-lásséknak nem barátja, s a könnyelmű élheteretlenség, mely őseinek örökét elherdálja, szépítő kíméletre nem számíthat. De van szíve s a szegény embert, a kis embert nem hagyja el! Lehet mondani, hogy ezek az ő legkedvesebb és legszeretetre méltóbb alakításai. Nagyobbrészt mint a sors üldözöttei szerepelnek, mint szegény ördögök, a kik saját nyomorúságukat gúnyolják, hibáikat nem titkolják, sőt önkénytes bevallásuk mintegy enyhítő körülménynek vehető. Hibáik, vétkeik ellenére is mindig jó emberek, mély, igaz érzéssel, melyet gondosan elrejtenek a profán világ tekintete elől.

Ezek sorát a híres Mosolygó Menyhért nyitja meg — az elzüllöttek társadalmának fölséges, őseredeti képviselője, mely úgy megkapott mindjárt a *Proletárok* első előadásakor. Követi aztán Csoma Bálint, a lányokkal dúsan megáldott napidíjas (*Czifra nyomorúság*), Erszéni Miska, az uzsorás ügyvéd jólelkű ágense (*Bozóty Márta*), Stomfai Kázmér, a gazdag rokonság szegény kiágazása, a kis adóvégrehajtó, Köcsög Muki a csavargó (*Szép leányok*) — mind megannyi pompás töröl metszett alak! Valamennyien egy húron pendülnek, változatok egy húron! Sok nagy írónak van egy ilyen kedves alakja vagy themája, melyet többször kidolgoz, s a hogy Shakespeare Falstaffal nem érte be a drámában, hanem még vígjátékban is fölléptette — úgy érezte Csiky Mosolygója után, hogy ezt az alakot még nem merítette ki.

Említést tettem darabjai egy részének irányzatosságáról, de meg kell jegyeznem, hogy ha társadalmi darabjaiban rendesen meg is van az irányzatosság, tulajdonképi, szigorú értelemben vett iránydarabot (tendenczművet) nem írt. Iránydarabban a szerző a fölvetett alapeszmét a cselekvényben megtestesíti, az alakokkal illusztrálja és dictiójában prédikálja. Csiky nem prédikál tendenciát vagy csak elvétve, s akkor sem hosszadalmasan, mint például mikor Darvas a *Proletároknak* a társadalom ellen kifakad; a cselekvény sem arra való nála, hogy egy

bizonyos fölvetett társadalmi alapeszmét fejtsen ki, az rendesen valamely általános emberi érzélem és viszony; társadalmi eszméit alakjaiban testesíti meg. Leginkább iránydarabnak mondhatók *Bozóti Márta* és a *Buborékok*, amabban a nagyvilági uzsoráskodást, ebben a társadalmi fölületességet és lehaságot sújtja; s talán ép az volt Csikynek szerencséje, hogy nem prédikálta a tendenciát, hogy nem akart társadalmi kérdéseket a színpadon megoldani, hol kérdéseket megoldani nem lehet. A kik erre vállalkoztak, gyakran elbuktak, mert a közönség vegyességénél fogva, a színpad társadalmi kérdések tárgyalására csak olyankor alkalmas, mikor az illető kérdésnek fölvetése nem idéz föl ellenkezést a társadalmi egyes rétegek között. Daczára, hogy darabjai nagyobbbrészt a gentry köreiben mozognak, egyszer sem veti föl annak legégetőbb kérdését. Csak egy regényében (*Sisyphus munkája*) vállalkozik arra, hogy a sokat vitatott kérdést a gentry életrevalóságáról fejtegesse. Egy főnkölt szellemű és lelkű lány helyre akarja a tönkre jutott család fényét és tekintélyét állítani, szakít a «noblesse oblige» elvével, teljesen a munkának adja magát megmaradt gazdsága romjain, és már sikert aratna, mikor fáradságos művét romba döntik a többi családtagok, a kik nem bírtak az ő nemes becsvágyával, akaraterejével.

Társadalmi drámánkat tehát nem közéletünk kérdéseinek fölvetésével, hanem jelenünk hű rajzával alkotta meg. Sebben — az alakokban, az életben, melyet élénk állít, áll műveinek korrajzi nagy értéke.

Rendkívüli megfigyelő képességgel és érzékkel bírt a társadalmi jelenségek iránt, s a költő azon divinatiójával, mely egy vonásból meg tud egy alakot alkotni, egy jelenségből egy állapotra következtet. Azt szokta mondogatni: ha egy lópatkó nyomát meglátja a homokban, elég az neki, hogy a ló lábát s a láb után az egész lovat elképzelhesse. Ő csak budapesti tartózkodásának első idejében forgott többet emberek közt, később — miután megnősült, családi és baráti körre vonult vissza s a nagyobb társaságokat, a társadalmi élet zaját és kényszerét szívesen elkerülte. Hogy ennek daczára olyan friss, actualis élet lüktet darabjaiban, s azok társadalmi viszonyainak olyan hű rajzát nyújtják, az csakis előbb említett érzékből s adományából — divinatiójából magyarázható meg.

Hány kép — szinte fenykép mosolyog ránk darabjai-

ból! — Úgyszólván csak nevökön kell neveznem és minden színházlátogató szeme előtt fognak lebegni jeles művészeink alakításaiban! Manes Ottó, az üres fejű, de nagy képű város-
 atya az ő fontoskodásával; Sereczkyné, a negédlő, édeskés világdámák mintaképe; a becsületes, egyenes lelkű katona, Édes Lőrincz, érdes nyelvvel és meleg szívével; a tekintélyeskedő tanfelügyelő Törösváry! Vagy ki ne emlékeznék a *Buborékokból* Morosán Demeterre, a jó, egyszerű vidéki emberre, a ki a tisztességes, szerény munkát képviseli az új világi divat, a henczegő tétlenség ellenében? *Mukanyiban* egész sorát találjuk a jelenkori mulatságos photographiáknak. Zápolya Ignác, az ortholog nyelvész, Kozák Manó a tolakodó reporter, dr. Karó allopatha, dr. Kokas homœopatha, élükön pedig ott kevélykedik maga az öreg Mukányi, a kisvárosi közelet czimhajhász prototypusa, kit egy kir. tanácsosi cím a világ legboldogabb emberévé tehet. Gábry Kristóf, az örmény nagykereskedő és földbirtokos, sem utolsó alak az ő gyászmadár-segédjével, Szinán Bogdán-nal! Eredeti két úri ember abból a fővárosunktól távolabb fekvő és kevésbbé ismert kicsi társadalomból. Hát a *Czifra nyomorúság* Poprádi Endréje mit vétett, hogy ilyen későn emlékszem meg róla? Még rossz néven találja venni ezt a mellőzést a fölvidéki feltót gavallér, a ki olyan elegans, olyan sikkes gyerek, de annak ellenére olyan módon szerezte vagyonát, mely majdnem összeütközesbe hozta a bűnfenyítő törvénszékkel.

Hány ilyen gavallér koptatja a modern aszfaltot, csak valamivel jobbak a Villányi vagy Albifele existenciáknál — de nem sokkal. Jó ismerősünk a fiatal stréber honatya, Solmay Ignác is! Ő sem ritkaság. Esküdt ellensége a komoly munkának, hisz az fölösleges az előmenetelre, egy jó házasság szintűgy megteszi — pénzzel, connexiókkal pedig mindent elerni. Hát azok a kispolgári alakok, Tulipán szabó és szabóne, Borcsa szakácsné, Czirok Mihályné, aztán a szakácsnéből házi-asszonyyná fölvergődött Mézesné — a kinek öltözékei rikitók, de a szíve csupa vaj? Minden darabjában találni ilyen mellékszerepeket, melyek egy-két jellemző vonással emlékünke vésődnek.

Forduljunk a háttérből az előtérbe, az epizód alakoktól a hősökhöz és hősnőkhöz, kik a cselekvényt viszik. A mi ezeknél azonnal szembe ötlük a helyes, egészséges psychologia.

Csiky mély emberismerő volt és józan elme. Az ő alakjaiban lélektani nonsenssel nem találkozunk. Psychologiai érzeke megmentette attól s megsúgta neki, hogy a mely ember egy bizonyos adott helyzetben ilyen — egy másik helyzetben milyen lehet. Mikor a *Buborékok* egyik főalakja, a szerepelhetnémség és nagyzás mániájában szenvedő Szidónia, megbukik a fővárosban és kénytelen székhelyét Pankotára áttenni, a darab végén így szól magában: «Pankotán nőegyletet alapítok, s én leszek az elegans társaság központja!» Ime a jellemalkotásban a következetesség egy példája.

Hasonlóan kitűnő jellem Szederváry Camilla, az úri koldus, a gyászos özvegy, a ki minden notabilitást kunyoráló levelekkel megostromol s ha lehet, megsarczol. Ez a fajta hölgyalak gombamódra elszaporodott nálunk, a kéregetés tisztas címek alatt olyan üzletté vált, melyhez a nők kitűnően kezdenek érteni. Nem említhetem föl a kalandornő nevét, a nélkül, hogy nagy művésznőnkről, Prielle Corneliáról meg ne emlékezzem. Csikynek háláját rovom le ezzel. Sohasem felejtette el, mennyit köszönhetett Prielle páratlanul finom, szellemes játékanak a *Proletárok* alkalmával. Ez a művésznő, noha realisticausan játszik, lényének előkelősége- és gyöngédségével csodásan meg tudja tisztítani az alakokat minden salaktól. Senki sem hitte volna az első előadás előtt, hogy Szederváry Camilla ittassága a harmadik fölvonásban az előadás egyik fénypontja lesz. A mi halával Csiky Prielle Corneliának tartozott, azt később a *Nagymamával* iparkodott leróni. De Prielle Cornelia ezt a szerepet is oly módon teremtette meg, hogy a költő tartozása ismét csak növekedett.

Szederváry Camilla körül az esetlen, faragatlan, de tisztalelkű, naiv, vidéki sertéskereskedő, Timót Pál, a lelketlen Zátonyi Bencze, a fővárosi ügynevezett «balekfogó», egészítik ki a sarczoló proletárság tableauját.

Villányi Adolf, a világfi, ki alattomban uzsoráskodik, legsikerültebb alkotásai közé tartozik. Vitatkozhatnak azon, vajon egy ilyen számító és szívtelen ember belebolondulhat-e annyira egy lányba, mint ő Dávidházy Vilmába — de hogy a Villányiak léteznek — az bizonyos, és Csiky éles szeme egy modern typust vitt ezzel a színpadra. Minden nagy városban találni rejtélyes, kétes existenciákat, előkelő, szereplő egyéneket, kikről azt kérdezik: miből élnek, miből költekeznek? Suttog-

ják, rebesgetik, hogy kártyából, nevezhetetlen üzletekből, uzsorából, szóval olyan forrásokból úznak fényt, melyek egyáltalán nem tiszteletre méltók. Azért ők mégis szerepelnek — míg egy catastropha nyakukat nem szegi.

De nemcsak Villányi alakjában állítja Csiky pellengérre az uzsorásokat, kiczégérezzi, még ha a nőiség köpenyege alatt is folytatják üzelveiket, a mire például szolgálhat a kitűnő Zebernyegi testvérpár, a *Czifra nyomorúságban*. De velök csak tréfálkozik, hiszen ők szerényen meghúzódznak az élet egyik zugában, és nem lopják meg a közbecsülést, nem tolvajai a köztiszteletnek, mint Villányi. Méltán lázíthatta föl Csiky igazságérzetét, hogy alapjában véve piszkos, jellemtelen emberek szerepet játszhatnak, sőt más jóra való emberek becsülete fölött pálczát törhetnek! Ennek a fölháborodásnak köszönheti Villányi alakja születését.

Csiky, mint a modern drámaírók általában, nagyobbrészt női szerepekre alapítja társadalmi drámáit, és csak a *Vasembert* vehetjük olyannak, mely egy férfi-hős körül forog. A vasember nem új thema, a vaskövetkezetesség túlzásából származó tragikai következmények gyakran ki voltak már használva — de Csiky az ismert tárgyból is hatásos új darabot tudott alkotni, mely legnagyobb színpadi sikerei egyikehez juttatta. Ez a vasember, ez a democrata gyáros, a ki büszke polgári munkáságára, s nem engedi meg, hogy fia egy (bár elszegényedett) mágnás lányát elvegye, nálunk bizony a legnagyobb ritkaságok közé tartoznék. Társadalmi életünkben kevésbé a democratának önérzete és büszkesége, mint inkább a kapaszkodó hiúság jellemzik a meggazdagodott polgárosztályt. Nem is a társadalmi rajz becses ebben a drámában, mert ez jellemdarab és Csikynek alig is van más műve, mely úgy, mint ez — tisztán a jellemek összeütközésének köszönte volna hatását. A különböző kísérletek után megpróbálkozott egy szinte classicus szabású, egyszerű menetű tragédiával, s a vasember, annak fia, meg Edith legjobban concipiált alakjai közé tartoznak. Várhelyi, az új nemes, képviseli azt az actualis elemet, mely a darabot a mi talajunkhoz és korunkhoz köti.

Többi társadalmi drámáiban a nő uralkodik. Még *Bozóti Mártában* is, ámbár a cselekvény Villányi uzsoráskodása körül forog s az ő bukása a drámai cél — a hős a női czímszerep.

Női gallériája igen gazdag! Egy darabban néha milyen

változatosság! A *Sötét pont*ban Balkányi-Kézdy Györgyné, Lydia és Magda — három tökéletesen elütő jellem! Az anyának gyászos alakja, a ki egyik fiának sírján kesereg és most azon a ponton áll, hogy a másikat elveszítse ugyanazon nőnek szerelme miatt, a ki első szülöttét a halálba kergette. Mellette az a boldogtalan teremtes, a kinek múltjára sötét folt tapad, Lydia! — Miatta ölte meg magát a fiatal katonatiszt, Kézdy Andor, s ő bele szeret az öngyilkos fivérébe!

Ilyen két gyászos alak közt áll a kis kíváncsi Magda, Csikynek egyik legszeretetre méltóbb alkotása. Milyen jól esik, ha föllép ebben a sötét képben — hogy várjuk már előre!

Bár mind három nő rajza egyformán sikerült, s úgy az anya komor tragikuma, mint Lydia érzelmessége és a kis Magdának víg csevegései a mesterre vallanak: mégis úgy tapasztaljuk, hogy Csiky igazi eleme inkább a víg, mint a komoly. A vígnak egész scáláját bírja — korlátlanul és könnyeden játszsza minden hangját, a gyöngéden kellemestől a bohózatossáig, holott a komolyban tehetségének határ van szabva. A modern társalgási dráma pathosa meg volt neki adva, de történeti műveiben nélkülözzük a szárnyalást. Az a nagy lendület, az az érzelmi fönség, mely oly fenkölt nyelven nyilatkozik azoknál, a kik a nagy stílnak mesterei — hiányzik Sziligetiben úgy, mint Csikyben. Mindketten ki tudják gondolni a nagy helyzeteket, meg is rajzolják — csak a színekkel nem rendelkeznek, melyekkel mesterileg megfősthetnék.

Néhány igen jeles anyaszerepen kívül hösnői túlnyomólag az érzelmes fajtából valók. Az érzelmes szerelmes nő, a ki fényes öltözékekkel is ragyoghat, az újkori színpad uralkodó csillaga. Franciaországban ezek leginkább házasságtörő asszonyok, Csikynél érzelmes lányok, a kik magokat valakiért föláldozzák. Megpendíti itt-ott a házasságtörési themát is — de valóságos házasságtörés nem fordul elő nála; szerelmes asszonyai, ha kísértetbe is jutnak, rendesen megállnak fele úton. (*Czifra nyomorúság, Divatkép.*) Szerelmes lányai kétfélek, vagy elejétől végig komolyak vagy legutóbbi darabjaiban (*Örök törvény, Nagymama*) keverékei a vígnak és komolynak. A hösnő rendesen lányos pajkossággal, tréfával kezdi, míg később komolyabb bonyodalmakba kerül.

A kik életében nem is voltak föltétlen bámulói és tehetségének minőségét kevésbbé magas polczra helyezték, még

azok is meghajoltak — fényes technikája előtt. Ebben a tekintetben Európa legelső modern drámaírói közt foglalhat helyet. Mestere ő a nagy, erős helyzeteknek, s ez adományai koronájában a legragyogóbb gyöngyszem. Compositiója kitünő. Azt, hogy világosan exponál, nem rovom föl kiválóbb érdemeül, mert jó expositiókkal gyakran találkozunk — de virtuóz módon bonyolít is; a conflictusoknak meglepő egymásra halmozását, a fokozás művészetét pedig úgy érti, mint nálunk kívül senki. Ha ehhez hozzávesszük gazdag inventióját, mely ugyan nem mindig indult új úton, de útközben sokszor új nyomra akadt, csodálatos ügyességét a tömegek alkalmazásában és leleményességét az epizódokban — meg fogjuk érteni nagy sikereit.

Ma napság vannak elegenden, a kik a színpadi technikát, a «mesterséget» — mint ők nevezik — kevésbe veszik. E divatos jelszavakkal szemben, melyek egy új iskola, új színpad szükségét hangoztatják, ő a régi iskola híve maradt, azé, mely a színpad igényeit nem téveszti szem elől. A színpadon a néző cselekvényt vár és kíván, azt tehát büntetlenül nem szabad, nem lehet elhanyagolni, mint az új franczia naturalisták teszik, kik azon ürügy alatt, hogy a színpadi conventiókat le akarják rontani, s a valódi, igazi élet jeleneteit a színpadra vinni, az összes eddigi, elfogadott technikai formákkal szakítanak. Ők a «tényt», a puszta tényt állítják oda, minden előkészítés nélkül, a nélkül, hogy e tények előzményeit megismertetnék, a nélkül, hogy előzetesen a szereplők lelkébe bepillantani engedtek volna. A ki a színpadot, a drámaírást csak némileg ismeri, a ki erről csak némileg gondolkozott, tudja jól, hogy a színpadi hatás egyik legfőbb titka az érdekköltés, az előkészítés. Érdeklödnünk kell az illető emberek iránt, de az érdeklődés legelső feltétele az, hogy ismerjük azt, a kivel dolgozunk van. Érthetőnek találhatjuk, hogy Franciaországban, a színpadi technika tökélyének hazájában vegre is visszahatás támadt a puszta ügyesség ellen olyanok részéről, kik magokat költőknek tartják. De ezek a fiatalok csakhamar meg fognak győződni, a mint már eddig is meggyőződhetek arról, hogy a színpad természetéből folyó szabályokat büntetlenül nem mellőzhetik. A technika megvetéséhez náluk még fokozott naturalismus, az élet meztelenségeinek kiaknázása járult, s e szörnyiskola termékeiben borzadva gyönyörködhetik a *Theatre libre* s más hasonló vállalatok közönsége.

Nemcsak Párisban — Berlinben is találkozunk az új iskolával, csak hogy a németek nem akarják a színpadi formákat szétrombolni. Suderman, Hauptmann és mások beérik azzal, hogy különböző társadalmi és lelki problémák fölvetésével a színdarabot korszerűbbe, mélyebb jellemrajzzal tartalmasabbá akarják tenni. Az ő mesterök Ibsen, kitől a fekete s általában a sötét színezést vették.

Míg a párisi új iskola semmire sem tud vergődni; a berlini, mely a régi procedurák fölhasználása mellett beéri azzal, hogy borsosabb legyen, megverte a rajnántúli kollegákat egyik-másik darabbal. De az ő problémáikat és rendkívüli sötétségöket sem követi mindig siker, csak elvétve, és bár mindig az igazságot keresik, hangoztatják, valódi igazságot ritkán találni nálok. Az igazság a naturalisták jelszava, de merem állítani, hogy az általok megvetett régi iskola mestereiben sokkal több az igazság, mint az ő önkényes, zavaros, homályos psychológiájokban.

Csikyt sohasem tántorították meg nézeteiben az új elméletek és kritikai satelleseik. Az ő meggyőződése szerint új formákat nem lehet a színpad számára teremteni, a régi formákat kell új tartalommal megtölteni, s ezt az új tartalmat minden író lelkéből meríti. A kit eredetiséggel áldott meg a természet, az majd teremt újat, a régi elfogadott formák között is, a mivel azonban nem akarok minden színpadi reform ellen nyilatkozni. Ketségkívül kell a közönség változó ízlésével számolni, s a mint ma napság Meyerbeer, Wagner után — többé nem lehet olyan instrumentációval előállni, mint Mozart vagy Auber idejében: úgy a színdarab is nagyobb zenekarral dolgozik — gazdagabb instrumentációval.

Csiky élő példája annak, hogy azokkal a régi formákkal nagyon is jól meg lehet a színpadon élni. Az ő technikája, sajátos vegyülete az angolnak a francziával. Az utóbbiaktól vette a compositionnak szigorú logikai voltát, az angoloktól meg a szabadabb jelenetezést, a főcselekvény gyakori megszakítását epizódokkal. A franczia egy fölösleges jelenetet sem tűr el, mely nem járul a cselekvény haladásához vagy nem világosítja föl a nézőt a szereplők valamelyikének érzelmei, szándékai felől, s a jelenet végén is mindig előbbre kell lennünk, mint elején voltunk; henye jelenetek nem türetnek. Csikynél

ez nincs úgy, ő szereti az epizódoknak néha henye jeleneteit is, s a közönség elnézi, mert mulatságosak.

A mi közönségünk a külföldi kísérletezésekkel szemben semleges maradt, és a párisi és berlini iskolák jelszavai érintetlenül hagyták, sőt az újak legsikerültebb termékét, *Musotte*-ot visszautasította, túlságos naturalismusa miatt. Nálunk hála Isten! mindent tudnak élvezni, csak jó legyen. Nemzeti színházunk játékrendje nem nevelte közönségünk ízlését egyoldalú, kizárólagos irányban, mert korra és nemzetiségre való tekintet nélkül adja eléje a jót. *Elektra* és *Nóra*, *Donna Diana* és *Bánk bán*, Grillparzer *Medeája* és a modern francziák, angol és francia classicusok — azon fölül még az eredeti irodalom elég változatosságot nyújtanak és közönségünk élvezetet talál mindegyikben.

Tartsa is meg ezt az elfogulatlan frissességét, mert a mikor a közönség blazirt lesz, elhanyaglik a színház és színirodalom is. Shakespeare hazájában ma már csak a sensatio hat s a francziák, sőt a németek is oda juthatnak, ha bele lovalják magokat az új iskolákba.

Csikynek majdnem minden darabjában találni technikai szempontból figyelemre méltót. Milyen könnyedén bánik a tömegekkel *Mukányiban*! A természetvizsgálók vándorgyűlésének tarkabarkaságai mily ügyesen vannak össze-vissza hányva, a nélkül, hogy a cselekvény haladásának legkevésbé is ártanának. A *Czifra nyomorúság* — és a *Proletároknak* az epizódok gazdagsága lep meg; fölépítéssel, bonyolítással — egyszerű szerkezete ellenére a *Vasember* mintaképpül szolgálhat.

Hadd mutassak technikai bravourjának egy-két példájára!

Egyik legszebb momentum az *Örök törvény* első fölvonásának végső jelenete. — Sylviával atyja, Orláthy György, szigorúan bánt gyermekora óta, a gyermek soha egy jó szóban, egy szerető tekintetben nem részesült. Fáj neki ez a szeretetnélküliség, üres, rideg előtte a világ — egy ölelésre vágyik — arra, hogy atyja csak egyszer, egyetlen egyszer szorítsa kezére. Okát nem ismeri az atyai gyűlöletnek, de mindenkép nyomára akar jönni és mikor Szentgróthy egy véletlenül kiejtett szavából megérti, hogy Orláthy anyja miatt gyűlöli gyermekét, fölhasznál egy óvatlan pillanatot és édes apjának nyitva felejtett íróasztal-fiókjában kutatni kezd.

E közben atyja meglepi és megtámadja, hogy mit keres a fiókban.

Sylvia erélyesen visszafelel: Tudni akartam, mit vétett ön ellen anyám, a miért ön úgy gyűlöl engem?

Gyermekeknek fájdalma megindítja a kemény apát, ki először tárja ki karjait gyermeke felé, először öleli keblére.

Sylvia sikoltva szökik atyja nyakába és a fölvonást azzal végzi: «Mily jó volna most meghalni!»

Ez a jelenet Csikynek egyik legszebb inspirációja — megindít szívünk mélyében, kivált, mert a kibékülés atya és lány közt ez utóbbinak lelkületében nagy változást idéz elő. Sylvia, ki eddig sehogy sem akarta kezét atyja jelöltjének, a sötét Albertinek adni — és szembe mert szállani a szülei haraggal, a *gyöngéd* apával szemben védtelen, és csak hogy többé vonzalmát el ne veszítse, inkább föláldozza magát és titkos szerelmét.

A kibékülésben rejlő ez a fordulat teszi a jelenetet olyan hatásossá.

Kitünő ötlet Bozóti Mártának szereplése a második fölvonás végén, mikor belátja, hogy csak eszközül szolgált a gaz Villányi kezében saját fia ellen. Világos lesz előtte minden. Az anyai érzés legyőz félelmet és mellék tekintetet és Bozóti Márta egy hirtelen eltökéléssel elsiet, hogy Villányiról lerántsa az álarcot.

Ez a gyors elhatározás váratlanul lepi meg a nézőt, de mert az egyedül lehetséges, kiengesztelő fordulat — s mert annyira érthető egy anya részéről — villámként hatott s eldöntötte az est sikerét.

Végig tekintettünk munkásságán, kiemeltük a legjellemzőbbet, legbecsesebbet, a mit alkotott s iparkodtunk ezzel szellemi arcképeinek legfőbb vonásait föleleveníteni, hogy emlékünkbé vessük, mert mi őt felejtani nem akarjuk, mert a ki ilyen kiváló szerepet játszott culturánk egy fejlődési stadiumában, azt felejtani nem szabad.

Az a mely részvét, az a rendkívüli megdöbbenés, melyet váratlan kimúlásának híre most egy éve keltett, világosan mutatta, hogy a nemzet teljes tudatában volt a veszteségnek, melyet szenvedett. Ez az érzés azóta nem változott meg, sőt talán mélyebb lett s ma sem érezzük kisebbnek a veszteséget, mint egy év előtt. Vagy nem arra vall-e a kegyelet, melylyel

a közönség minap hátrahagyott pályakoszorús művét, a *Két szerelmet* fogadta s nem arra vall-e, hogy utólag az is érdemmé, erénynyé vált, a mit életében akárhány bírálója kifogásolt rajta? Nagy termékenységét a nekrológok, mint ritka és becses tulajdonságot méltán dicsőítették, holott az élő Csikynek sokszor szemére lobbantották azzal az indokolással, hogy a nagy termelés elsietéssel, fölületességgel szokott járni. Kár volt őt attól féltetni, mert lelkiösmeretes ember volt mindenek fölött. Míg műve színpadra nem került, folyton fűrt faragott rajta s ez a könnyű termelő nagyon sokszor meg-megforgatta már kész művét minden oldalról. Félre ismerték tehát sokan, ebben a tekintetben úgy, mint másban is.

Némelyek sikerei miatt elbizottnak tartották, ki nem tűr bírálatot. Milyen tévedés! A higgadt, okos kritikát nagyon szívesen fogadta, darabjait mindig megmutatta, fölolvasta néhány barátjának, a kiknek ítéletében és szókimondásaiban megbízott; megjegyzéseiket pedig köszönettel vette és ha találók voltak — föl is használta. Szigeti József, Paulay Ede tanúskodhatnak erről. Sőt nemcsak szakférfiak véleménye érdekelte, becsét tulajdonított ő laikusok nézetének is. Családja körében — egy-két bizalmas jó barátja, mint például Karap Ferencz, főrendiházi tag, Nagy Ödön törvényszéki elnök előtt is föl-fölolvasta több darabját és kikérte, fölhasználta észrevételeiket. — Azonban az is bizonyos, hogy a hol rosszakaró elfogultságot tapasztalt a bírálatban, azt semmibe sem vette.

Nemcsak az író, az embert is tévesen ítélték meg, a kik csak távolról ismerték. Zárkózott, magába vonult természetét ridegségre magyarázták, holott melegebben érző szív és több kedély, mint Csikynél, nem igen képzelhető. Nehezen barátkozott, de a kinek igaz barátságáról meggyőződött — azt befogadta szívébe és mondhatom: kevés embert sirattak úgy igaz barátok, mint őt. Szabadságharcunk egy vezéralakja, ki legjobb barátai köze tartozott, sírjánál azt mondta nekem: nem találtam még embert, kit rövid idő alatt annyira meg lehetett szeretni, mint Csikyt!

Jóságos, nemes, gyöngéd lelkéből a kedély melegsége áradt ki mindnyájunkra és szerettük úgy életében, mint a hogy dicsőítik most sokan — halála után!

BERCZIK ÁRPÁD.

A GAZDASÁGI VÁLLALATOK ÉS SZERVEZETÖK. *)

Egyike azon fogalmaknak, melyeknek szabatos meghatározása nagy nehézségekkel jár és melyek ezért igen különböző értelemben használatnak, a vállalat fogalma. A kik behatóbban e fogalom meghatározásával foglalkoztak, a következő eredményhez jutottak. Schäffle szerint a vállalat önálló fölhasználása főleg tőke-vagyonnak a szükségletkielégítés eszközeinek leghatályosabb létesítésére. Mangoldt szerint a vállalat a termelés kockázatának elvállalása. A Schönberg-fele kézikönyv szerint (Kleinwächter) különböző termelő erők egyesítése csereértékek termelése és eladása céljából saját veszályra és számlára. Schmoller társadalmi szerveket lát a vállalatokban. Mataja szerint a vállalat forgalmi értékek termelése. Gross szerint a vállalat munkának és tőkének gazdasági forgalmi javak termelése céljából való egyesítése, összekötve azon spekulatív szándékkal, a termelt javakat a magángazdasági csereforgalomban az önköltségeket meghaladó áron eladni. Wirminghaus szerint a vállalat üzletszerűleg vezetett oly magángazdaság, mely gazdasági javaknak mások számára való termelésével nyereségre való kilátással foglalkozik. Kautz szerint a vállalat azon módja a termelésnek, a mely valamely általánosabb szükséglet állandó kielégítésére irányzottan szerzési célból üzetik. **) Látjuk, mennyire különbözők a fogalmak. És

*) A szerző sajtó alatt lévő *Társadalmi gazdaságtan* című munkájából.

**) Saját régibb definitióm szerint a vállalat a forgalomnak

míg a német tudomány nagy fáradsággal és lelkiismeretességgel keresi a vállalat fogalmát, addig az angol tudomány majdnem teljesen elhanyagolja, olyannyira, hogy alig van annak megfelelő tudományosan használt műszava.

Ha e meghatározásokat közelebbről vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy azokban leginkább négy elem szerepel különböző mértékben, a mennyiben az írók, főleg a termelési, a forgalmi, a jövedelmi és a fogyasztási viszonyra vannak tekintettel. Az első osztályba tartoznak azon meghatározások, melyek a vállalatban különösen a termelési tényezők összefoglalását látják; a másodikba azok, melyek az előállított javak forgalomba bocsátását hangsúlyozzák; a harmadikba azok, melyek a nyereszkesedési szándékot emelik ki; végre a negyedikbe azok, melyek nem a saját, hanem idegen szükségletre való gondoskodást látnak a vállalatban. Azonkívül a definitiók egy része különösen a kockázatban, a kárveszélyben látja a vállalat sajátosságát, illetőleg a vállalkozó saját veszélyére és számlájára való termelésében. Azonban e definitiók kifogás alá esnek. Mindannyi szűk, mert kizár oly termelési berendezéseket, melyek kétségtelenül a vállalat jellegével bírnak. Mind megannyi azonkívül nem elég szabatos, mert a vállalat olyan tulajdonságát hangsúlyozza, mely nem tartozik föltétlenül jellegéhez. A vállalat fogalmát sokkal bővebben kell meghatározni. A gazdasági élet sokkal gazdagabb az általa létesített és létesíthető idomokban és alakokban, semhogy azt egy nagyon szűken szabott definitio hüvelyébe be lehessen szorítani. Tényleg egy pillantás az életbe mutatja, hogy a vállalat nem mindig követeli különböző termelési tényezők egyesítését, nem történik mindig szerzési célból, nem történik mindig általánosabb szükségletek kielégítésére, sem kockázat átvételére.

Az első és leglényegesebb jellegét a vállalatnak abban keresték, hogy az idegen szükségletek kielégítésének szolgál. Tény az, hogy a vállalat szoros kapcsolatban áll a munkamegosztás létesítésével; ennek következménye, hogy a termelés iránya kifelé fordul, azaz nem a saját szükségleteknek szolgál, hanem idegeneknek. Mind a mellett nem rejlik ebben a vállalat lényege, ép oly kevéssé, mint a hogy a vállalat nélküli ter-

szánt javak termelésének tervszerű berendezése, az azzal járó kockázat elvállalásával.

melés mellett is nem csak saját szükségletekről van gondoskodva. Helyesen mondja e tekintetben Schroeder, hogy egy nagybirtokos, ki saját gazdasági építkezései számára egy téglagyárat rendez be, vállalatot létesít. Vagy például vállalatot létesít az a gyáros, ki ezerekre menő munkásainak jobb ellátására nagy árúraktárt tart, mindenféle cikkekből. Viszont idegen szükségletek kielégítése nem tekintetik mindig vállalatnak. A háztulajdonos, ki lakásait bérbe adja, mások szükségleteit elégti ki, és ezt rendesen még sem tekintik vállalatnak. Minden termelés egyúttal vállalkozás, csak hogy a vállalkozás a termelés bizonyos oldalról megvilágítva. Egy fogyasztási egylet is vállalat, bár csak tagjai számára vásárolja össze az árúkat, és egy laképítő szövetkezet is vállalat, habár csak tagjai számára épít lakházakat. A termelés tartóssága sem képezi a lényeges alkotó elemet, mert egy vasutépítési vagy hidépítési vállalat stb. épen csak egy határozott tárgy létesítésére szerveztetik. A kockázat sem képezi az alkotó elemet, mert az egyfelől minden gazdasági tevékenységhez tapad, másfelől vannak vállalatok, melyeknél a kockázat kizáratik különböző módon; ennek egyik módja például a nyereség biztosítása az állam, község által stb.

A tudomány e fogalom meghatározásánál azon gyakran ismétlődő nehézséggel találkozunk, hogy a szokás bizonyos szóval bizonyos fogalmat összeköt, gyakran nem a legszigorúbb logikával. Így a nyelvszokás nem igen tekinti vállalatnak általában a nagyon kis üzleteket, azokat, melyek főleg vagy kizárólag munkán alapulnak, ha szűkkörűek, míg ugyanazok vállalatok, ha szélesebb alapon vannak szervezve; nem tekinti vállalatnak a szellemi munka érvényesítését, például az orvos, az ügyvéd foglalkozását, stb.

Mindezeket szem előtt tartva, a vállalat alatt a szervezett, tervszerű, előre számító, különösen a munkamegosztás elvéből folyó, termelési tevékenységet értjük, mely a munkamegosztáson alapuló társadalomban önálló társadalom-gazdasági termelési szervvé válik. A vállalat egységes egészet képez, egy egységes szervezettel bíró gazdasági idom. A vállalatnál különbözik minden nem tervszerű, nem egységes, sporadikus, alkalmi termelési tevékenység, mely csak mint rész érvényesül az egészben. A vállalat tehát nem zárja ki a magán háztartás számára való termelést; de a gazdasági élet alsó fokán

az megszűnik azon pillanattól kezdve, ha a munkamegosztás érvényre jut és inkább a gazdaság legmagasabb fokán fordul elő, midőn a vállalatszerű termelési tevékenység egy-egy nagy magán háztartás szükségleteinek kielégítésére szorítkozik. A gazdasági élet jelenlegi fokán pedig a termelési tevékenység a vállalatok alapján van szervileg rendezve s azért a gyakorlati élet szempontjából joggal a vállalatokban a termelési tevékenység azon alakját látjuk, mely a munkamegosztás szükség-szerű következménye. Ennek ismét folyománya, hogy a vállalat a forgalom számára dolgozik és a forgalomtól várja szolgáltatásainak jutalmazását. Így idézi elő a munkamegosztás a gazdaságban rejlő több irányú tevékenységek elkülönülését; a gazdaság magában foglalja a javak termelését és fogyasztását; a munkamegosztás következtében a termelés vállalattá alakú és a gazdaság inkább a szükségleteknek a jövedelemből való fedezésére szorítkozik. Ez azonban természetesen nem érinti a gazdaság fogalmának általános jelentőségét.

A házi termelés ősalakját a házközösségben (görögül oikos) találjuk, mely minden népnél a társadalmi szervezet összejtje. A házközösség jellege az, hogy a termelés a házközösség szükségleteire szorítkozik; forgalom, piac és mindazon intézmények, melyek ezzel kapcsolatban állanak, még nem léteznek. A termelés elejét és végét a családtagok fogyasztásában találjuk. Együtt hiányzik itt még a munkamegosztás társadalmi alakja; minden ház egyesíti a termelés különböző ágait, minden ház főnöke foglalkozik mezőgazdasággal, iparral, és a mennyiben némi fölöslegét mégis már piacra hozza, kereskedelemmel. Hiányzik a házközösségben a jövedelmek megoszlása is, mert a ház ura élvezi a földjáraadékat, a munkabért és a tőkekamatot. E rendszer mellett mindent előállítottak, mire szükség volt, de semmit sem nagy mennyiségben. A házi termelés mellett nagy ügyességre tesznek szert, de a termelés mégis szűk határok között mozog. E rendszer azon fontos politikai következménnyel jár, hogy a szükséglet-kielégítés biztosításával a házközösség feje azon helyzetben van, hogy életének nagy részét a közügyeknek szentelje, mint az a görög democratiákban megtörtént.

Ezzel szemben a vállalatszerű termelés a munkamegosztás társadalmi szervezéséhez, a jövedelmi források elválasztásához, a piac nagy jelentőségéhez, a termelés nagy tökélyes-

bedéséhez vezet; ezzel jár a szerzési vágy nagy kiterjesztése, a munka túlszigázása, a termelés és fogyasztás gyakori egyenlőtlensége. E termelési alaknak fontos politikai következményei vannak. Csak az egyéneknek a gazdasági tevékenység miatti teljes elfoglaltságát említjük meg, minek következtében az államügyeknek fizetés nélküli állampolgárok által való elvégzése lehetetlenné válik.

A mi a vállalatyszerű termelésnek, különösen a termelés és forgalom terén, gyakorolt hatását illeti, az különösen a termelési tevékenység teljes szakszerűségében és tervszerűségében rejlik. Ennek tulajdonítandó a termelés nagyobb sikere, a termelvények nagyobb mennyisége, jobb minősége, nagyobb olcsósága és egyenletessége az áraknak és általában a fogyasztók érdekeinek teljesebb kielégítése minden irányban. A vállalat megelőzheti a szükséglet föllépését, meglesi annak minden alakulását, sőt minden szeszélyét és biztosítja a lehető legtökéletesebben annak kielégítését. Bizonyos jószágok általában csak is vállalatyszerű termelés mellett termelhetők, mivel különben nagyon drágák volnának. Nagyobb egyenlőség érhető el a termelvények minőségében, nagyobb választék készletökben, nagyobb pontosság előállításukban és kínálatukban és nagyobb megnyugvás, mivel a fogyasztó a kész árut látja. A fogyasztó igénye mintegy souverain hatalommá válik.

A vállalat e sikere biztosítva van azon rugók által, melyek benne működnek. E rugók közé tartozik első sorban a vállalkozó saját érdeke. Az első föladat azon termelési ágak kiszemelése, melyekre a társadalomnak szüksége van; e föladat megoldása gyakran nem közönséges értelmiséget tételez föl, a mennyiben természetesen legnagyobb siker ott érhető el, a hol egy nagy társadalmi szükséglettel szemben kevés egyén van, mely képes azt kielégíteni. Azért főleg az úttörő vállalatok létesítése jár nagy eredményekkel. A vállalati eszme keresztülvitele továbbá követeli a szükséges tényezők egyesítését, helynek és időnek helyes választását, a vállalat terjedelmének helyes megszabását. A vállalat létesítése tehát és vezetése szervezési képességet követel. A termelési tényezők kellően szervezendők, mindegyiknek a maga helye megjelölendő; a hol két vagy mind a három termelési tényező szükséges, mindannyi egyesítendő kellő mértékben. Minden törekvés arra irányzandó, hogy a megfelelő javak az önköltségek és a kocz-

kázat lehető leszállításával termeltessenek. A vállalkozónak ismerni kell az összes termelési, forgalmi viszonyokat és alkalmazni kell lennie arra, hogy az általa alkalmazott egyének vezére legyen.

Közelebbről vizsgálva a vállalat különböző alakjait, mindenekelőtt különbséget teszünk magán és nyilvános vállalatok között. Magán vállalat alatt értendők azon vállalatok, melyek a magángazdasági elven nyugszanak, azaz kereseti jelleggel bírnak. Ezek azon vállalatok, melyeket üzletnek a szó tágabb értelmében nevezünk; az üzlet jellege a nyereszkesedés. A nyilvános vállalatok azok, melyek közérdekből az állam, megye, község, egyletek vagy egyesek útján a köz számára létesíttetnek; ilyenek például községi takarékpénztárak, állami biztosítási vállalatok, egyleti népkonyhák stb. Ezeknél többnyire a jövedelmezési cél egészen hiányzik vagy csak alárendelt jelentőséggel bír; a szolgálatok ingyen vagy a költségeken alúl teljesíttetnek. Megkülönböztetjük továbbá még a vállalkozó személyét tekintve, az egyes és társas vállalatokat, a társas vállalatok számos válfajával, a termelés tárgyát tekintve, mezőgazdasági, ipar, kereskedelmi, közlekedési, hitelügyi vállalatokat, a termelés terjedelmét tekintve, kis, közép és nagy vállalatokat, a tartamot tekintve, korlátlan vagy korlátolt tartamú vállalatokat, továbbá tökéletes és tökéletlen vállalatokat; ez utóbbiakhoz számíttatnak azon vállalatok, melyek nem előre termelnek, hanem csak megrendelésre. A nevezetesebb vállalati alakok társadalomgazdasági jelentősége közelebbről vizsgálendő. Első sorban tárgyaljuk a kis és nagy vállalatok kérdését.

Nem könnyű a kis és nagy vállalat közötti határ megjelölése. Első sorban a terjedelemtől függ a nélkül, hogy pontosan lehessen megállapítani, hol végződik az egyik, hol kezdődik a másik. Változik is az az egyes korszakok szerint. Ma kis vállalat az, a mit harmincz év előtt nagy vállalatnak tekintettek. A kis vállalat többnyire kezdetlegesebb szervezetű, mint a nagy vállalat, de nem mindig. A kis vállalat inkább házilag, családiasan van szervezve. A kis vállalat mellett családtagok alkalmaztatnak, esetleg egynehány külső munkaerő. De ezek is, tanoncz, segéd, a mezőgazdaságban zsellér, a család körébe lépnek, esetleg házi munkákat is végeznek. A nagy vállalat súlypontja a házon, a családon kívül fekszik, sőt

azzal semmiféle összeköttetésben nem áll; egészen üzletszerűleg van szervezve. A kis vállalkozók az alsóbb polgári osztályt képezik, a nagy vállalkozók a magasabb polgári osztályt, részben az úgynevezett «haute finance»-ot. A kis vállalat a munkaerőre támaszkodik, a nagy vállalat a tőkeerőre.

A nagy vállalat ereje mindenekelőtt azon előnyökben rejlik, melyeket a nagy tőke nyújt; tehát nagyban termelés, mi a termelési költségeket leszállítja, a munkamegosztás megszemenő alkalmazása, a legkiválóbb erők és a legtökéletesebb gépek beszerzése, nagy hitelképesség és kiváló állás, mely annak hírért gyorsan terjeszti. Hozzájárul az, hogy a nagy vállalat képes nagy keresletet kielégíteni, egyforma árukat szállítani, a szállítási időt pontosan megtartani, és általában gyorsan szállítani. A fogyasztók tökéletesebb kielégítése miatt a nagy vállalat gyakran drágábban is tud eladni, mert a fogyasztó előnyt ad azon vállalatnak, mely nagy választékot tart, melyhez bizalma van és mely neki sok, az árban nem szereplő, előnyöket nyújthat. Különösen a fényűzési szükségletek terén tapasztalhatni ezt. A nagy vállalat a kockázatból származó veszteségeket jobban oszthatja föl és ennek következtében jobban viselheti el. A nagy vállalat azzal is képes a termelési költséget leszállítani, hogy készpénzen vásárol, hogy esetleg hirdetésekre nem költ, mivel úgyis eléggé ismeretes, hogy nagy helyiségeket bérel, melyek teljesen és czélszerűen kihasználhatók, hogy minden munkára az arra való erőket alkalmazza. A nagy vállalat az árúknak tömeges forgalomba hozatala következtében a közlekedési vállalatoknál sokkal olcsóbb díjakat élvez. Közgazdaságilag pedig a nagy vállalatok előnye, hogy egy nagy vállalat létesítésére főleg a megfelelő tőkéről kell gondoskodni, mi bizonyos előnyök megadásával elérhető és így fontos vállalatok és termelési ágak aránylag könnyen létesíthetők; ellenben kis vállalatokra sokkal nehezebb mesterséges impulzust adni.

A nagy vállalat egyik igen fontos előnye az, hogy a termelés folytonos javítása érdekében nagy áldozatok hozhatók és különösen a kísérleti ügy jelentékeny kifejlődést nyer. A legtöbb nagy vállalat napjainkban egy-egy nagy kísérleti állomás, hol a termelés javítása, az anyagmegtakarítás, a legjobb nyers anyagok fölhasználása iránt esetleg igen költséges kísérletek tétetnek. A nagy vállalat nagy áldozatokat hozhat új termelési ágak meghonosítására, új összeköttetések megszerzésére, jobb

piacok fölkeresésére; nagy áldozatokat hozhat bőkezű hitelnyújtás alakjában, a vevőknek nagy választékot bocsáthat rendelkezésre, folytonos összeköttetést létesíthet fogyasztóival stb. A nagy vállalat a legjobb helyet választhatja, fölhasználhatja a forgalom, a hitel, a termelés, a hírterjesztés minden eszközét és művészi tőkéllyre viheti a vállalkozás mesterségét.

Ezzel szemben a kis vállalat igen kevés előnnyel rendelkezik. Inkább alkalmazkodik a fogyasztók egyéni ízléséhez, kisebb mennyiségben szolgáltatja az árukat, mit a nagy vállalat nem mindig tesz, egyes munkáknál jobb minőséget biztosít, az egyéni munkaerők jobb kihasználását engedi, költségkíméléssel néha olcsóbb árakat szabhat stb.

A jelen kor kedvez a nagy vállalatoknak. 1890-ben létrejött Londonban a Metropolitan Bread Union, mely 160 sütőműhelylyel és eladási üzlettel, és öt nagy gőzmalommal rendelkezik és valószínű, hogy nem sokára London öt milliónyi lakosságát ez az egy vállalat fogja kenyérrel ellátni. Egészen új jelenségek a nagy raktárak a milliomos városokban. A híres Magasin du Louvre Párisban 200 millió frank forgalommal bír.

A nagyban termelés tipikus példáját nyújtja az angol gyapotipar szervezése, mely ipar Anglia kereskedelmi, ipari- és tökehatalmának főtényezője. Kezdetben a kis vállalatokban a vállalkozó termelte a gyártmányt és maga foglalkozott eladásával; iparos és kereskedő volt egy személyben. A gyárak fonással és szövással foglalkoztak, a nyers anyag és gyártmány piacza egy volt. A termelési költségek csökkenésére irányuló törekvés vezetett a gépek föltalálásához, a gépek és a részvénytársulati alak vezetett a vállalatok kiterjesztéséhez, ez pedig a legmesszebb menő munkamegosztáshoz. A gyapotipar egy kis, 25 angol négyszögmérföldnyi területen összpontosul Lancashireban, a nyers gyapot piacza pedig Liverpool lett, a kész gyártmányok piacza Lancaster; a fonás és szövés elvált. Az ipar fejlődése szükségessé tette a piac biztos ellátását lehetőleg csekély áringadozásnak kitett nyersanyaggal egyfelől, a gyártmányok piacának biztosítását és szervezését másfelől. Mindezen functiók számára, a kockázat korlátozására, külön közegek. Kezdetben gondoskodik a nyersanyag bevásárlásáról a liverpooli importeur, a ki maga is kezdetben csak az amerikai kereskedő bizományosa volt. Tőle vett a belföldi gyapotkereskedő, ki a gyapotot a gyárosnak hitelben adta el. A viszonyok

fejlődésével már az importeur és belföldi gyapotkereskedő sem érintkezhetek egymással közvetlenül, hanem ügynökök által. A forgalom fejlődésével új és részben egyszerű, de hatalmasabb szervek keletkeznek úgymint a Cotton Brokers Association, mely mellett csak a fonógyáros használ ügynököt, de nem a kereskedő, továbbá a Cotton Buying Company, a Cotton Clearinghouse, a Settlement Association, a Cotton Bank stb. A gyártmányok eladása is külön ággá válik, így tehát maga a gyáros nem kénytelen az eladással járó gondokat viselni. Maga a gyártás is messzemenő munkamegosztást mutat. Akárhány nagy fonógyár állandóan csak egy, kétféle számot gyárt fonalakból; akárhány nagy fonógyár csak egyféle szöveteket. E messzemenő munkamegosztással járó kiterjesztése a vállalatoknak következő előnyökkel jár: minden szerv a lehető legtokeletesebben végzi munkáját, mert abban nagy gyakorlottságra tett szert, a költség jelentékenyen csökken, a termelvények jobbák és nagyobb mennyiségben állíttatnak elő, nagyon előmozdítja a legcélszerűbb gépeknek előállítását. *)

A nagy és kis vállalat között nincs mindig alkalom választásra. Vannak vállalatok, melyek mindig nagyban üzettek; viszont olyanok, melyek mindig kicsiben üzettek. Bizonyos korszakban, mint például a jelenlegiben, egyes vállalatok másként nem boldogulhatnak, mint ha nagyban szerveztetnek. Oly üzletek, melyek másként mint nagy vállalatokban nem igen képzelhetők, a bányászat, erdészet, vasút, biztosítás, posta, általában mindazon vállalatok, melyek épen a tömegekre vannak számítva; újságok, tengerentúli kereskedelem, rabszolgakereskedés is, jórészen a gabona- és terménykereskedés is stb. A nagy vállalatokban termelés napjainkban első sorban következménye a tömeges szükségleteknek, melyeket kisebb vállalatok nem is volnának képesek kielégíteni. Különb, ha egyes termelési ágakban a nagy vállalatok kiszorítják a kis vállalatokat, úgy másokban a nagy vállalatok kíséretében számos, eddig nem létezett, kis vállalat jön létre. Mindamellett kétséget nem szenved, hogy korunk a nagy vállalatok, a vállalati kolosszusok kora. Csakhogy ezek terjedése sem léphet túl bizonyos határokat. A termelés hálózatának millionyi szeme között mindig a kis vállalatok lesznek túlnyomóan képviselve,

*) Schulze-Gävernitz: *Der Grossbetrieb*, 1892.

már a forgalom és fogyasztás helyi szétszórtsága miatt, de azért is, mivel a nagy vállalatok sikerülése sokkal több föltételtől függ. A nagy vállalat, mint minden magasabb szervezet, sokkal szövevényesebb alkotású, gyökereit messzebb bocsátja a gazdaság talajába, mint a kis vállalat, mely minden körülményhez alkalmazkodik, melynek egy kis nap, egy kis terület ad életet. A statisztika is bizonyítja a kis vállalatok óriási számát. A nagy vállalatok a termelés felsőbb körének típusa; győzelmes ott, hol különösen nagy tőkeerőtől függ a siker. E körön túl is viszi a nagy életerő a nagy vállalatokat, de csak egyeseket, és mellettök hemzsegek a kis vállalatok myriádjai. *)

Áttérünk az egyéni és társas vállalat kérdésére. A két vállalati alakra nézve a következők jegyzendők meg. Az egyéni vállalat létesítése könnyebb, mert csak az egyéni akarattól és képességtől függ. Az egyéni vállalat rendszerint szűkebb körű, de a gazdaság fejletlen korszakában, sőt még a fejlődés magasabb fokán is a termelés alsóbb köreiben, a viszonyoknak teljesen megfelelő. Az egyéni vállalat a termelés területi alakulásának kedvez, míg a társas vállalat a hely szűk korlátain túl törekszik terjeszkedni. Az egyéni vállalat előnye az egyéni tulajdonságok érvényesítése, a felelősségnek erős érzete a közvetlen érdekeltség következtében. Azért előnyei e vállalati rendszernek leginkább ott érvényesülnek, hol e tulajdonságok nélkülözhetetlenek. Az úttörő munka is többnyire egyéni vállalkozóktól származik. E tulajdonságok kiesínylese jut kifejezésre azon írók fölfogásában, kik a vállalkozó jutalmazását nem találják indokoltnak. Ebből azonban nem következik az, hogy az egyéni vállalatnál soha sem fordul elő hanyagság vagy könnyelműség, csak hogy ezeket szigorúbb ellenőrzés alatt tartatja az egyén érdeke. Különben a gazdasági élet nem alapítható rendkívüli tulajdonságokra; az átlagos vállalkozó nem fogja a vállalkozói erények maximumát képviselni, de arra nincs is mindenütt szükség. Az erőknek és erényeknek azon minimuma kielégítő, mely a vállalat helyes vezetésére szükséges. De e minimum is rendes körülmények között az egyéni vállalatnál nagyobb lesz az említett tényezők

*) A kis és nagy vállalat jelentőségét itt csak általános szempontból lehet tárgyalni; a kis és nagy ipar kérdése az alkalmazott társadalomgazdaságtanba tartozik.

miatt, mint a társasnál. Ellenben az egyéni vállalat állandósága több kockázatnak van kitéve, mivel a vállalkozó sorával szorosabban összefügg, bár e körülmény is nem oly mérvben szól az egyéni vállalat ellen, mint azt gyakran gondolják, mert a jól vezetett vállalatokra mindig akad valaki, aki azokat átveszi és tovább vezeti.

A társas vállalat jelentősége az erők összefoglalásában rejlik. De a társas vállalatok között ismét különbséget kell tenni. Az úgynevezett nyílt társulatnál, általában a kevés személyből álló társulatnál többnyire az egyéni erők összefoglalása, a számos tagból álló társulatoknál, mint részvénytársulatoknál, szövetkezeteknél, a vagyonerők összefoglalása képezi a főzést. A kevés tagú társulat közel áll az egyéni vállalathoz; itt az egyéni erők jobban érvényesülnek. Nagyobb terjedelmű üzleteknél, de a melyek még nem indokolják a bonyolultabb társulati alakok alkalmazását, a társaságnak nagy előnyei vannak. A társak egymás tulajdonságait kiegészíthetik, a teendőket egymás között megosztják és így ellátásukról jobban gondoskodnak, mintha fizetett emberekre van szükség. Ellenben minden társas vállalat működése nehezkesebb, lassúbb a felelősség meg van osztva. Minden társas vállalatnál bizonyos szervezet szükséges, és szabályok a társas akarat létrejöttéről, végrehajtásáról, a társulat közegeiről.

Újabb időben a társulati szervezetek közül a részvénytársulat foglalja el az első helyet. A részvénytársulat olyan üzleti alak, melynél számosan egyesülnek a szükséges tőke előteremtésére olyképen, hogy mindenki csak bizonyos részletet bocsát a társaság rendelkezésére, illetőleg csak e rész erejéig társ az azzal járó igénynyel és felelősséggel és az üzlet közvetlen vezetésében és igazgatásában csak képviselők által vesz részt, kiknek az összes társak közgyűlése adja az irányelveket. A részvénytársulat tehát első sorban tőke-társulás. A tőke egyenlő részekre osztatik föl és minden egyes rész képez egy részvényt. A társulat egyes tagjai egy vagy több ilyen részvényt szerezhetnek.

A részvénytársulatok előnyei: 1. nagy tőkék e módon könnyen előteremthetők; a kisebb tőkék nagy vállalatokká egyesülhetnek és a nagy tőke hatalmát gyakorolják; 2. kitűnő, szakképzett erők alkalmazhatók és ezek számára új és rendkívül jövedelmező tért nyitnak, mely a közszolgálattal sikere-

sen versenyez, kiválóbb munkaerők megnyerése körül; 3. a messze vitt munkamegosztás munkaegyesítéssel kiegyenlítettik; 4. a munkásoknak állandóbb alkalmazást biztosítanak; 5. hajlandóbbak a munkások javára szolgáló berendezések létesítésére; 6. nyilvános jellegőknél fogva a közigazgatás követelményei velők szemben könnyebben értékesíthetők; 7. biztosabban tudható ki a megadóztatás céljából az adó-alap; 8. különösen a részvénytársulat alakjában könnyű a tőke nemzetközi elosztásának helyesebb iránya és a tőkegazdag államok fölöslegének átvezetése szegényebb államokba; 9. a vállalatok nagyságával a kockázatok is jobban számbavehetők és kiegyenlíthetők; 10. a vállalat tartama független az egyéni élet bizonytalan hosszától.

Azonban a részvénytársulatnak, mint üzletalaknak tetemes hátrányai is vannak: 1. csekélyebb a felelősség érzete, minthogy sokakra oszlik el; 2. kevesebb érdeklődés az alkalmazott egyének részéről, minthogy jövedelmök az üzleti eredménytől többnyire független; ennek következtében csekélyebb a takarékoság is; 3. nagyobb költekezés, költségesebb berendezések; 4. az alkalmazottak és általában az üzlet hiányos ellenőrzése;*) 5. nehezkesebb mozgás, minthogy a társulat bürokratikus szervezetet igényel, s fontosabb ügyek eldöntésére az igazgató-tanács, vagy épen az összes részvényesek gyűlése hívandó össze; 6. az üzletnek nem-szerves fejlődése, mivel többnyire mindjárt széles alapon indul meg, s a jövedelem kiosztása az üzletet kiterjesztésének természetes forrásától megfosztja; 7. visszaélések az üzlet alapításánál, a közönség tévútra vezetése, a részvényekkel üzőt agiotage, hamis mérlegek felállítása, a közgyűlés és a részvényesek akaratának meg hamisítása és a corruptió mérgének terjesztése a legmagasabb körökig, a törvényhozó testületeket sem véve ki stb.

Nem szabad azonban feledni, hogy e hátrányok némelyike a magánüzletben is mutatkozik, ha az üzlet nagyobb terjedelmet nyer, hogy továbbá van arra mód, a belőlők

*) T^h Kin alárendelt helyzetben a Banque de Belgique-nél milliókra menő üzleteket kötött. Marshall ellenben azt mondja, a tisztesség szellemének terjedését mutathatja az, hogy részvénytársulati igazgatók, kik jóformán ellenőrzés nélkül működnek, ritkán követnek el visszaélést (*Principles*, 361 l.).

eredhető veszélyeket is meggátolni; a visszaéléseken némileg szigorú jogi intézkedések segítenek. A fentebbiekből következik az is, hogy a részvénytársulati alak nem minden üzletnemre alkalmazható egyenlő haszonnal. Legfőbb sikere ott lesz, hol az üzlet egyszerű, változó conjunkturáknak nincs annyira alávetve, és a hol első sorban nagy tőke szükséges. Nem alkalmas ott, hol a vállalkozó teljes felelőssége, folytonos ébersége, gyors intézkedése, értelmisége *) szükséges, továbbá ott, hol az üzlet nem engedi a nyilvánosságot, végül oly vállalatoknál, melyek csak kevés tőkét igényelnek, vagy a tőke előleges, pontos kiszámítását nem engedik.

A részvénytársulatok boldogulásának egyik fontos tényezője a szükséges tartalékalapok képzése. A magánvállalatnál a tőke és tartalék közötti különbség nem igen létezik, ellenben a részvénytársulatoknál az fontos azért, mivel a jövedelem a részvényeseknek kiadatván, az üzlettől elszakíttatik, míg a magánvállalkozó jövedelmének föl nem használt részét az üzletben hagyja. A részvénytársulati üzem egészséges fejlődésének egyik feltétele azért az, hogy az üzlet változó esélyei ellen lehetőleg biztosítva legyen. Minden részvénytársulatnak kell ezért egy általános tartalék, melyet kártartaléknak nevezhetni, és melyből a véletlen károk találnak fedezetet. Azonkívül kívánatos, hogy minden társulat bírjon nyereségtartalékkal, hogy abból az egyes évek szerint változó nyereségeket kiegyenlíthesse; ez azért fontos, mivel a részvények értéke az osztaléktól függően, kívánatos, hogy amaz mentől állandóbb legyen.

A részvénytársulati alak az újabb kor közgazdasági életében igen nagy szerepet játszik. Annak köszönhető számos vállalat, nagy közgazdasági intézmények föllállítása, melyekre egyesek ereje elegendő nem lett volna. A sokaktól elvállalt veszély megkönnyítette a kísérlettetelt; ennek következtében nagyobb kockázattal járó vállalatok is létesíttetek, melyek

*) Érdekes e tekintetben az, hogy Angliában a fonógyárak majdnem mind részvénytársulatok, a szövőgyáraknak csak egy csekély része, mivel itt már a vállalkozó ízlése, szakismerete nagyon fontos. A piac is ezeknél bizonytalanabb, nagyobbak a hullámlások. A mely szövőgyárak részvénytársulatok, azok is többnyire oly szövetekeket készítenek, melyek Indiában állandó, változatlan piacot találnak. (Schulze, *Grossbetrieb* 91. l.).

nagy jelentőségre emelkedtek és fényesen sikerültek. Vidékek és országok, melyek még fejletlen közgazdasági állapotok közt éltek, az újkori gazdasági élet tökébségében részesültek, különböző vállalatok, vasútak, hitelintézetek, gyárak létesítésével. Különösen tökében szegényebb országokban, a milyen a miénk is, hol a magántőke alig lett volna képes nagyobb erélyt kifejteni, a részvénytársulatnak nagy missiója volt a nemzetközi tőke behozatala és a hazai kis tőkék összegyűjtése által. A részvénytársulatok ezzel a nemzetközi tőke helyesebb elosztását eredményezték, a szegényebb országok gyorsabb fejlődését előmozdították; másfelől a részvénytársulatok szaporították is a gazdasági élet veszélyeit s roppant kiterjedést adtak az értékpapírok piacának; ezzel válságok kitörését is előidézték.

A részvénytársulati vállalatok aggályos természete újabban más vállalati alakok kereséséhez, illetőleg szervezéséhez és alkalmazásához vezetett. Legnagyobb fontossággal bír a nyilvános vállalat az állam, tartomány, község kezében, mely különösen a gőz- és lóvasúti közlekedés, a víz- és légszesz-szolgáltatás, a telephon-közlekedés stb. körében nagy tért vívott ki magának. Kétséget nem szenved, hogy e vállalati alaknak számos előnyei vannak. Alkalmazhatósága nem szenved kétséget ott, hol az illető vállalat akkor is, ha magánvállalat, nagy, szövevényes, burocratikus szervezetet követel, hol a vállalat nem annyira spekulatív, mint közigazgatási természetű, a vállalat berendezésén kívül a rendes üzletvezetés nem a vállalkozók kezdeményezésén, hanem a fogyasztókból kiinduló rendes keresleten alapszik; továbbá helyén van ott, hol az illető szolgálat vagy fogyasztás nem egészen magántermészetű, hanem a közérdekkel szoros kapcsolatot mutat. A tisztán nyilvános vállalaton kívül meg kell különböztetni a vegyest, hol az állam az üzlet vezetésében osztozkodik a részvényesekkel, mint például a német birodalmi banknál. Végre említendők azon újabb törekvések, melyek új, a részvénytársulatok hibáitól ment formákat keresnek, olyanokat, melyek főleg a részvénytársulatok nehézkességét, a részvényekkel üzőt agiotaget kerülnek és az üzletnek magánjellegét lehetőleg föntartják.

A társas vállalatok egyik szintén kedvelt alakja a szövetkezet; határozatlan és változó számú személyektől, határozatlan és változó társulati vagyonnal alapított oly társulat, mely

kizáróan vagy túlnyomóan a tagok valamely üzleti érdekének kielégítésére, gyakran a tagok közvetlen részvéte mellett, foglalkozik bizonyos üzlettel. Legfőbb rendeltetése, hogy a gyöngébb vagyonerők, a kisipar, a kiskereskedelem és a kis fogyasztók számára, a nagy tőke előnyeit lehetőleg biztosítsa. E szerint nem annyira nyereszkesedésre alapított vállalat, mint inkább a tagok házilag folytatott közös üzlete termelési, forgalmi vagy fogyasztási előnyök biztosítására: tehát a termelés céljából közös bevásárlására a nyersanyagnak, közös előállítására drágább termelési berendezéseknek, gépeknek, közös raktárak tartására, hitelszervezetek létesítésére, közös beszerzésére a különböző fogyasztási cikkeknek. Ily közös föllépés által a kisebb gazdaságok is a nagyban termelés, eladás vagy vásárlás előnyeit magoknak biztosíthatják. Minthogy a kis iparosok, munkások, gazdák stb. nehezen hozhatnák össze a nagy vállalatoknál szükséges tőkét, a szövetkezetek a hitel céljából többnyire a korlátlan felelősség elvén alapulnak. Legnagyobb sikere van a szövetkezeti vállalat-alaknak a hitel és fogyasztás, továbbá a laképítés terén, már kevesebb a sikere a nyersanyag-beszerzés, a raktározás és a közös termelés terén; a munkáskérdés megoldására pedig, a mint azt legnagyobb apostola Németországon, Schulze-Delitsch, remélte, épenséggel nem bizonyult elegendőnek.*) A szövetkezetek különösen Angliában, Németországon, Ausztriában és Olaszországban terjedtek el; nálunk már sokkal kisebb a terök. A szövetkezetek nagy előnyére szolgáltak a kisebb iparosoknak és fogyasztóknak, olcsóbb hitelről, az élelmi és egyéb fogyasztási cikkek olcsó és jó minőségben való beszerzéséről gondoskodtak. A részvénytársulati üzletalakkal szemben előnye a tagok közvetlenebb részvéte és nagyobb felelőssége, hátránya, hogy ép e miatt nagy tőkék előteremtésére és olyan üzletekre nem alkalmas, melyekben az egyéni tényező alárendelt.

A szövetkezet eszméjét visszavezethetni a legrégibb időbe. Bölcsője ugyanis a család és törzs közös vállalkozása,**) közös

*) A szövetkezetek jelentősége a munkáskérdés szempontjából, e kérdéssel kapcsolatban fog bővebben tárgyalatni.

**) Schmoller, *Die geschichtliche Entwicklung der Unternehmung. Jahrbücher für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft*. 1890.

ház-, hajóépítés, közös erdőirtás, közös vadászat, halászat, bányászat, földművelés stb.; a szövetkezési eszmének egy eredeti alakját képezi az orosz artel, a chinai szövetkezet, tehát azt mondhatni, hogy épen a termelés alacsony fokán a szövetkezési elv általános jelleggel bír. A mi különösen az orosz artelt illeti, az jóformán a termelés minden terén előfordul, a halászatban, hajózásban, mezőgazdaságban, állattenyésztésnél, iparban, kereskedelemben (fuvarosok, csomagolók, hordárok, só- és sörhordárok arteljei). Az artel kétféle, tisztán munkásartel és vállalkozói artel; itt az artel egy vagy több vállalkozónak van alárendelve. Az újabb időben ez artelek különösen a munkásügy céljából szerveztetnek, modern eszmékkal fölfrissítve. Mintegy 70 iparágban fordulnak elő artelek, de ép az ipari artelek a nagy tőkével szemben nehezen boldogulnak. A régi szövetkezetek, melyek tisztán munkásszövetkezetek voltak, a más vállalati alakokkal szemben nem állhatnak meg. De maga a szövetkezési elv föltámad más alakban és más szervezetekben.

Az újabb időben számos üzleti ágban bekövetkezett nagy árcsökkenés egyfelől, a nagyobb nyereség utáni törekvés avagy túltengő verseny másfelől, az ugyanazon ághoz tartozó vállalatok ideiglenes egyesüléséhez vezetett a verseny szabályozására, illetőleg korlátozására, előnyösebb árak elérhetése végett. Ily egyesüléseket képeznek a kartellek. A kartellek egyezmények bizonyos üzleti ág vállalatai között, melyeknek célja a vállalkozók egymás ellen folytatott veszedelmes versenyének megszorítása, a termelésnek bizonyos elvek szerinti szabályozása és főleg előnyösebb áralakulás előidézése. A kartellek között különösen a következő öt csoportot lehet megkülönböztetni: 1. egyezmények, melyeknek célja, a termelés mennyiségét megállapítani, mely esetben a megállapított mennyiség (például évenként) bizonyos arányokban az egyes vállalatok között felosztatik; 2. egyezmények, melyeknél fogva az illető ágban csak az árak állapíttatnak meg közösen; 3. egyezmények, melyekben úgy a termelvények mennyisége mint legalacsonyabb ára megállapíttatik; 4. egyezmények, melyek szerint az összes munka, illetőleg megrendelések bizonyos arányban az egyezményezett vállalatok között felosztatnak; 5. egyezmények, melyekkel az egyes vállalatok bizonyos területre szoríttatnak. A kartellek mindig bizonyos meghatározott időre

szólanak. Az újabb időben ilyen egyezmények különösen a nagy ipar és a vasuti forgalom terén igen nagy számban kötettek.

A kartellalakulás idővel különböző iparágak egyesítésére törekszik. Minthogy egyik iparág a másiktól függ, érvényre jut a törekvés, a különböző iparágak kartellezésére. Így keletkeznek nagyobb kartell-kötelek, melyek az iparágak egymáshoz viszonyát szabályozzák. A hol ily kötelek nem létesülnek, ott kartell kartell ellen harczol, hogy vagy engedményekre kényszerítsék vagy összetörjék egymást. Egy további lépés a kereskedők és végre a fogyasztók egyesülése; minden érdekcsoport szövetkezik, hogy magát védelmezze. Különösen a kereskedelem és a közvetítő tevékenység köre szabatik szűkre, a mennyiben a nagy kartellek saját eladási raktárakat tartanak. Mindez az árak csökkenését idézheti elő, de mindenestre oly irányzat, mely szükségkép jogi rendezést követel az államtól.

A termelésnek rendezése, a túltermelés távoltartása és mély árak biztosítása, kétségtelen jogosult törekvés a termelők részéről, melynek kielégítését a társadalom érdeke is követeli; még sem szenvedhet kétséget, hogy az ily egyezmények a fogyasztók érdekeit tekintve, nagy veszélyeket rejtenek magokban, ropant hatalmat egyesítenek néhány ember kezében,*) esetleg minden haladást megakadályoznak. A kartell veszélyessége különösen annak tulajdonítandó, hogy nem általános. Ha minden foglalkozásban a hozzátartozók egyesülnek, akkor minden vállalkozó érezné a kartell előnyeit mint termelő, azonban hátrányait is mint fogyasztó, úgy a mint most megfordítva a verseny előnyeit érzi mint fogyasztó, hátrányait mint termelő. A jelenlegi viszonyok között ilyen egyezmények, ha tényleg az összes termelőket egyesítik valamely államban és a versenyt kizárják, csak úgy volnának megengedhetők, ha az állam azokat jóváhagyja. Különben valószínű, hogy ez egyezmények

*) Hadley azt mondja: a kartell veszélye azon önkényszerű hatalomban rejlik, melyet az az egész ország kereskedelmével szemben kevés ember kezébe ad. Még ha elismerjük is, hogy a verseny veszélyei nagyobbak, mint az egyesülésekéi, úgy látszanék, mintha a democatia kihágásaival szemben a fölvilágosodott despotismusnál keresnénk menekülést. (*Railway Transportation*, 76. l.).

állandó jelleggel nem bírnak; csak addig léteznek, míg bizonyos üzletágban a viszonyok nagyon kedvezőtlenek. Annak megszűntével az egyezmények is, melyek sok előfeltételtől függnék, — a tagok tisztessége, kellő ellenőrzés, szigorú megtartása az egyezménynek, egyenlő előny minden tagra nézve stb. — a miért is azok többnyire csak kisebb területekre terjednek ki — megszűnnek. Az ellenőrzés nehézsége és a kartellek kétes jogi természete is határt szab ez egyezményeknek, mert azokat mint a forgalom korlátozására irányuló szerződések a bíróság esetleg nem ismeri el és így támogatását megtagadná azokkal szemben, kik azokat megtartják. Nemelyek ez egyezményekben egy új termelési szervezet kezdetét látták, valószínűbb azonban, hogy ideiglenes jelleggel bírnak. Az ilyen egyezményeknek következménye gyakran az egyezményezett vállalatok teljes egyesülése egy vállalatá.

A kartellekhez hasonlóak a trusts, melyek újabban mind sűrűbben lépnek föl, főleg Amerikában; gyakran ép a kartellekből fejlődtek. Az amerikai üzletvilág a legkülönbözőbb egyesüléseket foglalja össze e név alatt, a mennyiben azok közös célja, az egyéni vállalkozás helyébe a társas vállalkozást léptetni azon szándékból, hogy a verseny kizárassék. Jelszavuk «a verseny rossz dolog» (Competition is a bad thing). Tágabb értelemben véve még a Trades-Unions is ide tartoznak. A tulajdonképeni trust akkép alakúl, hogy az ugyanazon üzletághoz tartozó vállalatok részvényesei részvényeiket bizalmi férfiakra (trustees) ruházzák, és ezzel az összes vállalatok vezetését a bizalmi férfiak kezeiben egyesítik. Leginkább keletkeztek ilyen trusts egyes árucikkek, mint olaj, kőolaj, cukor, gyapot, hús, tej, termelésének és kereskedelmének egyedárúsítására. Természetes, hogy ez egyesületek az árak és még inkább a nyereségek emelkedését célozzák. Gyakran erőszakos eszközök használtattak, melyek között a dynamit sem hiányzott. E gazdasági kolosszusok még az állami hatalmat is alávetik magoknak és ebben rejlik azok politikai veszélye. Hogy a termelésnek ily nagyszabású központosítása előnyökkel is jár, nem tagadhatni; nagy befektetéseket tehetnek, nagy javításokat eszközölhetnek, kísérleteket tehetnek, szóval nagy mérvben hathatnák a termelés előmozdítására, nagy díjkedvezményeket érnek el a szállítási vállalatoknál stb. De a kis vállalkozókat

agyon nyomják. Zárt csatasorban lépnek föl és egész országok, sőt ma-holnap az egész világ ellátása egy-egy czikkel, egy-egy nagy trust kezébe kerül. Amerikában több rendbeli törvények hozattak a trusts ellen, melyek azonban a kérdés végleges megoldásának nem tekinthetők. Az állam szigorú ellenőrzése és ótalma itt még nagyobb mérvben szükséges, mint az ideiglenes jelleggel bíró és korlátoltabb törekvésű kartelleknél.

Az itt tárgyalt trustöktől különböznek az úgynevezett befektetési vagy angol trustök (Investment trust): ezek nagy társulatok alkalmazást kereső tőkéek elhelyezésére; ezek majd részvényeket, majd vasúti papirokat, majd egyéb értékpapirokat, állami kötelezvényeket vásárolnak össze és nagy befolyást gyakorolnak az értékpapír-piaczon és a nemzetközi vállalkozás terén.

Részvénytársulatok, módosított részvénytársulatok, állami és községi vállalatok, szövetkezetek, kartellek, trustök, ennyiféle vállalati alakzatot látunk a jelenkorban föllépni és érvényesülésért küzdeni. Lehetetlen e vállalati alakzatok sorát a jövőben meghatározni. Azonban a következőket bizonyossággal állíthatni: 1. a különböző vállalati alakok között a nyilvános, főleg állami, részben községi vállalatok tere a legközelebbi jövőben nagyobbodni fog; 2. hódítani fognak továbbá azon vállalatok, melyek a kooperatio elvén alapúlnak, még pedig egyelőre inkább azok, melyek a magángazdasági, tehát nyereszkes elvet követik, későbbben inkább azok, melyek a társadalomgazdasági, szövetkezeti elvnek hódolnak; 3. a különböző vállalati alakzatok a megfelelő termelési ágak követelményei és föltételei szerint fognak érvényesülni és azok fognak győzni, melyek általában legjobban biztosítják a gazdaság érdekeit és fejlődését.

A vállalat sikerülésének egyik kiválóan fontos tényezője a vállalat helye. Ez ugyanis a legkülönbözőbb irányban lehet befolyással a vállalatra; lehetnek annak termelési, forgalmi, fogyasztási előnyei. Ugyanazon vállalatnál a termelés előnyei más helyet jelölhetnek ki, mint a forgalom előnyei, viszont más előnyei lehetnek ismét más helynek a fogyasztás szempontjából. Hogy mely előnyök szerint fog a hely választása történni, az első sorban a vállalat természetétől függ. Különben meg kell különböztetni a vállalatokat, a szerint, a mint

szabadon választhatják a helyet vagy sem. Mindazon vállalatok vannak helyhez kötve és így nem választhatnak, melyek bizonyos anyagok előállításával foglalkoznak; ezek természetesen az anyag lelhelyéhez vannak kötve; ilyenek a bányászat, az erdészet, a halászat, a vadászat. Az állattenyésztés és mezőgazdaság is legalább annyiban vannak helyhez kötve, a mennyiben csak ott folytathatók, hol nagyobb területek állanak rendelkezésre. A szállítási vállalatok, részben a kereskedelem is helyhez van kötve, a mennyiben bizonyos szállítási alkalmakat, bizonyos forgalmi ereket, folyamokat, tengereket kívánnak fölhasználni. E vállalatok tehát az itt kínálgzó olcsó közlekedést fogják fölkeresni. Vannak vállalatok, a melyek azokat a helyeket keresik föl, hol olcsó, vagy hol kitünő munkaerőket lehet találni; más vállalatok azokat a helyeket keresik föl, hol könnyen és olcsón lehet hitelhez jutni, hol bankok és hitelintézetek vannak. Azon vállalatok, melyek a fogyasztókkal érintkeznek, keresik azokat, tehát ott telepednek le, hol ezek megfordúlnak; tehát vendéglők, hol élénk személyforgalom van; ékszer-pipere üzletek, hol az előkelő közönség, különösen nőközönség fordul meg; könyvkereskedők, hol tanintézetek vannak, míg például a könyvkiadók, kik a közönséggel nem érintkeznek, félreeső utcákban telepednek le, mint például elsőrangú ilyen kiadói czégek Lipcsében, Párisban stb. Sokszor a vállalatok azokat a helyeket keresik föl, hol haszontermészetű vállalatok vannak, mivel ezek a hely előnyeit kipróbálták, vagy azokat a helyeket, a hol oly vállalatok vannak, melyek a vállalatokkal kapcsolatban vannak, a mennyiben a nyersanyagot szolgáltatják, vagy a félgyártmányt, vagy a készítmények eladásával foglalkoznak stb. A vállalatok ez eloszlásába belenyúlnak egyéb tényezők; vállalatok, melyek nagy terjedelmű helyiségeket követelnek, lehetőleg oly helyet választanak, oly városrészeket, hol a lakbér nem túlságosan magas. Közigazgatási intézkedések is belenyúlnak, a mennyiben bizonyos üzleteknek nincsen megengedve bárhol letelepedni. Gyakran az állam vagy egyes fejedelmek kívánsága, szeszélye, irányadó a vállalat telepének választására; különösen a múltban találunk erre példát, midőn a fejedelmek akarata különböző vállalatoknak életet adott és életben is tartotta azokat. Sok esetben a hely történelmi okokra vezetendő vissza, a mennyiben valamely vállalat vagy termelési ág még ma is gyakran ott találatik, a hol kedvező körül-

mények következtében évszázadok előtt fejlődött, ma pedig már csak történelmi okokból van ott; így Londonban a Lombard-Street, mint a bankárok utcája stb. Az újabb időben számos tényező, főleg a gyors és olcsó közlekedés, a köszén, a vízvezeték stb., sok ponton áttörik a régi szabályokat; az olcsó közlekedés mellett a fogyasztók nagyobb körben kereshetik a szükséges beszerzéseket, a köszén függetlenné tette a vállalatokat a fától, a vízvezeték függetlenné tett sok munkát a folyóvíztől stb.

A hely követelményeinek elhanyagolása igen sok vállalat és sok törekvés meghiúsulását okozza. Oroszországban például a nyugati részek alkalmasak iparfejlesztésre; mindamellett a kormány a vasipart az Ural szomszédságába akarta telepíteni, a mi nem sikerült. Ellenben minden nagy siker a hely kitűnőségének tulajdonítandó. Róma a földközi tenger azon területeire nézve, melyek a római birodalomhoz tartoztak, központi fekvéssel bírt. Anglia, melyről Catull azt mondja: Ultima Britannia, a földgömb azon felének, melyben a legtöbb szárazföld van, ép központjában fekszik. Hosszu, hajózható tavak végén, hol a szárazföldi és vízi közlekedés egymást fölváltják, keletkeznek jelentékeny városok (Chicago, Genf); valamint ott is, hol a tenger és a folyamok áramlása találkozik (Hamburg, Bréma); ott is, hol folyamok hajlása különböző vidékek összeköttetését előmozdítja (Buda-Pest).

Igen nagy fontossággal bír végre az idő is. A ki oly időben szervez valamely vállalatot, midőn az egy nagy terjedelmű és fokozódó szükségletet képes kielégíteni, a ki e tekintetben a későbben érkezőkkel szemben elsőbbséget szerez, talán az előny javát már biztosította, az legtöbb sikert fog fölmutatni. Ebben látszik a vállalkozói szerephez szükséges tehetség; kifürkészni a még szunnyadó erőket, melyek új vagy változott szükségletekben fognak kifejezésre jutni, mint ez például a modern utazási szükséglet fölismerésével Cook Tamásnak sikerült. Különösen alkalmas időpontok azok, midőn valamely nép társadalmilag, politikailag vagy kulturailag új lendületet vesz, midőn a népesség száma gyorsan szaporodik, midőn új szükségletek terjednek el stb. Ilyenkor a vállalatok bizonyos tekintetben egyed-árúsági juttalomban részesülnek. Akárhányszor mutatja a gyakorlati élet, hogy új keresetek, új pályák nyílnak meg és azok,

kik azokat előbb megragadják, nagy sikereket érnek el; az utánuk járók, az utánzó, már szerényebb állásokkal kénytelenek megelégedni. Az első természetesen a bátrabbak, kik kockáztatnak, a későbbiek azok, kik óvatosabbak, nem kockáztatnak semmit, de nem is nyernek annyit. Hazánk is jelenleg oly korszakot él, melyben sok alkalom van az elsőbbség pálmájával egyúttal annak jutalmát is kivívni.

FÖLDES BÉLA.

AZ EGYSÉGES KÖZÉPISKOLA.

Legújabbán középiskoláink rendszerében és ezzel egész culturalis életünkben nagyfontosságú átalakítást szándékoznak végrehajtani. Ifjúságunk legjavának oktatását részben új pillérekre akarják helyezni. A mostaniak — úgy látszik — korhadtak, ki kell őket cserélni: a mai középiskolai szervezet helyébe újat kell szervezni, az úgynevezett *Egységes Középiskolát*.

Mindenki, a ki egyáltalán érzékkel bír a jövő nemzedék műveltsége és hazánk culturalis fejlődése iránt, érezni fogja e kérdés megoldásának súlyos felelősségét és messze kiható fontosságát. Reánk magyarokra a közművelődési feladatok még nagyobb jelentőségűek, mint más népekre nézve. Kisebb nemzetekre nézve, minő a magyar is, a megélhetésért és az önállóságért való harcz, a *struggle for life*, napról-napra keményebb és kérlelhetetlenebb. Ebben a harczban dicsőn helyt állani, komoly politikai erények és jelentékeny művelődési töke nélkül nem lehet. Magyarország vagy művelt lesz, vagy nem lesz.

Közművelődési feladataink közt a legfontosabbak egyike a nemzet legjavának, elitjének, képzése, melyet a középiskola végez. Ezt a középiskolát akarják most az egységes középiskola megalkotásával új alapokra építeni. Kétségtelen, hogy igen fontos és komoly okoknak kell fönforogniok, midőn közoktatásunk alig elkészült rendszerét ismét föl akarjuk bontani és kétségtelen, hogy átgondolt, mély tanulmányokon, bel- és külföldi tapasztalatokon alapuló rendszernek kell lenni annak, a mit a régi helyére teszünk. E tanulmányban röviden meg akarom világítani, valóban fontos culturalis szükségletnek felel-e meg az egységes középiskola vagy talán csak tetszetős jelszavak után indulunk-e, midőn megalakulását sürgetjük? Melyek azok

az okok, melyek a mai rendszer teljes megingatását szükségesnek mutatják? Valóban ki van-e mutatva, hogy a mostani tantervek rosszak és hogy új tantervek majd lényegesen segítenek közoktatási bajainkon? Rossz-e a régi és jó-e az új? Tanügyi és culturalis viszonyainkból okvetlen kényszerűséggel kifolyó átgondolt reform-e az, a minek elibe sietünk vagy a nehézségeket, a megbolygatás következményeit, az ellen-argumentumokat nem mérlegelő tanügyi kaland?

E kérdésekre felelni akarok, azzal a tisztelettel, melylyel tekintélyes férfiak ellenvéleményének tartozom, de egyszerűsmind azzal az őszinteséggel, melyet a kérdés fontossága megkövetel és azzal a határozottsággal, melyet ide vágó tanulmányaimból, tanári tapasztalataimból és mindenekelőtt erős, mély meggyőződésemből meritek.

I.

A ki a budapesti vízvezetékét javítani akarja, és abban fáradozik, hogy jó legyen az a víz, melyből egy félmillió ember naponként iszik, az nem érheti be azzal, hogy mindenütt egy és ugyanazon alakú öblítő medenczékét alkalmazza, hogy a csapokat egyformára javítja vagy a csőhálózatot áthelyezi, hanem azon kell lennie, hogy leszálljon oda, a hol a szűrők működnek, a mi ivó-vizünk forrásához.

Így vagyunk a magyar közoktatással is. A ki valóban segíteni akar rajta, ne a tanterv egyes tárgyainak áthelyezéséhez fogjon, hanem szálljon le a tanítás forrásához: a tanárhoz.

Mi azonban, úgy látszik, oda le nem akarunk szállani. Bennünket mintegy hypnotizál a tantervek kérdése, úgy hogy középiskoláink reformjának súlypontját a tanterv-készítésben véljük föltalálni. Vannak középiskoláink tanításában kétségtelenül komoly bajok, melyeket nem lehet és nem is akar senki sem leplezni. E bajokra csakhamar ráfogjuk, hogy a középiskolák rendszeréből származnak és úgy iparkodunk rajtuk segíteni, hogy megváltoztatjuk iskolai működésünk keretét. Mintha Magyarországon nem volna úgy is elég kellőleg ki nem töltött keret! Mintha valóban ki volna mutatva, hogy a tantervben és nem a tanításban van a baj!

Kétségtelen, hogy a legjobb iskola nem az, melynek leg-

jobb a tanterve, hanem az, melynek legjobb a tanítása. Hadd legyenek hibásak a tantervek, ha csak jelek a tanárok. A tanterv hiányait pótolhatja a jó tanár, a jó tanár hiányát nem pótolhatja semmi.

A tanítás ez örökös alapelveivel szemben, valóságos tanterv-hajsza indult meg nálunk a tanügyi discussio terén. Mindenkinnek megvan a maga tanterve, a maga «egységes középiskolája», úgy mint kinek-kinek megvan a maga házi szereuma és fogfájás ellen. Az ötvenes években mindenki tánczoltatta az asztalokat, ma a tantárgyakat tánczoltatjuk. A tanterv-készítés közöttünk társasmulatság-féle lett, mint a katonai casinókban a háború-játék (Kriegsspiel).

Egy budapesti tanár föltalált egy tanóra-beosztó gépet; vajon nem fog-e valaki egy automaticusan, villamos motortól hajtott cs. és kir. szabadalmazott tanterv-gépet föltalálni, mely óránként ennyi meg ennyi tantervet képes kivágni?

Volt egy különben igen tapasztalt és jeles főigazgatónk, kinek ez a folytonos tantervezés egyik gyöngéje volt. Ő bizonyára megülhette volna utolsó éveiben ötvenedik tantervének jubileumát. Nem volt tantárgy, melyet a rovatos papiroson hol föl, hol le, hol jobbra, hol balra ne tolt volna, míg végre ismét — régi helyére nem került.

Természetes, hogy ez a tanterv-technika könnyen eltanulható. Az ember vagy egy tuczat koczkás blanquettákat készített magának: aztán nekiülhet, hogy óra-mutatio és permutatio alapján próbálgathassa «a magyar tanügyet reformálni», (mint szokták tanterv-készítőink mondani). A számtani példatárakban is lehetne ilyenfajta föladatokat kitűzni. Például:

«Combinatio útján alakíttassék át két adott tanterv egységes középiskolai tantervvé, oly módon, hogy *a*) a bifurcatio a harmadik osztályban, *b*) a bifurcatio a negyedik osztályban történjék. Gyakorlottabb növendékek azután áttérhetnek a trifurcatióra. NB. A szellemegység minden megoldásnál szem elől tartandó.»

Egy pädagogiai folyóiratunk, tavaly két számában több mint ötven különféle középiskolai tanterv-javaslatot közölt. E részben tehát olyan virágzó a termelésünk, hogy már exportunk is lehetne belőle, például keletre, Szerbiába vagy Bulgáriába. Ha valóban beteg vagy, magyar tanügy, akkor jaj neked,

hogy ilyen sok recipe szerint akarnak gyógyítani! Úgy látszik, a tanterv-faragásban van valami a játék költészetéből, kellemes és könnyű módon működteti szellemi erőnket, nem fáraszt nagyon és mégis foglalkoztat.

Nem fogunk csudálkozni ezek után, hogy ezen, egymással gyakran homlokegyenest ellenkező száz meg száz tanterv közt akad akárhány, mely a magyar középiskola élő organismusával úgy bánik el, mint az anatómiai teremben az orvosok a fölbonzolt tetemmel szoktak: kivesszik a szívét és spongyát tesznek helyébe.

A magyar közoktatásügyi miniszter egy ízben, igen helyesen, rosszalta a papiros-korszak uralmát, a sok írka-firkát, a bureaucratia elhatalmasodását tanügyünkben; csak hogy a tantervek is papirosból valók. Mert vajon mi e sok tervezés valódi nyeresége? A tantárgyakat majd ide, majd oda toljuk; az óraszámok vándorolnak az egyik rovatból a másikba, az érdekelt körök örömmel üdvözlik «a reformot» és — iskoláink lényegökben maradnak olyanoknak, a minők: a tantervek száma szaporodik, de tanításunk eredményei nem szaporodnak. Az iskolák hiányosan vannak felszerelve, a tanárok rosszul vannak fizetve, a tantermek meg iskolakönyvek gyakran homályosak, a tanítás módszerei sok helyütt még tökéletlenek, a felügyelet inkább külsőleges, a tanárképzés teljesen fejletlen, a társadalom jobb rétegei kerülnek a tanári pályát, melyre jövőben csak későn kiábránduló idealisták lépnek. Valóban egyéb változtatásra van szükségünk, mint tanterv-változtatásra!

Különben is legyünk őszinték. Mi ennek a tanterv-kovácsolásnak psychológiája? Mi csábítja rá a tanügy embereit? Mi e tanterv-bacillusnak — ha szabad e kifejezéssel élnem — tápláló-gelatineje? Talán a következő: a tantervezés aránylag könnyű és mind a mellett fontosnak látszik. Van benne valami imponáló. A többi, a lényeges közoktatási reformok bonyolultak, nehezek, sok pædagogiai munkálkodást és ismeretet tesznek föl. A tantervezés talaján ellenben gyorsabban nő a pálma. Tantervet készíteni, még jó tantervet is, sokkal, de sokkal könnyebb, mint valamely tanterv bármely csekély részének is helyes fogatosítását biztosítani.

II.

Látjuk, hogy a tanterv nem oly lényeges, mint sokan gondolják. A tantervek kérdését most — a többiek rovására — előretolni és e részben bármely rendszer-cserélő megoldást végrehajtani, annyit tenne, mint közoktatásunk, tehát egyik legfontosabb culturalis tényezőnk reformjának súlypontját nem ott keresni, a hol van, hanem ott, a hol nincs.

Itt azonban előállhat valaki a következő okoskodással: átlátom, hogy a tanterv kérdése nem döntő fontosságú, nem elsőrangú kérdése tanügyünknek; átlátom, annál inkább, mert alig van számbavehető pædagogiai szakemberünk, (ha akadna is, egészen el volna szigetelve), ki azt állította volna, hogy a mi törvény szentesítette tanterveink határozottan rosszak vagy hogy oktatásunk sikerének fő akadály a mai kettős rendszerben (a gymnasium és reáliskola) rejlik; átlátom, hogy alaposan nem javítunk tantervező tollvonásokkal a mostani állapoton: de talán mégis csak található elfogadható ok arra, hogy változtassunk, hogy javítsunk mai tanterveinken, hogy czélszerű módon más alapokra helyezzük mostani rendszerünket. Ha ez nem is első rangú fontosságú, jó, hát legyen másodrangú kérdés; ha nem hajtunk is vele oly nagy hasznót kulturánknak, mint a főfő kérdések megoldásával, (például a tanárképzés tökéletes szervezésével), talán szabad kisebb haszonra is dolgoznunk?

Ezzel a fölfogással, ezekkel a tervekkel azonban merő ellentétben áll a magyar iskola consolidatiójának nagy érdeke, mely csak akkor engedne meg alapvető rendszerváltozást, ha az okvetlen döntő okoknál fogva kikerülhetetlen volna, ha égető szükség követelné a változást. Azért, mert egynéhány embernek talán nem tetszik a mai gymnasium vagy nem tetszik a mai reáliskola, ne ingassuk meg mai alapfalainkat, ne döntjük őket halomra, eshetőleg oly tervek kedvéért, melyek olvasása után elveszítheti az ember kedvét családjá szaporítására. «Ez a vidék — mondja Humboldt az Orinoko felső folyásáról — a legdúsabbak egyike, melyeket az Úr-Isten teremtet, nem tud kellőleg fejlődni, nem tud állandó, nagyobb telepítésekre szert tenni, mert a gyakori földrengések egyre nyugtalanítják

lakóit, fölkeltek gyöngeségök és eszközeik fogyatékoságának tudatát, rombolással fenyegetvén a holnapi nappal azt, a mit a ma nagynehezen épített.»

Így vagyunk mi is a tantervekkel. Még át se ment egy-egy tanterv a gyakorlatba, már mással pótoljuk. *) Minduntalan hol nagyobb, hol kisebb lökést érzünk: a tárgyak inognak és — az eredmények szintén. Nem rég szentesítette a király ő felsége a középiskolai törvényt, már újat teszünk helyébe. Közoktatásunk gyöngye növénye még alig terjesztette szét gyökereit a tápláló anyaföldben, immár erőszakkal kitépjük ismét. Alig hogy építettünk néhány biztos hajlékot, már hallik a földalatti tompa moraj, egy reformlökés — vége. Hogy fejlődjenek virágzó telepítvények e lázas talajon? Honnan vegyük az önbizalmat, honnan a nyugalmat, honnan az alapos tapasztalatokat, melyek szükségesek, hogy a régi tanterv hibáit kitanuljuk? Hát olyan a tanügyi szervezet, mint az óra, melyért legfölből öt-hat évi biztosítást vállal a készítője?

Bizonyos, hogy tantervet változtatni elég könnyű, okot találni reá pedig még könnyebb. «Én először meghódítom az országokat, mondta Nagy Frigyes, az én tudósaim aztán később bebizonyítják, hogy minő alapon és minő oknál fogva.»

Ha a fát ilykép kivágjuk, mielőtt megtermette volna gyümölcseit, nem tehetünk szert valódi tapasztalásra és traditio-teremtő munkára. **) Hogy pedig a nyugodt fejlődés, a consolidatio, a folytonosság mennyire első rendű, égető, elengedhetetlen kelléke a magyar középiskolának, hogy mennyire fontos a periodikus földrengéseknek elmaradása, azt elvitázhatatlan világossággal és egyértelműséggel hangoztatja a magyar

*) Csak az újabb és nagyobb változásokat akarom itt összeállítani, melyek a gymnasialis oktatásra vonatkoznak. 1868-ban új tanterv készült el a katolikus intézetek számára. — 1871-ben adják ki az általános érvényű új tantervet. — 1878-ban már részlegesen megváltozik. — 1879. Új tanterv. — 1880. Átmeneti intézkedések. — 1883 Tanterv módosítása, (a középiskolai törvény következtében). — 1887-ben jelennek meg az utasítások, de már 1890-ben módosul a középiskolai törvénynek a görög nyelvre vonatkozó intentiója. (XXX. tvcz.) — Mindezekhez járulnának a most tervezett lényeges átalakítások.

**) Érdekesen fejtegeti Frödi Béla, hogyan kapkodnak és experimentálnak Olaszországban a tanügy rovására ötletszerű intézkedésekkel *Tanáregy. Közlöny* 1888—9. 333.

tanférfiak közvéleménye. Sokban eltérünk, de az óhajításban egyek vagyunk: több állandóságot, komolyabb folytonosságot! Talán nincs is tanügyi írónk, ki ezt a fontos elvet ne vallotta volna: ez az óhajítások óhajítása, mely kérdezetlenül ellentáll-hatatlan erővel tör ki az emberekből: «túl zenén, túl síp-dobon, riadó kürtön át».

A legkiválóbb tanférfiak, leghatározottabb nyilatkozataiból akarok néhányat idézni; könnyű volna mindezeket még több ugyanily irányú kijelentéssel megtoldani, ha e cikks szűkebb kerete megengedné.

Klamarik János, tanügyi viszonyaink legalaposabb ismerőinek egyike, egy alkalommal következőkép nyilatkozott a nála tisztelgő tanár-egyesületi küldöttség előtt: «1861 óta folyton szervezzük s reformáljuk a tanügyet. Túl kell már egyszer esnünk a folytonos szervezés kérdésén. Úgy tettünk eddig, mint az a háziasszony, ki folyton rakosgat, rendezget, (a mi már magában véve is folytonos rendetlenség) s közben rá nem ér sem a rendet élvezni, sem gyermekeinek neveléséről gondoskodni. Mihelyt új reform ötlete támadt, be sem várva egy-egy intézkedés eredményét, alaposan föl akartunk forgatni mindent. Olyanok voltunk, mint egy útas, a ki Pestről Párisba utazva, közönséges vonaton indul Bécsig, itt azonban észébe jut, hogy gyorsvonaton hamarabb érne Párisba, tehát visszatér Pestre, hogy innét gyorsvonaton még egyszer megtegye ez utat.»*)

Heinrich Gusztávnak, a közoktatási tanács alelnökének, sok idevágó nyilatkozatából csak egyet idézek:

«A mai középiskola csak az imént létesült alapjának megbolygatásával újból megakasztjuk középoktatásunk szerves fejlődését, megsemmisítjük a folytonos munkálás biztonságát és sikerét.»**)

«Közoktatás terén — szólott egy enqêten Szász Károly — legkárosabb az ingadozás. Legalább is két gymnasiumi cyclusnak kellett volna lefolyni, hogy kellő tapasztalat álljon rendelkezésünkre arra nézve, vajon kell-e a megállapított terveket módosítani.»

Hasonló Gyulai Pál mondása a rendszer-cseréről: «Még

*) *Tanügy. Közlöny*, XVIII. 553.

**) *Nemzet*, nov. 29. 1889.

a hiányos törvény is jobb a számtalan változó jónál, mely árt a tanrendszer szükséges állandóságának és folyton ingadozásban tart tanárt és tanítványt.»*)

Petrovics, volt főigazgató is, ki legkiválóbb tanáraink és tanügyi szakembereink közé tartozott, midőn még e szép, de kevésbé hálás pályán működött, nagyon határozottan nyilatkozott e szellemben: «Nem tarthatom egészséges állapotnak, ha a középiskolai törvénynek szentesülése után alig néhány év múlva mozgalmat indítanak, mely a törvényben foglalt egész tanrendszer megváltoztatására irányul. Az egységes középiskola kedvéért azokat a paragraphusokat kellene módosítani, melyekben az egész tanrendszer lelke van. Ezekkel sok más paragraphuson kellene több-kevesebb változtatást tenni, a tanári vizsgálati szabályzatot, a két középiskola tanterveit, a tantervi utasításokat (nagy könyveket) és egy csapat más rendeletet kellene revisio alá venni, szóval a magyar középiskolák ügyében sisyphusi munkát kellene végezni. Hova jutunk, ha minden miniszter új tanrendszert akar?»**)

Kármán Mór is több ízben széleskörű pædagogiai tudományyal védte az állandóság és consolidálás elvét. Csak egy nyomatékos nyilatkozatát idézem: «Még alig volt időnk arra, hogy oktatásunknak kivétel nélkül minden tantárgyban mutatkozó fogyatkozásait mennél előbb pótoljuk; mi ok lehet már most a szerzett alap bolygatásával, tervezeti kétségek fölélesztésével háborítani a megindult tevékenységet? Iparkodjunk egyelőre, az elvi megállapodások értelmében, iskolaügyünk baján segíteni, óvakodjunk (alig hogy egy-két lépést előre tettünk) megint visszalépni és újra kezdeni az indulást.»

«Alig hat éve, középiskolai törvényünk megalkotása után — így szolt Sebestyén Gyula ezelőtt két évvel — és már ismét rendszerváltozásnak nézünk elébe. Lehet-e az eredményről ily rövid idő alatt biztos ítéletet mondani? Mit tettünk az eredmény elérésére? Tanárképzésünk teljesen el van hanyagolva és iskoláink elenyésző csekély kivétellel, épület és felszerelés dolgában a legmostohább állapotban sínlódnak. Itt a hiba, itt kell segíteni.»***)

*) Főrendiházi beszéde 1890.

**) *Tanáregy. Közlöny*, 1889—90. 330.

***) *Tanáregy. Közlöny*, 1890. 330. 428.

«A gyümölcs-érést soha sem vártuk be — írja Fináczy igazgató — mindig csak vetettünk, de soha sem arattunk; a törvény volt az, mi e lázas állapotnak, reméljük, sok időre véget vetett. Tantervünk állandósága a legkomolyabb és leg-hőbb kívánsága tanárainknak és az legyen is.»*)

A ki a magyar tanügyi viszonyokat alaposan tanulmányozta, mind ilyen eredményhez jut. «Valahányszor reformról van szó — olvasom Paszlavszky József egy cikkében — leg-először mindig a tantervet vesszük elő és fúrunk-faragunk rajta, hányjuk-vetjük a tantárgyakat ide-oda, pedig a legtöbb esetben nem a tanterven múlik az eredmény.»

Még egy utolsó idézet: utolsó csak azért, mert többre ezúttal alig van hely. «Középiskolai tanügyünk végre bizonyos megállapodás stadiumába jut. A sűrű tanterv-változtatásnak s az avval járó izgalomnak legkárosabb következménye, hogy magoknak a tanároknak figyelme elfordul attól az igazságtól, hogy a tanügyi reform főtényezője a tanár és hogy mindent kívülről, törvényektől, rendeletektől, hivatalos intézkedésektől várnak.»**)

Ezekhez, a minden kétséget kizáró, legilletékesebb forrásokból való, erős meggyőződésen alapuló, egyhangú nyilatkozatokhoz három közoktatásügyi államférfiú kijelentését csatolhatjuk, melyek jelentőségét és súlyát mindenki érezni fogja.

«Még egy hiányos tanrendszer is — szolt Tréfort miniszter, egyik legutolsó beszédében — következetesen körösztlívve, sokkal jobb, mintha a tanrendszer folytonosan változik.»

Ugyan abban az évben Berzeviczy államtitkár, következőkép nyilatkozott: «Korántsem akarom a reáliskolák jogosultságát tagadásba venni s általán a tanrendszerre nézve egészen a középiskolai törvény alapjára helyezkedem, a melyet nagyon szerencsés, üdvös alkotásnak tartok és lényegében nem egy hamar vélek módosítandónak.»***)

Csáky miniszter pedig valóságos államférfiúi axiomát mondott ki, midőn a törvény- és rendszerváltozásokról következőkép nyilatkozott: «Régebbi törvényt újjal fölcserélni, még

*) *Tanáregy. Közlöny*, 1887—88. 74.

**) E finom élő megjegyzés Pirchala Imrétől való. *Tanáregy. Közlöny*, XVIII. 277.

***) Lőcsei választóihoz, 1887.

akkor is, ha a régebbinek némely hiányát konstatalem, csak akkor tartom czélszerűnek, ha az új viszonyok ezt elodázhatatlanul, parancsolólag követelik. Közigazgatási szolgálatunk hiányainak nagy részét a törvényeknek, kormányrendeleteknek és szabályrendeleteknek sokasága és gyakori változása idézi elő.»

Mind e jelentékeny nyilatkozatok összevágának: tanügyi megállapodásra, békés munkára, lucidum intervallumra van szükségünk. Szántsunk mélyebben, arassunk dúsabban, munkálkodjunk és művelődjunk biztos istenadta talajon! Javítsunk, a hol lehet, változtassunk, a hol kell, de tegyük ezt eddigi keretünkben, mai alapunk és rendszerünk tövig ható megingatása nélkül.

III.

De tegyük föl, hogy mindaz, a mit a magyar tanügy concol dálásának szükségéről mondtam, téves; tegyük föl, hogy mindazok a kiváló szakemberek, kiknek határozott véleményét idéztem, csalatkoztak; tegyük föl, hogy valóban nincs sürgősebb tenni valónk tanügyünk terén, mint az eddigi rendszert, a mostani tantervet halomra dönteni: akkor is még az a föladat vár reánk, hogy megvizsgáljuk, mit akarnak helyébe léptetni? Melyik az az új rendszer, a melynek kedvéért lemondunk fejlődésünk folytonosságáról és a mely tehát ily nagy áldozatokkal föler?

Ez a rendszer — azt felelik nekünk — az *Egységes Középiskola*.

Mi ez az «egységes középiskola»?

Ezzel a kérdéssel nem könnyű tisztába jönnünk. Ki-ki mást-mást mond. A hány ember, annyi egységes középiskola. Rosszúl mondom: több az egységes iskola, mint híveinek száma, mert vannak, kik két-három egységes középiskolai tantervet is készítettek. Az emberi találékonyságnak nincsenek határai.

Az uralkodó nézet nálunk most az, hogy az egységes középiskola voltaképp egyesített középiskola, azaz oly intézet, mely a gymnasium és reáliskola tantárgyainak legtöbbjét lehető harmoniában egyesíti. Tehát valami mixtum compositum

tum, oly tanügyi szervezet, mely egyrészt a reáliskola, másrészt a gymnasium jogfolytonosságát megőrzi.

Ma tudniillik középiskolai oktatásunk kettős alapon nyugszik: van classicus középiskolánk, a gymnasium, mely főleg az antik nyelvek alapján műveli a szellemeket, és reáliskolánk, mely inkább a modern nyelvek és természettudományok segítségével akar képzően hatni. Ilyen kettős pilléren nyugszik a középiskolai oktatás Németországon, Franciaországban és Olaszországban is. Kétségtelen, hogy ez a megegyezés oly különböző országok tanügyében arra mutat, hogy ezt a kettős rendszert igen fontos okok követelik.

Most azt mondják nekünk az egységes középiskola hívei: csapjuk össze ezeket az iskolákat. Ez változásnak ugyan elég nagy: de így czélszerűbb lesz.

Vizsgáljuk meg most röviden, minő argumentumokat hoznak elő az új rendszer mellett. Régi házunkat, melyben családunkkal együtt lakunk, le akarják bontani és el akarják velünk hitetni, hogy a régi lakásunk szűk, czélszerűtlen, drága, elavult. Nézzük: minő lesz az új ház, melyet oly sürgősen terveznek? Szellemi conversiót akarnak véghezvinni: fontoljuk csak meg: nem jár-e majd deficittel?

Azt mondják az egységes iskola védői mindenek előtt, hogy az új rendszer biztosítja a szellemegységet. «A művelt fiatalság ezentúl egyenlő kiképzésben részesüljön! Kétféle iskola luxus!»

Ezzel szemben, úgy hiszem, a mai államban csak egy a luxus: a tudatlanság. Ennél nagyobb fényűzés nincs. Miért ne legyen kétféle a középiskola, ha ez czélszerű? Miért járjon az összes művelt fiatalság egy fajta iskolába? Hisz a műveltség ma már oly sok irányú, hogy minden irány *egy* individuumban nem is érvényesülhet teljes gazdagságában. A magyar műveltségre csak nyereség, ha ebben meg abban az irányban is vannak alaposan képzett polgárai. Ne tömjük be ifjúságunk elől a szellemi források egy részét. Ne szabjunk szellemi egyenruhákat, hanem engedjünk inkább tért a többoldalú képzésnek, mely csak tágíthatja a magyar művelt emberek látkörét: a különböző műveltségek majd kiegészítik egymást a nyilvános életben.

Különben is, miben rejlik egy nemzet szellemegysége? Abban, hogy mindannyian ugyanazt tanuljuk a physikából, a

mathematikából vagy a rajzból? Az, hogy én inkább a francziát meg a természettudományokat, ön pedig inkább a latin vagy görög nyelvet és a történetet tanulja, az nem fogja nemzeti szellemegységünket megzavarni, valamint nem fogja megalapítani szellemi egységünket, ha a realista ezentúl (a mint tervezik) a gymnasista kedvéért hét évig fog latinul tanulni. Arra kell törekedni, hogy a magyar nemzeti és nyelvi műveltségünk «egy» legyen, arra, hogy mindannyian ismerjük és szeressük a magyar nyelvet és irodalmat, hogy helyesen és magyarosan ki tudjuk gondolatainkat fejezni, hogy megbecsüljük Deák és Arany remekeit, hogy értsük nemzeti múltunkat és érezzük azt a jelentős vonatkozást, mely bennünket, a végére hanyatló XIX. század magyarjait, az elmúlt időkkel összekapcsol és nemzetünk jövőjéhez fűz.

Kevésbé hangzatos, de elfogadhatóbbnak látszik az egységes középiskola híveinek második argumentuma: az új rendszer megkönnyíti a pályaválasztást. Ma tudniillik a fiú jövő pályáját 10 éves korában döntjük el, a szerint, a mint vagy reáliskolába vagy gymnasiumba adjuk. Az egységes középiskolában ez a döntés a tanuló 14. évéig el van halasztva, mert csak akkor válik — a nálunk propagált terv szerint — a középiskola ketté. Más szóval: az ötödik osztályban kell a tanulónak két vagy három alternatív tárgy közt választani.

Ez az érvelés azonban részben csak elméleti, részben pedig német minták után van a mi eltérő viszonyainkra szabva. Nálunk tudniillik a gymnasista mehet egyaránt polytechnicumra is, egyetemre is; a reáltanuló pedig a műegyetemen kívül bizonyos, nem épen súlyos föltételek mellett, az egyetemre is beiratkozik. E szerint a reáltanuló, ha humanistikus szakokra akar is menni, nem kell, hogy annyit pótoljon, annyi nehézséggel megküzdjön, mint például Németországon, hol az átlépés reáliskolából tudományos egyetemre nincs ennyire megkönnyítve.

Elméletinek mondom a pályaválasztásra való hivatkozást, mert a gyakorlatban ritkán kell tanácsot adni egy-egy tanulónak, hogy cseréljen iskolát és még ritkábban lehet látni, hogy követik e tanácsot. Egy úrnak egyszer, mint osztályfőnök azt tanácsoltam, hogy vigye át az intézetünkbe járó fiát megfelelőbb iskolába, például polgári iskolába. Erre az apa így sóhajtott föl: «Ön nem ismeri az ő mamáját!» A ki nagyon han-

goztatja a pályaválasztás könnyítésének argumentumát, az tényleg nem ismeri a mamákat. (Meg a papákat sem.) A szülők döntenek a fiú pályájáról: az apja állása, az anyja hiúsága a fő indító ok. A 14 éves fiú, kinek az egységes középiskolában már választani kellene az alternatív tárgyak közt, legtöbb esetben szintén nem tudja még, minő pályára fog lépni, sőt még az érettségi után is gyakran ingadoznak a végzett növendékek, egyetem és műegyetem között. Különben is, azt, hogy valaki például valóban reáliskolába való vagy nem, csak akkor fog kiderülni, ha már tanulja a reáliskola legjellemzőbb tárgyait: ha ezeket a legjellemzőbb tárgyakat — mint a legtöbb egységes iskolai tanterv teszi — a felső osztályokba szorítjuk, csak ott vagyunk, a hol voltunk: nincs meggyőző ok, mely a tanulót vagy erre, vagy arra a tanulmányfajra (elágazásra) terelhetné.

Néha, habár nem gyakran, előfordul, hogy egy-egy gymnasiumi tanulóban, ki 10 éves korában, midőn a középiskolába küldték, még nem érzett határozott hajlamot a reáliskolai főtárgyak iránt, e hajlamok 14 éves korában fölébrednek. Vagy megfordítva: egy reáliskolai tanuló, határozott humanistikus tehetségnek bizonyul, kinek feje nem igen való a matematikára, keze pedig nem a rajzra. Mit tegyenek ezek a fiúk? Az ilyen a gyakorlatban ritkán előforduló esetben, eleve kellene gondoskodnunk, hogy az átlépést megkönnyítsük. Az első sorban említett gymnasista jobban fogja tenni, ha átlép a reáliskolába, a másik fiú pedig gymnasiumba lépjen, mert ott jobban érvényesül, ott jobban fejlesztik az ő sajátos tehetségeit. Az egységes középiskola ellenben nem fogja ezeket a sajátos tehetségeket annyira ápolni, mert egységes voltánál fogva, nem kezdettől fogva, nem az első osztálytól kezdve és nem elég nyomatékkal tartja a realis, illetőleg humanus képzés célját szem előtt. Az egységes iskola elsimítja ugyan a két irány (a gymnasialis és realis irány) ellentéteit, de ennek fejében aztán le is mond arról az előnyről, hogy az egyik vagy másik irányban intensive fejleszse a tanulót. Az nagyon is kétséges, hogy könnyebben választ-e megfelelő pályát az egységes tanuló (sit venia verbo), de az bizonyos, hogy nem tanul annyit a maga céljaira, mint az eddigi rendszernél. Különben is, a mint már említettem, a pályaválasztás megkönnyítésének argumentuma inkább német argumentum, mert nálunk a reáliskola több pályára ad jogosítást, mint Németországon: a reáliskolát

végzett tanuló bizonyos föltételek mellett egyetemet is látogathat.

Azt mondják továbbá a középiskolai egyesítés hívei, hogy a műegyetemnek nem kell külön középiskola; elég egy, például a mai gymnasium. De hát akkor miért akarják összezsapni a gymnasiumot a realiskolával, ha az utóbbi egészen fölösleges? Különben is: való igaz-e az, hogy a műegyetemnek nem kell realiskola? A külföldi műegyetemi tanárok nagy többsége több ízben határozottan a realiskolák mellett nyilatkozott, annyira, hogy van Németországon egy végletes párt, mely a gymnasistákat ki akarja zárni a műegyetemről. Ha nálunk a műegyetemi tanárok a realiskola ellen foglalnának állást, akkor vagy a mi realiskolai tanításunkban vagy a műegyetemen kellene valami bajnak lappangania. Azonban tényleg nem így áll a dolog: a műegyetemi tanárok nagy többségének nyilatkozataiból kitűnik, hogy a voltaképeni műegyetemi szakokra a realiskola jobban képesít mint a gymnasium.*) Nem is lehet ez máskép: ha jeles tanárok nyolcz esztendőn át oktatnak arra való tanulókat, szem előtt tartva mindig a műegyetemi előképzés célját, a műegyetem bizonyára nem mondhatja: Nekem ezek a növendékek nem kellene, adjatok nekünk tudatlan növendékeket!

Az egységes középiskola szükségét harmadszor azzal is szokták bizonyítgatni, hogy a mai középiskolák földrajzilag kedvezőtlen elhelyezésére hivatkoznak. Ezen a bajon is állítólag az egységes középiskola fog segíteni.

Igaz, hogy középiskoláink egy része rosszul van elhelyezve: ott van, a hol nem kellene, a hol pedig kellene, ott nincs. Vannak üres realiskolák: de hát miért is ástak el például realiskolát terméketlen homokba, oly városkába, a hol a mint nekem beszélnek, a franczia nyelvi órákon a tanítványok némelyike — gatyában, mezitláb jelent meg? Különben hány ilyen realiskola van, a melyet át kellene helyezni? Kettő, három. A territorialis elhelyezés főbaja másban rejlik és

*) E nyilatkozatokat Kemény Xaver Ferencz gyűjtötte össze: *Az Egységes Középiskola és Nemzeti Műveltségünk* című művében. 27—32. Kemény még idézhette volna K. Jónás Ödön műegyetemi tanárt is, ki több ízben kijelentette, hogy a realiskolai tanuló jobban válik be műegyetemi hallgatónak, mint a gymnasista.

ezen — attól tartok — az egységes középiskola sem fog segíteni. Vannak városaink, a hol fölös módon kétgymnasium van : egy állami és egy felekezeti, mindegyikük pedig csak igen közepszerű látogatottságnak örvend. E bajon az egységes középiskola létesítése után is csak annyi pénzáldozattal segíthetnénk, mint a mai napon, az egyesítés előtt.

Itt általán meg kell jegyeznem, hogy sokan elhomályosítják az egységes középiskola kérdését azzal, hogy oly reformokat fűznek az egyesítéshez, a melyek ugyan kívánatosak, de nincsenek vele kapcsolatban. Valóságos ezerjő-fűnek tekintik, mely majd segít a tanulók túlterhelésén, előmozdítja az erkölcsi nevelést, javítja a tanárképzést, stb. A reformok e részben létesíthetők, — ha egyáltalán keresztül akarjuk azokat vinni — az egységes középiskola nélkül is, míg viszont az egységes középiskola is létesíthető e reformok nélkül. Sokan azért szeretik az egységes középiskola eszméjét, a mit ők hozzá kapcsolnak és nem azért, a mi természeténél fogva benne rejlik. «Nincs túlterhelés többé», ez mint ígéret annyit ér, mint ha olvassuk a hirdetések közt: «Nincs többé szeplő!» A túlterhelés ellen különben is legkevesebb biztosítékot nyújthat oly iskola, mely — mint a mi egységes középiskolánk — két iskolafaj összezapásából származik.

IV.

Ha az egységes középiskola létesítésénél nem is forognának fönn a dolog természeténél fogva azok a fundamentalis nehézségek, melyeket az imént vázoltam, még akkor is el kellene ejteni vagy legalább el kellene nekünk halasztani ez épen-séggel nem égető kérdés megoldását, oly nagyok az akadályok, melyek magyar viszonyainkban rejlenek, oly inopportunos az alkalom, melyet keresztülvitelére kiszemeltek.

Mindenek előtt latba esik nálunk a költségek kérdése. A mi állami közoktatási költségvetésünk a legszegényebb egész Európában. Vannak Európában városok, melyek iskola-budgetje sokkal nagyobb, mint a magyar államé. Annál, hogy mi mindenre «van» pénzünk, csak egy dolog bámulatosabb: mi mindenre «nincs». Néha a legszükségesebb tanügyi kiadásokra sem tudunk pénzt szorítani. Az egységes középiskola létesítése

két-három millió befektetést igényel. Mily égető szükségünk van bizonyos reformokra, mint például a tanárképzés emelésére, a mi jórészt csak pénz kérdése. És most egyszerre millióink vannak tanterv- és rendszer-változtatásokra! Ha ezt az összeget, — nem, ha ennek az összegnek csak a felét az elsőrangú fontosságú tanügyi reformokra szentelnék, mennyit lendítenének a magyar közműveltségen!

A második, hazai viszonyainkban rejlő, főnehézség az, hogy a középiskolák nagyobb része nem állami intézet. Ezekkel mi történjék? Vagy nem kötelezzük őket az új rendszerre, a mint nem köteleztük őket az úgynevezett görög-pótló tanfolyam fölállítására és akkor ismét nincs egységes, hanem többféle középiskolánk: vagy kötelezzük őket, és ez esetben oly költségekre szorítjuk, melyeket ők nem fődözhetnek. Tehát ismét az államnak kell költekeznie és a felekezetek azt a segélyösszeget, melyet ők hiányos fölszerelésök, elégtelen épületek és szegényletes tanári fizetések javítására fordíthatnának, (tehát arra, a mi legislegszükségesebb), most a rendszerváltozás bálvány-oltárára kell föláldozniok.

Egy további művelődési hátránya az egységes középiskolának az, hogy növelni fogja a jogászok számát. Ezentúl minden középiskolai növendék tanulja a latin nyelvet, a mint pedig leteszi az érettségi vizsgálatot, mindenki a jogi pályára léphet. E lehetőség kétségtelenül elcsábít majd olyanokat is, kik különben mint reáliskolai maturansok más, (nem-jogi) pályára lépének. *L'appétit vient en mangeant*. Széchenyi még a negyvenes években írt néhány indulatos sort jogi túltengésünk ellen: Tisza Kálmán a hatvanas évek elején, egy-két újságcikkben figyelmeztette az ifjúságot, hogy nem kell ép minden magyar embernek jogásznak lennie; Schvarcz Gyula még a kiegyezés előtt a művelődés-politika szempontjából világította meg a jogi pálya kizárólagos szeretetének hátrányait. Azóta mindenki hangoztatja e panaszokat. Most pedig nagy gépezetet indítunk meg, mely majd csak fokozza ezt a bajt.

Az egységes iskola egyáltalán — hogy még egy nagy akadályt említsek — nálunk nincs előkészítve. Minden nagy tanügyi reformot, ha az veszedelmes rázkódtatások nélkül akar érvényesülni — bizonyos reformnak kell megelőznie a tanárképzésben. Nálunk e részben semmi sem történt. Új tantárgyakat viszünk be az iskolába, szükséges tanárok, tankönyvek,

és segédeszközök nélkül. Honnan veszünk például francia nyelvi tanárokat, ha teszem a francia nyelv egyik alternatív tárgya lesz az egységes középiskolának? Egyszerre vagy száz ilyen tanár kell, ma pedig a néhány reáliskolán kívül egy sincs.

Látjuk tehát, legkedvezőbb esetben is: még nem érett a gyümölcs. Ha a szíves gazda kertjében szakasztani talál is vendégei számára ilyen gyümölcsöt, ne harapjunk az ő kedvéért a savanyú almába és ne mondjuk udvariasságból: jaj be édes!

V.

Az eddig az egységesítés mellett fölhozott argumentumoknál nyomósabb és mélyebbre ható a következő: «*Egy* legyen a középiskola, mert nem látjuk át, mért legyen a jövőendő mérnöknek más középiskolai alapképzése, mint például a jövőendő jogásznak. Olvaszszuk egybe a szükséges humanus és realis tananyagot és neveljük őket *egy* középiskolában!»

Ilyen (elméletileg kieszelt) összeolvasztásnál azonban egy döntő, a dolgok természetében rejlő akadály érvényesül: az idő rövid, csak nyolcz év áll rendelkezésünkre, a tanuló feje nem káptalan. Ha összecsapom a két iskolát, akkor a voltaképeni gymnasialis képzettség is, a realis képzettség is megcsorbul. Az új iskola a humanus műveltség dolgában nem fog produkálni annyit, mint a mai jó gymnasium, modern-technikus műveltség dolgában pedig nem annyit mint, a mai jó reáliskola. Két úrnak akarván szolgálni, kötelességünk egy részét el fogjuk mulasztani. A két irány eltérését most az V. osztályra tervezik; csakhoggy ennek az eltérésnek gyökeresnek kell lenni; hogy valóban gyümölcsöző legyen, annak már *lent*, az alapoknál kell kezdődnie. Ha a realista a gymnasista kedvéért tanul néhány tantárgyat, a gymnasista pedig a realista kedvéért, akkor mindkettő mulaszt valamit, mindkettőt eltereljük voltaképeni földadatától, mert az idő és szellemi erő korlátot vonnak elénk. Nem lehet mindenkinek mindent tanulni, a mi az egyik vagy a másik műveltségi szempontból fontos. Már az alsóbb osztályokban is szem előtt kell tartani a gymnasium, illetőleg a reáliskola sajátos célját, és ehhez képest már az

alsó fokon is e célznak megfelelően kell a tantervet kiépíteni és a tanítás módszerét berendezni.

Az egyesítés hívei többnyire azt akarják, hogy a négy első éven át együtt haladjanak a két rendbeli tanulók, a reálisták (hadd nevezzük még így) a gymnasistákkal. Hogy ez minek árán történhetik, azt egy hasonlattal világíthatjuk meg: ha ön Kolozsvárra akar utazni, én meg Zágrábba, akkor — ha épen kötjük magunkat — együtt utazhatunk ugyan Szegedig, csak hogy akkor mindketten, ön is, meg én is, kerülünk és időt veszítünk.

Nézzük meg most ezeket az elméleti ellenvetéseket, melyekkel az egyesítéssel szemben éltem, nézzük meg őket a gyakorlat, a tanterv technikájának szempontjából.

Az egységes középiskolások ma már többnyire úgy akarják megalkotni iskolájokat, hogy fölül elágaztatják vagy legalább alternatív tárgyakat jelölnek ki, melyek közül egyet-egyet minden felső osztálybeli tanulónak mint reá nézve kötelező tantárgyat választania kell. Ilyen elágazást (furcatiót) azért kénytelenek alkalmazni a tantervezők, mert különben vagy a gymnasium vagy a reáliskola egy vagy több alapvető tárgya egészen elmaradna az ő egységes iskolájokból. Ezután következik azonban a fő nehézség, a mely elől nem lehet kitérni, a mely vas abroncsaival egy veszedelmes dilemmába szorítja őket.

Ez a dilemma a következő. Vagy lent az alsóbb osztályokban alkalmazzák az elágazást, a furcatiót, vagy fönt. Ha lent bifurcálnak, akkor nem változtatnak sokat a mai állapotokon, és nem is mondhatják, hogy megkönnyítik a pályaválasztást. Úgyszólván, csak egy épületben tartanak föl reáliskolát és gymnasiumot. Ez tehát nem «gyökeres reform». Ha fönt bifurcálnak, a mint ezt nálunk is akarják — akkor vagy nagy tolongás támad a felső osztályokban a tantárgyak közt, vagy *most* maradnak el a gymnasialis vagy realis műveltségnek egyes fontos tárgyai. E bajok közül csak az egyiket kerülhettem ki; mind a kettőt nem.

Ha már most az első eset áll elő: azaz túlságos sok tárgy csapódik össze a felső osztályokban, akkor kénytelen vagyok vagy túlterhelni a tanulókat vagy megnyirbálni az előmenetel rovására az illető tantárgyak óraszámát. Ha pedig a másik eset áll elő (hogy t. i. fontos tárgyak elmaradnak), akkor csor-

bát ejtek a tanulók előképzésén és növelem azt, a mit ki akarok kerülni: a készületlenséget. Látjuk tehát, hogy az egységes iskola tervezői eljárása azon sarkal, hogy az alsó osztályokat tananyagra nézve lehetőleg kiüritik, hogy ne praëjudicáljanak sem a gymnasialis, sem a realis iránynak. Csak-hogy ennek következtében többet tolnak föl a magasabb osztályok terhére, semmint azok az osztályok elbírnának vagy mint a mennyit a lényeges tárgyak integritása megtűr. *Uniformis esse laboro, obscurus fio.*

Igaz, hogy az összecsapás némely védői úgy akarják velünk elfogadtatni az új iskola tantárgy-többletét, hogy azt mondják, ne engedjük oly szélesre a tantárgyakat. Kevesebbet tanítsunk ezentúl, de behatóbban, intensiver, mint eddig. De hát az intensitás, a kimélyítés nem kerül-e időbe? Bizony csatornát kimélyíteni ép annyi időbe kerül, mint kiszélesíteni. Kevesebb idő alatt kevesebbet fog végezni ugyanaz a tanár — az bizonyos. Igenis kívánatos, hogy például a latin és görög nagy írók tárgyalása gymnasiumainkban intensiver, elmélyítőbb legyen: kívánatos, hogy ne csak fordítsuk őket, hanem stilisztikailag lehető tökéletes és magyaros alakban fordítsuk őket; kívánatos, hogy ne csak fordítsuk őket, hanem a realiáknak, az akkori világnak ismeretét is fölkeltsük tanítványainkban, úgy hogy például ez a szó *Paestum* előttük ne csak egy ilyen vagy olyan ragozású tulajdonnév legyen, hanem lehetőleg határozott képet ébreszsen bennök: alhoz hasonló képet, melyet elragadva és bámulva látunk mindannyian, ha déli Olaszországba utazva, pusztta mocsaras síkon egyszerre felénk villog a mély kék tyrrheni tenger: partján hókoszorúzza hegyláncztól övezve, magányos pálmák közt a magasztos dór templom, rajta a travertin aranyos tonusa és ezredéves múlt zománcza. Igen, kívánatos, hogy a classicus betűkbe bevonúljon a classicus élet, hogy a nevek és vonatkozások ne maradjanak méltóságosan holt fogalmak, hanem az elmúlt valóságnak megfelelően alakot, szint öltsenek, mintegy hangot is adjanak; kívánatos, hogy a latin és görög írók tárgyalásánál az æsthetikai szempontok is jobban érvényesüljenek, az illető mű tartalmi kapcsolata korával megvilágíttassék — mind ez kívánatos, de elvégzése lehetetlen a kellő idő nélkül, lehetetlen a mai óraszám csökkentése mellett.

Így vagyunk a magyar stílus tanításával is. El van

hanyagolva: inkább néhány szabály könyv nélkül tanulására és néhány hibás képzés megrovására szorítkozik. Tegyük intensívebbé. Ehhez szükséges, hogy tanítványainkkal mentől több átgondolt szerkezeti dispositiót, vázlatot készíttessünk, hogy az iskolában közös megbeszélés útján mennél többet fogalmazzunk, a különböző kifejezéseket és stílus fordulatokat mérlegeljük, a hibák okát fölfejtjük stb. De mind ez az intensitás nemcsak nagyobb fáradságba, de időbe is kerül! Megcsorbítani az óraszámot és nagyobb intensitást követelni, annyit tesz, mint még a mai eredményeket is megingatni és kockára tenni.

Látjuk tehát: az egységes középiskola a fölületes uniformizálás egy neme, mely nem tesz eleget sem az egyik iránynak, sem a másiknak. «Nem hiszem — mondta Trefort nagy költségvetési beszédében — nem hiszem, hogy valaha oda jutunk, hogy a középiskola egységes iskola legyen. Az életnek oly különféle követelései vannak, hogy már a középiskolai oktatás kezdetén az egyik vagy a másik irányban kell a gyermeket nevelnünk. Azt hiszem, hogy mind a két iránynak, a realisnak is, a classicusnak is megvannak a maga sajátos követelései és megvan a maga sajátos előnye. Ez ma így van és így lesz ez holnap is.»

VI.

Mindezekhez járul még az is, hogy mi egységes középiskolánk kísérletével erős ellentétbe jutunk ép azzal a két kulturális állammal, melynek legkitünőbb középiskolái vannak és mely e részben valóban a civilisatio élén halad. Ez Franciaország és Németország. Franciaország ma már határozottan a kettős középiskola elvét fogadta el. 1889 augusztusban ülésezett Párisban a közép és felső iskolai congressus, mely a középiskolai oktatás alakjára nézve a következő elvi határozatot mondta ki: «Helyén valónak tartjuk a középiskolai tanítás többféle típusát létesíteni». A congressus elnöke, a nagyhírű Gréard, a résztvevők egyhangú meggyőződését fejezte ki, — mondja a congressus tagjainak egyike, Medveczky Frigyes — midőn hangsúlyozta, hogy a modern kulturális népek szükségletei jelenleg nagyon kívánatossá teszik, hogy a középiskolai tanulók általános műveltségüket többféle úton

nyerhessék meg és hogy a középiskolának többféle alakja legyen.

Franciaországban a congressus határozata már át is ment a valóságba, a mennyiben 1891-ben megteremtették a latin-görög középiskola mellett a modern nyelvi középiskolát (*enseignement secondaire moderne*). Ez az iskola lényegére nézve megfelel — bizonyos eltérések mellett is — a mi reáliskolánknak.

E szerint az, a mi Franciaországban létesült, ép ellentéte az egységesítésnek. A francia pædagogia legkiválóbb képviselője, Henri Marion, a párisi egyetem tanára, néhány hónappal ezelőtt megjelent művében, mely a mai francia közoktatást jellemzi, így szól az egységesítésről: «Nem szükséges, hogy mindenki ugyanegy fajta középiskolába járjon. Mi bebizonyítottunk tekintjük, hogy lehetetlen oly középiskolai típust alkotni, mely minden szükségletnek megfeleljen; lehetetlen nyolcz vagy kilencz év alatt — a szellem egészségének és a tudás minőségének megcsorbitása nélkül — egybe halmozni mind azt az irodalmi és nyelvtani tudást, mind a természettudományi elméleteket, mind a gyakorlati ismereteket, melyek szükségesek, hogy egy mai művelt nemzetnek ifjúsága felelősségének magaslátán álljon.»

«Hiábavalónak látszik előttünk némely reformatornak az az egységes iskolarendszere, melyben a felső osztályok különböző elágazása mellett a tanításnak körülbelül a tanuló tizenmegyedik évéig közös alapja volna. Ez az alkotás szomorú következményekkel járna az irodalmi és æsthetikai műveltségre, sőt az egész nemzet szellemi színvonalára nézve is.»*)

Németországon is lényegesen megerősödött az utolsó években a középiskolai dualismus. Az egységes középiskola ugyan német jelszó (hozzánk is onnan importálták), de azért egyetlen egy német állam sem fogadta el e rendszert. Sőt ellenkezőleg: a döntő és legilletékesebb szakemberek az egységes iskola ellen nyilatkoztak. 1890-ben a német császár elnöklete alatt enquête ülésezett, mely a közoktatás legfonto-

*) Medveczky Frigyes a párisi iskolai congressusról, *Budapesti Szemle* 1890 január.

**) Henri Marion, *L'éducation dans l'université*. Páris, 1892. 55., 60., 61. lap.

sabb kérdéseit tárgyalta. Ezen a tanácskozáson Németország legkiválóbb szakemberei, a német iskolai élet színe-java vett tanácskozva részt. Az egységes középiskola szintén szóba került, de az enqête ellene nyilatkozott.

E részben a következő fontos két elvet mondták ki: 1. Jövőre következő kétféle középiskolánk legyen: a gymnasium a két classicus nyelvvel és a latin nélküli iskolák. (Reál és magasabb polgári iskola.) 2. Közös alap-törzs a gymnasiumok és a latin nyelv nélkül való intézetek számára *nem* ajánlható.*) A porosz kormány ezek alapján ki is mondta, hogy a reáliskolák szaporítása kívánatos.

A bajor képviselőházban tavaly a közoktatási költségvetés alkalmával szóba került az egységes középiskola is. A bajor közoktatásügyi miniszter (von Müller) a kormány álláspontját így foglalta össze: «Az egységes középiskola kérdését a miniszterium és a közoktatási tanács igen behatóan és alaposan vizsgálta. E vizsgálat eredménye az, hogy mi az egységes rendszert nem csak célszerűtlennek tartjuk, de keresztülvihetetlennek is gondoljuk, ha csak föl nem akarunk áldozni műveltségünkől oly elemeket, melyek lényegesek.» Ily értelemben nyilatkozott több ízben és legújabban Gautsch is, az osztrák közoktatási miniszter.

Franciaország és Németország nagyfontosságú példájával szemben az egyesítés hívei két-három kisebb államra szeretnek hivatkozni, melyeket különben más közművelődési kérdéseknél nem szoktak éppen mintául tekinteni. Ilyen például Svájc, hol 35 különböző fajta «egységes középiskola» van; ilyen Svédország, hol meggyőződhetek, hogy azok az előnyök, melyeket az egységes középiskola megteremtésétől vártak, nagyobbrészt csalódáson alapultak. Sőt volt nálunk az egyesítés oly híve, ki — Szerbiára hivatkozott. Oh Széchenyi! tehát így értetted te, hogy: *keletre magyar?*

*) E nagyfontosságú conferentiát a *Budapesti Szemlé*ben a legavatottabb toll ismertette: A berlini középiskolai tanácskozás Finácz Ernőtől. (1891.) Azok közt, kik az egységesítést rosszalták, volt Helmholtz is. A kisebbség igen eltérő javaslatokat pártolt: azonban olyan egységes középiskolát, a minőt nálunk terveznek, az V. osztályból kiinduló elágazással, nem javasolt Berlinben senki.

VII.

Ha azonban eddigi ellenvetéseink tévedésen alapulnának is: ha sokat bolygatott tanügyünk nem is szorulna consolidációra: ha az egységes szervezet valóban le is tudná győzni a dolog természetében rejlő nehézségeket és nyolcz évi tanfolyam teljesen eleget tudna tenni a humanus előképzésnek is, a realis előképzésnek is; ha magyar viszonyainkban nem is rejlenének mind azok az akadályok, melyek következtében ez az újítás legalább is korainak tűnik föl; ha a döntő külföldi nemzetek példái ép oly határozottan szólnának az egyesítés mellett, a mily határozottan az egyesítés ellen szólnak: még akkor is ellentétes állást kellene elfoglalnunk az egységes középiskola azon szervezetével szemben, melyet a legújabb tervek tanúsága szerint nálunk akarnak meghonosítani.

A tervezet fővonalai ezek: a latin hét évre van redukálva és a II-dik osztályban kezdődik. A német nyelv a III-dikban lép be a tanulmányok körébe. Az V-dik osztályban a tanulónak három alternatív tárgy közt kell egyet választania: vagy a francziát, vagy a rajzot, vagy a görög nyelvet. Ez az «egységes iskola» mind a két egyetemre képesítene.

E terv a legélénkebb aggodalmakat keltheti mindnyájunkban, kik a magyar középiskolát a magyar műveltség egyik fő forrásának tekintjük.

Mindenek előtt látjuk, hogy a latin nyelv az eddigi gymnasialis tanfolyamhoz képest meg van csonkítva. Eddig nem tudtunk kellő eredményt elérni a latinban, vajon majd többre megyünk, ha kevesebbet tanítjuk?

A francia nyelv óraszámja is jelentékeny csökkenést mutat föl (a mai reáliskolában van 24, a jövő egységes iskolában lesz 16). Fokozhatjuk-e majd ekkép az eredményeket? Vagy elérünk-e csak annyit is e csökkent órászámmal, mint a menyit ma érünk el a francia tanítással? Legalább van benne bizonyos következetesség, hogy az apa után a fia, a latin megingatása után a francziáé következik.*)

*) 1884-ben fölemelték a francia órászámát a reáliskolákban

Ime a tantárgyak desorganisatiója, mely az összecsapás természetes következménye. Kevés a hely, rövid az idő, szorítsuk össze a tárgyakat; így majd beleférnek az új keretbe!

Van egy arabs közmondás: az ágak mutatják, minő a gyökér. Vessünk egy pillantást a magyar egységes középiskola elágazására, a trifurcatióra. A tanuló a IV. osztályban választhat. Mit? Vagy hetenként négy órai görög studiumot, vagy három órában szabadkézi rajzot.*)

A görög nyelv ma egyik középpontja, szellemi napja a felső gymnasiumnak. Ezentúl a tanuló ezt mellőzheti és helyette rajzolhat heti három órában. Tehát kitörik a felső osztályok szívét, a görögöt, és helyébe a rajzot illesztik be. Van-e e két tárgy közt paritás? Van-e ebben az alternatívában pædagogiai igazság? A rajz igen szép tantárgy, de szellemképző erőre nem ér föl a görög nyelv alapos tanításával és a világ eme leggenialisabb népének remekműveivel. Különben is a gyöngye tanulók mind a rajzot fogják választani és így csak szaporítjuk az ijesztő matura-proletariatust. «Hidat neked, magyar nép» — írta Széchenyi egyik művében: kétségtelen azonban, hogy ő nem számár-hídat értett.

Van azonban még egy harmadik választható tantárgy az ötödik osztálytól kezdve: a francia. Erre nézve abban a meglepetésben részesülünk, hogy a közoktatási miniszterium a francia nyelv *mellett*, maga a közoktatási miniszter pedig *ellene* argumentál. A miniszteriumban kidolgozott tervezet, a mint láttuk, 16 órát szán neki, a közoktatási miniszter ellenben fölveti azt a kérdést, vajon valóban oly mélyreható szerepe van-e a francia nyelvnek a középiskolai oktatásban, mint mondják?

A miniszter úr idézte okok tagadhatatlanul nyomósak. De ezekkel szemben mégis culturalis szerencsétlenségnek tartanak, ha a francia nyelv középiskolai tanítását egészen eltö-

24-re. Az illető miniszteri leirat erre vonatkozólag ezeket mondja: a mostani «*sajnos eredmény főleg a csekély óraszámnak tulajdonítható, mely szerint a francziának csak 19 óra volt szánva*». Most pedig leszállítják 16-ra, hogy az eredmény még «*sajnosabb*» legyen.

*) A rajztanításra nézve megjegyzendő — mondja a miniszterialis tanulmány (1893/418), hogy az túlnyomólag szabad kézi rajz volna. — «A rajz kevesebb órát kaphatna mint a görög nyelv».

rülnék nálunk. Anglia, Németország, Spanyolország, Portugal mindinkább fejleszti középiskolai francia-tanítását és mi, kik még inkább rászorulunk arra, hogy szorosabb vonatkozásaink legyenek e dicső és nagy nép szellemével, mi szakítánk vele? Fölszedjük a Franciaországba vezető síneket, lebontsuk a határon a hídakat, elvágjuk a sürgöny-drótokat, mintha ezen túl szellemi háborút akarnánk üzeni a nemzetnek, melyet halálos ellenségei is jobban meg tudnak becsülni, mint mi?

Egyáltalán, ha mi most visszatekintünk erre az egységes középiskolánkra, mely egységes volta mellett három ágazatú, eszünkbe jut Goethe boszorkány-konyhájából e vers:

Aus eins mach drei, und drei mach eins,
Das ist der Hexen Einmaleins.

Hogy mennyire fogja a mi egységes középiskolánk a természettudományok tanítását (a mai reáliskolai tanítással szemben) gyöngíteni és megcsorbítani, erről biztos képet még nem alkothatunk magunknak, mert ezt a kényes kérdést óvatosan mellőzi a miniszterialis tervezet.

Eddig két személyszállító gőzhajónk indult ugyanazon helyről, ugyanabban az időben, de különböző irányban és különböző állomások felé. Most azt mondják nekünk: «Minek a kétféle hajó? Ácsoljunk a két hajóból egyet; majd elférnek rajta az útasok mind, útba ejtjük az állomásokat mind. Emeljük ki az egyik gépét, helyezzük, a mennyire lehet, a másik mellé. Kevesebb legénység és csak egy kapitány kell majd. Meglehet hogy egy-két útas meg is gondolja magát útközben és úti tervet cserélve, más állomásra köt ki, sem mint szándékolt induláskor.» A hajó elkészül, a tudósok váltig azt hajtják, hogy megfelel Archimedes törvényének. A mint azonban vízre bocsátják, látják, hogy a két kormányrúd nem vág egészen össze, látják, hogy a két régi hajó könnyebben mozgott, látják, hogy a hajó most már elkésznek, ha mind a régi kikötőt érintené, szóval: az útasok többsége most oly utat kénytelen megtenni, mely voltaképp nem az ő egyenes útja és oly állomásokat elhagyni, melyek igenis az ő állomásai. *)

*) Az egységes középiskola kérdésének irodalma nálunk még nem nagy. Az első ide vágó munka Bokor József műve: *Egy Középiskola.* (1882.) A külföldi pädagogiai irodalom alapos ismeretével dr.

VIII.

Az egységes középiskola mind ezek szerint czélszerűtlen alkotmánynak bizonyúl, a mely kikerülhetetlen szerkezeti hibáinál fogva a hozzá fűzött várákozásokat épenséggel nem elégítheti ki. A folytonos kísérletezés következtében ing a tanügyi talaj lábunk alatt és e rázkódtatás mintegy átesap a tantárgyakra is, melyek szintén mind meg lesznek ingatva az egyesített középiskolában. Az ilyen összeesapott iskola nem is egyéb mint a mai gymnasium és a mai reáliskola elrontása. «Meg volna tehát találva — mondta Petrovics, mint főigazgató, az egységes iskoláról — meg volna találva az a középiskola, melyben a tanulók nem érik el sem a mai gymnasista, sem a realista színvonalát, pedig ezt is folyton kicsinylik».

Ne hitessük el magunkkal, hogy elégedetlenek vagyunk a mai középiskolai tantervekkel és hogy a tantervekben rejlének tanügyi bajaink főoka. Valamint ne fogadjuk el azt, hogy tanügyi reform = tanterv-változás! Gyakoroljunk szigorú kritikát külföldi jelszavakkal szemben és vigyázzunk, hogy ne alkalmazzunk a mi viszonyainkra oly jelszavakat, melyek sajátos külföldi állapotokkal vannak kapcsolatban.*)

Spitkó Lajos szolt e tárgyhöz: *Az egységes középiskola kérdése.* (1888.) Sajátos rendszert tervez Jancsó Benedek *Középiskolánk reformja* (1892) című könyvében. Leggyorsabb áttekintést ad kiváló szakembereinknek (lényegre nézve különben nagyon eltérő) nézeteiről a februári *Értekezletek Jegyzőkönyve*. (1892.) E folyóirat hasábjain Medveczky Frigyes adta elő nyomós aggódalmait szervezet-bontó reform-törekvéseinkkel szemben. (Bp. Szemle 1892 május.) Legújabbán Kemény Xaver Ferencz írt e kérdéstről egy már föntebb idézett tanulságos kis művet. — A német irodalomban legjelesebb tájékoztató e részben az 1890-diki konferenciák jegyzőkönyve (*Verhandlungen über Fragen des höheren Unterrichts* 1891), a hol a legelső német szakemberek mondják el véleményüket. Az egységesítést rosszaló művek közül legkiválóbb Uhlig, *Die Einheitsschule* (1892). E mű erős logikával és nagyon széleskörű tanulmányok alapján van írva. Az egységesítést helyeslő művek közül első sorban az *Einheitsschulvereine* iratai (*Schriften*) érdemelnek figyelmet. — Franciaországban az iskolai congressus alkalmával foglalkoztak legbehatóbban e kérdéssel. (Erről lásd *Revue de l'enseignement* 1889.) — Anglia tanügyi viszonyai annyira eltérők a mieinktől, hogy közvetlenül nem reflektálhatunk reá e kérdésnél.

*) Eine Meinung — írja Goethe, kinek stílusa e helyütt is gaz-

Abban, hogy most két irányú középiskolánk van, haldást látunk a régi rendszerrel szemben, mely a műveltség bizonyos nagyságú irányait nem ápolta kellően. Nem is látok a mai körülmények közt semmi döntő okot arra, hogy ezt a lassan kivívott és kiművelt biztos talajt elhagyjuk. Ha már minden áron törvénybe akarnák nálunk igtatni az egységes középiskolát, akkor talán legezészerűbb volna az állami közigazgatásról szóló törvény analogiájára a reformot csak elvileg, végrehajtási záradék nélkül, egy cikkben kimondani.

Ez okok mind azt követelik tehát, hogy ne általánosítsuk mindjárt ezt az új rendszert, melylyel annyit kockáztatunk, hanem tegyünk egy-két fővárosi intézetben, például a gyakorló gymnasiumban, kísérletet vele, ha az egységesítés hívei már nem győzik a várakozást.

De hát mit tegyünk most középiskolai oktatásunk érdekében? Mondjuk ki elvileg, hogy ne történjék semmi változás?

Nem! ezt ne mondjuk ki. Változtassunk, ha kell, javítsunk ha lehet, de ne eszközöljünk ez időben fundamentalis változásokat. Szomorú volna, ha abban látnók tanügyünk sürgős reformját, hogy arra unszoljuk a tanári testületeket, hogy tanterv-ringeket alakítsanak. Nekünk egészséges conservatismusra és tanügyi békére van szükségünk. Nem kell rendszereket hevenyészni; van nekünk egy teljesen kész, mindinkább fokozódó sikerrel működő középiskolai szervezetünk, ezt fejleszszük tovább; minden fontos reform a mai rendszer keretébe is beilleszthető.

Ezek a fontos reformok azok, melyeket úgy látszik a nem fontosak most háttérbe akarnak szorítani: részben a tanárra, részben a tanításra, részben a tanulókra vonatkoznak. E valóban lényeges, valóban sürgős reformok körvonalai nagyjából föllelhetők mostani közoktatásügyi miniszterünk, Csáky grófnak, program beszédeiben is; most már csak minden erővel azon kell lennünk, hogy ezek az elvek mennél gyorsabban járják meg a nálunk különösen nehéz és lassú utat, mely a papírosról a valóságba vezet.

dag alig fordítható árnyalatokban — eine Meinung von energischen Männern ausgehend, verbreitet sich contagiös über die Menge und dann heisst sie herrschend — eine Anmassung, die für den treuen Forscher gar keinen Sinn ausspricht.»

A legvégzetesebb tévedések egyike volna, azt hinni, hogy mi a tanügyet a tanár nélkül emelhetjük. Az igazi tanügyi reformok főtárgya mindenkor a tanár: a ki a tanárt tökéletesíti, tökéletesíti tanítványait. A tanárokkal együtt emelkedik a tankönyvek, a tanítás, az iskolai rend, a tanítványok, a közműveltség színvonala. A tanárok érdekében azonban többet kell tenni, mint a mi nálunk történik: akkor majd még többet követelhetünk is tőlök. Azzal vajmi keveset tettünk a tanárok és tanítványaik érdekében, ha a jövőben az intézetek kapuira fölé a helyett, hogy *Királyi Gymnasium*, aranyos betűkkel azt írjuk, hogy: *Egységes Középiskola*.

Mit kell tehát a tanár érdekében tennünk?

Mindenekelőtt emelni kell állását. Ha a tanárnak nincs tekintélye a szülők előtt, csak nagyon nehezen lesz kellő tekintélye a tanulók előtt. Azon kell lennünk, hogy a tanári pálya a társaság jobb rétegeire is mind inkább vonzó erővel legyen. Ha anyagilag nem emeljük e pályát, az lesz az eredménye, hogy csak rövid időn kiábránduló idealisták és más pályán nem boldoguló elemek fogják fölkeresni. Sőt talán idővel a sokféle óvás következtében az első categoria egészen el is fog maradni . . .

Ha ekkép azokat, kik hivatást éreznek a tanári pályára, vissza nem riasztja a pálya hálátlansága, nagyobb eredményel foghatunk a második lényeges reformba: a tanárok jobb képzésébe. E részben egész sor intézkedésre van szükségünk, melyek a tanárképzést az egyetemi tanítással párhuzamban elméletileg is, gyakorlatilag is szolgálják. A tanár szellemi tehetségei a középiskolai előadások alatt sok irányban vannak igénybe véve: benne a tudós és a psychologus egyaránt működik. A tanár maga előtt különböző tehetségű, különböző nevelésű, különböző vallású, részben szegény, részben gazdag tanulókat lát. Az ő föladata már most ebből az egyenlőtlen közönségből vele egyetértő, az ő gondolatait gondoló, érzelmeit érző érdeklődő, szellemileg egységes tanulósgot teremteni. Ennek elérésére sokféle képességre van szükség a tanárnak, melyek nem adattak mindenkinek adományképen, melyeket neki meg kell szerezni. Itt lép közbe segítőül a tanárképzés, mely egyszersmind hivatva lesz, a helyes tanító módszerek ismeretét terjeszteni. Tanár és tanuló nem áll — a helyes módszer utasítása szerint — úgy szemben egymással, mint

leczke-föladó és leczke-elmondó. Mi ma úgy fogjuk föl e viszonyt, hogy a tanár és tanuló komoly, elmélyedő közös szellemi munkát végeznek; e munka tanulságosabb része a tanulóé, nehezebb része pedig a tanáré. Szóval: a tanár voltaképp első sorban gondolkoztató, ki a tudományos igazságokat nem bemutatja, hanem fölkeresteti tanítványaival. A tanítás eredménye így nagyobb, de — fáradsága is. Ilymódon inkább lehet oly iskolákat teremtenünk, hol a tanulók szívesen is tanulnak: szívesen kevesebbet tanulni jobb, mint kellenlenül többet.

A tanítás módszerének javítása javítja majd fokozatosan tankönyveinket is; majd rövidebbek és világosabbak lesznek, mert szerzőik nem tekintik czélul azt, hogy valami compendiumot kivonatoljanak, vagy hogy encyclopädikus modorban tárgyalják tudományukat. A görög-pótló tankönyvek szerzésére már eddigelé is adtak megbízásokat és ezek érdekében már most is élénkebb érdeklődést mutatott a miniszterium. Ezt az érdeklődést a többi szak is megérdemli.

A tanítás lényeges tényezőjének: a tanárnak emelésére, működésének fokozására szolgáljanak az iskolai főfelügyelet mennél tökéletesebb szervezése és a tanári, de különösen az igazgatói irodai munkának megszorítása. Valamint a tanár helyes fölfogás szerint nem lehet csak tudományos előadó, úgy az igazgató sem lehet iroda-főnök. A tanulók szellemi és erkölcsi fejlesztését — ezt a nagy czélt kell mind a kettőnek folyton, akadálytalanul, vállvetve, fokozott erőmegfeszítéssel szolgálniok.

Ha a tanár érdekében megteszszük mindazt, a mit pályája méltán megkövetel, ha megadjuk neki a módot, hogy ezek alapján működésének eredményeit még fokozhassa, akkor talán majd feledésbe merül az a sokat idézett mondás: *Quem dii odere* és inkább azt a büszke jeligét fogjuk hangoztatni, melyet legjelesebb szobrászunk tavaly a legkiválóbb magyar tanárok egyikének relief-arczképe alá márványba vésett: *Dii me amavere*.

A tanár után az iskola vonja magára figyelmünket. Mennyi itt a teendő, egészségügy és fölszerelés tekintetében! Tán czélszerűbb volna Svédországtól és Dániától az iskola hygienikus berendezését eltanulnunk, semmint végleges tanterveiket követnünk. Iskoláink fölszerelésének hiányai szintén méltóbbak figyelmünkre, semmint tantervi velleitások. A szem-

lélet oktató segédeszköze részben azért marad el iskoláinkból, mert pénzbe kerül; pedig mind inkább kellene törekednünk, hogy ne csak szavakat, a tárgyak sápadt jeleit, hanem a dolgokat magokat vagy azok hű mását vigyük be az iskolába!

Az iskola harmadik tényezője a tanuló. A középiskolai tanulók a népiskolából kerülnek ki, úgy mint a tanárok az egyetemről: úgy mint az egyetemre való képzést emelnünk kell, már a tanárok érdekében is, úgy kell tökéletesítenünk az elemi iskolát, már csak azért is, mert belőle kerülnek ki a gymnasium és a reáliskola tanítványai. Mi jelenleg méltán mindig nagyobb fontosságot tulajdonítunk a testi nevelésnek, mindinkább foglalkozunk a testi nevelés kérdéseivel, de még a lelki nevelés problémái sincsenek megoldva. Az iskolának nálunk a közelet hiányait is pótolnia kell: ápolja és fejleszse tanítványaiban, mindenek előtt a kötelességérzést és a szellemi munka becsületét, tehát azt, a mi megvan ugyan a magyar társadalomban, de nem azon a fokon, a melyet majd megkövetel a jövő század, mely eltörül Európában kérlelhetetlenül mindent, a mi a civilizáció magas mértékét meg nem üti. S valóban, ha látjuk, hogy a velünk szemben elmaradt kisebb-nagyobb keleti szomszédjaink egyike-másika mily lázas erőfeszítéssel iparkodik culturáját fejleszteni, ha megfigyeljük, mennyire támogatnak ott minden közművelődési törekedést, úgy hogy elérhetnek, sőt talán még túl is szárnyalhatnak bennünket egy század lefolyása alatt, — míg ellenben nálunk a közművelődés nagy föladataival többnyire csak nemzetiségi politikánk révén elvértve foglalkozunk, legjelesebb politikusaink pedig a közcultura kérdéseit akarva-nemakarva elhanyagolják — ha mindezt megfigyeljük, mondom, akkor a kétség, az elcsüggedés sötét szárnyacsapása meglegyint bennünket és ismét föltámad képzeletünkben a közelmúlt félhomályából Széchenyi biztató Magyarországnak képe mellett az a Magyarország, melyet Kölcsey végletes mélabúval vázolt költészetében: az a Magyarország, mely a múlt erényeit el bírja felejteni a nélkül, hogy az új culturát teljesen el tudná tanulni: az a Magyarország, melybe oly rohamosan beleözönlenek a külföldi cultura-eszmék, hogy megingatják a szellemi és erkölcsi erők egyensúlyát és párhuzamos fejlődését, a Kölcsey Magyarországa, a hol a legműveltebb hazafiakban mindig valami honvágy ma-

rad, a hol tulajdon édes hazájában az exilium kenyerét eszi az, ki nem élvezi a hatalmasok protectióját.

De e csüggedés, mely el-elborít bennünket ne legyen és nem is lehet tartós: mint a röpülő keselyű árnyéka a tó tük-rén végig lebben és eltűnik, úgy vonul el a kételkedés, a pessimismus árnyéka lelkünk fölött, de csakhamar visszatér a remény, a *jobb természet* — mint Vörösmarty mondja — és bízva bízunk abban, a mit előbb fájlalva fájlaltunk. Verőfény özőne ömlik le Isten egéről, a kalászosok érnek, a szőlőfürt neki biborodik háromélű levelei közt, arany vetés hullámszik rónáinkon, a kasza cseng, a hámorok kalapácsai zúgnak, a gyárak szíjas kerekei zakatolnak, hajók szelik tajtékzó folya-mainkat, országhapcsoló vasútak futnak keletnek-nyugatnak és lelkünkben ismét édes megnyugvás éled. Mindenütt tevé-kenység és culturalis munka, de mindenütt ösztönzés és intés is arra, hogy ezt a tevékenységet fokoznunk kell. Hatalmas ma az idők sodra; a mi korunkban egy-egy évtized foglalhatja fölér egy régi század tartalmával. Hogy is állhatnánk meg ebben a nőttön-növekedő áradatban a meder mélyébe eresztett művelődési alapok nélkül?

Ime, itt ismét azokra az alap-építésekre akadunk, melyekből kiindultunk: azokhoz az alapokhoz, melyek rakását minden művelt nép legfontosabb földadatai közé sorolja: a közneveléshez; ennek jövője a magyar nemzet sorsa. Ha pedig iskoláinkon végig nézünk, sok okot látunk arra, hogy javítsuk, de egyet sem, hogy szervezetünket teljesen megváltoztassuk. Különben is nem a tanterv, nem a törvény: a tanár virágoztatja föl az iskolát.

RIEDL FRIGYES.

COLETTE FOGADALMA.

Regény.

Harmadik közlemény. *)

PIERRE JACQUESHÓZ.

«Kedves barátom, már mindent tudok; oly ügyesen felhasználtam az alkalmat, midőn egyszer véletlenül négyszemközt maradtam Benoite-tal, a d'Erlange kisasszony testőrségével, hogy mindent kivettem belőle, mit az orvos jónak látott elhallgatni előttem.

«De kezdjük az elején. Azt hiszem, ott hagytam félbe, midőn téged az ágyfüggöny mögé rejtettelek, hogy várd meg a múlt éjjeli szőke tündér bejövetelét, kire te bizonyosan kíváncsi vagy, mint nézhet ki nappal.

«Nos tehát, barátom, akár hiszed, akár sem, de a bűvölet tovább tartott, s ezúttal egy nagy bozontos new-foundlandi kutya, rokonszenves s bizalomkeltő alakjában jelent meg előttem.

«Az okos állat a legkisebb habozás nélkül ágyamhoz jött, s a circusi elefántok kecsességével két lábra állt, felém nyújtotta nyakát, hogy megláthassam az örvére kötött papírdarabkát.

«És ekkoron a szép hercegnő követet küldé hozzája egy háromfejű, éjsötét szárnyas lónak alakjában, mely őt a her-

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 192. és 193. füzetében.

czegnő akaratáról körülményesen értesítené: mint a régi mesés könyvekben olvastuk valaha.

«Ez akarat azonban ezúttal egész egyszerű stílben volt kifejezve, s körülbelül ennyiből állt:

«Nem kíván-e valamit, Civreuse úr?» Az írás maga valami szélvihartól kuszált fűzfa ágaihoz hasonlított, minden teketória nélkül sétált alulról fölfelé a kis papírlapon, s az utolsó szavak, melyek már nem igen értek ki, a szó teljes értelmében egymás hátára voltak írva.

«Elég volt egy pillantás e szarkalábakra, hogy kedvezőtlen véleményt alkossak magamnak írónőjükről! Egy nő megteheti, hogy ne írjon, de ha aztán ráadja a fejét, akkor úgy írjon, hogy szép legyen, s tollvonásai ne hasonlítsanak egy megriadt cserebogár czéltévesztett, oktalan röpdöséséhez. Nem tehetek róla, de ez azt a hatást teszi rám, mintha egy csinos kis marquisnőt látnék, ki nagy pamut zsebkendőt húz ki zsebéből vagy pasulival illatosítja magát.

«Végre is, mivel nem volt épen nagyon philosophálásra való az idő, s a kutya kinyújtott nyaka mind várta a feleletet, elhatároztam, hogy egész nyíltan bevallom, hogy majd éhen halok, s legfőbb óhajom az volna jelenleg, hogy valami harapni valóval megbirkózzam. Biz' ez nem volt fölöttebb költői s szellemes bókvers, de hát egy olyan nő, a ki még írni sem tud, megelégedhetik ilyennel is! Aztán, a mint lehajoltam, hogy rákössém a feleletet a kutya nyakára, ez egy hirtelen mozdulatot tett, s egyetlen lökéssel feldöntötte az asztalt, a tintatartóval s mindennel, mi rajta volt. Kissé megrökönyödve, egy utóíratban tudattam a szerencsétlenséget, s egy percczel később már bent volt múlt éjjeli ápolónóm.

«Ezúttal egészen közönséges ruhába volt öltözve, s nyolczas alakban föltűzött hajával annyira kétségbeejtően hasonlított bármely más nőhöz, hogy olyan bántólag hatott reám, mintha Velasqueznek valamely régi képén egy restauráló a finom gyermekfej helyébe piros pozsgás burgundi parasztnőét festette volna... Mint lehetséges, hogy valakinek annyi couleur locale álljon rendelkezésére, s még sem vegyen belőle semmit igénybe!... Ő azonban alkalmasint cseppet se törődött a hatással, melyet rám tett, szó nélkül rendbe hozott mindent, fölállította az asztalt, fölítatta a tintát, s lábahegyével törülte föl a padlót egy rongy segélyével.

«Eleinte a képzelhető legalázatosabban iparkodtam mentegőzni; de legelső szavaimnál hirtelen félbeszakított, ezt mondva: «Oh! sohse bánja, törődöm is én a foltokkal!» Én tehát bizony hagytam is, csináljon, a mit tetszik. Aztán kiment, hogy ebédem után nézzen, s én magamra maradtam gondolataimmal.

«Kedves Jacques-om, ez a fiatal leány most már határozottan nem tetszett nekem. Megjelenése tökéletesen megfelelt írásának, s ez az utolsó megjegyzés egészen föltárta előttem egyéniségét. Az ördögbe is, én sem sokat bánom a foltokat, s már nem egyszer néztem közönyös szemmel tintapatakat; de az ő részéről, valósággal sértett ez a dolog.

«Ha van valami, mi mindenek fölött visszatetszik nekem, úgy az, ha másoknál s különösen nőknél föltalálom a magam fő hibáit. A mennyköbe is! nagyon jól tudom, milyen az én szépséges ábrázatom, s ha épen látni akarom, ott a tükör; nincs tehát szükségem rá, hogy még mások arczán is ezt a torzképet lássam visszatükröződni. Én a rótsághoz is a változatosságot szeretem, s az én sasorromnak mindig jobban tetszett a pisze orrocskák szomszédsága, mint a maga fajtájúak társasága.

«Visszatértek kor kiszolgált engem az estebédnél, mit az öregasszony behozott; a legjobb akarattal és serényen iparkodott körülöttem forgolódní, de oly rettentő ügyetlenséget tanúsított minden mozdulata, hogy pár percz múlva már kenyeret sem mertem tőle kérni. Csak egy hajszál volt a híja, hogy hüvelykét is le nem szelte egyszer, az edények meg borzasztóan csörömpöltek kezei alatt. Valami kevésbbé nőiest, mint ez a fiatal leány, még nem láttál életedben.

«Felénkség, fogod erre mondani; az én démoni zöld szemem zavarta úgy meg. Hogy is ne! talán bizony én vagyok felelős azért a kávéért is, mely kezeiből kikerült, s mit az utolsó cseppig kiittam?

«Hajh barátom! tudom, hogy mindenkinek ki kell ürítenie a maga ürömpoharát ezen a földön, addig is, míg a purgatoriumban rája várakozóknak foghatna, s nem is zúgolódom ellene; de az enyém még is túlságosan keserű volt ma!

«Csak messziről néztem, mint készíti számomra d'Er-lange kisasszony, a tűz előtt térdelve, a legnagyobb önbizalom látszatával mixturáját, s bár meglehetősen pogánynak tűnt föl

előttem a készítmód, mégis saját tapasztalatlanságom e téren nem engedte, hogy elhamarkodva ítéljek, legalább is, míg meg nem kóstolom. De, mikor ez megtörtént! . . .

«Emlékszel-e még a régi időkből azokra az összement vagy rosszúl kiütött krémekre, melyek miatt gyermekkorunkban a csalódás keserű könnyeit hullattuk? S el tudod-e még képzelni magadban azt a sűrű és zavaros valamit, miben megmagyarázhatatlanul egyszerre csak apró csomócskák kezdtek úszkálni, kétségbeejtően szaporodva? Szegény Jacques-om, épen ilyes valamit kaptam én ma! Megvallom, hogy bosszus voltam, s ennek a fekete kávénak illatától csak úgy facsarodott az orrom, valósággal össze kellett ránczolnom szemöldököm.

«Már hallom, mint sajnálsz szegénykét, s mint szídsz engem, mogorva kedélyemért. Oh kedves barátom, nincs miért sajnálkoznod; ő nem soká bánkódott a dolgon, biztosíthatlak, sőt azt hiszem, legkisebb jeladásomra képes lett vona hangos kacajra fakadni.

«De biz' én nem találtam a dolgot egy csöppet sem mulatságosnak, s a várt jelt nem adtam meg; ekkor aztán minden áron jóvá akarva tenni a bajt, végre eszébe ötlött egy mentő gondolat, mit oly pompásnak talált, hogy örömeiben fölkiáltott; erről tudtam meg én is. Hamar egy szekrényhez futott, s kivéve abból egy zsebkendőt, elkezdett egy csészére valót átszűrni a rettenetes italból a kendő egyik szögletén, mit nagy ügyelve összefogott. Nem mondom, hogy nem volt a gyolcs szép tiszta, de azért tagadhatatlan, hogy szűrőnek nem igen való volt, s a kávé minőségére vonatkozó aggályaimat sem oszlatta el valami túlságosan.

«Hanem azért ittam! Te sem tettél volna egyebet helyemben, úgy-e? De mily irtózatossá volt az a fanyar íz, mibe bele vegyült a levendula, verbéna vagy tudom is én minek illata, mitől a zsebkendő át volt hatva . . .

«A kicsike aztán azzal a tudattal, hogy kötelességét a legjobban teljesítette, leült karszékebe, melynek támlánya majdnem még egyszer olyan magas, mint ő; s én megkísérletem beszélgetésre bírni őt.

«Akarod-e tudni, milyen sorrendben s kik iránt viseltetik vonzalommal? Egy cseppet sem csinál titkot belőle: az öreg cseléd, a kutya, s ezzel vége; mert a nagynéni csak huszonötödik sorban következik, s ott is csak azért, mert nincs más.

«A mi pedig az én balesetemet illeti, azonnal megmondta minden kérés nélkül, miként vélekedik felőle. Nagyon mulatságosnak találja, nagyon mulatságosnak! Ennél valami furcsábbat még soha sem látott! — Legalább kissé megnyugtathat a gondolat, hogy mégis van valami mulattató bajomban, ha nem is épen én rám nézve.

«Ilyen bevezetés után, mint gondolhatod, társalgási kedvünk meglehetősen mecsappant, midőn az öreg duenna a kellő perczben bejött s ezzel kimentett minket a zavarból. D'Erlange kisasszony azonnal menekült is, én pedig, ki szerencsétlenségemre nem cselekedhettem ugyanígy, behúzódtam vánkosaim közé, erősen elhatározva, hogy nem engedem addig távozni Benoîte-ot, mert Benoîte-nak hívják, míg ki nem szedem öreg fejéből mindazt, mi reám nézve fölvilágosítót benne rejteget. Csak az a baj, hogy szándékaink homlokegyenest ellenkeztek, s ő épen annyira el látszott határozva lenni, hogy hallgatni fog, mint a mennyire én rá akartam bírni, hogy beszéljen. Egy jó negyedóra hosszáig valósággal bujósdit játsztunk egymással; ő furfangosan mindig egyébre terelte a beszédet, én meg visszahoztam egyenesen a célhoz, hogy újra kisiklani lássam kezeim közül, míg végre egy hirtelen rohammal bevettem a várat.

«Védelmezd még, barátom, ha mered, a finom kis újjakat, melyek oly kedvesen tudják a porcellánt csörömpöltetni, s oly zamatos kávét tudnak készíteni! Az ő nyomukat viseli homlokom; tehát ellenszenvem, mivel d'Erlange kisasszony iránt viseltetem, előérzeten alapúlt!

«Nem mondom, hogy rosszakaratból tette, de te is megfogod engedni, azt hiszem, hogy kissé túlságos hevesen járt el, főleg ha megmondom, hogy miféle tárgyat használt e célra. Nehéz, tömör s nemes érczből készült. Kitaláloed-e, mi? Bizonyára nem, s százat mernék tenni egy ellen, hogy hiába is próbálgatnád.

«Látod-e, szobám egyik szögletében Szent Józsefnek ezt a szobrocskáját, mely a sarokban megvonulva, majnem fölül látszik érni a falakon? Nagyon szép darab, vésett ezüstből, s minden habozás nélkül olasz iskolának merem tulajdonítani, sőt maga Cellini sem szégyelhetné magát miatta, oly finom munka! Nos, ez a szobrocska volt szerencsétlenségem eszköze!

«Hogy megérthesd, miként történt az én különös meg-

támadtatásom, el kell beszélnem, a mit az előző napokról megtudtam. Képzeld el magadnak, hogy d'Erlange kisasszony akkor úgy át- meg át volt hatva az említett szentnek erényeitől, annyira hitt benne, s oly szenvedélyes tiszteletet tanúsított irányában, hogy idejének legnagyobb részét előtte térdelve töltötte.

«Aztán egyszerre csak, minden látható ok nélkül, talán elkedvetlenedés vagy beleúnás következtében, mély szakadás állt be köztök, s az ájtatos hívő hirtelen egyik érzésből a másikba csapva át, épen olyan heves haragra gerjedt, mint a mily odaadó volt alázatosságában, s végre egy dührohamban, magáról teljesen megfeledkezve, csúfosan kidobta az ablakon az annyira tisztelt szobrocskát.

«Nem imádkozni többé hozzá, az igen kevés lett volna! Nem csak a régi frankok szerették elégetni, mit előbb imádtak, s különben is, mint a jó öreg Benoîte sóhajtva mondta nekem: «Semmit sem csinál félig az én kisasszonykám!»

«Ez ellen nem is lehetne semmit szólni. Nem ismerem az ifjú lázadónőnek okait, talán jogában állt, úgy cselekednie, különben is senkinek semmi köze ahhoz, a mit ő cselekedett. De az a szomorú benne, hogy míg ez a lelki harc így lejátszódott, mint az már rendesen történni szokott e világon, egy ártatlannak kellett bűnhődnie a vétkes helyett.

«Tudod már, kedves barátom, ez alkalommal én voltam a mesebeli bárány, s épen abban az órában vezetett engem a legoktalanabb szeszély arra az elhagyott útra, melyet említettem neked, midőn d'Erlange kisasszony a szegény szentet kiröpítette a mezőre, kétszeresen vétkezvén ez által, mert veszélyeztette egy felebarátja életét, másfelől a leglealázóbb bánásmódban részesített egy szent tárgyat.

«József maga különben nem sokat bánta a dolgot, s minden szent és békeszerető természetéről megfeledkezve, oly műértőleg behasította homlokom, akár csak valami szétpattant bomba darabja. S íme így jutottam én minden legkisebb bűn nélkül, melyet a társadalom vagy az égiek szememre vethetnének, oly közel a halálhoz, hogy csak egy hajszál választott el tőle, s az a kellemes kilátás is kecsegtet, hogy egyik térdemet épen nem, vagy csak alig fogom használhatni már ezután, s mindezt azért, mert egy lányka s egy ezüst szobrocska összekaptak valami fölött egymással.

«Mint vélekedel most már d'Erlange kisasszonyról? Nem látsz-e karmokat nőni a rózsás körmök alól, s nyugodt leszesz-e tökéletesen, mikor tudni fogod, hogy egyedül van mellettem? . . . Kimondhatatlan kíváncsisággal várom részéről a magyarázatot, mi nem maradhat el köztünk e tárgyban. Vajon zavarba fog-e egy kissé jönni ez a büszke amazon? Semmi sem kétségesebb, s minden erőmet össze kell majd gyűjtenem, hogy becsülettel kerüljek ki az ütközetből.

«Az ördögbe is, én vagyok az áldozat, s ezt nem szabad elfeledni; s ha igen könnyedén veszi a dolgot, lerántom a köteleket homlokomról, mint az Anne Radcliffe regényeinek végén szokás, s megmutatom neki a tátongó sebet . . .»

Márczius 27.

Benoîte fecsegett, Pierre úr mindent tud! Szent Isten, mit mondjak neki, hogy kerüljek szeme elé? Ezt ismételtettem folyton magamban tegnap, a nélkül, hogy el tudtam volna határozni magamat valamire.

Az igaz, egyfelől nem bánom, hogy megtudta az igazat. Mindig gyűlöltem a kétes helyzeteket, s emlékszem még, midőn kislány koromban kértem nagynénémet, hogy «inkább egyszerűen adjon két pofot», mintsem este még egyszer megbüntessen. Minthogy most is büntetésre volt kilátásom, nem bántam, ha minél előbb megtudom, mi lesz az. De miként álljak elébe, mivel kezdjem a beszédet? Ezt nem tudtam sehogy sem kitalálni, vagy mindig elfeledtem, ha a végzetes ajtó felé közeledtem.

Tízszor is ott álltam már ma délután, hogy félig megfordítottam a kilincset; de az utolsó pillanatban mindig újra elfogott a félelem, s megfutamodtam, mielőtt még egészen kinyitottam volna az ajtót. Bizonyosan minden gondolatom a könyvtárban rekedt, mit most menedékhelyül s lakószobául használok, mert mihelyt ott voltam, egész özönével jöttek ajkamra a szavak, melyeket nemes s méltóságteljes taglejtéssel kísérttem, és seregestül áradtak belőlem oly phrasisok, melyeknek a legkeményebb szívet is meg kellene indítaniok. Valóságos próbákat tartottam, egy diván elé álltam, s mintha Civreuse úr ott feküdnék rajta, megragadtam egy vánkos csücskét, mint az ő kezével szándékoztam tenni, s így szóltam megindult hangon:

— Uram, esedezem, bocsásson meg! Örültség volt tőlem,

a mit tettem, örökké furdalni fog érette a lelkiismeret, s még most sem gondolhatok rá borzadás nélkül; de tekintse menygyire boldogtalan vagyok, s mondja, kérem, hogy nem haragszik nagyon reám! Addig, míg ezt nem hallok, nem lesz egy percnyi nyugtom sem, jól tudom, pedig szeretnék már kibékülni lelkiismeretemmel, mert sokkal rettentőbb szemrehányásokat teszek én magamnak, mint milyenekkel ön sújthatna valaha.

A vánkos magához vonta kezemet, udvarias csókot lehelt újjaim hegyére, s a nélkül, hogy sokat kérte volna magát megadta a bűnbocsánatot. Erre aztán, abban a hiszemben, hogy most már jól fog menni minden, újra elindultam; de a mint átléptem szobám küszöbét, már kezdett összezavarodni szépen kigondolt mondókám; s mire áthaladtam az előszobán, már elfeledtem a felét, s a másik fele szinten oda lett, míg az ajtóhoz értem; úgy, hogy mire be kellett volna mennem, egészen üres kézzel álltam ott. . .

Ekkor egy szökéssel künt termettem, s valami megfejt-hetetlen varázslat következtében, a mint visszafelé mentem, mind föltaláltam újra gondolataimat, egyik a kőkoczkából, másik a fali táblázatból jött elő, s mind szépen sorakoztak újra, úgy, hogy mire a symbolikus dívánhoz értem, visszanyertem teljes beszélő képességemet, s az előbbihez hasonló, sőt még sokkal meggyőzőbb beszéddel indítottam meg.

De végre mégis csak véget kellett szakítani a dolognak; már alkonyodni kezdett, s nem kárhoztathattam Civreuse urat teljes sötétségre, azért, a miért nem mertem bemenni, hogy bevigyem lámpáját.

Nyilván való volt, hogy a hányszor csak így neki készülődöm, mindig ily nevetséges visszavonulás lesz a vége, s nem maradt más hátra, mint egyszer csak minden próbálgatás nélkül hirtelen betoppantom.

Csakugyan így is tettem, s lesütött fővel, mintha puskából löttek volna ki, egy pár lépéssel az ágynál termettem, jó csillagomban bízva, hogy megtalálom a helyes szót, mivel kezdenem kell, remélve, hogy ezúttal nem fogom eltéveszteni.

Civreuse úr azonban, miután köszönt nekem, oly merően s furcsán meredt rá az ajtóra, egészen előrehajolva, hogy jobban láthasson, s folyton egy pontra szegezven szemét, hogy én is feledve aggodalmamat, visszafordultam, abban a hiszem-

ben, talán valami furcsa vagy ép nevetséges holmit hurczolok magam után. De nem volt sehol semmi, s mivel meglepetve néztem Civreuse úrra, így szólt egész nyugodtan:

— Azt hittem, kisasszony, hogy üldözi valaki.

Aztán megkönnyebbült mozdulattal visszadől vánkosára, s a mint ott feküdt, félig hunyt szemével s nyugodt arczával, oly jól látszott érezni magát, s oly kevésbé látszott előkészülve lenni azon izgalmas jelenetre, mit én akartam előidézni magyarázataimmal, hogy azt hiszem, nálamnál bátrabbnak is elment volna a bátorsága. Mozdulatlanul álltam, tekintetemben a legnagyobb zavar kifejezésével, folyton újabb meg újabb szavakba kezdtem, bár egyiket sem tudtam befejezni, s a lámpával kezemben, melyet nem jutott eszembe, hogy le kellene tenni, a lehető legügyetlenebbül nézhettem ki; mit nem adtam volna érte, ha én is olyan méltóságos magatartást tudok tanúsítani, mint Civreuse úr, vagy legalább, ha természetes módon tudtam volna kezemet s lábamat tartani, melyekről sohasem gondoltam, hogy oly bajos legyen velök bánni.

Pierre úr persze a vánkosra dőlve, egy római császár méltóságos fesztelenségével feküdt ott kényelmes helyzetében; nem kellett félnie, hogy valami ügyetlen mozdulatot találhat tenni, s galádúl kiaknázza helyzete minden előnyét.

Ez a helyzet nem tarthatott soká ily, a nélkül, hogy nevetségessé ne váljak, s különben is ez a kihívó hidegség úgy hatott rám, mint valami ostoresapás. Minthogy nem akar segítségemre lenni, annál jobb, gondolám; legalább ha a jó szerencsére bízom magam, egyenesen a dolog velejére térek, minden himezés hamozás nélkül.

A gondolatot tett követte. Még egy lépést előre téve, a lámpát az asztalra helyeztem.

— Uram, — így kezdtem hirtelen, — itt van a lámpája — ennél különb bevezetést nem tudtam hamarjában találni — s kérem, higye el, hogy szívem mélyéből sajnálom azt a szerencsétlen balesetet, mely miatt ön még most is szenved; de igazán nem én vagyok az oka!

— Én Istenem, azt hiszem, engemet sem lehet okozni miatta — szólt nyugodtan, fölemelve fejét, s rám nézve.

— Azt nem is mondom — dadogtam, egészen kijöve sodromból.

S mivel olyan módon bólított fejével, mi azt látszott

mondani: «Na, hát annál jobb!» hirtelen félbeszakítottam a megkezdett mondatot, s így folytattam:

— Azaz, tudom jól, hogy tulajdonképen az én hibám; de úgy értem, hogy nem akarattal tettem.

— El is hiszem, kisasszony — felelte, gúnyosan mosolyogva.

— Mert végre is, — mondtam, mind jobban fölizgúlva, — honnan tudhattam én, hogy van ott valaki? Az út egészen a mi házunkhoz tartozik, s rendesen nem igen szokott arra járni senki.

— Persze, hisz az kétségtelen — válaszolt az ő szokott hidegverűségével; — minek sétáltam én erre felé, épen akkor, mikor nem kellett volna; s mihelyt egyszer az önök birodalmába tettem lábam, teljesen jogában állt önnek tetszése szerint bánni velem. Nem gyakorolhat-e teljes hatalmat minden földesúr a maga területén? S ha elintézni való vitája akad valakivel, tetszés szerinti módon intézheti el, s nem kötelessége, hogy másokat figyelmeztessen azon következményekre, melyek netalán rájuk háromolhatnak? A ki arra megy, annak kötelessége, hogy kinyissa a szemét, s védekezzék az ütések ellen!

— Oh uram! — így kiáltottam föl, egészen magamon kívül a méltatlankodástól, — olyan ostobaságokat mondat velem, a milyenek, tudja jól, hogy soha eszembe sem jutottak, s ugyancsak szépen felel az én bocsánatkérésemre.

És mivel éreztem, hogy minden erőlködésem ellenére sem tudom elfojtani könnyeimet, ki akartam futni, midőn egy kézmozdulattal visszatartott, s így szólt, feledve ezúttal szokott kiállhatatlan modorát:

— Kisasszony, most már én kérek bocsánatot. Úgy viseltem magam, mint egy faragatlan tuskó, s szeretném jól összeszidni magamat, hogy megrikattam az én hűséges ápolónőmet, ki oly önfeláldozóan viseli gondomat! Meg tud-e bocsátni nekem?

Csakhogy könnyebb ám könnyekre fakasztani valakit, mint elállítani azok folyását. Mosolyogni próbáltam, s fejemmel igent intettem; de ha már egyszer megindult az áradat, folynia is kellett, s hiába haraptam össze ajkamat, hiába szorítottam szememre gombolyaggá összegöngyölt zsebkendőmet, minden erőlködésem ellenére is úgy néztem ki, mint valami csorgó kút.

Időről időre Civreuse úr ismételte mentegetőzését, s mondhatom, nem igen haragudtam szívem legmélyén, a miért ebben a fagyos tekintetű szemben végre egy kis aggódást, s zavart láttam tükröződni. Ennyi elégtétel csak megilletett a két heti rettegésért, melyet miatta kiálltam. De azért nem akartam visszaélni előnyömmel, s mihelyt csak lehetett, fölhagytam a sírással, mert láttam, mily kellemetlen neki azt szemlélni; mihelyt visszanyertem beszélő képességemet, mindketten egyszerre megszólaltunk:

— Tehát nem haragszik rám?

— Igazán megbocsát hát?

Kézet nyújtottam neki, fölveve megszakitott programom fonálát, ott, hol elhagytam volt; de ő meglegedett azzal, hogy gyöngéden megszorítsa kezemet, s nevetve hozzátette, de ezúttal minden gúny nélkül:

— Tehát általános amnestia, még az ő számára is, nemde?

És újjával szerencsétlen szent Józsefem szobrára mutatott, mely, nem tudom miféle boszorkányság következtében ismét visszakerült szobám egyik szögletébe.

Erre elpirúltam egész a homlokomig, a mi még jobban fokozta már is égő arcom hevét. Az is eszembe jutott, milyen dagadt lehet, s mily rettenetes fénynyel ékeskedhetik orrom! Mivel nem feleltem egy szót sem, Civreuse úr megijedt, nehogy újra sírni kezdjek s sietve így folytatta:

— Nyugodt lehet, kisasszony; a legkisebb sejtelmem sincs felőle, miért neheztel reá, csakis a büntetést ismerem, a nélkül, hogy tudnám az okát.

— Elhiszem — feleltem, mert gondolataimban kellett volna neki olvasnia, hogy ezt tudhassa. Senkinek egy szót sem szóltam volt róla.

Betegem nem erőltette többé a társalgást, s én távoztam, hogy megmossam szememet.

Az orvos, ki az imént ment el, egészen el van ragadtatva sebesültje homlokának állapotától. Azt mondja, csodával határos, oly gyorsan gyógyúl; de a térdre nézve, bizalmasan megvallotta nekem, hogy a legcsekélyebb javulást sem tapasztalta eddigelé; teljes gyógyulást csak az időtől s föltétlen nyugalomtól várhatni. Adja az ég, hogy Civreuse úrnak elég türelme legyen, bevenni ezt a két keserű orvosságot.

A mi engem illet, ki nem mondható megkönnyebbülés-sel örööm most betegem ágyát. Most már semmiféle kínos magyarázatoktól nem tarthatok többé, s ha nem is mondhatnám, hogy ez a körülmény enyhített volna rendes hangulatán, tény, hogy én legalább most már kevésbbé érzem magam feszélyezve vele szemben.

A mi pedig őt illeti, ő kissé még mindig mogorva, folyton hideg, s lépten-nyomon nyilvánul rendes gúnyolódó hajlama.

— Tudja kérem, már én ilyen zsémbesnek születtem — mondá nekem az imént, — s minthogy senkinek sem jutott eszébe, hogy mikor tavaszomat éltem, kiirtsa belőlem ezt a gyomot, ez most már valóságos tölgyfává növekedett, úgy, hogy most már eszembe sem juthat leplezgetni.

— S hát a barátjai mit szólnak hozzá? — kérdém tőle.

— Oh azok többnyire hozzá törődnek, vagy ha éppen nagyon bántja már őket a dolog, megnyesegetik kissé az ágaimat.

— Na bizony, akkor nagyon jámbor emberek — szoltam nem bírva leküzdeni magamban e megjegyzést; — én az ő helyökben máshol keresnék magamnak pihenőt, mint ez alatt a kis tölgyfa alatt; az ilyen helyen én nem tudnám magam elég biztos érezni!

Összevonta szemöldökét. Mindig így szokott tenni, mikor valami nem tetszik neki, de nem akarja kimondani, s kitáltam, hogy ez más szóval annyit tesz: «Jobb lesz tovább állni!» Én tehát tovább álltam, s még most is itt ülök.

Hanem végre is, én is azt tartom, a mit barátai, tudniillik, hogy az ő tölgyfáján rendkívül sok a nyesni való, s ha erőteljes is a növése, még is nagyon girbe-görbe.

PIERRE JACQUESHOZ.

«Ismersz-e barátom valami közönségesebb, de egyszerűsmind ellenállhatatlanabb érvet a könnyel? Olyan régi, mint a bűn, mindenki él vele, mindenki tudja, mily könnyű szerrel lehet előidézni, s mégis mindenkit akarata ellenére elérzékenyít. Éva is általa nyert először bocsánatot s ezzel a jótevő folyadékkal pecsételte meg első kibékülését, ép úgy d'Erlange kisasszony is — bár nem akarom őt Évához hasonlítani — oly jó

hasznát vette az imént, hogy nemcsak meg van kötve a béke köztünk, hanem még nekem magamnak kellett kegyelemért esedeznem.

«Képzelhetsz-e valami nevetségesebb s egyúttal kellemetlenebb helyzetet, mint az olyan emberét, ki megrikat egy nőt, mikor ez a nő teljesen idegen rá nézve?

«A szemre nyomott zsebkendő, a bizonytalan hang, s a mély sóhajoktól megszakított mondatok, melyekből csak egy-egy töredéket lehet megérteni, mindez olyan színben tünteti föl az embert, mintha valóságos hóhér lenne, azt sem tudja zavarában, milyen magatartást tanúsítson. Ha nézi, ez tapintatlanságnak tűnhetik föl; ha elfordítja fejét, érzéketlennek látszhatik; mert ezzel mintha csak azt mondaná: «Bánom is én!» így hát nem marad egyéb hátra, mint esküdni, hogy a legnyomorúttabb semmirekellő vagy, s alázatosan bocsánatot kérj.

«Aztán, nem tudom, ha te is úgy vagy-e vele, de én úgy vettem észre, hogy mindaz, mi ismeretlenebb előttünk, s a mit ritkábban érzünk, sokkal erősebb hatással van ránk. Ha valamely sebről vagy törött karról van szó, tudom mi az, mert én is próbáltam. De ezek a könnyek, ez a rohamos, erőszakos, föltartóztathatatlan áradat, oly kevésbé hasonlított azokhoz a könnyekhez, melyeket én valaha legfőlebb pár csöppet s azt is mindig titokban hullattam, hogy olyan bizonytalan félelemmel bámultam őket, mint valami ismeretlen rosszat; azon tűnődtem már, vajon miként és mikor fognak megszűnni, s mi lesz még d'Erlange kisasszonynyal, nem fog-e egészen elolvadni, mint valami najád, hogy valamely csörgedező patakot tápláljon vizével! Persze, kész is voltam rá, hogy akármely föltétel alatt megadom magam, s még örülnöm kellett, hogy a bántalmat az előzetesen nyert bántalommal engesztelhettem ki, s hogy teljes bocsánatot adhattam az övéért cserébe.

«Csak azzal a szegény szenttel nem akar ő nagysága semmiképen kibékülni! Megkísértettem közbenjárni ügyében, de nagyon súlyosat vétetett ellene a jámbor, mert hajthatatlan maradt, s én nem akarom megzavarni ezt az imént kötött békét, mit oly drágán kellett megvásárolnom túlságos buzgalmamban.

«S én, ki oly nagyban készültem erre a beszélgetésre, ki azt hittem, hogy jogos haragommal majd én leszek a helyzet ura e bohó lényvel szemben, s oly szépen kigondoltam előre,

miféle igazságokat fogok neki oda mondogatni, s bizony nem is ártana, ha már hallaná is valakitől! Nevetsz úgy-e, semmirekellő! pedig biztosíthatlak, hogy semmi ok sincs reá, s ha valaha, úgy ebben a dologban adhatok neked legkevésbé igazat!

«... Békekötésünk különben még csak olyan fegyverszünet. Egyetlen egy pontban megegyeztünk, de csupán ez egyben. Nem fogjuk többé fölemlíteni azt az okot, minek következtében egy hónapig ennek a gyönyörűsége tete-à-tete-nek örvendhetek — jaj reszketek a borzalomtól s düttől, ha elgondolom! Máskülönben hiszem, nem fog hiányozni az alkalom, nézeteltéréseink kitüntetésére.

«Képzeld el magudnak minden lehető ellentétet: fehéret és feketét, tüzet és vizet, két folyton vágató paripát, melyek mindketten más-más irányban akarnának futni, úgy, hogy minden fordultnál összeütköznek, majd betörve egymás fejét, mint gondolhatod — s akkor előtted állunk, a nagy faburkolatos teremben, hol nekem össze kell forrnom, mint valami öszszetört hitvány csecsebecsének, mit gondosan összekötözgettek, míg teljesen megszárad.

«De még is nem jól adtam elő a dolgot. Az ellentét közöttünk nem teljes, mert ő hasonlít hozzám, barátom, s épen ezt találok kiállhatatlannak benne, a mint már mondtam is neked! Női ruhába van ugyan öltöztetve, s haja is olyan, melyet én magam csak a Merovingok harcziás korában hordhattam volna; a tisztaság és gyermekies ártatlanság himporát sem vesztette el, a mivel én pedig már nem dicsekedhetem, de ezt nem tekintve, ikertestvérek vagyunk. Már pedig meg fogod engedni, hogy jobb mintát is választhat egy nő magának, mint a te kedves barátodat, s hogy ő bizonyára ép annyival gyarapodnék kellemben és bájban, a mennyivel kevésbé hasonlítna hozzám. Valamennyi lány-fajtából a «jó fiú» fajta tetszett nekem mindig legkevésbé. Sokkal inkább szeretném, ha ábrándozó, kaczer, kényeskedő vagy szeszélyes lenne vagy akármi egyéb, szóval olyan, hogy alkalmat nyújtana nekem, mostani kényszerű visszavonultságomban önálló egyediségeket természet után tanulmányozhatni a magok eredetiségében, mint hogy ilyen vidám, ilyen szeles s mindig biztos föllépésű, mely utóbbinak egyik nyilvánulása mindjárt az a jellemző *shake hand*, mit Albion ideges kezű, hegyes könyökű lányai honosítottak meg nálunk, s mit én legkevésbé bocsá-

tok meg nekik, persze: rútságokat nem számítva! Az imént könnyei közepett már nőiesbnek tetszett. A mivel nem akarom azt mondani, hogy a kérdéses perczek valami mulatságosak lettek volna rám nézve vagy éppen valami különösen kellemesen éreztem volna magam; de szeretem, ha tiszteletben tartja valaki a régi szokásokat, s azt óhajtom, hogy a fiatal lányok félénkek, engedékenyek, sőt néha kissé gyávák is legyenek, ha kell, kissé eszményiesek is, szóval ép úgy egy oktávával magasabban álljanak nálunk, mint a högyan magasabb a női hang a férfinél.

«Különben, így a mint van, talán csak annál jobban fog szórakoztatni. Új országok, idegen típusok, eredeti egyéniségek fölfedezésére s tanulmányozására indultam volt el; s mint-hogy úgy is azt szokás mondogatni, hogy a francziák éppen hazájokat ismerik legkevésbbé, tanulmányozzuk tehát Franciaországot, barátom, ha már benne vagyunk és fogadd ép oly szívesen ez úti jegyzeteket, mintha azok a Ganges szent partjairól vagy a Himalaya ép oly szent csúcsairól érkeznének hozzád. Legalább meglesz az az előnyük, hogy nem érkeznek oly elkésve, nem kapod őket oly hosszú utazás után kézhez, mint különben. Ha elgondolom, mennyi sok szép dolgot tudott fölfedezni Bernardin de Saint-Pierre egyetlen egy eperfalevelen, nagyon bambának kellene lennem, ha nem tudnám én is ezt megtenni egy egész holdnyi területen, mi itt körülvesz.

«De ugyancsak messze elkalandoztam; úgy elragódom a philosophiai fejtegetéseken, mint valami melázó füles, mely útközben legelészni kezd, úgy is veszem észre, hogy talyigám, melyben téged viszlek, döcög is bele egy kissé. Te úgy-e szívesebben hallgatod magokat az eseményeket? A d'Erlange kisasszony könnyeinél hagytuk el, azt hiszem, s fogadni mennék, te azt képzeled, hogy én egyetlen szavammal el bírtam állítani, mint a hogyan kénytelen vagyok bevallani, egyetlen szavammal fakasztottam volt őket. Mentegetőzni kezdtem, s ezzel minden rendben volt, sőt ez esemény csak fokozta a jó egyetértést köztünk: így véled?

«Oh barátom! Isten mentsen meg téged attól, hogy valaha életedben olyan válságokat idézz elő, melyeknek a következő perczben már nem tudsz ura lenni, mert az borzasztó! Azt mondják, roppant kicsinek érzi magát az ember mikor egy kiáradt folyamot lát zajongni, elnyeléssel fenyegetve

öt, miután képtelen féket vetni rá . . . Mit szólsz azonban egy fiatal lány könnyeihez? Hamarébb lehet-e ezek elé gátat vetni? Lehetőleg szelid, alázatos igyekeztem lenni; de csak annál ügyetlenebb voltam, s az áradat csak tovább folyt még is, és bámulatra méltó volt látni mindig ugyanazt a kis zsebkendőt, akkorát mint a tenyerem, a mint össze-vissza forgatták gyűrtek mindenféleképen, s még is megtette a kellő szolgálatot! Összefogva épen csak az egyik szemet fődte el, úgy hogy egyiket a másik után, kellett mindig megtörölgetni; de ez oly hirtelen ment végbe, hogy alig lehetett észrevenni; s daczára a kellemetlen helyzetnek, melyben voltam, nem tudtam megállani, hogy érdeklődéssel ne kísérjem ezt a csodálatos ügyességet.

«Meg kell vallanom azonban, hogy d'Erlange kisasszony csöppet sem élt vissza helyzetével; mihelyt csak lehetett, azonnal lecsillapúlt, s azt hiszem, minden neheztelés nélkül kezét nyújtotta nekem s kérésemre leült ágyam mellé, a helyett, hogy elmenekült volna, mint nyilván szándéka volt.

«Hibámat jóvá kellett tennem, s éreztem, hogy azt a pár percnyi tapintatlanságomat csak igen nagy szeretetreméltósággal hozhatom helyre. Meg kellett erőltetnem magamat, a mennyire csak bírtam, csevegnem, szórakoztatnom, egyszóval feledtetnem kellett mindazt az illetlenséget, melyet tanúsítottam volt és . . . azt hiszem, nem épen rosszul végeztem föladatomat!

«Eleinte mély sóhajok szakították meg szavait, olyan sóhajok, milyenek csak elszorúlt gyermeki keblekből szakadnak föl, néha-néha a pillák szélén megjelent egy-egy könnycsepp is, mi a jeles zsebkendő igénybevételét tette újra szükségessé; hanem rendre-rendre aztán fölélénkült, úgy hogy pár perc múlva már alig bírtam vele tartani.

«Úgy látszik, rendkívül nagy gyönyörűséget talál a beszédben; roppant élénken csacsog, de nem igen sok kapcsolat van benne; mintha egyszerűen csak egészségi tekintetekből gyakorolná nyelvét a mozgásban. Kérdések, megjegyzések, különféle események elmondása furcsa össze-visszaságban, rohamosan követik egymást; minden válogatás nélkül, néha egész halommal dobja oda az eszméket, mint a hogy magot szórunk a verebeknek: «Pipi, pipi! a ki kapja, marja!» Fogadni mernék, hogy sohsem jutott eszébe az evangéliumi példabeszéd a vető ember-

ről, s kisebb gondja is nagyobb annál, mennyi mag hull nála az útszéli tövisbokrok közé vagy terméketlen kősziklára!

«De azért ne gondold, hogy talán amolyan közönséges fecsegő: kifogyhatatlan beszélőképessége inkább a túlradó életerő nyilvánulása, ha nem csalódom, mely ebben adja ki erejét, minthogy nincs egyéb, mire kellően fordíthatná, bár tőle telhetőleg igyekszik találni valamit, biztosíthatlak! Beszéd közben alá s föl járkál, ingerkedik kutyájával, egy órában hússzor megigazgatja s elrontja a tüzet, úgy hogy végre félig kialszik s a szoba megtelik füsttel. Ekkor mentegetőzve kinyitja az ablakot s újra egy nagy tuskót tesz a tűzre, melynek lángja a kandalló párkányzatát kezdi nyaldosni, ezt aztán egy vödör vízzel kell leönteni, nehogy valami nagyobb szerencsétlenség történjek.

«Ha ül, lábait, egyiket a másik után fölszedi maga alá, törökösen — mint a hogy a kávé főzte — s oly nyugtalanító módon himbálja felső testét, hogy csoda, ha le nem fordul székeről, de el kell ismerni, hogy mindamellett bámulatosan megtartja az egyensúlyt, míg engem meg egészen kifáraszt szemlélése.

«—Úgy látom, láza van — mondta nem sokkal ezután az orvos — mi történt? Talán igen hamar kezdtük meg a nehezebb tápszereket, s újra csak levessel kell tartanunk önt. Az nem fogja fölízgatni.

«Nem ám, ha ilyen szeleburdisággal fűszerezik meg!» szerettem volna felelni.

«De mindent összevéve, látod Jacques, tizennégy órai magányosság naponként még is csak sok, ha az ember az ágyához van kötve: nem becsmérlem tehát tovább azt a kis szórákoztatást, miben részem lehet.

«Nagyon változatos társalgásunk folyamán megtudtam egyetmást környezetemről, úgy a dolgokat, mint az embereket illetőleg. A kastély, melyről talán nagyon is eszményítve írtam neked, korántsem felel meg annyira a várakozásnak, mint hittem, s mint valami színházi díszletnek homlokzata mögött nem egy csalódás vár az emberre. Fénye és pompája XIII. Lajos korából való, hanyatlása a forradalom idejéből; mi tehát bizonyítja, mondaná a nyárspolgári bölcsesség, hogy a jólet sokkal tartósabb ezen a földön, mint a balsors, bár az ellenkezőt szokás állítani; holott szerintem az egész csak azt bizonyítja,

hogy a kövek nem szoktak száz évnél tovább kitartani, ha senki sem gondoskodik főtartásokról. De akárhogy álljon is a dolog, a tisztes épületnek egyik szárnya, egy harangláb s két torony, már teljesen eltűnt.

«Különben minden nagyobb zaj és baj nélkül omlottak össze, mint jó nevelésű tornyocskákhoz illett, s mint olyan lények, kik már nagyon elfáradtak az állásbán, s jobb ülőhely híján a földre telepedtek le. Aztán a repkény, mit magokkal rántottak, újra zöldelni kezdett, a sok gyom és vad szekfű pedig látva, hogy senki sem szándékszik kigyomlálni őket, virágozni kezdtek, s a következő évben már a madarak ott fészkeltek, biztos menedéket találva az illatozó romok közepett.

«Rendes történet, minden régi falnál, fogod mondani. Ismerem jól romjaidat, nem szükséges leírnod: minden omladozó kastély egyforma!

«De hiszed-e azt is, hogy a tulajdonosok mindenütt egyformán járnak el az ilyen esetekben? És hogy sok olyan helyet láttál, hol úgy cselekedjenek ilyen körülmények közt, mint Erlangeban? . . .

«Ha a gyíkok már túlságosan elszaporodnak, s odúik, a hasadékok, oly gyászos kinézést kezdenek ölteni, mint valami végóráját élő ember ábrázata; ha a kövek már nagyon ingadoznak a szeles napokon: úgy mindenki összekeresi a maga czókját-mókját, fölszedi azt, a mi könnyű szerrel továbbítható, s bölcs egykedvűséggel költözteti át holmiját is, magát is valamely vendégszeretőbb részébe az épületnek, mely még szilárdan áll.

«Aztán az első vihar bevégzi a pusztulás művét az így odahagyott területen, a falak összeomlanak, s az egész baglyok és varjak palotájává lesz, míg a kivándorlók a közelben ütik föl újra tanyájokat, igyekezve minél kényelmesebben berendezkedni az új helyiségekben, melyeknek lehetõn föl iparkodnak aztán használni előnyeit s eltüntetni hátrányait, s ép oly könnyösen veszik az egészet, akár csak valami gall néptörzs, mely egy szép reggel odahagyta eddigi táborhelyét, égaljat s vadat cserélve.

«Így odahagyták ők is már egymásután a déli tornyot az éjszakiért, s a jobb szárnyat a közép részért, s ha a közép rész is leomlik — én Istenem, a mennyi hó nehézkedik rá, minden

perczen el lehetünk rá készülve! — megmarad még a bal-szárny, melyet nem olyan rég javítottak ki; aztán még egy, sőt két torony azt hiszem, s a kápolna meg a gazdasági épületek.

«Ezek még a d'Erlange kisasszony unokáinak is lak-helyül szolgálhatnak, s annál inkább ennek a titokteljes lát-hatatlan nagynénének, kit még nem ismerek, s kit néha már csak olyan legenda-szerű lénynek kezdek tartani.

«Mindez bizonyára a legmagasabb fokú bölcsesség, ha ugyan nem örültség, s még is szórul szóra igaz. Sőt d'Erlange kisasszony, úgy látszik, nagyon is egyszerűnek tekinti a dolgot. Azt hihetné az ember, ha őt hallja, hogy csak oly jelentéktelen helyváltoztatásról van szó, mint például, ha egy kertben az ember más helyet kénytelen keresni magának, mikor a nap elűzi valamely nagy fa árnyékából vagy ilyes valami.

«— Nos, ha már össze akart omlani, mit tehattunk egye-bet? — kérdezte a mint látta, milyen csodálkozó arcot vágok; ön bizony talán ott maradt volna?

«— Nem, de kijavíttattam volna — feleltem.

«— Ugyan kivel? Talán nekem és Benoitenak kellett volna kőműveseknek csapni föl és Francziska keverte volna lábával a vakolatot?

«— Ki az a Francziska?

«— A kanczám, jámbor öreg állat, már csak botorkálva tud istállójába menni, majd megmutatom egyszer önnek. Ő a harmadik lény, kit szeretek.

«— De nem találja mégis — szoltam, nem tudva elfoj-tani megjegyzésemet — hogy vétek így tönkremenni engedni ilyen szép épületet? Nagynénje, ő nagysága, nem gondolja ezt meg?

«— Oh persze! — szolt, vállat vonva, s gúnyosan nevetve — nagynéném igen jól tudja, hogy d'Erlangenak még mindig lesz egy pár fala, mely túl fogja őt élni, s miután így ő elete végéig biztosítva van a felől, hogy lesz hol meghúznia magát, mit törődjek ő az «azután»-nal?

«Nem mertem tovább folytatni: mert már is nagyon személyeskedő irányt vett beszélgetésünk, s visszatértünk az általánosságokra. Roppant nevetgélve s mulatságosan be-szélte el ifjú társalgónöm, miként bútorozta ő be szobá-ját, mint szedte össze mindenünnen az egyes termekben

ott maradt bútorokat, még a kápolnabeli térdeplőket is eltulajdonítva.

«Ez magyarázza meg, miért van olyan föltűnően sok templomi szék e helyen, mint valami zárdában, mi annyira meglepett volt első fölébredésemkor.

«Az én repülő székeim» így nevezi őket, s beszéd közben egyiket a másik után ágyam elé húzta, hogy megmutassa nekem.

«— Mind egyformák, nem valami változatosak ugy-e? — mondta, a mint minden oldalra forgatta őket, hogy jobban láthassam — de ezek még csinos apróságok a pamlagjaimhoz képest. Láttá már a pamlagaimon levő személyiségeket?

«S két kezével belekapaszkodva egyik pamlagjába, oda vonszolta ágyam elé, pokoli zajjal húzva őket a szoba egyik végéről a másikba, s ép oly gyorsasággal vissza is állította aztán helyökre.

«Mindebből tehát azt vettem ki, hogy a kastélynak belseje is ép annyira el van pusztúlva s hanyagolva, mint külseje, s nem tudom elképzelni, miféle rablóbanda foszthatta így ki. Gondatlanság és hanyagság nem lettek volna erre elégségesek, s az idő egyedül nem hordja el így hátán a bútorokat, a nélkül, hogy a nyomor segítségére ne jönné kissé. Ez a gondolat ropant kínosan hatott rám, mert jelenlétem ez esetben súlyos teher lehetett a kastély úrnőire nézve, s már föltettem magamban, hogy beszélni fogok e felől az orvossal, midőn d'Erlange kisasszony csodálatos módon kitalálva töprengéseimet, egyenesen neki vágott a dolognak, s a lehető legvilágosabb szavakba öntötte gondolataimat:

«— Oh uram, ön most a fölött aggódik, hogy minket kevésbbé gazdagoknak talál, mint hitte volna! — kiáltott föl. De legyen nyugodt! ha nem is terem meg Erlangeban az a pár asztal és szék, mire még szükségünk lenne, hogy bebútorozhassuk magunkat, van bőséggel mindenféle zöldségünk s főzelekünk, nem is számítva a tyúkokat és kacsákat, s miután nagynénem, ki igen sokat ad becses személyére, még mindig talál módot rá, hogy ne kelljen koplalnia, föltehető, hogy még nem jutott el pénzes harisnyája fenekére és így még nem fenyeget bennünket éhinség. Aztán végre is szép lenne, ha olyas valami okozna önnek gondot, miről ön nem tehet, mert iga-

zán nem az ön hibája, ha ma itt van, s mindenütt meg szokás adni a foglyoknak a teljes ellátást.

«Ez az őszinte kimagyarázás nagy megkönnyebbülésre szolgált, s most már csak azért mentegettem magam d'Erlange kisasszony előtt, a miért megfosztottam őt szobájától, s kértem, kegyeskedjék visszavenni, s vitesen át engem máshova. De megtagadta kérésemet, s azt felelte, hogy nagy követelkezés nálok «máshovát» emlegetni, s hogy különben is azt akarja, maradjak ott, vétkézése színhelyén, melyet így aztán mintegy vezeklő kápolnává avatok.

«Most már sok furcsaságot megértettem, mi már eleitől fogva föltűnt volt nekem; miért nem illenek össze az asztali készlet darabjai, miként kerültek együvé a sèvres-i porcelán, a nagy velencei pohár, melyben a bor folyó aranyként csillog, a tömör ezüst edények, melyekkel nem szeretem, ha igen közel jár hozzám d'Erlange kisasszony, s a durva fehérítettlen vászon asztalkendő és tíz garasos kés, melyek kiegészítik terítékemet.

«Ezzel a késsel kínlódtam tegnap is, s úgy szaggattam a húst vele, akárcsak valami fiatal kutya a fogaival, hol a fokával, hol az élével próbáltam, minden eredmény nélkül, s közel voltam hozzá, hogy elveszítssem türelmemet.

«— Rosszúl vág, ugy-e? — szólt ekkor d'Erlange kisasszony, ki kitörő jó kedvvel szemlélte, mit csinálok — s ön roppant mérgelődik miatta! . . . Várjon csak, van nekem valamim, mi segítni fog a bajon.

«Ezzel egy fiókhöz futott, s nagy diadallal egy kis tört hozott elő nekem; gyönyörűen véseti elefántesont tokba volt zárva s oly hirtelen mozdulattal rántotta ki belőle, hogy egész megrezzenstem tőle, a mint a penge kékes fénye felem lövellt.

«— Na ez aztán angyali módon vág — szólt — mindig ezzel faragom a tollaimat. Jó lesz?

«Így van tehát kiállíva az én asztali készletem, barátom, most már elég tiszta fogalommal bírhat színhelyemről, s a környezetemben levő személyiségekről is: a szellem-nagynénéről, orvosomról, Benoîte-ről, Egyről, s végül Colette kisasszonyról, mert így hívják d'Erlange kisasszonyt, ki maga volt kegyes közölni velem nevét, mindjárt azt is tudatva, mit tart ő maga róla:

«— Furcsa egy név ugy-e? így szólt: Col . . . Colette . . .

Miért nem Collettere?*) Mit is jelent vajon, s honnan származik?

«— Azt hiszem a naptárbeli szenttől . . .

«— Meglehet! ez sohsem jutott eszembe! Azt hittem, egyenesen az én számomra találták ki. Ön tehát hallott Szent Coletteről? Talán segítségül is hívta fogfájás alkalmával? Bizonyosan nagy hatalma van ez ellen, s biztosan meggyógyul az ember, ha hozzá fordul! . . .

«— Meg kell vallanom, hogy nem! — feleltem; egyfelől a fogaimnak nem volt szükségök rá eddig, de másfelől meg, örökre elvette minden fogadalomtól a kedvemet az ön kudarcza, mert nem vagyok oly önhitt, hogy azt hígyem, nekem sikerülhet valami, mikor önnek annyira nem sikerült.

«Egesz haja tövéig elpirúlt s elfordította fejét; de egy perc múlva már így szólt felhangon:

«— Oh, én igen bajos dolgot kívántam; az lehetett az oka!

«Nyilván félt, hogy el talál engem ijesztteni az ő kudarcával, s így aztán kísértetbe visz vagy hitetlenségre csábít; s félig-meddig az ő hiszékenysége iránti kíméletből, félig-meddig, mert attól félt, hátha meg találtam sérteni, befejezésül ezzel egészítettem ki észrevételeimet:

«— Annyi bizonyos, hogy semmi miatt sem kell kétségbe esni, s talán sokkal közelebb van önhöz, a mit óhajt, mint gondolná! . . .

«A mi Szent Coletteet illeti, én az igazat megvallva, nem sokat hiszek hatalmában; de ha netalán értesülnél róla, hogy akad mennybeli társai közt olyan, kinek az a szakmája, hogy a törött csontok forradására fölügyeljen, ajánlj föl neki egy viaszgyertyát barátom, mert fájdalom, nem igen haladok a gyógyulás útján.»

Márczius 28.

Nem rég ideje egy eszmém támadt, s hiába kaczagom szembe, hiába igyekszem kimutatni, hogy képtelenségnek találok, csak nem akar tágitni, s mind jobban befészkel magát fejembe úgy, hogy ez most már egészen tele van vele.

De olyan bolond egy gondolat, hogy mielőtt ide leírnám,

*) Nyakbodor, gallér, à la Henri IV.

háromszorosan elreteszelem ajtómat, s két tiszta lapot fordítok füzetemben, hogy egészen külön álljon ez a nevetséges képzelődés.

Miután folyton múltkori legutolsó kalandomon járt az eszem, s mindig vissza kellett gondolnom rá, mily gorombán bántam a szegény szenttel, milyen haragra lobbantam ellene, miféle következménye lett ennek, s midőn végre eszembe jutott azon nap, melyen Civreuse úr Erlangeba került, azon kezdtem tünődni . . . úgy találtam, hogy nem lehetetlenség . . . szóval azon eszmém támadt, hátha Szent József mégis mind ennek daczára meghallgatta imáimat, s Civreuse úr a várva várt szabadító és hős.

Tudom jól, hogy ő nem szándékosan jött Erlangeba, nem gondolt rám, s most is még nagyon távol áll attól, hogy nekem udvarolgatna . . . De még is nagyon különös ez a véletlen összetalálkozás!

Én segítségért esedezem, s egyszerre csak megjelenik előttem, ki négy fal közé zárva élek, egy eredeti és érdekes, habár nem is valami szeretetreméltó fiatal ember, ki tökéletesen abból a fából való, melyből a hősöket faragják! Nem valami égi jel-e ez? A nagynéném zsémbessége és dühe szintén biztos jelek, s naponkénti kitörései s megrohanásai is azt mutatják, hogy azt gondolja, mit én, vagyis hogy a Colette szabadítója megérkezett.

Midőn újra meg újra mentegetőzéseimbe kezdek szegény szobrocskám előtt, melyet ismét magamhoz vettem, úgy tesz nekem, mintha szemével intene s rám mosolyogna, mint egykor, s így szólna hozzám: «Láthatod, hogy igen hamar kétségbe estél, s hogy nem csaltalak meg a legkevésbé sem!» Aztán a következő perczben már újra mondogatom magamban, hogy örült vagyok, s eszembe jut a Civreuse úr fagyos arcza. Ő épen annyit törődik velem, mint a kutyámmal, s világosan látni, mennyire dühösíti őt kénytelen itt időzése.

És még is, ha úgy van megírva a sors könyvében, neki engedelmeskednie kell, sőt hozzá még örvendhet, hogy így megsebesült, mert a nélkül egyszerűen távozott volna, s most még csak nem is sejténé létezésemet!

Tökéletesen hasonlít-e múlt nyári álmadozásaim eszményképéhez? már nem tudom, mert midőn most föl akarom idézni emlékezetemben az én sötét melancholiájú Amadisom képét,

mindig a Pierre úr arcza áll előttem, s nem nézem meg füzetem első lapjait, hogy lássam, csalódom-e vagy sem, mert jónak találok úgy, a mint van.

Homloka, melyet most még nem lehet jól látni, bizonyára nagy és széles, haja gesztenyeszín, egész rövidre van nyírva, s égnek áll, hajlott orra, azt hiszem, kissé igen is hosszú, ajkait mindig összeszorítja, s végül szakálla nem igazi körszakáll, bár több mint amolyan barkó; szeretném megkérdeni tőle, minek is nevezik az ilyen tulajdonképen.

A mi szeme vagy is inkább szemei színét illeti, mert fölteszem, hogy a másik is egészen hasonló ahhoz, melyet látni lehet, az valami különös: se kék, se szürke, hanem egészen olyan, mint azon forrás vize, melyben a nyáron nézegettem magam. Minden megvan benne, még csak az átvonuló fellegek árnyékát is látni képzelem néha, mert a kedélyhangulat szerint változik színe, s hol halványabb, hol sötétebb árnyalatot ölt minden perczen.

Arcszíne barna, egész a homloka közepéig, honnan kezdve a bőr fehér maradt, föl a haj tövéig, mi nagyon furesán veszi ki magát. Mintha az egész arcot befestették volna azon vonalig, de ott hirtelen kifogyott a festék az ecsetből, és a többi részt fehéren hagyták.

Ha jellemét tekintjük, meglehetősen heves és erőszakoskodó, nem igen szeretetreméltó; annyira látszik rajta, hogy szokva van mindig csak saját akarata szerint cselekedni, hogy a másoké majd semmit sem számít előtte.

Mindig zsarnoknak is képzeltem eszményemet, de csak másokkal szemben, mint a ki csak az én látásomra fog megszelídülni . . .

Különben ha már jól kiábrándoztam magamat ilyen módon, megint mindig eszembe jut, milyen nagy bolondság ilyen gondolatokkal tépelődnöm. Létezett-e valaha Charmant herczeg, ki ily kevésbé charmant szeretetreméltósággal iparkodott volna meghódítani szíve hölgyét? s lehetséges-e félreismermem, hogy Civreuse úr tulajdonképen olyan, mint valami lánczra kötött szelindek, egy okos, nagyon jól nevelt, igen előkelő modorú szelindek, de ki szemmel láthatólag unatkozik házikójában.

Aztán végül, hogyan illeném én ehhez a mogorva kedélyhangulathoz? Majdnem azt kell hinnem, hogy valami különös

varázslat alatt állok miatta, mert mindig épen az ellenkezőjét teszem és mondom annak, mint a mit tennem és mondanom kellene, s így azt a gyönyörűséget szerzem meg betegemnek, hogy szemöldökét szakadatlanúl tornáztathatja, mindegyre föl-föl kell vonnia álmélkodásában, mire neki folyton okot szolgáltatok. Pedig bizonyára nem azért vártam tizennyolcz éven át szabadíttatásomra s erre a kis örömré, hogy most szünetlenül csak ócsárolni tudjanak . . .

És mégis Lancien anyó nagyon biztosnak látszott lenni a dolog felől, midőn nekem azt ígerte, hogy sikerülni fog; ő pedig sok mindent látott már, én meg olyan keveset! . . .

PIERRE JACQUESHOZ.

«Oh barátom! ezt várhattam tőled! Mennyire reád vall utolsó leveled megint!

«Azonnal lángolsz, föl vagy izgulva, egész regényt építesz a levegőbe, s express küldöd el nekem; azt kérde, vajon nem késtel-e el így is, s vajon még a szertartás előtt, vagy már utána érkeznek-e szerencsekívánataid?

«Ez a baleset, mely az országúton ér engem, a régi kastély, hova ájulva visznek be, a fiatal lány, ki éjjel-nappal örködik fölöttem, s könnyeivel öntözi fekhelyemet, mindez megittasít, elragad téged; már szerelmesnek látsz, a bolondulásig szerelmesnek, szépem lábai előtt térdelve, már a menynyire egy törött lábú ember térdelhet; azt képzeled, hogy áldom a járhatatlan utakat, mert ez a magány, mit másodmagammal osztok meg, csupa gyönyörűség, áldom balsorsomat, mert általa juthattam be Erlangeba, s imádom a telet, mert bevehetetlenné s elérhetetlenné teszi sasfészkünket a féltékenyeknek és kíváncsiaknak.

«Oh szegény Jacques-om! én nem vagyok oly gyúlékony természet, mint te, ki úgy lánggra lobbansz, mint a száraz rózse: sem képzelőtehetségem nem olyan magas röptű, mint a tied, s emlékezned kell rá, hogy régebben is, midőn együtt jártunk a társaságba, én olyan voltam melletted, mint valami kihűlt szívű aggastyán, míg te lobbanékony szeleburdiként szeszélyesen csapongtál jobbra-balra a szép hölgyek körében.

«Míg te, mint valami ingyencz egy-egy este nemcsak

egy, de sőt két szenvedélylyel is tápláltad éhes szívedet, s oly hirtelen beleszeretél tánczosnőidbe, hogy a füzértáncz után már házasságról is kezdted ábrándozni, addig én egy egész héten át egyszer, ha elajándékoztam szívemet. Sőt még az is megesett néha, hogy az én szívem egyik vásárnap-tól a másikig vagy éppen két egész hétig sem dobogott hevesebben.

«És most, midőn szakítottam az egész emberi nemmel, a kedves boulevardi pajtásokkal éppen úgy, mint kecses delhölgyekkel, mikor mindennel torkig vagyok már: most te azt teszed föl rólam, hogy beleszeretek az első csinos arczoeskába, mint valami iskolás fiú, és lánczokat rakok magamra akkor, midőn szerencsésen leráztam végre vállaimról minden nyűgöt! . . . Nem! nem! kedves Jacques-om, s ha kívánod, a Civreuse-ök szavára mondom, mindent átengedek neked a legkisebb bánkódás nélkül, az oszlopos ágyat, a gipszkötést s ráadásul még a kis szökét is!

«Tehát elfeledted volna már, szegény barátom, az utóbbi két év alatt történeteket? Úgy látszik, igen, mert ez évek a te részedről csak folytonos önfeláldozásban teltek el, s mert a te túlságig vitt gyöngédséged bűnül róttá volna föl neked, hogy emlékezzél rájuk. Csakhogy nálam másként áll a dolog, mert vannak bizonyos dolgok, melyeknek keserű utóíze örökre szánkban marad, akár miként is akarjuk elűzni, s az én élményeim ilyen fajtájúak voltak.

«Látod, én a gyermekességig naiv voltam, s az ostobaságig hiszekeny; készpénzül vettem mindent, mit nekem mondtak! Harmincz meghitt barátom is volt, és én mindegyikről azt hittem, hogy megbízható, odaadó s őszinte.

Legalább húsz párisi családban tárt ajtókkal fogadtak, a legbizalmasabb családi körben, s én, ki azt hittem, hogy anyám emléke iránti tekintetből bánnak így velem, úgy mentem oda, s úgy viseltem magam ott, mintha csak anyám keze vezetett volna azon helyekre, semmiféle hátsó gondolatnak még árnyéka sem környezett soha, s bizonyára en voltam az egyedüli ott, kitől távol állt minden ilyes.

«Szegény, ostoba fejem, csupán csak egyről feledkeztem meg, arról a háromszázezer frankról, mi biztos évi jövedelem volt, s mi fölött mint árva, teljesen függetlenül rendelkezhettem; s én mint valami tökfilkó, a saját személyemre vonat-

koztattam mind azt az előzékenységet, mi csak vagyonomat illette.

«Aztán emlékszel, midőn egy szép reggel csak arra ébredtem, hogy teljesen tönkre vagyok menve? Bankárom, ez is jó barátaim egyike, minden pénzemet oly kevéssé tisztességes vállalatokba fektette, hogy nem volt bátorsága beleegyezésemet kérni hozzám, s végre azzal, mi még megmaradt, Amerika szabad földjére költözött, új vagyont alapítani magának. Egy csapásra tisztába jöhettem új helyzetemmel.

«A táviró csigalassú ahhoz képest, a mily gyorsan terjed a hír szájról szájra. Négy órával azután, hogy tönkrementem köztudomású lett, újra az a régi Pierre lettem, a ki öröklésem előtt voltam: mindenki tudta, s egy hét múlva már el voltam feledve! Az események oly halomban szoktak egymásra torlódni Párisban! Az én esetemre egy minisztérium bukása következett, aztán egy zárt ajtók mögött folytatott válpör, melynek minden részletét persze dobbal, trombitával hirdették a hírlapok, s gondolhatod, hogy a hullám nyomában, mely engem elnyelt, hamar újak keletkeztek!

«A bizalmas családi körök föltűnő egyértelműséggel zárultak be előttem. Minek hívogatni meg olyan embert, ki nem mehet többé kérészámba? Csak ekkor vettem észre, hogy ezekben a családi körökben a házi kisasszony éveinek száma rendszeren tizennyolcztól húszig váltakozott.

«Barátain pedig, kedves Jacques, mindnyájan a legkifogástalanabbul viselték magokat. Egyetlen egy sem akadt köztök, ki kétszer is át ne jött volna az útca vagy boulevard egyik oldaláról a másikra, csak azért, hogy kezét szoríthasson velem vagy részvétét kifejezze:

«— Szegény Civreuse, na te csúful megjártad!

«— Micsoda gazember az a D***: tudod hogy köröztetik? A propos, a hétel Drouotban árverezteted el holmidat? Nagyon kedvező rá most az idő, valóságos szerencse!

«— Hát te merre bujkálsz, te szegény megkoppasztott madár? szegény barátom! Isten bizony, az ilyesmi elveszi az embernek minden kedvét attól, hogy máshová helyezze el pénzet, mint a saját szalmazsákjába!

«Mindez rendkívül kedves volt, egészen szívem mélyéig meghatott. De két hét múlva már bútoraim el voltak árverezve, lakásom ki volt adva, s nem tartottam meg többé hétfői

estélyeimet, nem ebédeltem többé a Café Anglaisban; mi több, átköltöztem a Szajna túlsó partjára.

«Ugyan kinek volna kedve megkeresni egy szénaboglyába esett tűt, s kinek lett volna kedve olyan valakit keresni föl, ki a Jardin des Plantes környékén lakik? Lelkemre, senkinek sem! S alig telt el két hét, teljesen élvezhettem azt a teljes nyugalmat, miről az ember oly gyakran ábrándozik a szenvedések napjaiban, de mi, egy nagy városban, hol boldogan élt az ember azelőtt, inkább elhagyatottságnak nevezhető, mint nyugalomnak.

«Történetem itt bevégezhető volt, legfőlebb még pontot kellene tennem a végére vagy egy befejezésben röviden kellene érintenem a nyomorral folytatott harczot, ha szerencsémre, harmincz meghitt barátomon kívül, nem bírtam volna még egy harminczegyedikkel is, kit különben is sohsem foglaltam bele amazok tömegébe.

«Ez ármányosabb volt a többinél, fölfedezte rejtekemet; mikor aztán bejutott hozzám, egyszerűen fölnyitotta pénztáramat; üresnek találta, mint a hogy előre gondolta, tehát szépen karon fogott s elvitt magához, kényszerített, hogy ott két teljes éven át megoszszam életét!

«S ez még nem volt minden, hogy ezt följajánlotta nekem; engedd meg, Jacques barátom, hadd mondjam legalább egyszer szemedbe, miután most alkalmam nyílt rá, de olyan módon tette azt, hogy én minden habozás nélkül elfogadtam, s az egész idő alatt rajta élösködtem, a legkisebb aggályoskodás nélkül.

«Ne tiltakozzál, mert csakugyan élösködtem, és te épen oly jól tudod, mint én, hogyan fizetik az olyan embert, ki a megélhetés szüksége miatt keresi a munkát, s ki nem mászott végig a közigazgatási számlálétra minden fokán, mivel oly nagyra vannak szép hazánkban.

«Mennyit tudtam szerezni, már nem emlékszem rá pontosan; de annyi bizonyos, hogy a megpróbáltatás e napjaiban, jó volt, ha átlag képes voltam kifizetni lakásbérünk egy negyed részét s mosónőmet; ezt is csak azért tehettem, mert alkalmasint olcsóbban számítottak föl nekem mindent.

«De mihez is kezdhettem volna? Midőn még csak mint műkedvelő szerepeltem, minden kétségen fölül állott, hogy képeim méltók arra, hogy a Salonba is befogadják őket; de

mihelyt meggyanították, hogy azért akarom eladni őket, mert rá vagyok szorúlva, azonnal mázolóvá süllyedtem le, kinek egy-egy hat méteres vászna sem ér meg ötven frankot! A mi a zenét illeti, arról ne is beszéljünk. Mint olyan szerelmi gitározó, érdekes egyéniség lehettem volna valamely erkély alatt, de mint zenetanító mindenre hamarabb tehettem volna szert, mint tanítványokra! . . .

«Tehát nem maradt más választásom, mint számfölötti gyakornokság valamely pénzügyigazgatóságnál — mi három évi nagyravágyó reményt s ábrándozást jelent azon ezer-ötyszáz franknyi fizetés után, mi e rövidke próbaidőt végül jutalmazza — vagy a diplomatiái pálya és a konzulság — mihez azonban hiányzott ruhatáramból a lakkezipő és új keztyű, melyek tudvalevőleg a legfőbb kellekei a képesítésnek e téren; vagy végül még újságíróvá lehettem!

«Ha ezeket nem tekintve, vonakodni hajlandó az illető attól, hogy czégérül használhassa nevét valamely kétes ügyletekkel foglalkozó sáfár, mondd csak, ugyan miféle foglaltosságra tehet szert még Párisban egy ilyen sorsú tisztességes ember?

«Már azon is kezdtem gondolkozni, hogy kivándorlok, s nélküled, minden valószínűség szerint, a tengeren túlra követtem volna drágalátos bankáromat. De te ott voltál s én maradtam, bár megvallom, szívem már meg volt sebezve kissé attól, a mit látnom s tapasztalnom kellett. Természetesen távolról sem volt fogalmam arról a hirtelen sorsfordulatról, mi rám várt, s mi oly kitünő alkalmat volt nekem nyújtandó betetőzni erkölcsani tanulmányaimat az ember-állaton.

«Az igaz, hogy csak föl kellett volna nyitnom La Rochefoucauld-t s az egész historiát előre olvashattam volna nyomtatásban. De ki hisz La Rochefoucauldnak, mielőtt saját maga nem tapasztalta, mit az ő keserű bölcsesége tanít!

«Hogy röviden végezzek, nem szükséges eszedbe juttatnom a komédia kifejlődését, mire egy szép reggel ébredtem. A kerék egyet fordult, s Fortuna visszaadta egyik kezével azt, mit a másikkal elvett. Az a vén gazember, ki megrontott, s ki odaát gazdagabb lett, mint valaha, végrendelet s gyermekek nélkül halt meg hirtelen, és petroleumtavaiból, melyekre nézve az összes károsultak erélyesen érvényesítették igényeiket, mindnyájunkat tökéletesen kárpóoltak. Követeléseinket rendben találta

a törvény, s még csak tőkénk kamatjait is megkaptuk: mint két évi akaratlan takarékoskodásunk eredményét! . . .

«Három nap múlva, emlékszel-e Jacques? a szerencsekívánatok, mindenféle névjegyek s meghívók egész özönnel érkeztek, és újra bírtam összes jó barátaimat. Igazán, azt hihettem volna, ha akarom, csak valami rossz álmom űzte velem játékát. Fölebredésemkor mindaz, mit elveszítettnek hittem, ugyanazon ajtón tért vissza: pénz és barátság.

«De már ez még is sok volt! Ha nem sietnek vele oly rohamosan, talán még meghagytam volna magam csalatni a látszattól. Hanem mikor láttam, mint akarják velem szemben máról holnapra újra kezdeni a régit, épen ott, hol megszakadt: mint figyelmeztetnek most a két év előtt elfogadott reggelire, mint akarják eszembe juttatni a nekem juttatott keringőt, bár két tél sárgította már a tánczrendet, melyre följegyezték volt: mindez oly aljas és egyúttal oly nevetséges valami volt, hogy kaczagnom kellett rajta, bár elszorúlt szívvel.

«Nem volt elég, hogy megloptak. Ráadásul elvették hitemet az emberekben, kajánná és cynikussá tettek s én valóságos kárörömmel engedtem belevonni magam a különféle tervezgetésekbe, mindenkit reményekkel kecsegtettem, mindenkiben áltattam a becsvágyat, hogy annál érezhetőbbé tegyem a csalódást azon napon, midőn majd egy csapással elvágom zsinégjét az összes kezemben tartott báboknak:

«Aztán belecsömöröltem, kimerültem. S minthogy nagybátyád betegsége miatt tőled el kellett válnom, s te egy egész telet voltál nála töltendő, annyira erőt vett rajtam az embergyűlölet, hogy már nem találtam elég erős módot kifejezésére, s elfogott a vágy, hogy chinai, arab vagy hindu nyelven is halljak már hazudni, úgy a miként francziául hallottam, hogy legalább megbizonyosodhassam a felől, miszerint hazám se előnyben, se hátrányban nincs kortársai fölött.

«S ezt a pillanatot választod te arra, hogy szerelemről s a családi tűzhely örömeiről prédikálj nekem, — a csöndes, benső boldogságról, mi annak fő báját képezi! . . .

«Szegény Jacques-om, te nagy bolond vagy, d'Erlange kisasszony pedig, ha nem is rosszabb, mint a többi nő, mi nem épen bizonyos, legalább is hasonlít hozzájuk, s ez elég, hogy engem megfutamítson.

«De még is, leveled azon részével, melylyel be akard

bizonyítani nekem, s el akarod velem hitetni, hogy a szerelem bűnében leledzem, pár víg perczet szereztél nekem.

«— Folyton együtt vagytok, mondd; beszélgetsz vele, nézed őt, szöke tündérnek nevezed: ugyan Pierre, valld már be, hogy megégetted magad!

«Lássuk csak, hát, volna-e arra való lábam, mivel elfuthatnék, hogy vele ne legyek? Vagy talán félrefordítsam fejem, ha beszélek vele, s egyebet akarsz látni első ébredésem tréfás s kissé phantastikus elbeszélésében, mint az események szokásos kiczifrázását, a hogy azt minden utazó tenni szokta, ki elbeszéli kalandjait?

«A mi a szókeséget illeti, azon már nem változtathatok, Colette kisasszony csakugyan szöke, s ezt egész egyszerűen mondtam neked, a nélkül, hogy valami rosszat gondoltam volna . . . s itt eszembe jut, mint panaszkodol rám, d'Erlange kisasszony miatt:

— Kénytelen vagyok képzeletből alkotni meg képét, mondd; mert haját kivéve, semmi útmutatást nem adsz, míg a gobelineket, dűledező tornyokat s mindenféle hiábavalóságot a legrészletesebben leírod! A keretet ismerem, akárcsak előttem állna. De kérlek tedd, bele már azt a Greuze ecsetjével festett képet is!

«Legyen hát, olyan hű lesz az, melyet csak az én tökéletesen elfogulatlan szemeimmel nézve adhatok neked.

«Colette kisasszony inkább kicsi, vagy legalább annak látszik, a nélkül, hogy a valóságban az lenne. Azért-e, mert termete oly hihetetlen finom, vagy, mert feje olyan kicsi, mint a görög szobroké, vagy mozdulatai gyorsaságában és sokféleségében rejlik-e oka? nem tudom. De az bizonyos, hogy ha mozdulatlanul áll egy pillanatig, mi nagyon ritkán történik meg, úgy tűnik föl előttem, mint valamely ég felé nyúló egyenes és sudar nyírfa, s ilyenkor ámulva nézem, honnan lett egyszerre egy lábbal magasabb?

«Aztán hirtelen eszébe jut valami, ide vagy oda suhan könnyű léptekkel, s ilyenkor már egészen olyan, mint egy tündér, ki jókor reggel elszökött hazulról, hogy egy kis látogatást tegyen az embereknél. Már pedig, mint tudod barátom, a tündéréknek se testök, se koruk.

«Az orr rövid, finom s kissé pajkos; tojásdad alakú arcza telt, mint egy szép gyümölcs, s színe a borostyánkőre emlékeztet.

«De ne gondold azért sárgásnak, nem Cambodgeban vagyunk, csak olyan szép átlátszó fehér bőr, melyen át folyton a napsugár csillogását véljük látni. A homlok nagy, a száj csinos, a mi pedig a szemeket illeti, ezeket gyönyörűnek mondanám, ha te úgy vennéd a dolgot, a mint mondva van; hanem te persze megint rosszul fogod értelmezni, és szenvedélytől lángolást fogsz látni abban, mi nem egyéb, mint lelki ismeretességig pontos személyleírás, mert meg vagyok győződve, hogy még egy útlevelemben is megjegyeznék e szemeket, sőt a «különös ismertető jelek» rovatába soroznák, oly kevésbé hasonlítanak a rendeshez.

«Ha már egyszer le kell írnom neked, tehát hadd leszek pontos, úgy is számon kérnéd, s megírom, mily nagyok, mily remek metszésűek, átható és mély fekete tűzűek ezek a szemek, melyek folytonosan villámokat lövellnek.

«Ha a pillák le vannak sütvé, oly nyugodt az arc, mint egy alvó gyermeké; de mihely fölemelkednek, tűz sugárzik a szemből, s azt képzelhetné az ember, hogy valami belőlről áradó fény világítja meg ezt a lángoló szemesillagot.

«Létezik-e fekete gyémánt? Nem tudom, bár sokat emlegetik; de azt hiszem, most már eléggé el bírom képzelni magamnak.

«A mi e szemek tekintetét leginkább jellemzi, az a kifejezés mozgalmassága, minek változatossága leírhatatlan, benne tükröződik egész lényének összes élénksége. A szó teljes értelmében látható, a mint az eszmék s gondolatok egymást üzik benne, s kissé nagyon is árulók e nagy szemek, melyekből a gondolatokat úgy kiolvashatni, mint valami nyitott könyvből.

«A hosszú pillák, melyeknek vége visszahajlik, ritkán ereszkednek le, s akkor is oly lassan bocsátkoznak alá, mint egy csendesen kerengő madár lengő szárnyának legyintése, mert a világosság nem vakítja el ezt a tekintetet, a nap és ő jó pajtások együtt.

«A szemöldök tiszta és finom rajzú, mint olyan ecsetvonás, mit csak egyszerre vet oda a művész.

«Végül a kellem és dévajság e vegyületeknek kiegyesítése gyanánt képzelj magadnak balra, az ajak fölött egy kicsi gödröcskét, mi nem tudni honnan s miként, de a legkisebb okra vagy a nélkül is oda támad, s a szájnak csak egyik szélét vonja föl úgy, hogy e lány egyszerre csak egyik orcájával

nevet, mintegy suttyomban, mi kimondhatatlan víg kifejezést kölcsönöz ábrázatának.

«Nem mondom, hogy Colette kisasszonynak gyermek-kacsói és lábacskái vannak, mert ostobának találom ezt a hasonlatot. Ugyan mint is venné ki magát, ha egy sugár növésű fiatal lánynak olyan tömzsi, kövér, épen annyira széles mint hosszú lábai s olyan kis kövér, gödröcskés kacsói lennének, mint a kis babáknak; hisz ez valami rettentő volna! De a d'Erlange-ok nemes faj, s ez meglátszik e hölgyecskén is.

«Mindent összevéve, igen eredeti és igen sok tekintetben figyelemre méltó arcz, melynek láttára te ámulva-bámulva kiáltanál föl, s minden este egy-egy szonettel áldoznál neki, a festő pedig a legnagyobb elragadtatással kapna rajta, bár képtelen volna egész hűen adni vissza. Hanem én azért még is megkérem őt majd egyszer, engedje, hogy megpróbálkozzam vele; ez első úti kalandomnak jut majd rajzkönyvemben az első lap.

«Nos így tehát? kérded... Nos tehát okvetlen szeretnünk is kell mindent, a mi szép? Mint művész írom le őt neked, valamint majd egy negyed év múlva majd leírok palotákat, lótuszvirágot és bajadéreket, ha ugyan léteznek bajadérek másutt is, mint a ballettekben; de ha minden új arcnál, miről neked beszélek, egy-egy új regényt fogsz elképzelni, kénytelen leszek a négereknél dívó stílbán írni neked. «Jó kis útas szerencsésen megérkezni. Út szép lenni. Tengeri betegség nem kapni. Szép kis ház lakni. Ölelni kis fehér testvér.»

«Úgy kell nézni a világot, kedves barátom, mint a milyen; senki sem ér benne sokat, bennünket kettőnket kivéve; mi ketten pedig jobbat érdemlünk a sorstól, mint efféle fogatok-, gyémántok- s öltözékekért bolonduló bábokat. Már régóta föl is fogadtam, úgy a te, mint a magam nevében, hogy agglege nyek maradunk; mi megelégszünk egymással is. Írd alá magad is e szerződést, s ne ábrándozzál többet soha.

«A mi gyöngéd figyelmeztetéseidet illeti, Colette kisasszonyra nézve, légy nyugodt, erkölcsbíróm; ha én bronzból vagyok, ő meg kristályból van; s különben is nem hinném, hogy jelenlegi kinézésem valami túlságosan veszedelmes lehetne valakire. Aztán csak nem véled, hogy egy ilyen teremtés, ki egész napon át folyton nevetgél, holmi érzelgősségre volna haj-

landó? Hisz ez nem is nő, hanem inkább valami folyton ugráló zajos madár, s a ki őt látja, megesküdne rá, hogy a legmulatságosabb életet folytatjuk itt.

«Pedig te tudod, hogy áll tényleg a dolog. Az imént is d'Erlange kisasszony ide-oda szökdécselt a szobában, átengetve magát szokott zajos jó kedvének, miközben porcellán holmikat s mindenféle csecsebecséket törülgetett le, melyeket én olyan mélabús szájalommal követtem tekintetemmel, a mint újjai közt forgatta őket, mintha megannyi halálraítélt lett volna, szünet nélkül énekelgetni hallottam őt, s nem állhattam meg szó nélkül.

«— Én Istenem — kérdeztem tőle — ugyan mi tudja ilyen jó kedvre hangolni önt, s mi készteti ajkait folyton nevetésre?

«— Hát mert jó kedvem van! — felelte. — Talán alkalmatlan önnek?

«— Déhogy! Csak csodálkozom rajta, ez az egész.

«— Na az igaz, hogy ön egészen más fából van faragva! — válaszolta élenken. — S ha szabad nekem is egy kérdést tennem, mi az oka annak, hogy ön viszont soha sem nevet?

«Mert beteg vagyok! — feleltem eleinte szárazon.

«Aztán mivel szégyeltem ezt a kézzelfogható hazugságot, s főként azt, hogy hirtelen rossz kedvemben a múltnak ily kevésbé lovagias fölemlítésére ragadtattam magam, így folytattam:

«— De általában véve, azt hiszem, hogy az én kedélyem egész ellenkezője az önének.

«Erre újra fölemelte szemeit, melyek egyszerre csak elfátyolozódtak volt, s újra mosolyogva így szólt:

«— Akkor önnek rossz a kedélye?

«— Körülbelül az; kétségkívül rossz kedélyű vagyok, legalább is azok szemében, kik a nevetést a szeretetreméltóság biztos jelének tekintik, nem pedig fintornak vagy egyszerűen egy olyan velünk született izomrángásnak, mi szintén bizonyoságul szolgálhat azoknak, kik azt állítják, hogy a majmoktól származunk.

«— A majmoktól! . . .

«S ijedt mozdulattal hökkent vissza, mialatt hirtelen pillantással végig mérte kezeit s egész termetét . . .

« — Sohsem hallottam még ezt! Lehetséges-e? Igaz ez, uram? Honnan tudják?

« Aztán, mert látta, hogy fejemet rázom:

« — Hát nem! Jaj, mennyire örvendek, folytatta, mielőtt még egy szót is szólhattam volna, mert nagyon nevetséges lenne, s jaj, de még milyen utálatos is! . . . Ugyan kellemesen érezhetné az ember magát, ha mikor egy páviánt lát kalitkájában, azt kellene mondania magában, hogy tisztelni tartozik őt, mint őset. Elég már, ha arra kell gondolnunk, hogy hasonlítunk hozzá, mikor nevetünk!

« Ezzel egy tükörhöz futott, mely oly magasan van akasztva, hogy asztalra kellett másznia, hogy megnézhesse magát benne. A mint észrevette, mily gödröske támad arcán:

« — Csakugyan lehetséges, hogy csak izomrángás az egész, szólt nagy bölcselkedve; de azért még is csak nagyon jól esik!

« S újra még hangosabb kacajban tört ki, hogy bebizonyítsa iménti állítása igazságát, miközben egy szökkenéssel, mint valami gazella, zajtalanul és könnyedén a földre ugrott,

« Láthatod, hogy ép oly hiszékeny és vidám, mint egy igazi gyermek, s pár perczig tartott, míg véget ért a jó kedve rohama; aztán látva, hogy én folyton komoly maradok, leült, s miután lecsillapult, így folytatta halkabban:

« — Talán, ha sokkal öregebb és sokkal okosabb lesz az ember, akkor már csakugyan nem telik többé kedve az ilyes-miben; de én még nem vagyok annyira! . . .

« Na hallj ide, Jacques! talán bizony valami patriarchának néz engem? Vetted talán te is észre, hogy ennyire szürkültem s öregedtem volna mostanság?

« De ez legalább meg fog téged nyugtatni, s láthatod belőle, hogy nem veszedelmes a mi tété-à-tété-ünk.

« . . . Én előttem ő csak egy kis szeleburdi, mondtam már neked; ő meg viszont annyira okosnak és tiszteletreméltónak néz engem, hogy kevés híja, ha össze nem téveszt ősapjával, a páviánnal. Tehát eléggé védve vagyunk mindketten.

« Most már aztán ne gondold ki több regényt; Jacques bátya, s ne álmodozál effélékről, ha alszol; kis unoka lányommal együtt nyugalmas jó éjszakát kívánunk neked.

« De ügyelj magadra, pajtás; látod, mire ébredhet az ember egy szép reggel, a nélkül, hogy gyaníthatná.

«Te, ki annyira, de annyira megvénültél már! . . .

«Ma este leveszszük a köteleket homlokomról. Kíváncsi vagyok, hogy fog kinézni a sebhely? Megvallom, nyugtalanít kissé.

«Ha tisztességesen összeforrott, jó, nem bánom; de ha ott maradt a szobor talapzatának nyoma egy jó nagy és mély lyuk képében, majd megmondom Colette kisasszonynak és végrehajtó közegének, hogy csak tessék már most egy kissé jobban összeragasztani. Az ördögbe is! mindenki van egy kis önszeretet, akármilyen kiérdemült veterán legyen is!»!

SCHULTZ JOHANNA *után, francziából*

L. N.

SZÉLCSÖND.

Egy fodor se' lebben
A csöndes tavon;
Csönd honol szivemben,
Nincs dal ajkamon.

Csillagok felettem,
Lenn is csillagok . . .
Én mindent feledtem,
Azt is, hogy vagyok.

Feledem, mit túrtam,
Hány vihar üzött . . .
Lengek már az ürben
Csillagok között.

Ringok csillagfényben
Nesztelen vizen . . .
Hogy valaha éltem,
Már azt sem hiszem.

KOZMA ANDOR.

APOLLO-ISTEN.

I.

Kolostor áll a bérceztetőn,
Alatta zúg a Rajna ;
Fönn rácsos ablak, epedőn
Apácza néz ki rajta.

Lenn bárka úszik, bűvösen
Az est aranyba vonja ;
A vitorlája szín-selyem,
Babér- s virágba fonva.

Egy szőke fürtű szép legény
Áll a hajón, középen ;
Antik bíbor-mez termetén,
És lantot tart kezében.

Kilencz márvány-szép nő pihen
A férfi lába mellett ;
Habtermetet szeszélyesen
Feltűrt görög lepel fed.

Az aranyfürtű férfi dall,
Dalát lanttal kísérve ;
Szegény apácza, ez a dal
Mint tüzláng csap szívébe.

Keresztet vet és vet megin'
Az ifju szép apácza ;
Nem szűnik attól, ah a kín
S szívének édes láza.

II.

«Isten vagyok, a muzsika
Nagy hírű istensége;
Oltárom egykor Græcia
Hegyén, Parnasszon ége.

«Mont-Parnasszon, szép Græcia
Hegyén, hűs cziprusárnyban,
Vizednél, oh Kasztália,
Nyugtot hányszor találtam.

«Köröttem a múzsák kara
Ott szótagolt hibátlan,
S zengett, csengett, la-la, la-la,
Beszéd, kacaj, vidáman.

«Az erdőn meg, tra-ra, tra-ra !
Vadászkürt hahotázott,
A húgom, Artemisz dala,
Ki épen ott vadászott.

«Nem is tudom, hogy mi vala;
Ajkamhoz alig ére
A Kasztal-forrás itala,
Dalom fölzenge tőle.

«Daloltam — és lantom dala
Ömlött mintegy magától;
Még Daphne is figyel vala
A karesú borostyánból.

«Daloltam — s mint ambrózia,
Illat szállt szerteszélylyel,
S egész világot glória
Voná be tiszta fénynyel.

«Évezred óta bolygok ah,
Számúzve a világban —
De szívem álma: Græcia,
Szívem csak Græciában.»

III.

Homlokán fehér szalaggal,
A legdurvább szörszövetből
Készült kámzsás köpönyegbe
Bújt az ifju szép apácza.

Lefelé a Rajna mentén,
A Holland felé vivő
Országúton megy sietve,
S kérdi minden elmenőtől:

«Oh, nem láttad-é Apollót?
Vállain piros köpenyt hord,
Lantol és dalol; szívemnek
Bálványistensége ő.»

Ámde szóba egy sem áll,
Hátat fordít ez mogorván,
Az rá bámul s mosolyog,
Más sóhajt: «Szegény teremtés!»

Ám az úton, szembe véle
Lompos vén zsidó botorkál,
Levegőben számol újja,
S az orrán át dudorász.

Hátán nyítt batyu, fején meg
Egy pofonütött kalap van;
S apró csillogó szemekkel
Hallgatott a kérdezőre:

«Oh, nem láttad-é Apollót?
Vállain piros köpenyt hord,
Lantol és dalol; szívemnek
Bálvány-istensége ő.»

Ámde a vén úgy felelt rá,
Mialatt fejét ugyan csak
Csóváltatta s újja közt
Morzsolá hegyes szakállát;

«Már hogy láttam-e Apollót?
Oh igen, gyakran láttam
Amsterdamban őt, a német
Zsinagóga csarnokában.

«Kántor volt ő akkor ottan
S rabbi Faibischnak nevezték,
A mi felnémetbe': Phöbusz . . .
Nékem — nem bálványom ő.

«A piros köpenyt? nagyon jól
Ösmerem, valódi skárlát,
Rőfje nyolez egész forint volt,
S meg maig sincs kifizetve.

«Apja Jitscher Mózes. Azt is
Jól, nagyon jól ismerem.
Metsző a spanyol zsidóknál,
S souveréneket is körülmetsz.

«Anyja, épen sógoromnak
Húga s a csatorna mellett
Árul savanyú uborkát,
Rossz nadrágot, ócska mellényt.

«Sok örömük nincs fiokban,
Ez jól játszik bár a lanton,
De sajnos, még sokkal jobban
Játszik l'hombre-t és tarokkot.

«Aztán szabadszellem is,
Disznóhúst evett, kicsapták,
S szanaszerte kóborolt
Egy sereg komédiással.

«Vásárokon, deszkaszínen,
Játszta volt Pickelhäringet,
Holofernest, Dávidot,
Ebben tetszett legkiváltkép.

«Minthogy a királyi dalnok
Dalait Dávid tulajdon
Anyanyelvén énekelt,
Tremólanzva szörnyű módon.

«Legutóbb meg Amsterdamból,
Jött néhány jóféle lyánynyal,
S e kifestett múzsa-haddal
Kóborol most, mint Apolló.

«Van közöttük egy kövér is,
Ki pompásan tud rőfögni,
S nagy babérlomb-fejdiszéről
Zöld disznónak nevezik.»

HEINE után, németből

VARGHA GYULA.

G A Z S I.

Emlékezés.

«Isten gondviselése az én osztályrészem.» Ez az egyszerű, alázatos, bibliai mélyhitű mondat volt a jeligéje egy igen eredeti, rokonszenves, exotikus alaknak, ki több mint egy századnegyeden át a fővárosi magyar írók körébe tartozott, s ha tollával nem is bírta magát beírni a maradandóság könyvébe: az irodalomtörténetbe, de mint szerfözlött sajátságos jelenség élénken él ma is mindazok emlékezetében, a kik valaha jól ismerték. Csakhogy ezek száma ma már nagyon megfogyatkozott. Hisz húsz esztendeje, hogy elköltözött e föld színeről, s húsz esztendő nagy idő olyan korban, mely villámvonaton utazik, telephonon beszél s az élő nagyokat is hamar elkoptatja.

Elöttem azonban gyakran megjelen még e különös alak árnyéka, s ahányszor csak rája emlékezem, mindig eszembe jut az is, mit egy vén lord mondott emlékirataiban: «a nagyon eredeti emberek csak azért nem érnek annyit, mint a nagyon eredeti munkák, mert nem tarthatnak olyan sokáig».

Fővárosunkban az ötvenes évek legmagyarabb vendégfogadója az újvilág-útczai *Arany Sas* volt, mely ép ez év folytán fog eltűnni Buda-Pest képéből, miután annak már a múlt század óta egyik eleven vonást adott. Ott a gazdát a németesítés keserves emlékü évtizedében is alföldiesen «kocsmáros»-nak s az ebédlőt «csárdá»-nak hívták. Ott a pinczerek magyarul beszéltek és magyar étlappal szolgáltak, mint akkor még a pesti vendéglőkben, hotelekben másutt sehol. Oda szálltak az alföldi, Duna- és Tisza-közi jó magyar birtokosok, s ha onnan

visszatértek otthonukba, barátaik, ismerőseik rendesen megkérdezték tőlök azt is:

— Hát Gazsi hogy van? Mond-e még olyan víg vadakat?

Ez volt az ő specialitása: víg vadakat mondani, eredeti túlzásokat, bizarr ötleteket, elmés képtelenségeket tódítani, melyekben a lelemény jellemző furasága és képzelmes volta egész nemzedékeket megneveltetett. Ő volt az *Arany Sas* élő vándorló éleztapja akkor, mikor még nem létezett nálunk nyomtatott éleztap.

Hálás adomány volt ez a neveltetni tudás abban a komor időszakban, midőn minden jó magyar élénken érezhette azt, a mit Cicero a polgárháborúk dúlásai közepett írt Atticushoz: «valóban jótevőnknek tekinthetjük azt, ki most meg bír bennünket neveltetni».

Mikor én 1854 tavaszán, igen fiatalon, először jöttem föl a fővárosba, hogy az akkor legfüggetlenebb, bár egyszerűsmind legzaklatottabb pálya szolgálatába, íróul szegődjem: mindjárt az első este barátom, Tóth Kálmán, elvitt a nemzeti színházba, a hol legmelegebben dobogott akkor a magyar ember szíve, kivált ha a történeti múlt egy-egy lelkesítőbb ábrázolatát nézhette.

Nagy örömömrre ép az előcsarnokban találtuk Jókai Mórt, a kiért akkor rajongott csak igazán minden kezdő elbeszélő. Arczomba gyűlt minden vérem, szemembe szökkent egész lelkem, midőn bemutatattak neki. Szokása volt: nagyon erősen szorítani kezét. Megszorította az enyémet is oly irgalmatlanul, hogy meglepetésemben nagyot szisszentem.

— Ez még csak semmi! — szólalt meg mögöttem komoly hangon valaki. — De a minap a Svábhegyen egy vörös garast szorított meg úgy, hogy az az ember is elordította magát Körömczön, a ki ott valaha kikalapálta.

Rögtön sejtettem, mert sokat hallottam már nagyot mondasairól, hogy Bernáth Gazsihoz van szerencsém s azonnal bemutatattam magamat.

— Isten hozott, öcsém! — felelte szelíden. — A fiatal czéhmaster után üdvözöllek én is, mert szintén czéhbeli vagyok, noha — igazán szólva — még nem remekeltem.

Így egyszerre hallottam tőle groteszk elmésséget és komoly szerénységet, két olyan egymástól messze eső vonást, melyek állandóan párosultak az ő emberi természetében. Áta-

lában épen az tette őt eredeti egyéniséggé, hogy benne majdnem összeférhetetlen alkatrészek olvadtak egybe. Annyi volt benne a gondatlan bohème-ből, mint a magára sokat tartó gentryből; annyi az elősködőből, mint a gavallérból; a tréfás udvari bolondból, mint a komoly táblabíróból. Különösen tudott mértéket és taktust tartani. Sok embert vett igénybe, de óvakodott bárkinek is terhére lenni vagy valakit zaklatni. Noha sohasem vállalkozott rendszeres munkára, s akkor is, midőn a szabadságharcz alatt valami kis helyet kapott a kormányzói irodában, nem hogy dolgozzék, hanem hogy vidámitsa az embereket, teljességgel nem fordult ki az ázsiai kényelmesség sarkaiból, s bár maga is egész életében abba a végzetlen Jóságba vetette bizodalmát, a ki táplálja az erdők madarait és ruhazza a mezők liliomjait: még is valósággal borzadt mindig a tolakodó kéregetőktől, vagy a hogy ő mondta: a «kunyorátor»-októl. Bölseletet, életművészetet csinált a mások jóságából való élés legtűrhetőbb módjából. Azt tartotta: először a kedélyhez kell férni és rokonszenvet szerezni, hogy aztán magától vagy legalább könnyen kinyílják a szív, a kéz, a tárcza. Egyszer egy gazdag úrnak mondá: «A státus is rászorúl néha, ha bajban van, egy kis nemzeti kölcsönre. Hát még az egyes megszorúlt ember! De a kényszer-kölcsön mindig csúf, mert erőszakos dolog. Önkénytesnek kell annak lenni!»

Általában sokat adott a formára, illemre, csínre és tisztaságra, s találólag jegyezte meg róla a korán elhalt, szellemes tollú Beöthy Laczi: «Ez a Gazsi az éldegélés aristokratája és a lézengés philosophusa».

Ha két nagy uradalma lett volna, külsőleg akkor sem járhat úriasabban. Régi agglegény volt már, midőn ruhájára még mindig olyan gondot fordított, mint valami fiatal dandy. A színházba, hol szabad bejárása, s az *Arany Sas*ba, hol szabad asztala volt, mindig úgy lépett be, mintha farsangi tánczvígalomba menne. Fekete frakk és pantallon, fekete atlasz nyakkendő, nyáron mindig tiszta fehér mellény, fényesre vasalt czilinderkalap és a legkifogástalanabb hószerű vászon ing volt rajta. A mint így lassú, kimért lépésekkel, komoly arczczal, derült szemmel, egyszersmind valóságos spanyol grandezzával haladt lakásáról, (a fehér hajó utczából), át az uri és hatvani utczákon, ha valaki nem ismerte, (ilyen ugyan kevés lehetett), azt hiheti róla, hogy talán valami diplomata vagy másféle kegyelmes úr.

Gyorsabb járásra bírni lehetetlen volt. A ki sietteté, annak azt mondta:

— A Bernáthok czímerében, melyről Nagy Iván azt állítja, hogy a Bernáthffy báróké volt, van egy karddal átszúrt láb is. Azzal a lábbal nem lehetett futni. A sarjadék pedig tartsa tiszteletben a nemzetség ősi hagyományait.

Gyakran tréfált a maga fontolva haladásán. Néha — úgy mond — már pénteken neki indul, hogy szombat estére jökor megérkezzék a nemzeti színház operai előadására. Egszer meg a szokásos tempóban lépegetve, mondta:

— Kivételképen most sietnem kell, mert sürgősen hívtak a színházhoz. Képzeld, tegnap este a *Troubadour* első terzettjét Medori asszony, Bettini és Debassini úgy énekelték, hogy a nagy luszter örülten kezdett el forogni hangjok áradó rohamától. Azóta folyvást forog. Most megyek megállítani.

A színházi gazsiadok általában kapós ötletek voltak, s a mint előadás után Gazsi belépett az *Arany Sas* vacsorálójába, három asztaltól is kiáltották feléje:

— Nos hát milyen volt a vendég kisasszony?

— Babbnig Emma k. a.? — kérdé. — Csinosan csicsereggett; de hát olyan vékony a hangocskája, hogy saját szememmel láttam, midőn a karzaton egy szorgalmas szabó-legény elkapta, tűjébe fűzte czérnaszálnak s nyomban mellényt varrt vele.

Máskor egy még igen merev magatartású, de később első rangúvá lett drámai színészünkre jegyezte meg:

— Csinos francia marquis volt, de olyan feszesen játszott, hogy a frakkjáról mind lepattogtak a gombok.

Mikor Hollósy Kornélia a Meyerbeer *Észak csillagát* annyira vonzóvá tette, hogy alig lehetett jegyhez jutni, az öreg Hubay József, a régi septemvirek e jólelkű prototypje s az *Arany Sas* legtörzsebb vendége, kérdi tőle:

— Nos, hát mit láttál, Gazsi öcsém?

— Semmit.

— Hát nem voltál a színházban?

— Ott voltam biz én véges végig. De oly tömérdeken szorongtak az álló parterren, hogy az elején egy páholybeli menyecskét megnézni hátra fordultam és nem birtam többé visszafordulni, annyian özönlöttek körém. Ekkép három óra hosszan háttal kellett állanom a színpadnak.

Kaczagtak rajta, olyan komoly, panaszos hangon mondta. Szabadalma volt neki bele szólni a maga módja szerint ismeretlenek beszédébe is.

Egy este nagy szélvihar tombolt az utcázakon s egy belépő vidéki úr dideregve panaszozza rá várakozó ismerősének:

— Ilyen veszett szélvészt én még nem láttam.

— De láttam ám én! — szólalt föl Gazsi a szomszéd asztaltól. — A múlt héten a Dunaparton olyan orkán kerekedett, hogy mind lefűtta a bérkocsikról a számot.

Hahota támadt, Gazsi pedig komolyan kivett a zsebéből egy tíz forintos bankjegyet.

— Az az orkán devalválta ezt a bankót is, tönkre téve vele engemet. Szavamra mondom, hogy ezer forintos volt. Megíjvedve, hogy a szélvész ki találja fűjni az oldalzsebemből, kivetem, hogy a nadrágzseb mélyére rejtsem. De a hogy kiveszem, az orkán azonnal lefűjt róla két nullát. Így szegényített el.

Máskor vidéki úri asszony panaszkodik a szomszéd asztalnál, hogy milyen szörnyű gazficzkók ezek a pesti zsebmetszők: tegnap a nemzeti színház előcsarnokában az ő zsebéből is kilopták a keszkenőt.

— Ne tessék azért a német színházhoz pártolni — tanácsolta asztalunktól neki a phantastikus tódítások nagymestere, — mert ott még szörnyűbbek vannak. Minap — a magyarok Istene bűnömül ne vegye, — be találok vetődni az ottani földszintre s míg a darabot nézem, mi történik velem? Tessék elhinni, a nélkül, hogy a topánomat lehúzták volna, mind a két lábamról lelopták a harisnyát. A vendégek nagyot kaczagtak s hívták Gazsit egyszerre három asztalhoz is. El is ment mindenikhez, de borral, gyümölcsessel, szivarral, theával hiába kínálgatták oly bőven, nagyon mérsékelte magát az elfogadásban. Másnap azonban a *Freskóképek* egy-egy példányával szívesen szolgált, ha kérték. Tudta is diszkrét modorban úgy intézni a dolgot, hogy kérjek — és aztán nem ép a bolti árt adták meg érte. Hát még az úri atyafiak és a régi jó barátok, minőkkel nagy bőségben bírt!

A hevesmegyei Bernáthok közé tartozott. Nem vagyok bizonyos benne, hogy a bernáthfalvi ághoz-e; de az tény, hogy a Sasban ezek is elfogadták atyafinak. E révén aztán a jó Földváryak, Beóthyek és Fáyak sem tettek kifogást a quasi rokonság ellen. Igaz, hogy ő csak úgy éldegélt mindig, de a

mellett a tisztesség ellen nem vétett soha s miatta ugyan nem volt oka senkinek sem pironkodnia. Ez az ember senkit sem bírt volna rászedni, megcsalni csak egy szóval sem. Már fiatal korát olyan előkelő, gazdag, nemes urak társaságában élte le, a kik követtek el bohónál bohóbb csínyeket sokszor, de jellemtelenséget soha. Valaha eleget duhajkodott ő is a tiszafüredi bonvivant nábobbal: Józsa Gyurival; forgott a szilvási gróf: Keglevich Miklós társaságában is, ki az akkori liberális párt küzdelmeiben, egri tisztújításokon és követválasztásokon, sok borsot tört a papok és conservatívek orra alá, s azt tartották róla, hogy katonai észszel is sokkal bírt s igen valószínű, hogy ha nem hal meg a forradalom kitörése előtt: a szabadságharcznak egyik vitéz, elszánt tábornoka lesz. A hevesi víg és gazdag legények közt Gazsi sok zajos napot látott. Vigadozott velök a parádi nagy multságokon, a debreczeni híres vásárokon, szüretkor pedig a mádi bálon, hová négyes fogatokon, muzsikaszó mellett jártak. Nótás legény is lehetett s a hallgató magyar zene vén korában is melázóvá tette. Azt tartották, hogy az egyik legszebb tiszai nótának: *Az alföldön halászegény vagyok én*, versét, dalát ő csinálta. Sőt némelyek neki tulajdonították dallamát egy másik szép, búsongó dalnak is: *Tisza partján van egy hajó kikötve*. Ő maga nem beszélt erről. Általában nem volt szokása magáról beszélni. Ezt kérdésnek tartotta volna, a mi pedig távol állt természetétől.

A régi rendi világ bőven költekező, zajosan mulatozó köréből lépett ő át az új idő mesgyéjén, abba a hűvösebb levegőjű társadalomba, melyben bölcс dolog lett volna mindjárt szakítani a könnyűvérűséggel. A földesuraknak, kik jobbágyaikat veszték és adófizetőkke váltak, jobban meg kell vala nézniök a nagy bankjegyet, mielőtt elröpítették s a kerek aranyat, mielőtt elgurították volna. De a társadalom könnyed, víg szokásai nem szoktak olyan egyszerre megváltozni, mint néha a nagyot forduló idő. Az ötvenes évek közepéig, kivált akkor, midőn a tartós krími háborúban nagyon fölment a bőven termett búza és repce ára: a kastélyok, úri házak még mindig napokig tartó névünnepeket és hetekig időző vendégeket láttak, csak úgy, mint a «nem adózunk» könnyebb idejében.

Víg fiatal ember, ki tudta mulattatni az asszonyokat s versenyt poharazott, agarászott, kártyázott az urakkal s bízott

a száműzöttek diadalmas visszatérésében: munka nélkül is urasan élhetett még egy darabig, faluról falura, kastélyról kastélyra kocsikázva.

Egy dunamelléki megye egykori alispánjának tönkrement fia is így éldegélt esztendőkön át. Semmi egyebe nem volt, mint két fürgelábú lova, könnyű kocsija, három bőröndben ruhája és egy nyalka kocsisa. Így állított be Balaton-Füredre, hol a kártya-asztalnál jól meg-megszedte magát.

Egy nap kérdi kocsisától a másik uraság inasa:

— Ferkó! vajon hol laktok ti?

— Azt én bizony még nem tudom.

— Hát talán mostanában kerültél az uradhoz?

— Nem biz a. Már három esztendeje szolgálom.

És ha még három más esztendeig szolgálta volna is, akkor sem tudja meg, hogy voltaképp hol lakik az ura, mert az mindenütt otthon volt ugyan, de magának sehol sem volt otthona. Később, midőn már az idő munkára kényszerített minden magyart: a víg fiatal ember is kénytelen lett valamibe fogni — becslőbiztosnak állt be egy társasághoz.

Gazsi az ötvenes években nem járt faluzni. Vagy mert nagyon megszokta a fővárost, vagy mert szüksége volt a nagyobb vízre, melyben több hal terem, nem szeretett Pestről kimozdulni. Aztán minek is. Az ő mæcenásai ő hozzá jöttek föl, mikor Pestre jöttek, de mivel neki ebből igen bőven volt, ereiben pedig ősi magyar vér lüktetett, maga is szükségét látta, hogy valakinek meg ő legyen a mæcenása.

Így pártfogolt éveken át egy originális tót diákot, Vojtina Mátyás nevűt, a ki őt hűségesen kiszolgálta, de egyszersmind írotársának is tekintette magát, mert nagyon fura nyelven és észjárással írogatott magyar verseket, melyekkel Gazsi jól mulattatá ismerőseit.

Többi közt ez a tót diák a szabadságharcz alatt így buzditgatta ifjainkat a csatatérre, a hol eleshetnek:

«Egy kis halál? Nem tesz semmit!

Őseinkuek szint' úgy volt.»

Utóbb ezt a Vojtinát egy nagy költő vette a tolla hegyére, a mivel halhatatlanná tette közönséges nevét. Arany Jánosnak két nagyobb komikai verse, egyik egy genialis «ars poetica»,

fűződik a Vojtina Mátyás nevéhez. Mikor Gazsi ezeket először olvasta, nevetve fakadt ki:

— Adta tót deákja! Elérte, a mire én hiába törekedném: mindig fönmarad a neve a magyar irodalomban.

— Fönmarad a tied is freskóiddal! — biztattuk.

— Hagyjátok! A ki magát nem bolondítja, azt más sem tudja elbolondítani. Úgy illem én ti közétek, mint a pipacs a búzakaiások közé. Rikítok egy kicsit, míg el nem hullnak tuli-piros leveleim.

Elmondta ilyenkor, hogy voltaképen mint lett íróvá. A *Honderű* aristokratikus szereplésű szerkesztője: Petricsevich Horváth Lázár ugratta be. Így szólt hozzá egyszer:

— Tudja mit, Gazsi? Ha maga leírná elmésségeit, nyomtatásban is nevetnének rajtok.

Megpróbálta s mivel drastikusan fura képeit és alakjait a szerkesztők tiszteletdíjban részesítették: évek során összeírt vagy három füzetnyi torzrajzot, *Freskóképek* címmel. Nem becsvágyból írta, hanem egy kis pénzmagért. Örült, hogy íme még keresni is tud! De azok a bizarr tréfájú, kacskaringós ötletek a hideg papíron nem voltak ám olyan mulatságosak, mint a mikor maga mondta el röviden, komoly arczezal, komoly hangon, a világért sem mosolyodva el. Mindamellett keltek a füzetek, mert jó colporteur-jök volt: ő maga. Megesett néha, hogy átolvasás után egy-egy füzetét vissza is küldték. De ez nem volt baj, mert a visszakerült füzet velin lapjai közé egyéb nyomtatványt is dugdosott a jószívű retourozó: ötös vagy tízes bankjegyeket.

— Jól meg kell az ilyen füzetet nézni — mondá Gazsi, — kívált ha valamelyik húgom-asszony küldi vissza, a kinek megbízásait a divatárusnőnél vagy czukrásznál pontosan el szoktam végezni. Vagy földesurak, kik gépeket, magvakat rendeltetnek meg velem. Hálás nép az ilyen. Még a füzetet is visszaadja, tudva, hogy nincs már sok belőle. De meg okólni kell az én tisztelt víg barátom, a száműzött gróf Teleki Sándor esetén.

Elmondattuk vele az esetet. Hát az úgy történt, hogy midőn a koltói gróf fiatal korában először utazott ki külföldre, szerető édes anyja utoljára átadott még neki egy imádságos könyvet, intvén: «Fiam! vedd elő ezt néha s olvass el belőle egy-egy reggeli vagy esti imádságot. Meglásd, hogy könnyíteni fog

rajtad.» A fiatal gróf megígérte s midőn idő multán visszatért, haza hozta az imádságos könyvet is.

— De vajon kinyitottad-e? — kérde az anya.

— Hogy ne! Olvasgattam belőle.

— Add csak ide.

A grófné bele nézett s aztán fejét csóválva mondta:

— Látod! látod! Ha te ezt a könyvet csak egyszer is kinyitod, bizony nem maradt volna benne ez a száz forintos bankó, melyet én próbául dugtam a lapjai közé.

Gazsi nagyon átnézte a visszakérült füzetet s a mit belőle kiszedett, annak korántsem hágott gyorsan a nyakára, mert a pénzzel is takarékosan, jól beosztva bánt és sokáig tartott nála a nagyobb bankjegy is csak úgy, mint a ruha, jó bor, egy-egy doboz finom szivar és egyéb ajándék. Könnyűvérű ingyenélő soha sem tudott lenni s megbecsülte mindenét, a mije volt.

Néha tavasszal, néha nyáron eltűnt. Ment a Tiszát meg nézni. Kivált míg élt a «mama», mely szót különös lágy gyöngédséggel ejtette ki mindig. Meg a nővér! Mindig borongó hangulat lepte meg, midőn Tisza-Füredre készült. Jól esett neki ilyenkor mélézni, emlékezni s szótalanul hallgatta a *Komlóban* a sírva vigadó nótákat. De annyi ideig, a mint tervezte, soha sem maradt falun.

— Olyan feneketlen ott a sár, — mondta egy kora tavasszal, midőn visszatért, — hogy éjtszakánként gazduraimék ölben hordják ki udvarukra a kutyákat ugatni.

Ha nyáron történt a kirándulás: a szúnyogok ellen panaszkodott.

— Ott vannak csak rémséges szúnyogok, valóságos fenekvadak, — mondta egy úri asszonynak. — Tessék elhinni, magam láttam, hogy minap egy a Tisza partján megcsípett egy friss vályogot, mely nagy kínjában reggelre egész emeletes kocsmává dagadt.

Visszatértekor a régi jó magyar családok, a hová járogatott, alig várták asztalukhoz, mert minden kirándulás megárasztá benne a phantáziát, a tréfás ötletek erét. Sok kedélyes asszony volt hálás e víg ötletekért s Gazsi ugyancsak kapta tőlük a frisen sült kalácsot, ropogós pogácsát, természetes sonkát, vagy finom bort, theát, rumot.

Szereny lakása néha egész múzeuma volt a jó enni és innivalóknak. A hajó-úteza egyik házának első emeletén, hátul

feküdt az ő két ablakos nagy szobája, tágas bejárással. Ez a lakás nagyon jellemezte őt. Bátran az ajtó fölé írhatta volna: szegény ember fényűzése a tisztaság. Még az ócska bútorok is pedáns rendet, kifogástalan tisztaságot s nagy kényelemszeretetet mutattak. Ágya fölött, egy néhai asszonynénitől hímzett fali szőnyeg tetején, fehérlett a papírszalag, melyen az ő nyugodt kézzel és nyugodt lélekkel, nagy kerek betűkben írt jelmondata volt olvasható: «Isten gondviselése az én osztályrészem». Fölötte pár családi arczkép és emlék-hímzetek. Szemben a falon Lavota, a régi jó magyar zeneszerző olajfestésű arczképe, melyet a múzeumnak szánt. Írt ő Lavotáról egy kötetkét is, számos ismeretlen, jellemző adattal s írói működésének mindenestre ez a legértékesebb terméke. Volt a falra akasztva valami primitív tatár hangszer is: félkörű, fényelt deszka, tetején kiálló aczél szögekkel, melyek a vonó érintésére sajátos hangokat adtak. Egy asztalon csinos kötött könyvek, íróársak ajándokai, köztök az egykori híres novellista, Kuthy Lajoséi, a kiről ő sokat tudott beszélni s lágy szívével megbocsátotta neki azt is, hogy közigazgatási «beamter» lett. Voltak ott rajzok Teleki Sándor víg életéből. Aztán egy csomag levél, átkötve piros szalaggal. Abban rejtett az ő becses ereklyéje, melyre büszke volt: két rövid baráti levél Petőfitől, a kit egész hódolattal szeretett.

Mikor én a Petőfi kiskörösi születési házának megvételére gyűjtögettem a *Fővárosi Lapok*ban: egyszer csak beállít hozzáam Gazsi, gyorsan letesz egy koppanó levélkét az asztalomra s aztán, mintha valami nagy turpisságot követett volna el, lábújjhegyen kisuhan az oldalszobába.

A levélben fényes nagy tallér volt: az koppant. Mellette pár sor: «Kedves barátom! Ez a pénzdarab valaha egy kis, piszkos ezüst tízes volt, de én addig simogattam, addig czírogattam, míg ilyen jókora tallerrá nőtt. Ilyen minőségében hoztam el neked a Petőfi-házra». Jól esett neki, hogy adhat ő is, a kinek sokan adogattak.

Máskor csak olyankor kaptam tőle pár sornyi levélkét, midőn másnapra reggelire hívott meg magához. Két, legfőlebb három vendége volt ilyenkor fiatalabb írókból s igen boldognak érezte magát, hogy ő, a kit oly gyakran vendégelnek meg, most maga vendégel meg másokat. S milyen pompás téli reggeliket adott s milyen kedves raffinement-nal gerjeszté föl az étvágyat!

Először is kinyitotta az ablakok belső tábláit, hogy megmutassa ritka éléstárát, melyben minden «valódi» volt: kassai sonka, melynek felső csontja rózsaszín papirba vontan, kék szalaggal volt átkötve; paprikás debreczeni vékony szalonna és piros kolbász, tiszta velinre téve; lúdmáj fölszeletezve; az ablak vasain vörös és zöld zsinóron függve almák, körték és szőlőfürtök válogatott példányai. A másik ablakközben mádi asszú, melytől — mint mondá — eau de Colognet izzad az ember homloka; szerémi szilvapálinka, olyan vén, mint a karloviczi patriarcha; granátszínű rum. Benn a szekrényen, csillogó szelenczében, orosz thea, többféle bisquit s egyforma kockákra vagdalt fehér cukor. Mind ajándékba kapta, de nem bírta egymagában elkölteni; gentry vére vendéget kívánt hozzá.

Föltűnt nekem, hogy belől fülő kályhája mellett még a gyertyánfa-darabok is olyan tiszta fehérek és válogatottak voltak, hogy szinte csodálkoztam: miért nincsenek ezek is valami széles, színes szalaggal átkötve. A szatócs lánya mindig teljes gonddal válogatta ki neki e fadarabokat, mint a dohányáros lány a hibátlan szivarokat, kedvében járva az öreg úrnak, a ki mindig oly jóízűn tudta megnevetetni őket.

Étvágyat kelteni és nyájasan kínálgatni pedig úgy tudott a reggelinél, mint a legperfectebb falusi háziasszony. A nagy öblű theás csészék mellé már előre oda tett egy-egy hosszú külföldi szivart, melyekből aztán illatosan áradt a világoskék füst. Gazsinak pedig ragyogott az arcza, midőn látta, hogy vendégei mint élvezik az ő szíves barátságát. Milyen vendégszerető nagyúr lett volna belőle, ha véletlenül egy pár uradalmat örökölt. És ha elgondoltam, hogy ilyen hajlamú és vérű ember szorúl a mások szívességére, néha bizony szomorúan vettem tőle búcsút, bármily nagyokat kellett is nevetnem torzonborz elmésségein. Azt hiszem, hogy egyedül maradván, őt magát is meglepte néha a szomorúság. De az emberek előtt sohasem panaszkodott s mindig csak tréfát üzött a maga szegénységéből.

— Meg van írva a Nagy Iván könyvében, — mondta egyszer az *Arany Sas* asztalánál, — hogy a bernáthfalvi Bernáth család tizenhárom vármegyében volt nagybirtokos. No hát az a tizenhármasszám az én árva fejemen töltötte ki a maga balvégzetes voltát, mert nekem ugyan ötvenkét vármegyében sincs semmim. De segít rajtam az én jóakaróm, a kocsmáros (Wim-

mer Antal), mert az most olyan ficzkóval súroltatja a villákat, a ki mindig hagy egy csomó homokot, kőport a villa ágai közt. Tessék csak megnézni! Én ezeket egyszer mind kommasszáltatom s így lesz belőlem vénségemre még földbirtokos.

A kocsmáros nevetve hozatott neki más villát s esze ágában sem volt megneheztelni vendégére, a kit mindig szívesen látott, mert hát ha nem volt is fizető vendég, de éveken át elég olyan vendéget vonzott a «csárdá»-ba, a kik fizettek helyette is.

Sokat politizáltak akkoriban ebben a jó magyar csárdában a független és elégedetlen földesurak; de Gazsi ebben nem igen vett részt. Nem volt a vérében. De mikor az idegen földről beidézett Bach-huszárokát egy-egy intimebb asztalnál megvetőleg ócsárolták, egyszer ő is bele szólt.

— Bizony furcsa egy nép az! Két hónappal ezelőtt egynek ócska lábravalót ajándékoztam, s tegnap láttam az útczán, hogy ma is ingnek viseli!

Egy-egy ilyen drastikus mondását hírül vitték aztán vidékszerte s Gazsi emlegetett alak volt mindenfelé. De azt, hogy hány éves, legjobb ismerőse sem tudta biztosan. Sok ideig mindig egyforma volt. Haja pusztulásán segített a paróka, csinos kis bajsza és ritkás szakála őszülésén pedig a jó fekete festék. Mikor egy izben Lisznyay Kálmánt megkérdezte egy losonczi ismerőse:

— Hát az «öreg» Bernáth Gazsi mit csinál?

— Olyat én nem ismerek — felelte rá, — én csak «örök» Bernáth Gazsit ismerek.

De hát mi és ki tart örökké e föld színén? Az idő sok változásával változnia kellett az «örök» Bernáth Gazsinak is, s még ha bajos is elhinni, de szent igaz, hogy az első szembe-tünőbb, hátrányos változást ő nála a magyar divat lábrakapása idézte elő. Hiába volt ő tiszaparti, tősgyökeres «szittya-vér»: a körül prémes buda, a zsinóros atilla és a pörge kalap nem állottak olyan jól nyúlánk alakján, mint a bársony galléros kabát, lenge frakk és a fényes, magas köcsög. Vesztett aztán egyében is. Sok jó pártfogója, sok szíves atyafia költözött el egymás után. Drastikus elméssége sem lehetett akkor már olyan közkeletű, midőn az emberek nem élczeken szerettek nevetni, hanem a nemzeti újraébredés reményeinek örvendtek. Egyszer csak úgy találták, hogy Gazsi már erőlteti és ismételi magát. Finom érzékével észrevette ő ezt a változást is azonnal,

de panaszkodni ekkor sem hallotta senki. Maradt, a ki volt, s néha, mikor otthonról kiindult, budájának mély zsebeit jól megrakta egygyel-mással, hogy a mit ajándékba kapott, elajándékozhasssa.

Ilyenkor okvetlenül beteg ismerőseit ment látogatni. Barátai közül a boldogokat csak ritkán kereste föl hajlékukban, de a szenvedőket annál inkább látogatta. Vitt egyiknek erősítő balzsamot: egy kis üveg igazi tokajit; a lábbadozónak finom aszalványt, könnyű süteményt; a súlyos betegnek pedig egy pár szál virágot, hogy legalább a szeme gyönyörködjék. Elüldögélt csöndesen a kórágymellett, óvakodott a tarkabarka tréfától s egészen a szív hallgatag embere volt. De a gyógyulókat friss és jó hírekkel szórakoztatta, megeresztve az elmésség zsilipjeit. Ha kellett, levelet írt helyettők s eljárt szép lassan megbízásaikban.

A beállt pártküzdelmek folyama nem érintette az ő nagy nyugalmanak szilárd szigetét. Be-benézett a különféle klubokba, ahol mindenütt voltak ismerősei s valószínűleg ezek közt osztotta ki a *Freskóképek* megmaradt példányait. Mikor kérdezték tőle:

— Gazsi, hát te milyen párti vagy?

Azt felelte:

— Magyar vagyok.

Vagy húsz évé lehet, mikor Dobsa Lajos azt mondta nekünk:

— Meglátjátok, hogy Gazsi a végét járja.

— Miből gondolod, hiszen nem beteg?

— Találkoztam ma vele s nem volt jól kikefélve a kabátja.

Hát ez bizony jelentett valamit.

Pár hó múlva már a bajusza és szakála sem volt olyan gondosan befeketítve, mint eddig. Minden szál tövinél látszott a fehér szín. És ez még többet jelentett. Nem adott már annyit sem magára, sem a világra. Egy nap aztán hallottuk, hogy betegesen fekszik.

Rögtön fölkerestem s ezúttal én vittem neki valamit. Megköszönte nyájasan s kinyújtá kezét, mely lázas meleg volt.

— Finita la commedia! — sóhajtá halkan.

— Szó sincs róla — feleltem biztatólag. — Egy kis pihenés, egy kis koplalás, s aztán megint talpra magyar!

— Nem úgy van az, öcsém! Ne is vígasztalgass: nekem elég volt már a komédiából! Nem nehéz az ilyen embernek meghalni. Nem marad utána se gyászoló özvegy, se sírdogáló árva. A testamentommal sem lesz sok dolgom. A Lavota képe és a Petőfi levelei bekerülnek majd a múzeumba, apróságaim pedig jó pajtások kezébe. Tudod mit, vidd el te mindjárt a részedet. Itt ez a csinos kis szivarszipka.

— Dehogy viszem. Majd csak itt füstölök belőle a jövő télen, reggeli mellett. Vígan leszünk megint.

— Te légy is vig mentül tovább. Neked van kiknek élni: kedves feleséged, két kis gyermeked. De az agglegény élete? A mit Tompa Mihály írt a kikiricsről, azt mondhatja el magáról: «Virága halvány, zöld levele nincs!»

Ez a tréfás ajkú ember ilyen melancholikusan beszélt most hozzám, az életphilosoph teljes lemondásával. Több hangját nem is hallottam.

A mikor meghalt, nem voltam a fővárosban s nem adhatam meg a végtisztességet e különös életű és természetű embernek, a kinek lényében egyetlenegy zord vagy kaján vonás sem létezett. Mindig bántott, hogy nem kísérhettem a kóporsóját és szinte magamon könnyíték, midőn mulasztásom pótlásául nyilvánosan, nagy társaság előtt emlékeztem rája most, midőn nem beszél már róla senki, mert hiszen rég belemerült abba a holt tengerbe, melynek neve elfeledtetés.

VADNAI KÁROLY.

AUDIATUR ET TERTIA PARS.

(A *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* ügyében.)

Az akadémiában egy úgynevezett Magyar Nyelvtörténeti Szótárt terveztek, ki is dolgoztatták és adták 1890—1893. «Úgynevezett»-nek mondtam, mert ha a «történet» szó *historiát* akar tenni, hiba, a mint épen a címzett szótárból tanulhatni meg. Ha pedig azt tenné, úgy is hiba; mert az egész nyelvészet irodalmában ily című szótár nem létezik. Hogy pedig a *Historiai Lexicon* mi legyen, azt a Hoffmann, Morery, Bayle, Chaufepié, s a magyar Hunyadi Ferencz illető munkái mutatják meg.

Akár hogy legyen, nem vitatom; hanem folytatom a *Történeti Szótár* «történetét». A könyvet tudni illik megbírála a *Budapesti Szemlében* *) Nagyszigeti Kálmán. Erre persze replica következett, melyet Szarvas Gábor azon folyóiratban **) ada ki és a bíráló rövid észrevétellel kísér.

Ebben a következő nyilatkozatot olvasom. (Szarvas Gábor) válaszának pontonkénti tárgyalásába nem bocsátkozom . . . Az a kit a dolog közelebbről érdekel, . . . úgy is egybe fogja vetni Szarvas Gábor észrevételeit azzal, a mit . . . állítottam s . . . meg fogja ítélni, hogy kettőnk közül kinek-kinek miben van igaza s miben nincs.

No hát én kijelentem, hogy engemet az ügy, a mely se nem kettőnké se nem hármunké, hanem édes anyanyelvünké,

*) 1892 október, 110—126. l.

**) 1892 december, 405—433.

«közelebből érdekel». Meg is kezdem ezennel a kilátásba helyezett «egybevetést».

Szarvas Gábor. «Az atyafiak pedig ne gyűlölködjének, és szeressék egymást és minden ő dolgaikban gyámolítsák előmeneteleket!»

Ezzel a kesergéssel kezdődik a «válasz»; mintha hallanók: «et tu mi fili Brute!» A mire «Nagysz. K. kipróbált atyánkfia» azt felelhetné, hogy «Amicus Plato, sed magis amica veritas»; arra a követelt, de nem idézett «Írásbeli» rendelésre pedig egy mást. (3. Mos. 17, 19.) «Ne gyűlöljed a te atyádfiát, hanem nyilván megfedd őtet, hogy ne legyen bűnöd miatta». «Meg is szapulta» biz ő a M. T. Sz. szerkesztőit, mint a válasz írja, «annyira, hogy még a keresztvíz sem maradt rajtuk». Egészen igazságtalan vád, mivel bíráló a könyvben lelt hibákat rója meg, a szerkesztők iránt kímélettel viseltetik és eljárásokat mentetgeti. És ezt a következő ironiával köszöni meg Sz. G.: «De minek is fogtunk oly dologba, a minek nem tudtunk becsülettel megfelelni. Tudni való ugyanis, hogy a *Nyelvtörténeti Szótár*, úgy a mint a szerkesztők kezéből kikerült, nagyon tökéletlen munka». Ironiának mondom; de sarcasmusnak is megjárja. Hanem olvassuk tovább:

Sz. G. «Ez volt bizonyára az a benyomás, a melyet a *Budapesti Szemle* bírálata minden olvasójának lelkében keltett» («benyomást kelteni!») «A ki nem saját vizsgálatai és tapasztalata alapján, hanem idegen kalauzolás nyomán szokta meg alkotni a maga ítéletét». — Nesze neked olvasó közönség? Én bizony elég régen s elég számos vizsgálataimra s tapasztalásomra alkottam ítéleteimet, de épen azt a benyomást tette az én lelkemre is a *Budapesti Szemle*beli bírálat. — Aztán mit törődik Sz. G. egy silány közönség ítéletével, midőn, mint alább írja: «e szótár használói kivétel nélkül mind iskolavégzett, tanult emberek!»

És hogy az a benyomás nem hamis, bizonyítsa a gáncsok és mentségeik sorozata.

1. Az akadémiai «utasítás» első pontja azt tartja, hogy «a magyar történeti szótár a nyelv múltjára» — boldogtalan kifejezés — «szorítkozik és a legrégibb időtől fogva a nyelvújításig terjed». Ez a határozatlan határszabás világos, hogy

*) Des mots qui s'étonnent de se trouver ensemble.

tág kaput nyit az önkénynek és egyéni fölfogásnak. Úgy látszik, hogy így gondolkodott a bíráló is, és azt írja, hogy «jobb lett volna végső határidőül 1772-öt tűzni ki». — Úgy látszik, hogy a szerkesztők szeme előtt is ez a határidő lebegett; nagyjából meg is tartották. — A nyelvújítás szabású szókat és szólásokat, utasításuk értelmében, szántszándékkal mellőzték, még ha a XVIII. század közepéről valók voltak is.

Ebben világos, hogy nincs se bántalom se megrovás a szerkesztőkre nézve; Sz. G. még is ezt tűzte ki czáfolata első pontjául. Megmondom, mi szúrta meg az orrát: a «nagyjában» szó, és méltán, mert valamint Cæsar mondá, hogy az ő nevéhez rágalomnak sem szabad férni,*) úgy Sz. G. műve tökéletessége iránt kétséget támasztani vétek. Már pedig az a «nagyjában» azt teszi, hogy ő és pajtása elvöket hol megtartották, hol nem. Midőn tudniillik egy felől «felelmökben nem dolgoztatták föl a (XVIII.) század harmadik negyedében megjelent szakmunkákat sem, például Bertalanffy *Geographiáját*, Csapó *Füres kertjét*, Mátyus *Diaeteticáját* stb.» — Más felől «néhány új szó: *arány, cím, kaland, titoknok, tömkeleg, viszály* s több ilyféle még is csak belejutott». Ez az igaz, hogy következtelenség, tehát «tökéletlenség benyomását» teszi. Nem az! feleli Sz. G. «megrovásképen van fölemlítve, de sajátlag dicséretet foglal magában». Sőt több példát is fölhoz: *miség, vagyonosság, lerötség, magánlétel, hányság, kezdetök, őszinteséges, színűlen* stb. . . . «Hogy mindazokat fölvettek a szerkesztők, csak lelkiismeretes eljárásuk mellett szolgáltat tanúbizonyságot». Nem vitatom, csak azt kérdem, hogy a mely szókat mellőzték, mi mellett tanúsít? A következtelenség vádja e szerint nincs elhárítva.

2. «Nagyobb baj az», — írja bíráló, — «hogy az 1772-ig megjelent magyar nyomtatványoknak, szám szerint, legalább is öthatod részét nem dolgozták föl a *Nyelvtörténeti Szótár* számára».

Erre, valamint a fölebb említett Bertalanffy stb. kimaradására kettőt felel Sz. G. Elsőben azt, hogy «a M. T. Akadémia az anyaggyűjtést 1878 végén befejezettnak jelentve» (olvasd jelentvén) ki, a szerkesztés megkezdését rendelte el; s ekként a forrás, a melyből addig a buzdítás folydogált, teljesen bedu-

*) Plut. *Apophr. C. Caes.* 3.

gúlt . . . ingyen a malom se öröl stb.» Vajon ama fitogatott «lelkiismeret» nem sugalhatta volna-e a szerkesztőknek, hogy ők is részökről kijelentsék, hogy a gyűjtött anyag nem elegendő s ha ők a szerkesztést meg is kezdik, de bevégzésére még anyag s idő kívántatik? — A tökéletlenség vádja ezzel a mentséggel sincs elhárítva.

A második felelet ez: «Igaz, az egy hatod rész aránytalanul csekély szám, de csak szemre csekély. Ha valahol ugyanis, itt alkalmazható a [z a] mondás, hogy ‚vota non numerantur, sed ponderantur‘.» — Ez lehet a Sz. G. közmondása, mint a pozsonyi diétán egy fiatal mágnásnak vala «közvéleménye», a miért gróf Széchenyi Istvántól meg is kapta a leczket, de több az, hogy Sz. G. meghamisította a «mondást», mely így hangzik, hogy «vota numerantur, non ponderantur» testben és valóságban úgy is van. És egy sanyarú stoikus nem tenne különbséget az adagium-hamisítás és bármely más hamisítás közt, hanem egyaránt véteknek nyilvánítaná. A mi pedig tárgyunkra való alkalmazását illeti, mikor szógyűjtésről van szó, nem kérdés, hogy csekély-e vagy nem csekély a könyv, a melyből szedik. Lám Vergilius az Ennius szemetéből szede arany szemeket.*) De aztán Maróthi *Arithmetica*ja, Mátyus *Diaetetic*ája, Káldi *Prédikációi*, Gyöngyösi János versei, az erdélyi és pesti *Magyar Játékszin*, Gáti *Klavis Iskolája*, Az *Erkölcsei Mesék*, töméntelen *Halotti actiók*, Sándor István *Sokféléje*, *Utazásai*, a *Mindenes Gyűjtemény*, Szacsvai *Magyar Kurir*ja, Dugonits számos munkái — több most nem jut eszembe — mind ezek számba nem vehető «csekély» források-e? — Föl nem dolgozások vétkét «a magyar nyelv művelői» nyakába sózza Sz. G. — Szóval: pessimam causam pessime defendit. Odébb!

3. Bár az utasítások 8-dik pontját (l. *M. Ny.-T. Szótár*) idézvén, úgy vélekedik, hogy «a nyelvtudományi bizottság nem vette észre, hogy e határozatával a szók elhelyezésében az önkénynek, az egyéni ízlésnek s az etymologiai bravournak kaput fog nyitni».

E persze megint crimen læsæ auctoritatis Szarvasianæ: Mert ugyanis nincs kétségem benne, hogy az utasítások szer-

*) Cum is aliquando Ennium in manu haberet, rogareturque quidnam faceret; respondit se aurum colligere de stercore Ennii. *Donat, Virgili Mar. XVIII.*

kesztésében ő volt a főtenyező.*) De akár volt, akár nem, lásuk, mikép védelmezi a szótárban követett rendszert. «A kérdést, hogy a szóknak betűrendes vagy családosító elhelyezése a (sic) czélszerűbb-e, bajos dolog eldönteni».

Nincs hát eldöntve! Elméletben megengedem, de praxisban el van iszonyú többséggel. A sok száz, hogy ne mondjam ezer számra becsülhető, különböző nyelvek szótárai közt — rari Nantes in gurgite vasto — néhánynak sem mondható etymologiai — ha tetszik családosító szótárt lelünk. Ezek közül is a két legnevezetesebbet, a H. Stephanus görög és latin Thesaurusait később kiadói «czélszerűbb»-nek látták, betűrendbe szedni. Sz. G. maga is elismeri, hogy «a betűrendes elhelyezést, különösen ha a szótár a nagy közönség számára... van szánva, a könnyen kezelhetőség szempontja teszi ajánlatossá». De hát, uramfia, van-e az egész irodalomban oly szótár, a mely ne volna a «nagy közönség» számára szánva? Tudósnak nem kell szótár,**) hiszen ez maga is tudósok szétszórt észrevételeivel van kiegészítve, v. ö. H. St. Thesaurusait. A szótár-készítőnek magának kell tudósnak lenni. Tudománya szüleményét a nem tudó közönség élvezi s a szótár-írónak elengedhetetlen kötelessége azt az élvezést a lehető legkényelmesebbé tenni. De hát kényelem-e az, hogy ha a *M. Ny.-T. Szótárban* bizonyos szót akarván meglelni, előbb egy más könyvben, a «Szómutató»-ban kell fölkeresnem, hogy ennek az utalása nyomán találjam föl.***) Sz. G. abban lát kényelmetlenséget, hogy «az együvé tartozó szók szerteszét szórva s egymástól messze állva kerülnek a szótárba». Úgy de, uram Isten, hány milliomodik embernek van arra szüksége,

*) Ezt olvasom ki a *Válasz* 419. lapjáról is. «Midőn a bizottság stb.»

**) Egykor valami szanszkrit szó jelentéséről való észrevételemet közöltem egy olasz jeles nyelvészszel, s azt találtam beléje írni, hogy «a lexikonoknak nem kell mindig hinni». Erre ő nagy garral azt feleli, hogy «nem szokott lexikonokból tanulni». — «Certaines personnes, sont peut-être disposées à penser qu'un dictionnaire où intervient l'histoire est principalement une oeuvre destinée à l'erudition. Il n'est rien. (Littre: *Deux Préface*. p. V.) Tessék tovább olvasni.

***) Hátha még hiba is van a szómutatóban? Egy csekély példáját mutatom föl. A kétes értelmű «eszmélkedés»-t keresve, ezt találom: «I. 716.» Itt nem lelem, mert I. 717-nek kellene lenni.

hogy a rokonszókat összekeresse? Ellenben számtalanszor van arra, hogy bizonyos szónak a jelentését vagy jelentéseit kitanulja. Tegyük még hozzá, hogy a teljesebb, tökéletesebb szótárak az illető szónak a származásáról is értesítik a keresőt. — «E tökéletlenséghez még egy másik is járul, az, hogy ugyanazon egy szó . . . több, néha három, négy helyre is kerül, s a reávonatkozó adatok szétszórva, más-más helyen találhatók föl». (Sz. G.) Ezt, nem szégyellem bevallani, nem értem, s a reá idézett példák még tudatlanabbá tettek. Tessék utánolvasni s meg fognak győződni, hogy az az érv a «családosítás» serpenyőjét még egy milliméterrel sem nyomja alább. Sz. G. ugyan nem hiszi s quasi re bene gesta így nyilatkozik: «A családosító elhelyezéssel . . . mindezen tökéletlenségnek *) eleje van véve s a nyelvi jelenségek kutatója mind együtt találja azon fölvilágosító adatokat, a melyekre bűvárkodásának teljesítésében szüksége van». Erre feleljen Hovelack:**) «Ha a nyelvek testes ismeretére szolgáló különös rátermettség nem tudomány, az *etymológiát* viszont, úgy a hogy legtöbbször kezelik, nem lehet se tudmánynak, se mesterségnek tekinteni. Az *etymologia*, magában, csak szemfényvesztés, elmfuttatás neme, úgy hogy az *etymologus*nak nagy ellensége, kibékíthetetlen ellensége a *linguista*. Szóval, az *etymologia* magában és magáért csak találgatás; mellőzi a tapasztalást, nem veszi számba a nehézségeket és megelégszik annak, a mi alig hely-

*) «Tökéletlenség» közbeszédben s régi íróinknál is ezt teszi: pravitas, Falschheit. A «tökéletlen»-re, imperfectus értelmében három tanút idéz a *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* s a harmadik szükségesnek látja megjegyezni, hogy nem a szokott jelentésében veszi: «Tökéletlenek vagy nem tökéletesek az szenteknek jó cselekedeti». (K. Csipk. Woll. 122.)»

**) *La Linguistique*. 16. lap. «*Les dangers de l'étymologie*. Si l'aptitude spéciale à la connaissance pratique des langues n'est point une science, l'*étymologie* par contraire, telle qu'elle est pratiquée le plus souvent, ne peut être regardée ni comme une science ni comme un art. L'*étymologie*, par elle même; n'est qu'une jonglerie, une sorte de jeu d'esprit, si bien que le grand ennemi de l'*etymologiste*, son ennemi implacable, c'est le *linguiste*. En un mot l'*étymologie* par elle même et pour elle même, n'est que de la divination; elle fait abstraction de toute expérience, néglige les difficultés et se contente des apparences spacieuses de ce qui n'est qu'à peine probable ou à peine vraisemblable.

benhagyható vagy alig valószínű, csalóka látszatával». — Ez idézet után nem lep meg bírálónak következő ítélete:

4. «Az utasítások idézett pontjának hibás és veszélyes voltát az az eljárás, a mely szerint a szerkesztők a határozatot foganatosították, ugyan csak szembeszökővé tette. A helyett, hogy «az alapszavakhoz *csatolhatók*» kifejezést megragadva, a határozat veszélyes következményeit megenghítettek volna, szántszándékkal még jobban kiszélesítették s a nekik adott szabadságot nem csak hogy teljes mértékben kihasználták, hanem . . . vissza is éltek vele.»

Mit mond erre Sz. G.? — Semmit; hanem a bizonyító példákat mentegeti. Lássuk:

Bir.: «Valaki keresi a szótárban a *toporzékol* igét; a maga helyén nem találja . . . Talán *típor* az alapszó? Keresi ennek a származékai közt; ott sincs. Talán a *tapod* származéka? Keresi . . . itt sincs. Már-már lemond róla . . . mikor egyszer véletlenül rábukkan . . . a *dob* ige származékai közt.»

Sz. G. «A mai *dob* igét ilyen alakjában a múlt századok irodalma nem ismerte.» És ime egy pár sorral megecáfolja maga magát és idézi: «A sátán doblotta Judást. (G. Kat.) — A fejedelmet . . . doblák (Cser.) . . . neki doblották Székely Mózes. (Szal. Kr.) — Megdobban szive. (Czegl. Thaly.) — Megdobbant szívem (Thaly. *Adal.*)» — Labdával megdobni a játszó társat. (Cz. F.)*) Lovam dobogott. (Gvad. *R. P.*). Ellenmondását úgy magyarázza Sz. G., hogy: «*dob*»-nak más formái: *tob* és *top* . . . és azt teszik, hogy: mozdít, indít. — Tessék ezt az idézett példákban helyettesíteni, meglátják, mik jönnek ki. De ez nem elég, mert alább ismét az utóbbit ecáfolja s azt írja, hogy «*dob, tob, top* = 1. jacio. 2. percutio». Ha ez nem hallucinatio, úgy ez az állapot nem létezik!

De van még több szavam is hozzá. Hogy *dob* és *top* azonos jelentésűek és csak különböző formájú szók legyenek, merőben tagadom. Van igenis a nyelvekben az, a mit *Lautwandeln*nek, meg *Lautverschiebung*nak neveznek a német nyelvészek. De ezek a fogalmak különböző nyelvekre és dialectusokra vonatkoznak. De hogy a *d g b* helyett *t-t*, *k-t*, *p-t*, vagy megfordítva ejtsenek, erre magyar földön nincs példa. *Dob* és *rop* egymástól független hangutánzó szók (onomatopaea) és ha

*) Mit jelent a «Cz. F.» nem lehet tudni.

maguk s származékaik jelentéseikben olykor érintkeznek is, árnyalataikban akkor is különböznek. «Die Sprache gehört der Nation» — írja Lichtenberg — man darf damit nicht umspringen, wie man will». E tekintetben Sz. G. Balletmeister!

Bir.: «Keresek a szótárban a *tökéletlen* szóra idézeteiket . . . a *tő* . . . kezdetű szókra nyitok. Egy *tökéll* igét találok is ott, de sem a «*tökélletes*»-t, sem a «*tökéletlen*»-t nem találom . . . Végre eszembe jut, hogy . . . Simonyi Zsigmond szerint . . . a «*tökéletlen*» végelemzésben a *tesz* ige származéka.»

Sz. G. . . . «ez még egyszerűbb, az egybetartozás szemmel láthatóbb,*) mint az előbbinél. A *tesz* (*tev*) alapszóból kettőzött» (quid hoc?) «gyakorító -kál, -kél képzővel ép úgy lesz a többeli vég *v* elenyésztével, *tekéll*, *tökéll*, mint ebből: *lő* (*löv*) *lököd*, *buv bukdos*.» Álljunk meg egy kissé. Hát a *tesz*ből hová lesz az *sz*? Mert, lám, *csúsz*: *csúszkál*, nem *csúkál*; *máskál*, nem *mákál*; *úsz*: *úszkál*, nem *ukál*. Mivel hát az *sz*-et nem dobhatta ki, fölcserélte a «*tesz*» töt *tev*-vel, a mi nem *tő*, mert a *v* csak póthetű, s ha *tő* volna, úgy sem lehetne eldobni. Aztán azt írja, hogy «*tökéll* = perficio». Ámde ez az ige ezeket teszi: bevégez, végrehajt, teljesít. Ezek pedig egyszeri cselekvények, *tökéll*, szerinte «gyakorító»; hát ez hogy quadrál? A dolog valósága az, hogy a németben, latinban, görögben, szanszkritban, a profixumok az ige-elem eredeti jelentését nem egyszer merőben megváltoztatják, elenyésztetik, s ilyen a perficio is, a mely hát nem nyújt fogantyút a *tökéll*nek *tesz*ből származtatására.***) Épen úgy lehetne a *tuszkált* is a *tesz*ből deriválni. «*Tesz*» v. *tosz* mindegy, mint beretva = borotva; *fergés* = *forgás*. Tehát: *toszkál* s minthogy az *o* az *u*-val változik, leszen *tuszkál*.»

*) Szeme válogatja.

**) Horvát István, a kit most fitymálni szeretnek, aligha helyesebben nem származtatta *tökélettest* vagy «*tekélltes*»-t a *teke*'ből (sphaera, globus). Ez hagyományosan a perfectio typusa. «Quid enim est pulchreus ea figura, quae sola omnes alias figuras complexa continet? . . . Duæ formæ præstantes sunt: ex solidis globus, ex planis circulus etc.» Cic. Nat. Deor. II. 18., 47. Τι ὁ ἂν σφαῖρας γέναιτο . . . ἀεσιπαιώτερον (Mi lenne isteniebb a tekénél) Synes. Platon után. — A tökéletességnek *tesz*ből való származtatását Sz. G. a *Magyar Nyelv Szótár*ából tanulta, a melyet ő egy akadémiai egész gyűlés folytán gúnyolt.

5. «Felsőbb eszmélkedés kell ahhoz is, hogy a mai nyelv-érzék, a *taszít*, *költség*, *piros-pozsgás*, és *tölcsér* szókat, biztosan és félreismerhetetlenül, a *tól*, *kél*, *peseg* és *telik* igék származékainak mutassa s hogy . . . a *mert*-et a *miért* alakváltozásai közt keresse», írja Bír.

Distinguo. *Tól* és *taszít* közt nincs más rokonság, mint az hogy azonegyet (trudo) jelentenek. De hisz az *eb* és *kutya* is olyan viszályban vannak s azért egyik sem származéka a másiknak. «*Haben* és *habere*, *bereit* és *paratus*, *ähnlich* és *analogue*, az angol *call* és *καλέω*, jelentésben és hangban egyeznek, de etymologiai rokonságukról szó sincs», azt mondja Hovelack. — A *pozsgás* sem származik a *pesegtől*; mert csakugyan furcsa volna a «vin de Champagne»-t «pozsgás bor»-nak nevezni! — Hanem, hogy a *költség* *kéltől* származik világos. «A pénz el-kél; elkölti (kelti) a pénzét, *költ* — *költség*, mint *fárad* — *fáradtság*. — A *töltsér* (nem *tölcsér*), olyan szerszám, a melyen át valami folyadékot töltenek. — A «*mert*» is, bármily éles ma már a különbség köztök, a «*miért*» rövidítése.

6. Most jövünk már «ad fortissimum virum». Bír. ezt írja: «Az utasítások 9. pontja . . . azt rendeli, hogy az összetett szókat *csak* *) főszavuknál kell tárgyalni. De első szavuk szerint is felsorolandók a szótár végére teendő szómutatóban. E határozat oly világos és félreérthetetlen, hogy azt így vagy amúgy nem is lehet magyarázni. A szerkesztők, még is minden lépten-nyomon vétének ellene.»

Mali corvi malum ovum. Rossz előzményektől nem várhatni jó következményeket. A 9. pont pedig — engedelmével a bírálónak — rossz előzmény és rosszasága kútfeje a «főszó» kifejezés, melynek csak azokban a nyelvekben van «világos és félreérthetetlen» jelentése, a melyekben az adjectivumok hajlíthatók és a substantivumokhoz kell alkalmazkodniok. Ezekben okvetetlenül meg kell különböztetni az összetett szó elemeit, hogy lehessen tudni, melyikkel egyezzek az adjectivum. Erre a magyarnak (valamint az angolnak) nincs szüksége; tehát az összetételekre nézve a *főszó* kifejezés merőben fölösleges, még abban az esetben is, ha pontosan lehetne definiálni, melyik bennök a «főszó». Hiszen részint erre alapítja Sz. G. is a szemére vetett «hebehurgyaság» vádja elleni védelmét, mint

*) A válaszban a «csak» meghúzása ki van hagyva.

mindjárt fogjuk látni. Minthogy azonban az említett nyelvekben a «főszó» a compositum végszava, a melynek jelentése igazán «világos és félreérthetetlen», azzal kell vala élni az «utasítások»-ban s azzal minden bajnak és rendetlenségnek elejét vették volna.

Lássunk már néhány példát a bírálói közül és a Sz. G. mentségeit reájok: «*Vizi-bika*, *abrak-cipó* a kellő helyen van; *nádi-bika*, *zsemlye-cipó* ellenben helyehagyott. *Fölíbe-épít*: szabályszerűleg az *épít*-nél, ellenben *fölíbe-terít* és *fölíbe-tesz* csak is a *fölíbe* alatt található. *Gabonás-föld* . . . alárendeli magát a törvények, nem úgy a *kopár-föld*: *Csecsemő-gyermek*, ellenben *pókás-gyermek* . . . *Hites-társ* más bánásmódban részesül, mint a *hites-apa* vagy *hites-fiú* . . . Az sem érthető, hogy miért kerül a *ketté-szeg* és *ketté-oszt* a *ketté* alá, mikor a *ketté-hasít* és *ketté-vág* a *hasít* és *vág* alatt külön czikk(ek)ben szerepel(nek). *Kidölt-lábú*, *kincses-láda* itt; *meredt-nyakú*, *kenyeres-táska* amott.»

A felelet: «Az elősorolt összetételek közül valódi összetételkép csupán az egy *pókás-gyermek* az, a mely nem főszava, a *gyermek*, hanem első tagja, a *pókás* alatt található. Ennek a nyitja pedig az, hogy a *póka* . . . a ritkább s alakjánál fogva az érdekesebb szavak sorába tartozik, rendezés alkalmával tehát (*sic*) az illető czédula nem a *Gy*, hanem a *P* betűs szavak sorába került . . . már ritkaságáért is föl kellett venni az alapszavak sorába.» Ez a mentség oly sánta, hogy két mankóval sem lehetne járásba indítani. Aztán valótlanság is van benne,*) mert «*kopár-föld*» épen úgy, vagy nem úgy összetétel mint *pókás-gyermek*, és nem a főszó: a *föld* alatt van. *Hites-atyja* és *hites-társ* is egyaránt összetételek, de más-más czikkben vannak. — A *fölíbe* stb. következetlenséget tagadja és így magyarázza Sz. G. «A *Föl*, *föl* alapszó alá a következő származékok vannak függesztve: *Följebb*, *Folyebbez*, *Följebbkébb*, *Följebbség*, *Fölíbe*; ez utóbbinál aztán . . . következnek a példák: *fölíbe*

*) Épen most olvasok német lapból egy ide illő adomát, a melyet, nehogy elrontsam, nem fordítok le: «Ein Professor wird am Schluss eines längeren Vortrags von vielen beglückwünscht; nur ein Kritikus wagt leise einzustreuen: Allerdings standen einzelne Ihrer Aufstellungen mit gewissen Thatsachen im Widerspruch. — — Der Professor unterbricht ihn, indem er ihn scharf ansieht und sagt: «Sehr bedauerlich für diese Thatsachen!»

terítem, fölibe teszem.» Itt csak azt kérdehetjük: miért nincs itt hát a tökéletesen hasonló szólam: *fölibe épít?* Így a többiek is, hasonló mentegetéssel; hanem most már a fal felől áll — ez sincs a szótárban, se czikkben, se példában, se szólásban — Sz. G. s azt írja, — bírálót úgy tüntetve föl, mint felszeg kritikust, a ki hibát lát, a hol nincs, s nem lát, a hol van, — hogy «ha szorosabb értelemben vesszük az összetétel kifejezést . . . a szerkesztők nem abban vétettek, hogy keveset, hanem hogy sokat vettek föl az összetételek sorába, a melyek voltaképen nem azok». Erre azt felelem, hogy igen is vannak igazi és nem igazi compositumok («ächte und unächte Composita», *Heyse*): de az utasítások nem különböztetik meg, hanem egyáltalában összetételekről szólnak, s azt kellene a szerkesztőknek szemök előtt tartani. Például fölhozza Sz. G. a «jó falat»-ot. «Ha ez — írja — összetétel, *ízés, ízetlen, száraz, keserű, édes, nagy, kis stb. falat is*» (azok). No már, *jó falat, keserű falat*, s hozzá teszem: *rossz falat* szópárok rendesen metaphorák, melyekben a falat s olykor a jelzője is nem tartják meg külön jelentésöket. X. házánál sok *jó falatot* (ételt) ettem! — Petőfinek élteben sok *keserű falatot* kellett nyelni! — hadrász, rabírasz . . . püspökségedelen: *rosszfalat*, elsenyelem' (*Mondolat*). A többieket csak alkalmilag használják jelzőkül a «falat» mellé és mind ez mind azok változatlanúl megtartják saját jelentésöket. Turpe est doctori, dum culpa redarguit ipsam. Ezt egy nagy költő vetette egykor szememre s én örvendek, hogy tovább adhatom.*)

6. «Még bajosabb a . . . szót megtalálni, ha három vagy négy szóból van összetéve. *Fegyvertartó-ház* a *ház-nál* van, azt kellene várni, hogy a *hústartó-ház* is ott van; de nincs ott . . . a *hús* alatt sincs; de megvan a *tartó* alatt, szintúgy a *falmázló-mész* és *jelosztó vitéz* a *mázló* és *osztó* alatt, holott a *falsikárló-mész* és a *sereg előtt járó vitéz* a *mész* és *vitéz* alatt. — *Véralátó-fű* és *kétágú-kapa*. — A *kétféle nyíló kapu*-t hiába

*) *Taubmann*, jeles philologus († 1613.), elmésségiért szívesen látott vendég volt a legmagasabb körökben. Ebéden levén egy választó fejedelemtől s a házi úr mellett ült balfelől. A herczeg, hogy megtréfálja, a jobbfeleli szomszédját pofon legyinté e szavakkal: «add odébb!» A pofozódás körüljárván az asztalt, *Taubmann*hoz közeledett. Ekkor ő készakarva földre ejté a kését, s midőn reá került a sor, a kés fölvevésére oda szaladt lakájt üté pofon s annak mondá: «add odébb».

kerestem a *kapu*, a *nyíló* a *felé* alatt, míg végre a *két* alatt találtam meg.» — Erre az a felelet, hogy: «Igaz, úgy van, azaz mégis másképp van.» És következik egy rakás fölvilágosítás, a melyből csak az jön ki, hogy biz az úgy van.

7. «A Molnár Albert szótárában az *eb* szó alatt előforduló közmondást: ,ebnek vonszak asztalra fejét, s ő a pad alá vonszá' *) a *M. A. Szótárának* földolgozója kifejejtette.» — Sz. G. tacendo consentire videtur.

8. A ,számszeríjjas lövöldöző hely' megkeresését, erőpróbául, a t. olvasóra bízza Bír., a mire azt jegyzi meg a *Válasz*, hogy «furcsaságkép van fölemlítve.» Ez pedig Sz. G. részéről súlyos vád: crimen læsi privilegii. Mert ő sokszor megengedi magának a furcsálkodást, nem egyszer a cynismusig, mint például a «honvéd» szó kritikájában; de másnak nem szabad, a miről én is furcsa historiát tudnék elbeszélni. Azonban komolyan utasít, hogyan lehet föltalálni az idézett szöveget a «*szer*» alatt.

9. «Az utasítások 8-dik pontja . . . azt rendeli, hogy az összetett szók *csak* a főszavaknál tárgyalandók. A szerkesztők ennek ellenére, nagyon sok esetben, *két* különböző helyen is tárgyalják, minden utalás nélkül, ugyanazt a szót. Ha e két tárgyalás mindig azonos volna, akkor csakis a helypazarlás vádja illethetné a szerkesztőket. A két tárgyalás azonban legtöbbször teljesen különböző.» Következik reá 31 példa, stb. stb.-vel toldva. — «Ezek hibák és gondatlanságok . . . egyenesen félrevezetik és tévedésbe ejthetik a szótár használóját.» Így Bír. és mit felel rá Sz. G.? — «Természetesen hiba és gondatlanság;» de most jön reá a szokott «Flankenbewegung» (remélem nincs elfeledve 1848 óta ez a «geflügelter wört»): «ha úgy távolról s avatatlan szemmel nézzük a dolgot». — «Midőn a bizottság az utasításokat összeállította, gondosan körültekintett s számbavette mind az előfordulható eseteket. De maga is tapasztalatlan lévén, egy s más mozzanat elkerülte figyelmét, a melyek csak a szerkesztés folyamatán tolakodtak elő.» — «A t. bíráló» nincs beavatva a szerkesztés ügyes-bajos munkájába.» — Elég az hozzá, hogy a *Válasz* írója a tényeket nem tagadja, a szépítgetésre pedig nem mondhatni egyebet, csak

*) A közbeszédben szabatosabban szokták mondani: «ebnek húzzák padra fejét, eb húzza pad alá».

azt a (szótárból kimaradt) közmondást, hogy «minden rossz puskának van fogása».

10. «Míg némely szót két tárgyalásban is részesítenek a szerkesztők, másoknak egyet sem juttatnak.» Tudniillik csak a példákban vannak, a cikksorozatokban nincsenek, s a példákban is ott, a hol nem keresné az ember. Ezek: *olvadék*, a *söprűs* alatt; *macska-ezüst*, a *földilen* és *vászon* alatt; *megbimbózás* a *csira* származékai alatt; *erdei mustár*, a *repce* alatt; *káposzta csima*, *spárga* alatt; *bojtosfa*, a *hintező* alatt; *kelés-lágyító*, az *evesítő* alatt; *mirigyest* a *bélpoklosít* alatt; *rapély*, a *mordály* alatt; *beraraz*, *seb* alatt; *alája-föld*, a *hozzá-varr* alatt; *szabadoskodás*, a *szójárás* alatt; *réti-kutyó* és *vízi-gágó*, a *récze* alatt; *akadályoskodás*, az *iránt* alatt; *fejelke*, a *sínyon* alatt; *cseleghendiskedik*, *ledérség* alatt; *sennyedék-fű*, a *szösze* alatt; *réti törisk*, a *szöszös* alatt; *fütttyent*, a *sebes* (rapidus) alatt; *cserépzet*, a *szücs* alatt; *hecz-mester*, a *szurmos* alatt; *eloldall*, a *megszűkül* alatt; *megdühödik*, a *szopogat* alatt; *csilyán-gyoles*, a *papiros* alatt; *ireskedik*, az *oly-mint* alatt.»

Ezek közül három példa ellen van kifogása Sz. G.-nak. 1. Ezt, «*megdühödik*» föllelheti az olvasó a *Düh* alapszó alatt: «*megdühödik*, insano». Csakhogy ez hebehurgya mentség, mert a «szopogat» cikkekre idézett példában: «Egy kevés vaczkort is hoztunk Kügyemednek, tegye az ágya számájába, ott megdühödik s úgy szopogathatja», a «*megdühödik*», merőben más szó és azt teszi: *megporhanyódik*. — 2. *Fejelke* . . . «megtalálható az *Al* alapszó alatt, mint *fej-al* . . . származéka.» Ámde *feje-al* (Toroczkón: *fěraj*) vánkost teszen, a mely a *fő* alatt van, és így igazán az *al* alá tartozik, de *fejelke* (chignon, konty) nincs a *fő* alatt, tehát nem lehet a *fej-al* diminutivuma. Hogy honnan szopta Sz. G. ezt az eszmét, meg tudnám mondani, csakhogy «födél van a házon». — 3. *Ireskedik*, (ez van az *oly-mint* alatt) «sich salben». Mikép tehesse azt ebben a példában: «Vevé az Basika szűz őket oly mint szolgálit de iresködik vala velök az isteni tudománba mint apostolokkal», emberi ész meg nem foghatja. Tovább: «Ha rányit az olvasó az *Üres*, *ires* cikkekre, ott megtalálja annak *Üreskedik* = *sich befleissen* származékát». Nem levén oly elmés («viczig») mint Sz. G. nem mondom vele, hogy «úgy van, de még is másképp van»; de igen azt, hogy úgy is; másképp is van. *Ireskedik* = *üreskedik*, mint helyesen jegyzi meg a *M. Ny. Szótára*, «a latin vacare

szolgai forrásitása.» *Vaco* a classica latinitásban hármat teszen 1. hivatkozik; 2. olykor hiányzik; ritkábban: reá ér (valamire). «Ego vero philosophia semper vaco» (Cic. *Div.* 1., 6., 10.). A középkorban, jelesen a *Vulgataban* adták neki a «sich befeissigen» értelmet is. Comessionibus vacat: «tobzódásokat követ (Káldi. 5. Mos. 21., 20.). A *M. Ny.-T. Szótár*beli példák közül ebben: «Jó műveletekben üresködnének», helyén van a «foglalkodásnak stb.» jelentés; de ebben: «az bűnnek tételében iresködjének», teljes lehetetlen, hogy azt jelentse. Minden esetre hiba, hogy *ireskedik* s *ires*, nincs meg a szótárban a maga helyén, hozzátéve: «lásd *üres*, *üreskedik*; hanem erre azt mondja nekem, Sz. G. a mit bírálójának, hogy «nem vagyunk beavatva a szerkesztés szövevényes, ügyes bajos munkájába». Én pedig azt, hogy a szerkesztők nincsenek beavatva, különben nem állana elé Sz. G. azzal a silány mentséggel, hogy «egyik s másik» (elég sok!) «azok közül, a melyek külön mutató szókúl nincsenek fölvéve . . . oly alapszók példái közt fordulnak elő, a melyek betűrendben rendesen hátrább állanak, mint a kimaradt szók.» Szótár-szerkesztőnek úgy kell szemben állnia az anyaggyűjteményével, mint a hadseregével Julius Cæsar, a ki katonáit nevéken tudta szólítani.

11. «A szócsaládosítás ellen is vétenek néha a szerzők», írja a bíráló, és öt példáját adja. Ezen kap Sz. G., «40,000-re menő szó közül mindössze *öt*», kiált föl s aztán védi a példakat. Véleménykülönbség, melyben ítéletet hozni se jogom se kedvem.

12. «A *boltoz-legény* föltűnő garmond-köntösben muto-gatja magát, ellenben a *kovács-legény*nek csak petit jut.» Azaz, hogy az első a cikksorozatban, az utóbbi csak a példák közt van fölhozva. — E bizony következtelenség, melyet a Flankenbewegung-féle felelet nem igazol. Szintúgy nem állok bírónak az «értelmezési hibák» fölött is; hanem van egy külön észrevételem. A *Nyelvrőr* hősei abban járnak tüzetesen, hogy szegényítsék nyelvünket. Az ikes igék és szenvedő alak kiküszöbölését mellőzve, csak azt említem, hogy Sz. G. a magyarfaló Miklosichnak, a ki nagyszámú magyar szót, sőt szóelemet is a tótoknak revindikál hüven pártját fogja, mondhatni mindenben.*) Ezúttal is Nagysz. K.-nak arra az állítására, hogy

*) *Nyelvrőr* hive, ifj. Szinnyei J., közelebbről egy értekezést tesz

«csicsa nem öreget, hanem csacsit, mamlaszt jelent». Miklosichra hivatkozik Sz. G. így: «Ide írom a nyelveket, melyekből hozzánk került e szó: tör. čiče: tante, ältere Schwester; szerb čiča: vatersbruder (Mikl. *Türk. Elem.*)», De hát következik-e az idézett török és szerb szavakból, hogy *csicsa* = öreg. Még a bizonyító példából: «Hogy az Isten vegye el a szája izit a vén tsitsajának» sem. Gyöngyösi István a «murányi Venus»-t visszatörlesztül «vén-hús»-nak nevezé; hát már ezért *hús* = öreg?

13. Bír.: «A *Szótár* hiányai még nagyobbak és számossabbak, mint hibái . . . Vegyük elő (olvasd elé) a földolgozott könyvek akármelyikét és lapozgassunk benne csak fölületesen is, mindegyikében találunk nem egy olyan szót vagy szólást, a mit a gyűjtőknek okvetetlenül ki kellett volna jegyezniök.» Erre nincs felelet; de van ám arra, a mi következik: «Én csak egy munkát hasonlítottam össze tüzetesebben a *Nyelvtörténeti Szótárral*, tudni illik Molnár Albert szótárának harmadik, vagyis 1621. évi kiadását . . . Az eredmény . . . megdöböntett. Nem kevesebb, mint 5000 . . . olyan szót felejtettek ki belőle, a melyeket az utasítás értelmében idézniök kellett volna.»

Ezt a számot Sz. G. 800-ra apasztja s a többi fölvételre érdemetlennek ítéli. Részemről erre a pontra hallgatok, mivel Nagyszigeti K. a *Választ* nyomban kísérő duplicájában derekasan megfelelt.

BRASSAI SÁMUEL.

közzé, melyben a *csáklya* szót a szlávoknak vindikálja. Bírálataba nem ereszkedem, csak megjegyzem, hogy 1. A *čakla* szót a tótokon kívül más szláv nyelvek, például horvát, muszka nem ismerik. 2. A *čak* gyöknek nincs oly jelentése, melyből a *čaklát* deriválni lehessen. 3. A tótban csak egy jelentése van a *čaklának*, holott a magyarban egynéhány és különbféle stb. 4. Sokkal valószínűbb, hogy a tótok kölcsönözték a *csáklyát* a magyaroktól mint ezek amazoktól.

É R T E S I T Ó.

Kozma Andor. — Versek. Buda-Pest, 1893. Singer és Wolfner kiadása. — Ára 1 frt 40 kr.

A *Budapesti Szemle* szerkesztőjének szívességéből egész hal-maza fekszik előttem a kisebb-nagyobb alakú, vékonyabb és vasta-gabb versgyűjteményeknek, melyekkel íróik a legközelebbi egy pár év alatt a nemzetet megajándékozták. Valóságos embarras de richesse. Csakhogy ez a gazdagság inkább számbeli, mint értékbeli. A biblia szerint: sokan vannak a hivatalosak, kevesen a választot-tak. Helyén volna ez egymásra halmozott össze-visszaságban szemlét tartani, már csak azért is, hogy legalábbifutó vonásokban lássuk azt az eszme- és érzelmkört, melyben a legújabb versíró nemzedék mozog, az alkotás erényeivel és hibáival; kijelölni a sorban, ha lehet, kinek-kinek a maga helyét; külön választani a tiszta búzáat a polyvától s megmérni őket saját súlyok szerint. — Ezúttal azonban nem fogom azt megkísérteni. Más alkalomra hagyom. Most csak egyet emelek ki közülök, azt a kit nem volna illő a többiekkel egy-szerre tennem a rostába, a ki méltó arra, hogy róla magáról külön emlékezzem meg.

Ez Kozma Andor.

Kozma, ha jól tudom, mint önálló gyűjteménynyel *A tegnap és a ma* című költeményeivel 1889-ben lépett először az olvasó közönség elé. A bemutató szerepét, mint az első bálba lépő leány-kánál, Dóczi Lajos vállalta magára, írván a füzethez egy bőkezűen magasztaló ajánlatot. Abban azt jósolja, hogy ez a fiatal ember, mint költő, más munkáiban fog majd nyilatkozni s ha képzelete poétai alakjának magaslatán fog állani, egész bizonyossággal állít-hatni, hogy az ország egy nagy költővel gazdagabb lesz s már most

is elmondhatni róla, hogy a magyar versalakot oly tökélylyel kezeli, mint az élő költők közül senki.

Sok volt ez a jóból; kelletinél sokkal több. Túlzása volt az elfogúlt jóakaratnak. Kétes értékű, szükségtelen útra való oly fiatal költő világba léptéhez, ki saját tehetségére támaszkodva is önbizalommal jelenhetett meg a nyilvános versenytéren. Kihívta a kritikát állításainak helyes és igaz volta ellen s a szigorból nemcsak a magasztalóra, hanem a magasztaltra is háramlott valami. Nem igen kedvező elővéleményt keltett az, hogy az ifjú költő, saját tudtával, sőt akaratával, ily erősen illatozó tömjénfüst között jelenik meg először. Tartani lehetett attól is, hogy ez a füst nem az olvasót, hanem magát az író-t szédíti el s a helyett, hogy serkentené, gátolni fogja fejlődésében.

Akkor is szerencsének tartottam, hogy Dóczi magasztalása az én véleményem szerint, nem állott kiáltó ellentétben az ajánlott mű tartalmával. Mert bár hétköznapi használatra, hogy úgy szóljak, gyárilag készült verseket foglalt is az magában, de egy határozott költői tehetség bizonyítékait tüntette föl. Nem hittem, a mit Dóczi hitt, vagy legalább állított, hogy Kozma ezekben a versekben «nem mint költő, nem is mint politikai költő, hanem mint *lantos államférfiú* áll előttem»; de gyönyörködtem a versekben többé-kevésbbé s örömmel éreztem a szellem fuvallatát.

Most, néhány év múltán, verseinek kezemben levő újabb gyűjteményét szemlélve, bevallhatom azon meggyőződésemet is, hogy a magasztalás tömjéne Kozmának meg nem ártott s fejlődésében őt meg nem zavarta. Ez a gyűjtemény már bizonyynyal azon munkákhoz számítandó, melyekről kilátásba helyezte az incriminált magasztaló bevezetés, hogy ezekben fog Kozma Andor költőisége nyilvánkozni. Ebből tehát már határozottabban szemlélhetjük az ő költői mivoltát és alakját. Valóban szemléljük is, még pedig teljes elismeréssel s az ő előnyére. A csinos kis gyűjtemény java részét a szerelem és a családi élet boldogságának érzései töltik meg. Kellemes változatosságban ömlenek egymás után ez apró dalok, a nélkül, hogy tárgy vagy hangulat szerint külön csoportokba volnának osztályozva, a nélkül, hogy az utóbb következő dal kizökkentené az olvasót az előbbitől nyert kedves hangulatból. Megdabolja a természet és társadalmi élet egyes jeleneit, melyeket éles szemmel, fogékony szívvel s élénk képzelettel tud megfigyelni és rajzolni. Hajlama van a reflexiókra, melyeket költeményeibe gyakran vegyít, bár azok nem nagy előnyére. Érzései finomak, nemesek, bár nem

mélyek és nem szenvedélyesek. Verseiben a szenvedélyek tüze nem lángol, de elárad bizonyos jótékony melegség. Gyöngédsége, édes hangja olykor Szabolcskára emlékeztet, de Kozma tehetsége határozottabb, tartalmasabb és kiforrottabb. Az a könnyűség és szabátosság, melylyel a vers technikáját kezeli, valóban elismerésre méltó. Se nyelvezetével, se conceptióival s költői műszerkesztésével nem jár a kitaposott országúton. Van benne bizonyos üdeség s az ifjú lélek bűvös zománcza, melylyel szerencsésen választott tárgyait gyönyörködtető színben tünteti föl. Soha, vagy csak igen elvétve beszél affectált nyelven. Legtöbbszörre természetes és mégis művészi. Nem hasogatja az eget, mint annyi más műsafi, dagályos szavakkal s megfoghatatlan fogalmakkal; de a porba sem száll alá, se tárgyával, se előadásával. Mindig tartalmas, de sohasem száraz, legalább felöltően nem az. Ha olykor íhlet nélkül pendít is lantot, jó ízlése akkor sem hagyja el. S az már nagy előny, ha egy lantos fölött a jó ízlés őrt áll.

Nem habozom kimondani, hogy árny- és fényoldalt szigorúan egybevetve, Kozma Andort én az ifjabb költői nemzedék első képviselőjének tartom, pedig ez ifjabbakhoz számítom még Bartókot és Ábrányi Emilt is, kik legalább ez odaszámításért, gondolom, nem fognak rám megneheztelni.

Az egész mű áttekintéséből nyert ez általános benyomás után a tüzetesebb szemle mégis némi észrevetelekre ösztönöz. Mint már fentebb is említém, a szerelem megdallása foglalja el a füzet jó részét; az első dalok kiválóan arról zengenek. Nem látszik ezekben az érzelmek különösebb mélysége, a szenvedély izzó tüze, a képzelet tágkörű, magas röptű szárnyalása. Szerelme nem hegyi zuhatag, mely szirtekbe ütköztvén, harsogva omlik alá, hanem csevegő patak, mely keskeny medrében virágok közt csörögve lejt. Nem elragadó, de szemnek, szívnek csendes gyönyöre. Epedés, aggodalom, remény és kétség váltja egymást, mint ez a fiatal szerelmes szíveknél természetes; míg nem a hullámokon libegő, csónak, mint ez a szerelmi dalnoknál is gyakran történik, csakugyan kiköt a csendes boldog családi élet révpartján. A lobogó lángból parázs lesz, a szerelemből szeretet. Az előbbtől különböző érzelem a szívben s különböző hang az ajkon. Azonban meg kell vallanom, hogy Kozma nem kevesebb bensőséggel s talán több melegséggel énekli a családi élet boldogságát, mint rövid szerelmét énekelte. Oly költemények, mint a *Feleségem* (pedig előttem már unalmas, hogy ne mondjam, gyanús a feleségek conventionalis megéneklése), *Egész világ, Kis*

lányom születése, Életbölcészlet, Imádság, Öntudat, díszei nemcsak a gyűjteménynek, hanem a magyar lyrának. De már az ezek társaságában vagy közelségében megjelenő *Kétely* nagyon elüt társaitól. Kis lányával beszélget abban, akár egy bölcseledővel. Nem gyermeknek való beszéd, nem is valószínű, tartalma száraz, s nagyon is erőltetett alkalom annak bizonyítására, hogy a mit a böles a végtelen titkából megtud, az végre is — egy semmiség.

Nem jövök ellentétbe magamal, ha az előbb dicsérve kiemelt szép költemények némelyikénél is főlemlítek némi apróságokat, melyek az én érzékemet megütötték. A *Féleségem* című kedves dalocska utolsó szaka ez:

Jártam mind öröktől fogva
Érted holdba, csillagokba, —
Mért hogy e siralomvölgyben
Találtam rád, édes hölgyem?

Erre a kérdésre én meg azt kérdezem, méltó-e panaszosan felsóhajtani a miatt, hogy a földön és nem a csillagokban talált arra, a kit szeret? miért nem örül egészen annak: csakhogy megtalálta? És azután csakugyan siralom völgye volna a mi erőtől duzzadó fiatal költőnk előtt ez a föld? Én azt bizony nem hihetem. Ez a «siralomvölgy» az édes költemény nektárjában egy odatévedt keserű csepp. — *A kis lányom születése* gyönyörű rajzban az utolsó versszak, a mint én gondolom fölösleges. Minő legyen a szülői örömmel üdvözölt csecsemő lányka, szépen és eléggé teljesen el van mondva az előbbi versszakban. Nem volt szükséges még nyolcz sor verset szentelni annak elmondására, hogy oly szép és jó legyen, mint az édes anyja, kivált mikor ennek elmondásába egy kis dagály is vegyült:

Halld meg, mit füledbe súgok, kis mosolygó:
Légy, mint anyád oly szép, légy mint anyád, oly jó —
S akkor bárha les rád ezernyi kaján vész (ez az!)
Boldog léssz, miként ma, jó anyád, ha ránk néz.

Az Öntudatban őszintén föltárja, hogy őt a költészettel nem egyező «munkába hajtja a kötelesség», hogy «prózai, nehéz igát tűr» azért a kis vídám családért, «de lelke, az szabad pacsirta s fenn fenn az égben énekel». Oh! édes dalos pacsirta! sohse' búsulj te a miatt, hogy úton-útfélen s a föld göröngyei közt fáradtsággal kell keresned a magot, melyből magadat s a tiédet föntartod, ha egyszer nyugalomra vár kis fészked s dalra vár ott fön a kék levegő. «Carmina

secessum scribentis et otia quærunt». Lelkünk, ha valóban «isten lakozik benne», a prózai lét nyúgei közt is meg fogja találni mind a secessust, mind az otiumot. A vers így kezdődik:

Tudom, hogy költőnek születtem,
Tudom, hogy költő is vagyok,
A gúny nevéssen bár felettem,
Kérdvén: mit alkotott nagyot?

Horác «exegi monumentum»-a óta számtalan versíró táplálta magáról ezt az «öntudatot», a nélkül, hogy műveinek értéke és határa s maga az idő megpecsételte volna annak igazságát. Kozmánál azt hiszem, meg fogja azt pecsételni. Ő most sem tarthat már attól, hogy ezért az öntudatért «a gúny nevéssen felette». Ereje bőséggel buzog. Jut abból és több irányban is elfoglalt idejéből próza és vers, beszély és bírálat, tréfa és komolyság, ephemer tárcza és önálló irodalmi mű. Előnye a csín és könnyűség, melylyel dolgozik. Mérsékelve van költészetében a kor- és életviszonyok borongó fölfogása a derűsebb oldalak méltatásával. Kifejezései többnyire jellemzők, erőteljesek, s mintegy derékon kapják a tárgyat, melyet jelölni akarnak. Nem előnye, de ez ideig még nem is lényeges hibája, hogy, a mint mondtam, örömet fordúl reflexiókhoz, melyekből végeredményül a «vanitatum vanitas» vagy valami ezzel rokon következtetés tűnik előnkbe. Így a *Bölcsék és bolondok* című vers tanúsága az, hogy «hiúság minden nagy dolog». A *Karácsonyest* című elmélkedésben «a balga szív álmát kikaczagja a szörnyű ész» s a jövő minden reményt rosszra fordít. Az *Egyenlőség* címűben azt a sívár vígasztalást nyerjük, hogy «az egyenlőség igazi hazája: a temetőnek tája — a halál»; sőt még itt is «göggel néz a kő a fára». Nem mondom, hogy ez a fölfogás nem jogosult a lyrai költészetben; de azt gondolom, nem jó vele fölöttébb megbarátkozni. Mérsékelje a fénysugarakat, de ne borítsa egészen homályba.

Minél inkább siet vége felé a kis versgyűjtemény, annál sűrűbben jönnek oly költemények, melyek már a szerelemre s a családi életre vagy épen nem, vagy csak igen vékonyan vonatkoznak. Közben-közben még egy-egy subjectiv dal, majd különböző tárgyak, melyeket az alkalom a költő kezeügyébe vetett, mint: *Gróf Andrássy Gyula halálára*, mely így kezdődik: «Andrássy meghalt! Roppant zuhanás». A halál és a zuhanás nem illik össze. Ha *kidőlt* volna, *zuhant* volna. — Sokkal mélyebb és értékesebb az utána következő *Reviczky Gyula*. Négy rövid versszakban szívrehatóan állítja elénk a

sokat szenvedett ifjú költő alakját, a ki szenvedései között... «dalába életét lehelte s dalában elrepült a lelke». Eszembe juttatta Béranger *Emil Debraux*-ját: «le pauvre Emile a passé comme une ombre!» — *Orth János* rokonszenves vonásokkal, szabatos technikával. — A *Sitting bull*, *A turf* igazi alkalmi darabok, melyek azt engedik sejtetni, hogy költőnk szívesen tér vissza első szerelméhez, melynek gyümölcsét *A tegnap és mával* nyújtotta az olvasó közönség kezébe. Legújabbán, a mint látom, a *Hétről*, a héten történt politikai vagy egyéb fajta eseményekről verselget a *Pesti Hírlap* tárczájában, olykor szellemesen, de mégis olyan kézi munka módon. Tudom, ilyféle munkát maga az író sem szán örök életre s nem szeretné, ha értékét ebből mérnék meg; de azt is tudom, hogy az ilyen foglalkozás, ha el nem koptatja, de elzsibbasztja jobbra termett erejét s hátrább löki és megritkítja a teremteni képes ihlet perczeit. A *Tegnap és a ma* bírálója helyesen jegyezte meg, hogy így «a tárgy ritkán tesz, vagy tehet reá mélyebb benyomást, vagy ha tesz is, nem igen van ideje megérlelni gondolatját». Mert bármint becsüljük is Goethe állítását a jó költemény alkalmiságáról, ez alkalmiságnak is meg vannak bizonyos korlátai. Nem minden felöltő alkalom való arra, hogy érdemes költő lantjára vegye. Lehetetlen, hogy a költő az egymást sűrűn váltogató jelenségek szerint föllelkesüljön, hogy a tárgyat valódi ihlettel vegye kezébe. S ha nem így veszi, nem is kerül ki abból egyéb lelketlen darabnál, mely végeredményében csak arra való lesz, hogy alkotóját a nem írgyilendő alkalmi poéta nevével ruházza föl. Hivatott költőknek is ritkán osztja teremtő kegyét a múzsza. Fegyelmezhetni, vagy erőszakolni a munkakészséget kivált fiatal korban, úgy hogy minden nap egy, vagy több vers is szálljon a türelmes papírra: de hogy mindazokban igazi költői hév és alkotó erő buzogjon, — hogy azok, mint Csokonai a sóhajtásról éneкли, «a léleknek elszagगतott darabjai legyenek», az csakugyan el nem hihető. Hiában! Kényszert és megrendelést túrni nem szokott Apolló. Ezzel az én beszédemmel nincs ellentétben Kozma fölfogása sem, melyet *Alkalom* című s az alkalmiságot védő versében e tárgyról nyilvánít, hogy tudniillik «a költő eszméje néma báb, Ha nincsen alkalom»; azt akarván ezzel mondani, hogy a költő szívéből az alkalom pattantja ki az abban rejlő «eszmekincset»; csak aztán eszmekincs legyen költői keretben. Egyébiránt ki kell mondanom, hogy én azt a képet, melyet e versében Kozma a múzsáról és szobalyányáról (az alkalomról) papírra vetett, sem szépnek és alkalomszerűnek, sem eszmekincsnek nem tartom.

Habár versei könnyen ömlők s szabályosak, — nyelve művelt, tiszta, szabatos és természetesen folyó, — rímei általában helyesek s szépen összecsengők: mindazáltal egy vagy más tekintetben nála is szundikál néha a jó Homérus. Hadd jegyzek ide egy pár aprólékos észrevételt, részint a lényegre, részint a külsőre tartozókat. — *Férfi sport* című versében fősorolván a férfi-sportokat, a lovaglást, a csónakázást, a víg poharazást, versét így fejezi be:

De enyhe holdvilágos éjen
Csöndes csaltban, párosan
Enyelegni, csókolózni szépen,
Suttogni, búgni titkosan ...
A szívet édes dal bezsongja,
Élvezni téged pillanat ...
Ez mindörökre — bárki mondja,
A legszebb férfi sport marad.

E befejezésre csak az az észrevételem, hogy ha az imént rajzolt élvezet két egymást szerető tiszta szív élvezete, azt sportnak mondani nem lehet, — ha pedig csak olyan élvezet, a mi sport, nem méltó a dicsőítésre. Aztán az a refrain, melyet minden versszak ismét: «bárki mondja», nem helyesen van mondva e helyett: bárki mit mond, azaz: bárha valaki mást mondana is.

Vége című kis verse, melyben két szerető szív egymástól elszakadását énekli, így kezdődik:

Nos, ennek is örökre vége,
Nem lett belőle semmi.
Sötét szemed lobogva ége
És nékem kölle menni.

Nem tűnik-e föl az utolsó sor különös volta, csaknem zordonsága a természetes szörend helyett: és nékem menni kellett, a mire könnyen rárimelhetett volna a második sor megfelelő ríme, így: Belőle semmi sem lett. Mert hogy *neki* kellett elmenni és nem a leánynak, az bár természetes, de sejtetve sincs.

Talán. Töpreng a kétes jövőn. Mit hoz az? Ki tudja? Talán hosszú, talán igen rövid életet. A végversszak:

Heraklesz töprenkedve állá
Két út előtt: egyik szelíd,
Másik nehéz — az a halálba,
Ez halhatatlanságba vitt,

Ő a szilaj, zord útra lépe —
 Bolond, ki a nyomába tör!
 Jó, rossz az ember útja, — vége
 Előbb, utóbb egy sírgödör.

Nem tartom szerencsésnek sem Heraklesznek ide vonását, sem a versszak egész constructióját. Nincs benne összhang. Aztán a *nehéznek* ellentéte nem a *szelíd* hanem a *könnyű*, — valamint, hogy az utat, ha már zordnak mondjuk is, de *szilajnak* mondani nem helyes.

Keleti rege. Igen kiczirkalmazott s messzünnen kerített vonásokból összerakott kép. Csillogása mellett is hidegen hagy. Az egész rege, úgy látszik, ezért a közönséges végfordulatért van:

De mit ér hő (!) szemedben
 A rejtélyes Kelet,
 Ha észak zord fagyával
 Borítja kebledet.

Ha észrevétel nélkül hagyom is az *Ideálok* című dal morálját, mely azt tanítja, hogy más legyen a férfiúnak ideálja, vagy szeretője s más a felesége, rá kell mutatnom a rímhajhászatra e versszakban:

Tánczoljon mint egy bajadér
 S daloljon mint a villik
 S epeljük: «egy szál hajadér»
 Én meghalok!» — így illik.

Hiszen rím, rím: de az egész mégis olyan különös.

Feledés — emlékezet. Nehéz születésre vall. Nincs benne ihlet, ép úgy, mint a czifra szavakból alkotott *Tizenhat éves* címűben sem; melyben «a tenger-zöld szem mélységes tükre, a szemünkbe villanó kebel zsönge halma, a hullámos vonalban megvonagló karcsú zergetest» s több ilyenek vannak egybeszöve, a négy kis versszakban négyszeri fölemlítésével a szívnek. — Nem vesztett volna a gyűjtemény, ha kimaradt volna belőle a *Hej Rákóczy! hej Bercsényi* prózai volta miatt, — a *Két poetai levél a szerkesztőhöz*, mely una-lomig elcsépeelt tárgyat minden különösebb eredetiség vagy szellem nélkül versel, — az *Emlék*, melyértéktelen s melynek végversszakában mind a négy sor *ünk-ünkkel* rímel, és végre a *Kis kaczer*, melyben se humor, se satira, pedig valami ilyen akarna lenni. Sokkal értékesebb ebben a fajban a *Filiszter*, melyet a *Budapesti Szemlé*-ből régebben ismerek s mely Kozma genre-festői erejének jeles bizonyítéka. Az *Öreg úr könyve*. Ez a könyv Horatius, melyet a költő

az öreg úr kezébe ad s egyes műveit a helyzet megvilágítása végett «per summos apices» érinti. Nem új ez a modor. A földolgozásban sincsen semmi új. Igaz, hogy az öreg ember elmulathat régi emlékeivel, mint épen ez is, a ki Horatius olvasásába merül; de még sem lehet azt állítani, a mit a vers állít, hogy: «a ki öreg nem unja már magát». Sőt inkább! Ki unja a világot, ha az öreg ember sem unná? Aztán nem bizarr-e egy kisé, midőn az öreg így kiált föl:

Oh! jöjj elő, öreg barátom,
 Horatius!
 Aczél szavadnak tiszta árja
Ha vén fejem zugát bejárja (!)
 Úgy élvezek még, mint talán soha (!)

Ez az öröm és élvezet mégis oda lyukad ki, hogy:

Letéve kedves régi könyvét
 Barázdás arczán érzi könnyét
 Az öreg úr s a sors ellen kikel . . .

fáj neki az elmúlás gondolata, fáj, hogy: «Vén könyve is már küldi: menni kell». Az egészben némi hiányát látom az összhangnak és keresetlenségnek, a mely ellen pedig csak ritkán csúszik ki Kozma tolla alól egy-egy vétség. Például midőn a *Kisértet* című költeményében a «sápadt arcz megtörött szeméről», «a sápadt arcz bús ajkáról» emlékezik; vagy az *Orült szerelemben* így: «Szembe vág *sivító északi lehelet*». De elég, talán sok is az ily részletes apróságokból. Ezeket olvasva, maga a költő is azt mondhatja kedvetlenül, hogy róla beszélvén, a «szavak egérfarkába» kapaszkodtam. De ha zenében a hangokat, költeményben a szavakat föl sem vesszük, nem méltányoljuk, nem bíráljuk: a mű legelemibb alkatrészét fogjuk figyelmen kívül hagyni. Azt pedig épen ily tehetséggel szemben tölem senki sem kívánhatja. Inkább fark nélkül fusson az egér.

A gyűjtemény végén néhány fordítást is találok idegen költőkből. Simán folyók s az idegenséget nem igen éreztetők. Horatius *Szerelmi kötődésében*, melynek ezt a címet különben nem maga Horatius adta, modern köntösbe van öltöztetve a híres szerelmi dal (*Donec gratus eram tibi*), de bizony nem csekély hiányával az eredetinek. Helyes-e azt mondani, hogy «a régi szerelemnek járma ránk újból leszáll»? A járom hogyan és honnan szállhatna le valakire? Az eredeti szerint: visszatér a régi szerelem s érczigába együvé fogja a különváltakat. A Burns *Senkije* is a forma megtartása

ellenére sem tükrözi az eredetinek hegykeségig fokozott önérzetességét. Az a sor pedig: «Nem szontyolít el senki», se nem jellemző, se nem oda illő.

Befejezi a gyűjteményt az *Izmusokról* szóló levél egy falusi troubadourhoz. (A czímben *izmus*, a szövegben mindenütt *ismus*, mint a 124. lapon *Filozof* asszony, a szövegben *sphära*.) — Gúnynyal fordul azon kritikusok felé, ha ugyan vannak olyanok, a kik azt kívánják a költőtől, hogy verseit egyoldalúan töltse meg, akár optimismussal, akár pessimismussal, akár realismussal és más lehető *ismusokkal*, hogy így:

.... a mai poéta
Vagy egyre víg legyen, vagy egyre bús,
Egy ízű mindig, mint a sárga répa;
Ki majd ez, majd amaz: se hal, se hús.

Úgy van! ne legyen a mai poéta egyoldalú. De a milyen oldalú, azon aztán költő legyen igazán. Nem minden tárgy, nem minden eszme való költői megállásra, már említettem: de a mit valódi költő lantjára vesz, mutassa meg dalában, hogy azt fölvennie érdemes volt. Rossz az optimismus, rossz a pessimismus, rossz mindenféle *ismus*, akár együtt, akár fölváltva, ha rossz a költemény. Ennél fogva én készséggel aláírom a költői levél azon intését, vagy tanúságát, melyet a falusi troubadourhoz intéz:

Hát jól jegyezd meg: hitvány, pusztá szó csak
Mind, mind az *ismus* — s bölcsen azt teszed,
Ha ezután is akkor kelsz te dalra
És úgy dalolsz, a mint szived sugallja.

Kedves benyomások közt teszem le kezemből a versgyűjteményt. Általában véve nemes eszmék és érzelmek melodiája gyönyörködtetett abban. Nemcsak reményt ébresztett bennem ifjú költőnk jövő alkotásai iránt, hanem elismerést az iránt, a mit eddig alkotott. Hiszem, hogy helyes érzéssel fölismerte már a tért, melyre hivatva van és sem az öntúlbecsülés, sem a kapkodás, vagy sokat írni törekvő mohóság nem fogja őt a neki nem való irányokba terelni. Versei mutatják, hogy nemcsak érzékeny szív, hanem gondolkozó fő is. Be fogja látni tehát, hogy a mint hosszú még előtte a pálya a Parnassus tetejéig, úgy sok a tanulni való is. A mit oly szép sikerrel kezdett, folytatnia kell gyarapodó erővel, növekvő költői érzéssel. Arra, hogy költőink a kort mozgató eszméknek, vagy a közviszonyok

jelenségeinek megdallásával különösebben hassanak a nemzetre, kilátásunk ez idő szerint alig lehet. Nemcsak az arra való teremő erő hiányzik, hanem a kedvező talaj is. Azonban sokan vagyunk még e hazában férfiak és nők, ifjak és öregek s hiszem, soha sem is fogy ki a számunk, a kik az élet fáradalmai közt örömet szenteljük magános pihenő perceinket egy-egy ihletett költőnek, a kivel lelkünk együtt szárnyal és üdül a művészet örökké derűs világában.

Az adomány megvan arra, hogy Kozma Andor ilyen költő legyen.

—z.

The Folktales of the Magyars. Collected by Kriza, Erdélyi, Pap, and others. Translated and edited, with comparative notes by the rev. W. Henry Jones and Lewis L. Kropf. London: published for the Folk-lore Society. (LXXII és 438 oldal.) — Ballades et Chansons populaires de la Hongrie. Traduites par Jean de Néthy. Paris, A. Lemerre 1891. (146 oldal.)

A nyugoti nagy nemzetek irodalmában nőttön nő az érdeklődés a népköltészet eredetiségei iránt. Mintha a «század-végi» szakácsok ínyet csiklándó főztjének és bódító italainak túlságos élvezete közben olykor-olykor ismét megkívánnának egy kosárka erdei szamócát, egy pohár tiszta forrásvizet. Főlkutatják a múltak hagyományait, elbolyonganak távoli vidékekre, csakhogy valami ismeretlen vadvirágot földözzenek föl.

Kétségkívül ennek a törekvésnek, ennek az érdeklődésnek köszöni létrejöttét a főt czímzett két kötet. Egy egész nagy gyűjtemény magyar népmese, angol fordításban, jegyzetekkel, magyarázatokkal, összehasonlító commentarral ellátva. És egy díszes kötet magyar népballada és népdal, francia nyelven!

S mind a két fordító derekasan végezte föladatát. Az eredeti magyar szövegből dolgoztak, nem másod-kézből, német fordítások után, s lelkiismeretesen utána is láttak, hogy a magyar szöveget egészen megértsek. Hogy sikerült-e saját közönségök számára élvezhető olvasmányt adniok, az természetesen más kérdés. Ezt nekünk, idegennek, megítélni bajos volna. E tekintetben a föladat valóban nagy és nehéz volt, kivált a francia fordítóé, a kinek népballadáink töredékes, szaggatott dialogjait és népdalaink jellemző ötletcsapongásait kellett érthetővé és elfogadhatóvá tennie. Elvül tartotta szeme előtt azt, hogy a mennyire egyáltalán lehet, hű maradjon az

eredeti magyar szöveghez, szóról szóra, sorról sorra. Ezért, bár prózában fordít, a sorok beosztását pontosan meg is tartja és külsőleg is kitünteti. Ez által fordítása, mint olvasmány, talán darabosabb és nehezekebb, de ő követni akarja Aurevillynek ezt az észrevételét: «Talán az olyan fordításban, a mely rossz, lehet legjobban megtartani a nagy költőkből azt, a mi lényeges, a mi elévülhetetlen, a mi megronthatatlan». Ennek a fölfogásnak az ősi, naiv, népköltészeti hagyományok fordításánál kétségtelenül megvan a jogosultsága.

Nekünk, a kik a magyar eredeti szöveget többnyire könyv nélkül ismerve, forgatjuk e fordítást, egészen külön élvezetet nyújt az. Valóságos fölfedezésekre jutunk benne; eredeti szépségekre, eddig föl sem tűnt költői gazdagságra, hatalmas fordulatokra találunk lépten-nyomon, melyeket a magyar szöveg nyelvbeli érdekességei között vagy rhythmusának zenéjén át talán észre sem vettünk. Csak most tűnik föl igazán magának a tartalomnak egész nagy ősi ereje. Olykor, mintha valami távoli, idegen, exotikus népfajnak költői maradványai, valami chinai, hindu vagy gruzin ősi hagyománynak ódon félhomályában bolyonganánk. Milyen tömörség, mennyi drámaiság, mekkora erő, ezekben a székely balladákban! A népdalokban pedig milyen szabadon csapongó és változatos gondolatok és milyen rejtelmes vonatkozások! Ha így francziául látjuk például ezt:

Scarabée de mai, petit scarabée d'or,
Je ne te demande pas, quand viendra l'été!

még az is megeshetnék, hogy valami ismeretlen mythologia foszlányait vélnők találhatni a jósként emlegetett cserebogárban.

A francia fordító neve álnév, mely mögött (nem árulunk el titkot, ha megnevezzük) egy hosszú idő óta Párisban lakó magyar hölgy, Némethy Emma, rejlik.

Az angol fordítót, Jones Henriket, a Kisfaludy-Társaság az idén választotta be levelező tagjai sorába. Fordítása és összehasonlító magyarázatai minden tekintetben alapos, gondos, lelkiismeretes tudósra mutatnak.

Egy pár rövid észrevétel az »Eltótosodás és magyarosodás Hontmegyében« című értekezésre. (Budapesti Szemle, 194. sz.)

Úgyis mint a hontmegyei mikrokosmos szülöttje, úgyis mint a magyar makrokosmos híve és — hivatás szerint — az oktatta beszélő múlt dolgainak is kismécsű nyomozója hálával fogadtam nemcsak, hanem nagy érdeklődéssel és gondolkodó figyelemmel olvastam Kőrösy József úrnak fönti nevezet alatt megírt közleményét a *Budapesti Szemle* 1893. februári számában. Szabad legyen a becses adatokhoz egynémely észrevétellel kiegészítésül hozzájárulnom. A 186—188. lapon, a hol Korpona és Selmecz völgyének helyneveiről s lakosairól van szó, Hársas-Terény községről helyesen bizonyította a szerző, hogy az három nemzedék előtt magyar volt még (innen van az, hogy — a mit meg én helyszínen hallottam — a mostani új oltár elől nyugalomba került régi oltár fölírata is a Károlyi bibliájából volt véve). De Terény azelőtti magyar voltából következhetik-e az — mint a közleményben olvassuk — hogy a nevezett község előtt a magyar határ, tudniillik Ipoly-Ságh felé eső (most magyar) Egegh hajdan tót s a Terény után és a tót vidékre, tudni illik Selmecz és Korpona felé, mutató Teszér, Udvarnok magyar lett volna? (Ez utóbbit Erdélyi, volt szalatnyai jegyző állította, ki talán tótul nem is tudott.) A dolog, azt hiszszük, másként, még pedig úgy áll, hogy eltótosodott Terény s vidéke: Mere (a hol szintén vannak tót Nagyok s Túriak, s a helység névgyöke is magyar, tudniillik mérni, merni, meríteni, például a kihasználatlanul heverő itteni pompás s egy angol által bizonyára kincsesbányává kimivelt gyógyító forrás-vizekből), aztán Gyúgy s (Teszér felé) Patkós (melyet tótul is így hívnak) eredetileg tiszta magyar volt, mint magyar volt s most is az Egegh; Teszér ellenben emberemlékezet óta szláv lakosaival és szláv nevével (tesár = ács) régtől fogva szláv ácsok telepe lehetett, melyhez a Selmecz folyón túli Udvarnok (Dvornik), mint udvarok, pajták, kertek tere tartozott addig, míg politikailag s egyházilag önálló községgé ki nem fejlődött. Teszéren túl pedig Domanyikig s Ledényig, a jelenleg tót lakosú Sipék, valamint a píri pusztá magyar hangzású neve ismét hajdani magyar lakosokat sejtet. Domanyik (most Dömeháza) már szláv lehetett azelőtt is, épen úgy, mint a tót nevű Ledény, hol a huszita-kelyhet pár év előtt — templom-renováláskor — ugyancsak derekasan betapasztotta s bemeszelte egy

a symbolumok iránt nem érdeklődő fürge menyecske. A falu s dülők és lakosok nevei — régi pergamenek s megbízható szóhagyomány híján — kétségkívül adnak némi elfogadható útbaigazítást. Így lehet a Kőrösy úrtól szlávnak mondott s Maróth és Dalmað meg Bori (eredetileg magyar, most tót, illetve vissza magyarosodó) községek közé ékelt Nádas hegységet is (melynek tót neve is: Nadosani, holott nád tótul: trest, títina), vagy Felső-Hontban Almást — melynek tót neve nincs is — magyar nevű dülőiért is bizvást eredetileg magyarnak tartani. Midőn e néhány észrevételt megtenném, egyuttal fölhasználok ez alkalmat arra, hogy a közelmúltban magyar névvel hivatalosan ellátott honti községek egy-kettőjének új ruhájához kicsi díszül hozzáadjam a Csergő és Peleske nevezeteket, melyeket az Udvarnok s Rakoncza közt válaszfalúl emelkedő Hrkony-hegy s rajta a Plješka-major az 1892-ben ott tartott jótékonykezélű honti majálison társadalmi úton ajándékba kaptak. Viseljék az új köntöst, nőjjenek benne nagyra, örömére mindazoknak, kik, miként Kőrösy úr, a nemzeti egyöntetőség áldásos művén dolgozni nem késlekednek!

Krupecz István.

Énekes könyv 1569. érből.

A magyar tudományos Akadémia megbízásából, hazai és külföldi könyvtárakban végzett kutatások révén, kezdettől fogva számos nagybecsű irodalmi kincscsel gazdagodott már nemzeti irodalmunk. Szegedi Gergely *Énekes könyve* is ezen az úton fedeztetett föl Hellebrant Árpád által a múlt nyáron, a boroszlói könyvtárban. A ki ezt a ritkaságot látta vagy csak hallott is felőle, azonnal sokszorosítására gondolt. Miután erre az illető könyvtár előljárósága készséggel megadta az engedélyt, a kiadásra nézve legcélszerűbbnek látszik az előfizetés útja.

Szegedi Gergely, Kálmáncsehi S. Márton debreczeni pap és püspök költségén s Petrovics Péter segélyével látogatta 1556-ban a wittenbergi egyetemet. 1557-ben, hazatérő útja közben, a kassai tanács hitta meg papjának, azonban Debreczen nem bocsátotta, mert már elébb oly föltétellel választotta meg iskolamesterévé, hogy az elbetegesedett Kálmáncsehi halála esetére, annak helyébe papjává teszi. Kálmáncsehi még ennek az évnek deczemberében meghalván, a debreczeni tanács a temetés napján (deczember 21-én) pappá választotta Szegedit. Ez 1569-ben bocsátotta ki *Énekes*

könyvrét, melyről azt mondja: «újabbban egyben szedegettetött, megőregbítettett s megemendaltatott». Nem lehetetlen, hogy az előbbi kiadás is Szegedi kezéből került ki, de akkor is valószínű, hogy e kiadások alapjául Kálmáncseinek mindaddig csak nevéől ismert énekes könyve szolgált.

Egyik esetben sem csökken a fölfedezés értéke, mert általa XVI. századi énekes könyveink hézagos sorozata több oldalról egészített ki. Gálszécsi István énekes könyve megjelenési évétől, 1536-tól 1574-ig, Huszár Gálé megjelenési éveig 38 esztendő a távolság. Ezt a nagy időközt Szegedi *Énekes könyve* most 5—6 évvel kevesbíti. Másfelől e teljes példány előkerültével bizonyos az, hogy az Akadémia könyvtárának csonka *Énekes könyve*, a kolozsvári (múzeumi) és a nemzeti múzeumi töredékek, továbbá az 1579-, 1590-, 1592-iki (Gönczi György-féle) s ez utóbbinak számos kiadásai valamennyien a Szegedi Gergelyének későbbi kiadásai, melyeknek összehasonlíthatásából, mind a koronkénti bővülés, változás folyamát, mind pedig Huszár Gál, Bornemisza Péter sok énekes könyveihez való viszonyára teljes világosság derül. Az a folytonosság, mely a debreczeni Énekes könyvek kiadásában Szegedi Gergelytől kezdve, Gönczy Györgyén keresztül a jelen századig szemmel kísérhető, méltán gyaníttatja velünk, hogy Szegeditől visszafelé menőleg szintén megvolt az, legalább Kálmáncsehi Énekes könyvéig.

De egymagát véve is, az épen fönmaradt egyetlen példányt, oly nevezetes emléke az a XVI. századi, még mindig hiányosan ismert nemzeti irodalomnak, hogy hozzáférhetőbbé tételét mind a nemzeti, mind a tudományos szempont egyaránt szükségesnek tüneti föl. Ha Debreczen, érthető lelkesedéssel fogadhatja régi egyházi életének eme dicsőségére való maradványát s helyben nyomtatott könyveinek egyikét: nem lehet csekélyebb azok érdeklődése sem, a kik a nemzeti irodalom ügyét általánosabb szempontból tekintik s az iránt, a mit a magyar szellem majd negyedfélszáz évvel ezelőtt, a zsoltaérok s hymnusok magyar versekbe foglalása s eredetiek szerzésére irányzott törekvése által, az egyházi költészet mezején fölmutathatott, vonzalommal s figyelemmel viseltetnek.

Ennek egy részét foglalja magában e 14 ívre terjedő könyv, mely az eredetinek lehető hí előállításával fog újra lenyomatni. Reméljük, hogy ezt lehetővé teszi az előfizetés által nyilvánulandó kegyeletos pártolás!

Egy példány ára 2 frt. — Bolti ára 3 frt fog lenni.

Az aláírások f. évi márczius hó végeig küldendők be a magyar tudományos Akadémia főtitkári hivatalához Buda-Pesten.

A mű f. évi szeptember havában fog megjelenni. Az aláírók, a kik az előfizetési díjat szeptember 1-ig beküldik, portomentesen, a többiek utánvétellel és a portofizetés kötelezettsége mellett kapják meg példányukat.

Új magyar könyvek.

Abonyi Árpád. Bosnyák képek. (Athenæum olvasótára. I. évf. 6. köt.) Buda-Pest, 1893. Athenæum. (8-r. 162 l.) 50 kr.

Adorján Sándor. Félhomályban. Elbeszélések. (Szépirodalmi könyvtár. III. évf. 7. köt.) Buda-Pest, 1893. Deutsch Zs. és tsa. (8-r. 156 l.) 1 frt.

Baross Károly. Földmívelési költségvetésünk az 1893. évre. Külön-lenyomat a «Köztelek» 1893. 7. számából. Buda-Pest, 1893. Singer és Wolfner. (8-r. 24 l.) 20 kr.

Beksics Gusztáv. A magyar nemzet függetlensége az állami és az egyházi (külső) kormányzatban, különös tekintettel a magyar király apostoli jogaira és a kath. autonomiára. Buda-Pest, 1893. Athenæum. (8-r. 108 l.) 1 frt.

Bényei István. Színészetünk rendezéséről. Buda-Pest, 1893. Ifj. Nagel Ö. (8-r. 54 l.) 50 kr.

Bogdanovics György. A bukottak. (Athenæum olvasótára. I. évf. 7. köt.) Buda-Pest, 1893. Athenæum. (8-r. 169 l.) 50 kr.

Clavering G. A. (Egyetemes Regénytár). Marina. (Mr. Barnes of New-York.) Angol regény. Fordította Szigethyné-Szalay Erzs. I., II. kötet. Buda-Pest, 1893. Singer és Wolfner. (8-adr. 181 l.) 1 frt.

Des Combes Henrik. Nemzetgazdaságtani kézi könyv 3 részben. I. rész. Alapfogalmak. II. rész. A nemzetgazdaságtan különös része. III. rész. Pénzügytan. A nemzetgazdaságtan és irodalma történetére vonatkozó függelékkel. Debreczen, 1893. Telegdi K. L. (8-r. 81, 286, 174 l.) 3 frt 60 kr.

Gracza György. Kossuth Lajos élete és működése. Buda-Pest, 1893. Lampel R. (8-r. 230 l.) 1 frt 20 kr.

Heqyi József. Versek. 1885—1892. Buda-Pest, 1893. Grill. (8-r. 146 l.) 1 frt 20 kr.

Höhnél Lajos. A Rudolf és Stefánia tavakhoz. Teleki Sámuel gróf felfedező útja Kelet-Afrika egyenlítői vidékein 1887—88-ban.

Leírta kísérője —. Jogosított magyar kiadás. I., II. kötet. Buda-Pest, 1893. Ráth M. (8-r. 520, 546 l.) 10 frt.

Imre Sándor. Emlékbeszéd Ballagi Mór rendes tagról. (A m. tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. VII. köt. 7. sz.) Buda-Pest, 1893. Akadémia. (8-r. 59 l.) 50 kr.

Jókai Mór. Életemből. Új kiadás. Buda-Pest, 1893. Ráth M. (K. 8-r. 258 l.)

Jókai Mór regényei a serdültebb ifjúság számára. A szerző engedélyével átalakítja Bródy Sándor. I. Diákok regénye. Buda-Pest, Singer és Wolfner 1893. (8-r. 306 l.) 3 frt.

Jurista. Az anyakönyvek államosítása. Néhány józan szó a napirenden levő egyházpolitikai kérdésekhez. Buda-Pest, 1893. Révai Leo. (8-r. 67 l.) 60 kr.

Kálmány Lajos. A csillagok nyelvahagyományainkban. Néprajzi tanulmány. Szeged, 1893. (8-r. 26 l.) 30 kr.

Karuly. Adalék a közigazgatás reformjához. I. Az ellenőrzés rendszere közigazgatásunkban, különös tekintettel a hivatalvizsgálatok kérdésére. Buda-Pest, Révai testv. 1893. (8-r. 92 l.) 60 kr.

Kazinczy Ferencz összes művei. III. osztály. Levelezés. A m. t. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közlést teszi Dr. Váczy János. III. kötet. 1803—1805. Buda-Pest, 1893. Akad. (8-r. XVIII, 574 l.) 5 frt.

Kemény X. Ferencz dr. Az egységes középiskola és nemzeti kulturánk. Buda-Pest, 1893. Hornyánszky V. 1893. (8-r. 120 l.)

Kemény Zsigmond br. összes beszélei. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. 1. 2. kötet. Buda-Pest, 1893. Franklin-t. (8-adr. 251, 307 l.) 3 frt.

Literatus. Magyar nemzeti kultúra. Ajánlva az országgyűlésnek és a művelt közönségnek. Buda-Pest, 1893. Révai L. (8-adr. 34 l.) 30 kr.

Madarassy László. A majomkirály. Két magyar gyermek kalandjai az oroszánok hazájában. Kiss Lajos rajzaival és négy színes képpel. Buda-Pest, 1893. Singer és Wolfner. (8-adr. 300 lap.) 1 frt 50 kr.

Madarassy Pál. A bélyeg és illeték iránti törvények és szabályok lexikona. Harmadik a «Függelék»-ben bővített kiadás. Buda-Pest, 1893. Athenæum. (8 r. 598 l.) 2 frt 40 kr.

Makai Emil. Énekek éneke. Lyrái történet 8 képben. A bibliai eredetit szabadon földolgozta —. Köves Izsó rajzaival. Buda-Pest, 1893. Singer és Wolfner. (8-r. 106 l.) 1 frt 50 kr.

A Miatyánk képekkel. Buda-Pest, 1893. Hornyánszky V. (8-r. 16 lev.) (A költemény szerzője ifj. Szász Béla.)

Munkácsi Kálmán. Szürkület. 18 elbeszélés. Buda-Pest, 1893. Singer és Wolfner. (8-r. 249 l.) 2 frt.

Nagy Ferencz dr. Magyar kereskedelmi jog kézikönyve, különös tekintettel a bírói gyakorlatra. 2. kiadás. Buda-Pest, 1893. Athenæum. (8-r. XII, 864 l.) 7 frt.

Ötvös Gyula. Útmutató a majolika- és porcellán-festészetben. Műkedvelők részére. Buda-Pest, 1893. Ifj. Nagel Ottó. (8-adr. 108 l.) 80 kr.

Pulágyi Lajos. Magányos uton. Legújabb költeményei. Buda-Pest, 1893. Dobrowsky és Franke. (8-r. 183 l.) 1 frt 50 kr.

Radvánszky Béla br. Régi szakácskönyvek. Buda-Pest, 1893. Athenæum. (8-r. XXI, 413 l.) 4 frt.

Salamon Ödön. Józan szerelmesek. Elbeszélések. Buda-Pest, 1893. Singer és Wolfner. (8-r. 128 l.) 1 frt.

Szinyeyi József. Magyar írók élete és munkái. A magy. tud. Akadémia megbízásából írta —. II. kötet. 8. füz. Buda-Pest, 1893. Hornyánszky V. (8-r. 1121—1280. hasáb.) 50 kr.

Szterényi Hugó. Természettudományi olvasmányok az ifjúság számára. II. sorozat. Cserépy A., Hollós K., Richter A. rajzaival. 75 képpel. Buda-Pest, 1893. Lampel R. (8-r. 208 l.) 2 frt 20 kr.

Thanhoffer Lajos. Újabb adatok a harántesíkos izomrostok idegvégződéséhez. 9 táblával. (Értekezések a természettudományok köréből. XXII. köt. 7. sz.) Buda-Pest, 1893. Akadémia. (8-adr. 41 l.) 1 frt 50 kr.

Thoroczkay Viktor br. Néhány szó a magyar képzőművészet érdekében. Buda-Pest, 1893. Gerő és Kostyál. (8-r. 23 l.) 20 kr.

Vaszary Kolos. Történelmi életrajzok. Az ifjúság számára. Vaszary János képeivel. Buda-Pest, 1893. Lampel R. (8-adr. 132 l.) 2 frt 80 kr.

Vay Aladár br. színművei. I. Nagy Sándor, Macedónia királya. Történelmi tragédia 5 felv. Buda-Pest, 1893. Kilián Fr. (8-r. 96 l.) 1 frt 50 kr.

Vécsey Tamás dr. A római jog külső története és institúciói. 3. javított kiadás. I. fele. Buda-Pest, 1893. Franklin-t. (8-adr. VI, 368 l.) A teljes mű ára 5 frt 60 kr.

Zola Emil. A zsákmány. (La curée.) Regény. Francziából fordította Tarnay Pál. Buda-Pest, 1893. Grimm G. (8-adr. 500 lap.) 1 frt 50 kr.

